

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ САРАЈЕВО

ПРИЛОЗИ

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ САРАЈЕВО

ПРИЛОЗИ CONTRIBUTIONS

*Редакција: Иљас Хаџибеговић (гл. и одг. уредник), Расим Хурем, Вера
Кац, Тихомир Кларић (секретар), Нусрет Шехић, Марко
Шуњић и Милан Васић*

Технички уредник: Младен Анчић

САДРЖАЈ – TABLE OF CONTENTS

Драго Боровчанин и Ибрахим Карабеговић, *30 година постојања и рада Института за историју у Сарајево* 5

ЧЛАНЦИ И ПРИЛОЗИ – ARTICLES AND CONTRIBUTIONS

Ignacij Voje, *Zaslišavanje ujetnikov iz Bosne v času turških vpadov v slovenske dežele – The hearings of the Captives from Bosnia Captured During the Turkish Raids into the Slovenian Provinces.* 33

Адем Ханџић, *О организацији војне крајине босанског ејалета у XVII стољећу – On the Organization of the Bosnian Eyalet's Border Area in 17th Century* 45

Алма Бејдић, *Дербенџијска организација у босанском санџаку почетком 17. вијека – The Derbentçi Organization in the Bosnian Sanjak at the Beginning of 17th Century* 61

Галиб Шљиво, *Прилог животопису Омер-паше Латаса – A Contribution to the life of Omer Pasha Latas* 79

Милорад Екмечић, *The Advance of Civilization and National Politics in Bosnia and Herzegovina in 19th Century – Напредак цивилизације и национална политика у Босни и Херцеговини у 19. вијеку* 89

Ибрахим Тепић, *Успостављање аустроугарске окупационе власти у Босни и Херцеговини у извјештајима руског конзулата у Сарајево (1879-1880) – The Establishment of the Austro-Hungarian Occupying Rule in Bosnia and Herzegovina in the Reports of the Russian Consulate in Sarajevo (1879-1880)* 107

Иљас Хаџибеговић, *Етничка структура становништва Тузле у вријеме аустроугарске владавине (1878-1918) – The Ethnic Composition of population in Tuzla During the Austro-Hungarian Rule (1878-1918)* 131

Tünde Polomik, *O ulozi Čeha u formiranju muzičkog života u Bosni i Hercegovini 1878–1918 – On the Role of Czechs in Forming the Musical Life in Bosnia and Herzegovina 1878–1918* 147

Александар Трајановски, *Местото и улогата на македонските црковно-училишни општини во историјата на македонскиот народ – The Place and the Role of the Macedonian Religious and Educational Parishes in the History of the Macedonian People* 155

- Ибрахим Кемура, *Муслиманско културно-просвјетно друштво »Народна узданица« у условима шестојануарске диктатуре – The Moslem Cultural and Educational Society »Narodna uzdanica« Under the Conditions of the January 6 Dictatorship*..... 169
- Мухидин Пелесић, *Палестина тридесетих година у документима Генералног конзулата Краљевине Југославије у Јерусалему – Palestine in the Thirties in the Documents of the Consulate General of the Kingdom of Yugoslavia in Jerusalem* 173
- Томислав Ишек, *Стварање и дјеловање муслиманског огранка Хрватске сељачке странке 1935-1941 – The Foundation and Activity of the Moslem Branch of the Croatian Peasant Party 1935-1941* 209
- Славица Хречковски, *О народноослободилачком покрету у Славонском Броду 1941-1945 – On the National Liberation Movement in SlavonSKI Brod 1941-1945*..... 241
- Вера Кац, *Основна обиљежја националне структуре чланства КПЈ/СКЈ у Босни и Херцеговини 1945-1953 – Basic Characteristic of the National Composition of the CPY/LCY Membership in Bosnia and Herzegovina 1945-1953*..... 261

ПРИКАЗИ И ОСВРТИ – REVIEWS

- Илири и Албанци. Les Illyriens et les Albanias.* Српска академија наука и уметности, Научни скупови, XXXIX/10, Београд, 1988, стр. 375 (Анте Шкегро) 277
- La presenza Ebraica in Puglia, fonti documentarie e bibliografiche.* Archivio di stato di Bari, Бари, 1981, стр. 188 (Војка Бесаровић – Џинић) ... 283
- О тобожњој »архиепископији Остро брдо«* (Бранислав Ђурђевић) 285
- Мула-Мустафа Башескија, Љетопис. »Веселин Маслеша«, Библиотека »Културно наслеђе«, Сарајево, 1987 (Бранко Летић).* 292
- Ристо Бесаровић, Из културне прошлости Босне и Херцеговине (1878-1918).* »Веселин Маслеша«, Библиотека »Културно наслеђе«, Сарајево, 1987, стр. 259 (Томислав Ишек). 295
- Велеиздајнички процес у Бањалуци (Зборник радова с Међународног научног скупа »Велеиздајнички процес у Бањалуци«, одржаног 25-27. 09. 1986. у Бањалуци).* Институт за историју, Бањалука, 1987. стр. 495 (Сафет Банцовић) 300
- Први (Оснивачки) конгрес Комунистичке партије Босне и Херцеговине* Архив ЦК СКБиХ, Архив Босне и Херцеговине и НИШПРО »Ослобођење«, Сарајево, 1988 (Драго Боровчанин) 303

БИБЛИОГРАФИЈА – BIBLIOGRAPHY

- Библиографија радова Драге Боровчанина (Сузана Срдновић)*..... 307

ИЗ ИНСТИТУТА – FROM THE INSTITUTE

- Извјештај о раду Института за историју у Сарајево у 1988. години.* ... 319

Драго Боровчанин
Ибрахим Карабеговић

30 ГОДИНА ПОСТОЈАЊА И РАДА ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЈУ У САРАЈЕВУ

Ове године навршава се тридесет година од оснивања Института за историју у Сарајеву. Институт за историју основао је у вријеме када су у нашој средини чињени почетни кораци у стварању услова за научни рад и када су осниване прве научне установе. Оснивањем Института за историју створени су први пут у Босни и Херцеговини реални услови за организован рад у области историографије. За разлику од других развијенијих научних средина, гдје су много раније постојале овакве и сличне научне установе са вишегодишњим искуством и изграђеним научним кадром, Институт за историју почео је да ради без ослонаца на традицију организованог научног рада и са веома неискусним кадром.

Научни разлози за оснивање првог института за историју у СР Босни и Херцеговини налазе се у веома израженим потребама да се приступи интензивнијој и систематској обради историјске проблематике (политичке, привредне, културне итд.) наше прошлости, првенствено у Босни и Херцеговини, која је површно и недовољно, а често и тенденциозно, третирана у историографској литератури.

Тридесет година постојања и рада једне овакве научноистраживачке организације, с обзиром на несразмјер између затечене историографске баштине, стварних могућности и обиља задатака, није много, па ни толико да би се од Института могла очекивати капитална достигнућа, али су три деценије биле довољан период за постављање солиднијих темеља и услова за организацију научноистраживачке дјелатности, оспособљавање и усавршавање научног и стручног кадра, као и за реализацију низа научних пројеката.

О оснивању Института за историју расправљало је Предсједништво ЗАВНОБиХ-а још 1944. године, али се та идеја реализовала тек петнаест година касније. Међутим, неки од задатака који су били намијењени Институту као научној установи почели су да се остварују и раније, у оквиру Историјског одјељења Централног комитета Комунистичке партије, односно Савеза комуниста Босне и Херцеговине, које је формирано 1949. године и Научног друштва Босне и Херцеговине, основаног исте године.

Формирањем Федералне, односно Народне републике Босне и Херцеговине почели су се стварати повољнији услови за развој научних установа. Тако су у годинама непосредно након ослобођења у Републици Босни и Херцеговини основани први факултети (у периоду од 1946. до 1950. године Правни, Медицински, Пољопривредно-шумарски, Ветеринарски, Грађевински и Филозофски факултет), па је 1949. године основан и Универзитет у Сарајеву.

У периоду постојања и дјеловања Историјског одјељења ЦК СК БиХ, од 1949. до 1958. године, извршавани су задаци у оквиру директива и упутстава ЦК СКЈ и ЦК СК БиХ. Међутим, пракса и искуство других развијенијих средина показала је да све већим потребама и захтјевима у организовању и унапређивању научног рада из области историографије једино може удовољити научна установа, односно Институт примјеном научног метода. Због тога, и других разлога и потреба, донесен је 1957. године Закон о организацији научног рада, којим су постављени основни принципи организацији научног рада и оснивању научних установа. На основу овог закона, августа 1958. године, донесена је Уредба о оснивању Института за проучавање историје радничког покрета у Сарајеву. Иако је формиран августа 1958. године, Институт је отпочео своју самосталну дјелатност тек од јануара 1959. године.

У почетку рада пред Институт су постављени слиједећи задаци:

- да на научној бази проучава, подстиче и организује проучавање историје радничког покрета и народне револуције;
- да ради на усавршавању стручног и научног кадра;
- да објављује, тј. непосредно саопштава резултате свог научног рада;
- да сарађује са сродним установама и организацијама, као и појединим научним радницима у земљи.

Тридесетогодишње постојање, дјеловање, организационо уобличавање и сазријевање Института може се пратити кроз четири сљедеће фазе развоја:

Прва фаза почиње оснивањем Института и траје до пол. 1961;

Друга фаза траје од пол. 1961. до краја 1972. године;

Трећа фаза траје од почетка 1973. до краја 1985. године и

Четврта фаза од почетка 1986. до данас.

У првој почетној трогодишњој фази извршено је конституисање Института (именовање директора, избор Савјета и пријем радника), регистрација и све друге законске обавезе које су биле неопходне за почетак рада. С обзиром на то да је највећи дио кадра преузет из Историјског одјељења ЦК СК БиХ, а и због недостатка израслијих научних кадрова, тежнште рада Института у овој фази било је усмјерено на прикупљање и архивистичко-документационо сређивање грађе, без чега се не би могао ни замислити почетак рада ове научне установе.

У почетку друге фазе развоја Института успостављена је унутрашња организација рада која је омогућавала потпуни прелазак на његов основни научни задатак. У вези с тим, Савјет Института је донио Правила Института, према којима је установљена слjedeћа организација:

1. Одјељење историјске грађе са одсјецима: Архивски одсјек и Биро за документацију;
2. Одјељење за историјску обраду;
3. Одсјек општих послова и
4. Техничке службе.

Нешто касније Одјељење историјске грађе је реорганизовано, па је у свом саставу имало Архивски одсјек и Одсјек за мемоарску грађу. Одсјек за документацију у чији састав је ушла и библиотека Института издвојен је као посебна унутрашња организациона јединица.

Првом систематизацијом предвиђено је да у Институту буде ангажовано око 60 радника од којих 35 научних, стручних и архивских сарадника. Овако велик број осталог особља предвиђен је због тога што се у саставу Института налазила офсет штампарија која је запошљавала 13 радника.

Попуњавајући предвиђену систематизацију, пол. 1961. године, изабрани су и први сарадници Института у научна и стручна звања (асистенти, стручни сарадници и виши стручни сарадници).

Непосредни и дугорочнији програмски задаци Института први пут су одређени текућим и перспективним планом рада за период од 1962. до 1969. године. У њему је предвиђено да се, поводом 50-годишњице оснивања КПЈ, Институт за историју радничког покрета у Сарајево, заједно са сродним институтима из других република и покрајина, укључи у изразу вишетомене Историје КПЈ односно СКЈ.

Перспективни план је обухватао цјеловиту и свестрану обраду историје радничког покрета, КПЈ, НОБ-е и послеријатне социјалистичке изградње. Сва та и многа друга питања из историје револуционарног радничког покрета била су скоро потпуно неистражена и научно обрађена, па је и разумљиво да су се први задаци односно пројекти сарадника Института до краја 1970. године претежно односили на историју социјалистичког радничког покрета, КПЈ и НОБ-е. То се најбоље види из првог

тематског плана рада Института, у којем су формулисане следеће теме за дугорочнију научну обраду:

I Период од почетака радничког покрета до 1919. године

1. Развитак радничке класе у Босни и Херцеговини;
2. Настанак и развитак радничког покрета и СДС БиХ;
3. Однос СДС БиХ са другим социјалистичким партијама у југословенским земљама и са међународним радничким покретом.

II Период 1919–1941. године

1. КПЈ и раднички покрет у БиХ 1919–1921;
2. Процес изградње илегалне партије у БиХ од 1921–1929. и раднички покрет у то доба;
3. КПЈ и раднички покрет у БиХ у периоду диктатуре 1929–1932;
4. Период полета револуционарног радничког покрета у БиХ 1932–1937;
5. Демократско-револуционарни покрет у БиХ у периоду уочи и у почетку другог свјетског рата (1932–1941);

III Период 1941–1945.

1. КПЈ у периоду припрема, покретања и развоја устанка у БиХ током 1941. године;
2. КПЈ у периоду стабилизације и даљег развоја устанка у БиХ и стварање основа нове државе (1942–1943);
3. КПЈ у БиХ у периоду борбе за коначно ослобођење земље и изградњу социјалистичке Југославије (1944–1945);
4. Народноослободилачки одбори у БиХ од 1941. до 1945. године;
5. Народноослободилачки фронт у БиХ.

IV Период после 1945. године

1. КПЈ у периоду обнове и стварања основа за прелаз на социјалистичку изградњу у БиХ (1946–1947);
2. КПЈ у БиХ у периоду борбе за социјалистичку изградњу земље (1947–1950);
3. КПЈ у БиХ у периоду преласка на систем радничког управљања и самоуправе грађана од 1950. до 1958. године.

Овакав тематски план Института био је наредних десетак година основа његове научне оријентације. Промјене и допуне до којих је долазило у току његове реализације диктиране су стањем научног кадра, пријемом нових сарадника, као и њиховим склоностима.

Потребно је нагласити да се у програмској оријентацији Института већ у овом периоду врше одређене измјене у смислу проширења научне дјелатности на историју народа Босне и Херцеговине у цјелини. Тако су у овом периоду у програм Института ушле слиједеће теме:

- Изградња жељезнице у Босни и Херцеговини у свјетлу аустроугарске политике;
- Хрватска сељачка странка у Босни и Херцеговини до 1929;

- Четничке организације у Босни и Херцеговини 1918-1941;
- Напредна културно-просвјетна друштва у Босни и Херцеговини између два свјетска рата;
- Реформистички правац у радничком покрету Босне и Херцеговине 1919-1941. године;
- Четнички покрет у Босни и Херцеговини 1941-1945;
- Окупациони системи у Босни и Херцеговини 1941-1945;
- Историјски развој ССРН Босне и Херцеговине;
- Борба Муслимана Босне и Херцеговине за вјерску аутономију;
- Ставови у босанскохерцеговачком радничком покрету према рату, револуцији и стварању југословенске државе поч. 20. вијека;
- Дјелатност Босанскохерцеговачког сабора;
- Национално питање у Босни и Херцеговини у свјетлу историјског развика радничког покрета и НОП-а.

До новог Закона о Институту, којег је донијела Скупштина СРБиХ 31. јануара 1973. године, када је дошло до његове реорганизиације, у Одјељењу историјске грађе највише је урађено на прикупљању и архивистичко-документационом сређивању грађе, објављивању грађе и изради хронологија. Посебну вриједност представља обрада докумената који се односе на народну власт, објављених у двије књиге под насловом ЗАВНОБиХ – Документи 1941-1943. књига I и књига II – Документи 1943-1945. године. Обје књиге су публиковане 1968. године. Неколико година касније, 1971. објављени су Грађа о дјелатности КПЈ у Босни и Херцеговини (1921-1941) – леци и прогласи и Хронологија радничког покрета Босне и Херцеговине до 1941. године, на којој је радило 12 сарадника Института.

Формирање Одјељења за мемоарску грађу, у којем је радило неколико сарадника, показало се веома корисним, јер је за десетак година његовог постојања прикупљено 760 сјећања о радничком покрету и НОБ-и од неколико стотина учесника. Иако је публиковано 1974. године, за успјехе, односно резултате овог периода рада Института може се узети и репринт издање листа »Радничко јединство«, које је као орган Независних синдиката излазило у Сарајеву у току 1922-1923. године. Уз све ово потребно је истаћи да је у Архивском одјељењу прикупљена и архивистички сређена релативно богата збирка грађе која се односи на дјелатност радничког покрета и КПЈ између два свјетска рата.

У овом периоду дјелатност Института, 1965. године, појавио се и први број »Прилога« – часописа Института, који до данас редовно излази једанпут годишње. Часопис »Прилози« су један од најбољих показатеља раста, сазријевања и научних преокупација Института и његових сарадника појединачно. Из садржаја појединих бројева (поводом изласка двадесетог броја објављена је библиографија дотада објављених 19 бројева) »Прилога« читалац се може најбоље увјерити у разноврсност тре-

тиране проблематике, научну усмјереност, и посебно, његову отвореност и сталну тежњу да окупи на сарадњу историчаре из свих дијелова наше земље и иностранства. Чињеница да се већ од првог броја у саставу редакционог одбора »Прилога« стално налазе и спољни сарадници најбоља је потврда његове отворености. Као и Институт и »Прилози« су имали своје фазе развоја. У првих неколико бројева »Прилози« претежно објављују радове из новије и најновије прошлости наших народа, посебно историје револуционарног радничког покрета, НОР-а и социјалистичке револуције, да би се, у складу са промјеном програмске оријентације Института, а у уској вези са стањем научног кадра, хронолошка граница третиране проблематике проширила до најстарије прошлости. У оквиру размјене »Прилози« доспијевају у око 50 научних установа и библиотека у земљи и иностранству. »Прилози« су стекли завидну научну афирмацију како у земљи, тако и у иностранству.

Први запаженији резултати на научној обради у том времену остварени су завршавањем сљедећих пројеката:

- Антифашистички покрет жена у Босни и Херцеговини 1937-1941;
- КПЈ у Босни и Херцеговини 1921-1924. године;
- Раднички покрет у Босни и Херцеговини до мајских штрајкова 1906. године;
- Синдикални покрет и тарифно-штрајкачке акције у Босни и Херцеговини 1935-1941. године;
- КПЈ у периоду припрема и покретања устанка у источној Босни 1941. године;
- Развој народне власти у Босни и Херцеговини 1941-1945;
- Напредни омладински покрет у Босни и Херцеговини 1918-1941;
- Политичка улога КПЈ у периоду револуционарног етатизма;
- Четнички покрет у Босни и Херцеговини 1918-1941. године;
- Појаве кризе у НОП-у у Босни и Херцеговини 1941. и поч. 1942. године;
- Изградња жељезница у Босни и Херцеговини у свјетлу аустроугарске политике;
- Ставови у босанскохерцеговачком радничком покрету према рату, револуцији и стварању југословенске државе;

Међу наведеним завршеним пројектима се налази седам одбрањених докторских дисертација.

Законом о Институту за историју, који је донијела Скупштина СР-БиХ на сједници Просвјетно-културног и Републичког вијећа од 31. јануара 1973. године (Сл. лист СРБиХ бр. 3. од 12.2. 1973), Институт за историју радничког покрета наставио је рад као научна установа под називом: Институт за историју. Новим Законом пред Институт су постављени сљедећи задаци:

– да проучава и научно обрађује, организује и подстиче проучавање историје народа Босне и Херцеговине и Југославије, као и историје других народа чија је прошлост везана за историју народа Босне и Херцеговине и Југославије;

– да сарађује са одговарајућим установама и организацијама, као и појединим научним радницима у земљи и иностранству;

– да непосредно саопштава резултате свога научног рада и чини их доступним јавности:

Промјена назива Института није била формалног карактера. Она је настала као логичка посљедица дотадашњег искуства у раду и нових захтјева које је пред ову научну установу постављала шири друштвена заједница. Створени су, заправо, услови – материјални и кадровски, па и неопходна друштвена клима, да Институт прошири своју научну програмску оријентацију на изучавање историје народа Босне и Херцеговине у цјелини, почевши од средњег вијека до најновијег времена.

Прилагођавајући пословање Института задацима одређеним Законом о Институту, Институт је крајем 1973. године свој Архив и 5 радника архивиста предао Архиву Босне и Херцеговине, а дио архивске грађе Архиву ЦК Савеза комуниста Босне и Херцеговине.

У складу с овим промјенама дошло је и до нове унутрашње организације Института, која егзистира до данас. Даља дјелатност Института за историју одвијала се у оквиру ова три одјелења:

- Одјелење обраде
- Документационо одјелење
- Секретаријат.

У оквиру Одјелења обраде формиран су тимови за средњи вијек, османски период, период аустроугарске управе, међуратни период, период НОР-а и социјалистичке револуције и период послеријатне социјалистичке изградње.

Проширење научне дјелатности Института захтијевало је примање неколико сарадника који ће се бавити изучавањем историје средњевјековне Босне и историје османског периода. У вези с тим, у другој половини 1973. године примљена су два асистента, па су од тада у Институту почела да се развијају ова два наведена одсјека, у којима ће наредних година бити ангажована још четири научна сарадника.

У новој фази рада Института за историју стартовао је са сљедећим научним програмом:

средњи вијек

– Браило Тезаловић коморник на двору породице Павловића;

османски период

– Поријекло муслиманских аристократских породица у Босни и Херцеговини;

аустроугарски период

- Дјелатност Босанскохерцеговачког сабора;
- Борба за вјерску и вакуфско-меарифску аутономију и стварање првих политичких организација код Муслимана Босне и Херцеговине под аустроугарском управом;
- Борба Срба Босне и Херцеговине за црквено-школску аутономију (1896-1905);

Период 1918-1941. година

- КПЈ у Босни и Херцеговини 1919-1941. године;
- Реформизам у радничком покрету у Босни и Херцеговини између два рата;
- Синдикални покрет у Босни и Херцеговини 1919-1941. године;
- Ставови и дјелатност ХСС у Босни и Херцеговини до 1929. године;
- Радикална странка у Босни и Херцеговини 1919–1941;
- Савез земљорадника у Босни и Херцеговини 1919–1941;

Период 1941–1945. године

- Национална и социјална структура партизанских одреда у Босни и Херцеговини 1941. године;
- КПЈ у источној Босни од средине 1942. до 1945. године;
- Четнички покрет у Босни и Херцеговини 1941–1945;
- Однос Трећег Рајха и Независне државе Хрватске;
- Изградња босанскохерцеговачке државности у условима НОР-а;
- Национално питање у Босни и Херцеговини у свијетлу историјског развика радничког и народноослободилачког покрета.

Најновији период

- Историјски развој ССРН Босне и Херцеговине;

У Одјељењу за документацију приступило се раду на библиографској обради листова »Глас слободе« и »Југословенски лист«, на изради Хронологије најважнијих догађаја у БиХ од 1945. до 1963. године и на прикупљању архивске грађе о Ивану Крндељу, Благоју Паровићу, Ђури Ђаковићу и Митру Трифуновићу.

Иако је наредних неколико година био основа научне и стручне дјелатности Института, овај програм је скоро сваке године коригиран, – од неких тема се одустајало, а неке нове су у њега уврштаване – што је највише овисило о кадровским могућностима, па и од могућности реалног планирања. Институт се све више оријентисао и на ангажовање спољних сарадника, па их је на реализацији наведеног програма за 1974. годину било ангажовано пет.

У наредних десетак година, до краја 1985, с обзиром на то да су неки пројекти завршени и да су ангажовани нови стални и спољни сарадници, у програм Института је уврштено нових 23 пројеката:

- Твртко II Твртковић – Босна у првој половини 15. стољећа;
- Посљедњи Павловићи – Босна средином 15. стољећа;
- Покушај Порте да расели Црногорце почетком 18. стољећа, с посебним освртом на насељавање на територију источне Босне;
- Сарајево у 16. вијеку;
- Дјеловање и улога »Гајрета« у културном, политичком и националном животу Муслимана;
- Дјелатност ХСС у БиХ 1929–1941. године;
- Вјерске заједнице и политичка збивања у Босни и Херцеговини од аустроугарске окупације 1878. до 1945. године;
- Сто година Социјалног осигурања у Босни и Херцеговини (1878–1978);
- Друштвени односи у Босни крајем 14. и у првој половини 15. вијека;
- Странци у Босни у средњем вијеку;
- Православна црква у Босни и Херцеговини до укидања Пећке патријаршије;
- Босански пашалук у турско-млетачко-аустријском рату 1714–1718;
- Устанци у Херцеговини 1852–1862. године;
- Радничка класа Сарајева 1919–1941. године;
- Шумска привреда у Босни и Херцеговини 1918–1941. године;
- Босна и Херцеговина у руским изворима 1856–1878;
- Савез земљорадника у Босни и Херцеговини 1919–1941;
- Историја Савеза комуниста Југославије;
- Историја Савеза комуниста Босне и Херцеговине;
- Историја народа Босне и Херцеговине;
- Историја револуционарног радничког покрета у Босни и Херцеговини;
- Логори и затвори у Босни и Херцеговини 1941–1945;
- Привредне коморе у Босни и Херцеговини и њихова улога на унапређивању привреде (1909–1945.).

Од укупно 42 пројекта, на колико их је рађео у Институту почевши од 1974. године, потпуно је завршено 30 пројеката или нешто преко 70%, од 5 пројеката се одустало, 4 се иналазе у завршној фази рада, а 3 су уврштена у најновији средњорочни програм (1986–1990) дефинисан у Друштвеном циљу XIII/2. Из ових података се може извући закључак да је постотак завршених пројеката веома задовољавајући. Од наведених 42

пројекта 8 су завршене и одбрањене докторске тезе и више магистарских радова. Уз сталне сараднике Института, на реализацији ових научних задатака било је ангажовано и више спољних сарадника.

У овој, веома плодносној фази дјелатности Института на реализацији неких научних пројеката у Институту први пут се почео примјењивати мултидисциплинарни и тимски начин обраде. Тако је већ 1977. године 8 сталних и спољних сарадника завршило пројект под насловом *Вјерске заједнице и политичка збивања у Босни и Херцеговини од аустроугарске окупације 1878. до 1945. године*. У току 1983. године завршен је и други пројект, на којем су била ангажована 4 сарадника, под насловом *Сто година социјалног осигурања у Босни и Херцеговини (1878-1978)*.

Значајан допринос у изради *Историје Савеза комуниста Југославије* дали су и сарадници Института за историју у Сарајеву (укупно 4 сарадника), који су више година радили у појединим тимовима и у главној редакцији овог југословенског пројекта. Историја Савеза комуниста, како је познато, објављена је 1985. године.

Учешће сарадника Института у тимском раду на једном пројекту почело је, заправо, и раније, њиховим ангажовањем на писању појединих дијелова *Историје народа Босне и Херцеговине*, чији је носилац била АНУБиХ. Пошто се рад на овом значајном научном пројекту одвијао споро и неефикасно, на нивоу шире друштвене заједнице одлучено је да се ангажује што више сарадника Института за историју у Сарајеву. Како је Институт финансиран из буџета СР Босне и Херцеговине, у његов програм рада за 1975. годину уврштени су задаци за (7) седам сарадника који су били ангажовани на изради дијелова IV и V и VI књиге у цјелини (период од 1878. до 1945. године). Касније, 1979. између Института и АНУБиХ потписан је и Самоуправни споразум о научној сарадњи, а главни повод је био ангажман на реализацији овог пројекта. Услед низа објективних и субјективних разлога овај пројект није завршен, а АНУБиХ је крајем 1982. године донијела одлуку да се рад на овом пројекту обустави и да се дотада завршени рукописи објаве као прилози за историју народа и народности Босне и Херцеговине. С обзиром на то да је у Институту, посебно код директно ангажованих сарадника, превладало мишљење да би требало овај пројект до краја завршити, највећи дио прилога сарадника Института није објављен, а књига V (1918-1941) уврштена је као пројект у ДЦ XIII/2, с реалним изгледима да буде готова крајем 1989. године.

Уговором од 1982. године са ЦК СК Босне и Херцеговине Институт се прихватио организације рада на пројекту *Историја Савеза комуниста Босне и Херцеговине*. Радом на пројекту руководила је Редакција која је формирана при Институту, а за његову реализацију непосредно су била задужена два стална научна сарадника (главни и одговорни уредник и научни секретар редакције) Института. У почетној фази рада на

овом пројекту било је ангажовано неколико десетина сталних и спољних сарадника, а коначне верзије појединих већих дијелова (поглавља) урадило је 9 сарадника. Пројект се налази у завршној фази рада и финансиран је од стране ЦК СК БиХ. Институт за историју је носилац организације рада на пројекту *Револуционарни омладински покрет у Босни и Херцеговини*. Организација рада и методолошки приступ слични су оном који је примијењен у раду на Историји СК БиХ, а преласком на нови начин финансирања преко СИЗ-а науке Босне и Херцеговине овај пројект је уврштен у ДЦ XIII/2.

У оквиру републичко-покрајинске сарадње, 2 стална и 3 спољна сарадника Института су више година ангажовани у раду на дионици Р/П пројекта под насловом *Логори и затвори у Босни и Херцеговини 1941-1945. године*. И овај пројект, на којем се радило тимски, налази се у завршној фази.

Самоуправним споразумом Савеза СИЗ-ова Југославије из 1985. године, Институт је одређен за координатора за Босну и Херцеговину у раду на Р/П пројекту под насловом *Историја народа и народности Југославије*. До сада су извршене све организационе припреме, али су се појавиле велике тешкоће, не само због различитих ставова историчара на поједина питања из наше прошлости, већ и због неефикасног, несигурног и неујединаченог начина финансирања пројекта.

Највећи број завршених пројеката је публикован, чиме је испуњавана и једна од значајних обавеза Института да непосредно саопштава резултате свога научног рада и чини их доступним јавности.

У протеклом тридесетогодишњем периоду постојања и дјеловања Института за историју његови стални сарадници су објавили сљедеће монографије, које су уједно биле њихове докторске дисертације:

– Здравко Антонић, *Устанак у источној и централној Босни 1941. Београд 1973;*

– Никола Бабић, *Рат, револуција и југословенско питање у политици Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине, Сарајево, 1974;*

– Драго Боровчанин, *Изградња босанскохерцеговачке државности у условима НОР-а, Сарајево 1979;*

– Лука Ђаковић, *Политичке организације босанскохерцеговачких католика Хрвата, Загреб 1985*

– Веселин Ђуретић, *Народна власт у Босни и Херцеговини 1941-1945, Београд 1981;*

– Ахмед Хаџировић, *Синдикални покрет у Босни и Херцеговини 1935-1941, Сарајево 1972;*

– Расим Хурем, *Криза НОП-а у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. Сарајево 1972;*

– Томислав Ишек, *Дјелатност Хрватске сељачке странке до завођења диктатуре, Сарајево 1981;*

– Цевад Јузбашић, *Изградња жељезница у Босни и Херцеговини у свјетлу аустроугарске политике од окупације до краја Kallayeve ере*, Сарајево 1974;

– Ибрахим Карабеговић, *Реформистички правац у радничком покрету Босне и Херцеговине 1919-1941*, Сарајево 1979;

– Ибрахим Кемура, *Улога »Гајрета« у друштвеном животу Муслимана у Босни и Херцеговини (1903-1941)*, Сарајево 1986;

– Будимир Миличих, *Радничка класа Сарајева 1919-1941*, Сарајево 1985;

– Нусрет Шехић, *Четништво у Босни и Херцеговини (1918-1941). Политичка улога и облици дјелатности четничких удружења*, Сарајево 1971;

– Паво Живковић, *Твртко II Твртковић – Босна у првој половини 15. стољећа*, Тузла 1981;

Поред наведених – објављених докторских дисертација, одбрањени су и налазе се у припреми за штампу слиједеће докторске дисертације:

– Борис Нилевић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије (1557. г.)*;

– Енес Пелидија, *Босански ејалет у рату 1714-1718. године*;

– Бехија Златар, *Сарајево у 16. вијеку*;

– Урош Недимовић, *Народноослободилачки фронт у Босни и Херцеговини 1935-1945. године*.

Осим докторских дисертација, које несумњиво представљају највриједније научне резултате, стални сарадници Института су објавили и слиједеће књиге:

– Никола Бабић, *Јубилеј АВНОЈ-а и ЗАВНОБиХ-а (1943-1963)*, Сарајево 1963;

– Никола Бабић, *ЗАВНОБиХ и изградња босанскохерцеговачке државности*, Сарајево 1970;

– Никола Бабић, *На путевима револуције: Чланци и расправе*, Сарајево 1972;

– Душан Берић, *Славонска војна граница у револуцији 1843-1849*; Загреб 1984;

– Боровчанин Драго, *КПЈ и развој народне власти у Босни и Херцеговини (1941-1945)*, Чланци и расправе, Сарајево 1982;

– Рафаел Брчић, *Ливањски крај у револуционарном радничком покрету и народноослободилачкој борби (коаутор М. Боговац)* Ливно 1978;

– Миодраг Чанковић, *Фабрика дувана Сарајево 1880-1970*, Сарајево 1970;

– Лука Ђаковић, *Босна и Херцеговина у аустроугарским концепцијама рјешења југословенског питања 1914-1918*. Тузла 1981;

- Лука Ђаковић, *Рударство и топионичарство у Босни и Херцеговини, Тузла 1980;*
- Ахмед Хаџировић, *Синдикални покрет у Босни и Херцеговини 1918-1941. Београд 1978;*
- Џевад Јузбашић, *Језичко питање у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини пред први свјетски рат, Сарајево 1973;*
- Ибрахим Карабеговић, *Раднички покрет Босне и Херцеговине између револуционарне и реформистичке оријентације, Чланци и расправе (1909-1929), Сарајево 1973;*
- Тихомир Кларић, *Стварност и умјетност, Тузла 1983;*
- Енвер Реџић, *Друштво и култура, Чланци и расправе, Сарајево 1963;*
- Енвер Реџић, *Прилози о националном питању, Чланци и расправе, Сарајево 1963;*
- Енвер Реџић, *Токови и отпори, Чланци и расправе, Сарајево 1970;*
- Недим Шарац, *Теме наше новије историје. Историографски прилози, Сарајево 1981;*
- Нусрет Шехић, *Аутономни покрет Муслимана у Босни и Херцеговини, Сарајево 1980. г;*
- Паво Живковић, *Социјално-економске промјене у босанском друштву у XIV и XV стољећу с посебним освртом на настајак новог племства, Тузла 1986;*
- Бранислав Беговић, *Шумска привреда Босне и Херцеговине за вријеме монархистичке Југославије (1918-1941), с посебним освртом на експлоатацију шума и индустријску прераду дрвета, Сарајево 1985;*
- Милан Гаковић, *Савез земљорадника до 1929. године, Сарајево 1982;*
- Божо Маџар, *Борба Срба за црквено-просвјетну самоуправу у Босни и Херцеговини, Сарајево 1982;*
- Митар Папић *Школство у Босни и Херцеговини 1941-1955. године, »Свјетлост« Сарајево 1981;*
- Енвер Реџић, *Југословенски раднички покрет и национално питање у Босни и Херцеговини (1918-1941), Сарајево 1983;*
- Ибрахим Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856-1878) (у штампи).*

Научна активност Института за историју у Сарајеву одвијала се и преко организације и суорганизације научних скупова. У току своје тридесетогодишње дјелатности Институт је самостално или у суорганизацији организовао око 20 научних скупова, округлих столова и савјетовања. Сарадници Института узели су учешћа на преко 100 научних скупова, конгреса историчара, међународних комисија за историју, савјето-

вања и округлих столова у земљи и иностранству, са преко 150 реферата, саопштења и дискусија.

Објављени су сљедећи зборници радова са научних скупова:

– *Историјске претпоставке Републике Босне и Херцеговине, Сарајево, 1968;*

– *1941. у историји народа Босне и Херцеговине, Сарајево, 1973;*

– *АВНОЈ и народноослободилачка борба у Босни и Херцеговини (1942-1943); Београд 1974;*

– *Округли сто о »Младој Босни«, »Преглед«, бр. 7-8, Сарајево, 1974;*

– *Бања Лука у новијој историји (1878-1945), Сарајево, 1978;*

– *Четврта и пета конференција КПЈ за Босну и Херцеговину у историјском развоју револуционарног радничког покрета 1938-1941, Сарајево, 1980;*

– *Покрајинско савјетовање КПЈ за Босну и Херцеговину (Иванчићи 7. и 8. јануара 1942.), Београд 1983;*

– *Подгрмеч у НОБ-и и револуцији 1941-1945, Сарајево 1985.*

Поред наведених скупова Институт је био организатор и десетак других научних скупова које су објавиле друге научне институције или су још необјављени:

– *Козара у НОБ-и и револуцији 1941-1945. године... (Објавио Национални парк Козара); Приједор 1980;*

– *Живот и дјело Буре Ђаковића, Славонски Брод 1979. године (објавили институти у Сарајеву, Сл. Броду и СО Марнбор);*

– *Генерални штрајк рудара Босне и Херцеговине и хусинска буна 1920. године – Округли сто, Тузла 17. 12. 1981. године (објавио »Универзал« Тузла);*

– *Савјетовање о историографији Босне и Херцеговине (1945-1982), Сарајево фебруар 1982. године (објавила АНУБиХ);*

– *Савјетовање у Требињу о лијевим скретањима у Херцеговини концем 1941. и у првој пол. 1942. године, Требиње 1982. године (објавио Војно издавачки завод »Војно дело«);*

– *Десант на Дрвар маја 1944, Дрвар маја 1984. године (Објавио ВИЗ »Војно дело«)*

– *Округли сто о развоју теоретске мисли и идејно-политичких кретања у КПЈ-СКЈ, с посебним освртом на карактеристике, домет и резултате на том пољу у БиХ, Сарајево октобра 1984. године (није објављено);*

– *НОП у градовима Југославије 1941-1945. године, Сарајево децембра 1985. године (није објављено);*

– *Округли сто Фочански прописи, Фоча 198. године (није објављено)*

На овим наведеним научним скуповима расвјетљавана су бројна отворена питања из ближе и даље прошлости, уз учешће историчара из свих југословенских научних центара. На неким од ових научних скупова учествовали су и непосредни учесници историјских збивања који су својим прилозима и дискусијама доприносили да се поједина питања, особито она за која недостају релевантни документи, свестраније освијетле и објасне.

Институт је посветио дужну пажњу припремању и објављивању архивске и друге грађе, изради хронологија, библиографија и репринт издања неких листова. Из ове области дјелатности Институт је објавио:

– *ЗАВНОБиХ – Документи 1943-1944, књига I, избор докумената и предговор: проф. др Хамдија Чемерлић. Обрада документа: Веселин Митрашевић, Сарајево, 1968;*

– *ЗАВНОБиХ – Документи 1945, књига II. Избор документа проф. др Хамдија Чемерлић. Обрада докумената: Субхија Прибуља, Сарајево 1968;*

– *Грађа о дјелатности КПЈ у Босни и Херцеговини (јануар 1921 – април 1941). Листови, прогласи и леци. Обрада листова: Субхија Прибуља. Предговор, избор и избор прогласа и летака: Веселин Митрашевић, Сарајево 1971;*

– *Иваи Крндељ – Грађа за монографију. Приредили: др Ахмед Хаџировић, др Ибрахим Карабеговић, Атне Рамљак, Београд 1977;*

– *Митар Трифуновић – Грађа за монографију. Приредили др Ахмед Хаџировић, др Ибрахим Карабеговић и Илија Станић, Тузла 1983;*

– *Марко Зовко, Сјећања и радови. – Приредили др Ахмед Хаџировић и Анте Рамљак, Сарајево 1984. године;*

– *Жене Босне и Херцеговине у НОБ-и 1941-1945. – Сјећања учесника. Сарајево 1977;*

– *Хорнологија радничког покрета Босне и Херцеговине до 1941. године (група сарадника), Сарајево 1971;*

– *Библиографија објављених извора и литературе о средњовјековној Босни (приредио др Паво Живковић), Сарајево 1982;*

– *Глас Слободе, орган СДС БиХ, СРПКЈ (к), КПЈ, СПЈ, Сарајево 1965. (репринт);*

– *Радничко јединство, орган Независних радничких синдиката, Сарајево 1922-1923. За штампу приредио и обрадио Веселин Митрашевић, Сарајево 1974 (репринт).*

У протеких 30 година Институт и његови стални сарадници објавили су укупно 1.432 библиографских јединица, од чега 23 бројева часописа »Прилози«, 23 монографије, 9 књига избора чланака и расправа, 2 хронологије, 8 књига зборника са научних скупова, 11 књига грађе, сјећања,

библиографија и репринт издања листова, 637 чланака и расправа, 363 приказа и осврта итд.

Са развојем Института у цјелини и његовим кадровским јачањем развијала се и ширила научна сарадња у земљи и иностранству. Институт за историју је ову сарадњу организовао непосредно или у оквиру асоцијација Друштва историчара Југославије, Заједнице институција за историју историју, у оквиру Академија наука и других. Најтјешња непосредна сарадња одвијала се са Катедром за историју Филозофског факултета у Сарајеву, Академијом наука и умјетности Босне и Херцеговине, Институтом за историју у Бањалуци, Оријенталним институтом у Сарајеву, Институтом за савремену историју у Београду, Војноисторијским институтом у Београду, Катедром за историју Филозофског факултета у Београду, Историјским институтом Црне Горе, Институтом за историју радничког покрета Хрватске, Институтом за националну историју Македоније, Институтом за згодовину у Љубљани, Балканолошким институтом у Београду, Комисијом за економску историју Југославије, Архивом Босне и Херцеговине, Архивом Босанске крајине, Архивом Хрватске, Архивом ЦК СКЈ, Архивом СФРЈ и другим сродним институцијама у Југославији. Сарадња се одвијала на реализацији научних пројеката, усавршавању научног кадра, организацији научних скупова и издавачкој дјелатности.

Поред сарадње са научним институцијама у земљи, Институт је сарађивао и са више научних институција и асоцијација у иностранству посебно са сусједним и земљама чија је прошлост слична или блиска историји народа и народности Југославије. Ова сарадња је највише долазила до изражаја преко научних скупова које су организовале међународне комисије за историју Савеза друштава историчара Југославије. Институт је више од 20 година стални члан и преко својих сарадника редовни учесник у раду Интернационалне конференције историчара радничког покрета која се сваке године одржава у Линцу (Аустрија). Исто тако, трајнију сарадњу Институт је остварио са Чехословачким институтом за историју у Прагу, Österreichisches ost-und südosteuropäer институтом у Бечу и Институтом за историју Универзитета у Грацу и Аустријском академијом наука. Међународна сарадња Института одвијала се и путем студијских боравака, специјализација, личних посјета и контаката.

Институт је почео рад са кадром којег је преузео од Историјског одјељења ЦК СК Босне и Херцеговине. Међутим, овај кадар по својој квалификационој структури није могао да задовољи потребе и захтјеве једне овакве научне установе. Због тога се Институт већ од 1960. односно 1961. године оријентише на пријем млађег кадра, из чијих редова се бирају и први асистенти. Повећане обавезе и научне амбиције Института захтијевале су посебну бригу у погледу ангажовања и усавршавања научног и стручног кадра. При томе је остварена стална сарадња са катедрама за историју филозофских факултета у Београду и Сарајеву, као и са другим научним установама и истакнутим историчарима у земљи и

иностранству. Квалификациона структура сарадника побољшавана је на тај начин што је знатан број оних сарадника који су преузели пројектне (тематске) задатке, упућиван на постдипломске студије, студијске боравке и специјализације у земљи и иностранству. Захваљујући оваквој оријентацији Институт је постигао веома запажене резултате. Тако је за ових протеклих 30 година завршило постдипломске студије и магистрирало 17 сталних сарадника, а 17 сарадника је одбранило докторске дисертације. У току 1988. године, у Институту је радило 13 доктора наука, 7 магистара, 3 асистента и 2 стручна сарадника. На студијским боравцима и специјализацијама у Совјетском Савезу, СР Њемачкој, ДР Њемачкој, Аустрији, Француској, Италији и Турској боравило је 14 сталних сарадника Института у трајању од 3 мјесеца до годину дана. То је био значајан облик усавршавања научног кадра, који се, нажалост, у посљедње вријеме мање примјењује. У вези са стручним оспособљавањем кадрова већи број сарадника је завршио школу страних језика у Сарајеву.

Ангажман Института и његових сарадника није се сводно искључиво и само на рад на реализацији пројектних, односно програмом предвиђених задатака. За цијело вријеме постојања и дјеловања Институт је био отворена научна установа, његови научни резултати и документација су били доступни научној и широкој јавности, а већи број његових сталних сарадника био је веома ангажован у друштвено-политичким организацијама и многобројним облицима и формама ванпрограмске дјелатности, али која је била, ипак, у вези са задацима који су се постављали пред Институт и историографију у цјелини. Научни и стручни потенцијали Института, односно његових сарадника дошли су, у виду писане и живе ријечи, до видног изражаја на конгресима и скупштинама историчара, у универзитетској настави, у многобројним редакцијама, жиријима, одборима, на страницама бројних публикација у земљи, и иностранству, на семинарима и савјетовањима наставника историје у писању, критичким разматрањима и анализама наставних програма и уџбеничке литературе, у комисијама за историју Савеза комуниста Југославије, Босне и Херцеговине и града Сарајева, у реализацији многобројних регионалних пројеката на пољу идеолошко-политичког образовања, у одговарајућим комисијама радија и телевизије, на јавним трибинама, у изради енциклопедијских јединица, календара ССРНБиХ итд. Институт је, такође, стално давао свој допринос обилежавању свих значајних јубилеја из наше новије историје и другим акцијама од општедруштвеног значаја, потврђујући на тај начин своју пуну ангажованост, отвореност и спремност на сарадњу са другим научним установама, радним и друштвениополитичким организацијама. За резултате постигнуте на научном пољу, као и за пуну друштвено-политичку ангажованост 13 научних сарадника Института награђено је југословенским или републичким наградама за допринос у науци и наградама издавачких кућа. Тако је др Недим Шарац добио награду ЗАВНОБиХ-а, Двадесетседмојулску награду добили су др Енвер Реџић, др Никола Бабић и др Недим Шарац и ре-

публичку награду »Веселин Маслеша« др Цевад Јузбашић, др Нусрет Шехић, др Здравко Антонић, др Драго Боровчанин, др Ибрахим Карабеговић, др Томислав Ишек, др Иљас Хаџибеговић и др Ибрахим Кемура. Награду СУБНОР-а Југославије »4. јул« добили су др Здравко Антонић и др Драго Боровчанин, а награду издавачког предузећа »Свјетлост« из Сарајева др Расим Хурем. Више сталних сарадника одликовано је одликовањима председника односно Председништва СФРЈ.

Самоуправљање и начин финансирања у Институту

Како је Институт од почетка рада имао статус научне установе од посебног друштвеног интереса, регулисано је и питање управљања Институтом у складу са тим статусом. У почетку је Институтом управљао Савјет и директор. Савјет се састојао од 15 чланова од којих је 5 именовало Извршно вијеће Босне и Херцеговине из редова јавних радника, 4 члана је бирао научно-стручни дио колектива Института, а 5 чланова су делегирале друштвено-политичке организације и Институту сродне установе. Директор Института је по свом положају био члан Савјета. Председника Савјета је бирао Савјет из реда чланова Савјета које је именовало Извршно вијеће, односно друштвено-политичке организације. Тако је остало све до 1963. године, до доношења новог Устава СФРЈ, када су и установе постале самоуправне радне организације са правима самоуправљања. Тако су, на примјер, у ранијем периоду за председника Савјета Института бирани Цемал Биједић, Нисим Албахари и Слободан Марјановић.

Након доношења Устава СФРЈ 1963. године, Институт је 1964. године донио свој статут, у коме је самоуправљање прилагодио новим уставним принципима. По одредбама овог статута, Институтом је управљао Савјет и његов Извршни одбор. Директор Института више није могао бити члан Савјета. Савјет је у то вријеме имао 21 члана, од којих су 11 били из реда радника Института и 10 представници друштвене заједнице. Председник Савјета је изабран из реда оних чланова који су били стално запослени у Институту. Савјет је увијек засједао као јединствени орган.

Савјет је за оперативне послове у Институту изабрао Управни одбор од седам чланова.

Директор Института је добио улогу да руководи Институтом у цјелини, а посебно да се брине о организацији научног рада у Институту и провођењу програма рада које је доносио Савјет Института.

Према Статуту Института из 1964. године, уведени су и научно-стручни савјети: Научно-стручни савјет Одјељења историјске грађе и Научно-стручни савјет Одјељења обраде, са циљем да пружају научно-стручну помоћ руководиоцима и сарадницима ових одјељења на организацији научно-стручног рада. То су, у ствари, биле претече Научног вијећа Института, које ће касније бити формирано.

Промјенама Статута Института 1967. године, Савјет Института је поново смањен на 15 чланова, од којих су 10 бирали радници Института, а 5 именовало Извршно вијеће Босне и Херцеговине из реда јавних и научних радника. Тада је уведено и Научно вијеће Института, које је бројало 9 чланова а састављено је од сарадника Института и научних и стручних радника изван Института.

Научно вијеће је у оквиру дјелокруга рада, заједно са директором, предлагало програме рада Института и давало мишљење о извршавању научно-стручних задатака, усвајало студијске пројекте сарадника Института и оцјењивало њихову реализацију, водило бригу о уздизању научно-стручног кадра у Институту и сл.

Након усвајања Уставних амандмана 1971. године, у Институту је дошло до одређене промјене у систему управљања. Да би се питање самоуправљања спустило до свих радника, у Институту је, умјесто Савјета, конституисана Радна заједница као највиши орган управљања. Како је Институт остао и даље установа од посебног друштвеног интереса, одређени представници друштвене заједнице су делегирали своје чланове који су са радницима Института пуноправно одлучивали о одређеним питањима која су законом и Статутом Института била одређена. И Управни одбор је добио нове задатке, који су имали карактер извршавања одлука Радне заједнице као највишег органа управљања, па је у складу са тим и преименован у Извршни одбор.

Прилагођавајући своју организацију и управљање Закону о удруженом раду и Закону о Институту за историју који је усклађен са новим Уставом, радници Института су 1978. године донијели Самоуправни споразум о удруживању у Институт, којим су одређени као органи управљања Института: Збор радника, Савјет Института и Научно вијеће. Наведеним споразумом су одређене њихове надлежности.

Збор радника су сачињавали сви радници Института и непосредно су одлучивали путем референдума о одређеним питањима од интереса за Институт. Савјет је конституисан из ужег и ширег састава. Ужи састав чинили су чланови изабрани из реда радника Института, а шири састав кад са њима одлучују и представници друштвене заједнице, од којих је два именовало Извршно вијеће Скупштине Босне и Херцеговине и по једног Филозофски факултет у Сарајеву и Самоуправна интересна заједница науке Босне и Херцеговине.

Овако утврђена структура органа управљања у Институту је и сада. Она је погодна форма, јер омогућава доста широко учешће радника у непосредном одлучивању.

Финансирање Института до 1986. године вршено је преко буџета СР Босне и Херцеговине. Од оснивања до 1963. године било је чисто буџетско финансирање, када је буџет Института улазио у буџет Босне и Херцеговине. Од 1963. године финансирање се унеколико мијења, иако и даље остаје систем буџетског финансирања. Наиме, тада Институт при-

ма квоту финансијских средстава, коју сам распоређује на плате и материјалне и режијске трошкове. Оснивањем Републичког фонда за научни рад, поред буџетских средстава Институт је одређена средства уговарао и са овим фондом за одређене послове мимо оних који су у плану за финансирање из републичког буџета. То је настављено и након оснивања СИЗ-а науке Босне и Херцеговине.

Крајем шездесетих година, буџет Босне и Херцеговине почиње да финансира Институт на бази програма рада. Наиме, Институт је Републичком секретаријату, односно Комитету за просјвету, науку, културу и физичку културу достављао свој програм рада за односну годину, кога је Комитет усвајао, а тек онда буџет финансирао. То је вријеме када је Институт био слободан у избору послова и закључивању уговора о прибављању средстава, па је финансијски и најбоље стајао.

Од 1986. године Институт искључиво финансира СИЗ науке Босне и Херцеговине, на бази Друштвеног циља XIII/2. То је формално-правни уговорни однос. Институт нуди пројекте, а СИЗ даје средства. Међутим, *de facto* Институт не може да учествује у одређивању цијене рада. Цијену одређује искључиво СИЗ, што је Институту довело у врло тежак положај, нарочито када се ради о личним дохоцима, изградњи станова и других потреба заједничке потрошње. Истина, средства за истраживање су далеко већа него раније. Слично је и са издавачком дјелатношћу.

Досадашњи развој и успјеси Института у великој мјери су остварени захваљујући све повољнијој друштвено-политичкој и културној атмосфери у нашој средини, изградњи и успјешном функционисању самоуправних органа, добрим међуљудским односима у колективу, те бризи и материјалној подршци шире друштвене заједнице. Потребно је, међутим, овом приликом истаћи да су материјална средства у Институту била лимитирана, посебно у неким периода његовог развоја. Посљедњих десетак и више година Институт није био у могућности да сам ријеша ниједан стамбени проблем својих сарадника. Исто тако, смјештајни проблем – проблем радних просторија био је стално присутан у протеклом развоју Института.

Ипак, и у таквим скромним материјалним и другим условима у којима је дјеловао, Институт за историју у Сарајеву постигао је веома запажене резултате на основу којих се афирмисао као једна од истакнутих научноистраживачких организација из области историографије у југословенским оквирима. Имамо, наравно, прије свега, у виду научне резултате и научни допринос који је у многобројним монографијама, студијама и чланцима у разноврсним публикацијама у земљи и иностранству презентирао научној и широј читалачкој публици. О објављеним дјелима и радовима научних сарадника Института објављене су многобројне критике, оцјене и осврти и прикази. У раду, у којем се излажу најбитније чињенице из појединих фаза развоја Института, није могућ осврт на сваку монографију, значајнију студију или чланак. Због тога ћемо се украт-

ко осврнути само на оне научне резултате у којима су, по нашем мишљењу, нека питања у цјелини захваћена и обрађена. Из наведеног списка објављених монографија није тешко закључити да је научни допринос сарадника који су се бавили изучавањем периода најновије историје (од 1878. године па надаље) неупоредиво већи од оног постигнутог у одјелењима која се баве средњовјековном и историјом османског периода. То је и разумљиво, ако се има у виду да су ова два одјелења касније формирана, да нису још увијек у потпуности кадровски оспособљена и да су могућности истраживања ограничене и условљене знањем латинског, турског, мађарског, италијанског и арапског језика.

У бројним монографијама, студијама, чланцима и другим радовима научно су освијетљена и објашњена многобројна питања из свију периода наше прошлости.

Иако је рад на изучавању историје средњовјековне босанске државе и османског периода почео тек 1973. године, и у оквиру ова два одјелења постигнути су запажени резултати. Укупно је у њима завршено 11 пројеката (4 докторске дисертације, 5 магистарских радњи, једна монографија и једна бчблиографија) у којима је с различитих аспеката третиран живот средњовјековне Босне и периода владавине Турака у Босни и Херцеговини.

Свестраније освјетљавање периода владавине Твртка II Твртковића у Босни и анализа друштвено-економских промјена у босанском друштву у 14. и 15. стољећу је највреднији допринос из периода историје средњовјековне Босне. Осим тога, из области средњовјековне историје Босне, у више студија и чланака чији је тематски и хронолошки распон веома широк (Посљедњи Павловићи – Босна средином 15. стољећа, Италијани у Босни у средњем вијеку, О рецепцији босанске »херезе« у комуналним друштвима источног Јадрана итд.) обрађено је и низ других питања која надопуњују наша укупна сазнања о овом периоду наше историје. Сарадници који раде на изучавању османског периода су у три докторске дисертације, базирајући своја истраживања на дубровачкој, млетачкој и турској архивској грађи, научно обрадили развој односно укупни друштвени, политички, економски и културни живот Сарајева у 16. вијеку, цјелокупну дјелатност и улогу српске православне цркве у Босни и Херцеговини до 1557. године и друштвену, војну, политичку и привредну историју Босне и Херцеговине у првим деценијама 18. вијека. Вриједан пажње је и научни допринос ових сарадника у писању монографије појединих старих насеља у Босни и Херцеговини, у изучавању поријекла муслиманских аристократских породица у Босни и Херцеговини до краја 16. вијека као и посљедица похода босанских паша на Црну Гору у прве двије деценије 18. вијека, у којима се нуде нова сазнања о овим научним проблемима.

Изучавањем историје 19. вијека и периода аустроугарске окупације Босне и Херцеговине бавило се у протеклом периоду постојања и рада

Института укупно 14 сталних и спољних сарадника. Међу њима је неколико сарадника чији се радови искључиво односе на 19. и поч. 20. вијека, а највише оних чији се хронолошки распон научног интересовања протеже од 1878. до 1941. године. Осим бројних студија и чланака, ова група сарадника је објавила укупно 25 монографија (од тога је 7 докторских дисертација) и књига у којима су објављене изабране студије и чланци.

Аустроугарска окупација, отпор окупацији Босне и Херцеговине, посљедица окупације, положај Босне и Херцеговине у оквиру Аустро-Угарске, проглашење анексије 1908, омладински покрет и сарајевски атентат, рјешавање аграрног питања, развитак капиталистичке привреде и капиталистичких друштвених односа, буђење националне свијести и формирање нација, националне и конфесионалне специфичности, развој и дјелатност културно-просвјетних удружења, појава социјалистичких идеја, организовање социјалистичког радничког покрета, појава клерикализма, први свјетски рат и његове посљедице итд. су она многобројна питања која су са различитих аспеката у поменутих монографијама дјеломично или у цјелини научно обрађена.

Међу крупнија историографска остварења сталних и спољних сарадника Института свакако спадају монографије о изградњи жељезница у Босни и Херцеговини за вријеме Аустро-Угарске, о борби Срба за црквено-просвјетну самоуправу, аутономном покрету Муслимана, оснивању политичких странака код босанскохерцеговачких католика-Хрвата, о ставовима СДС БиХ према рату, револуцији и југословенском питању, третману Босне и Херцеговине у руским изворима и друга.

У значајнији научни допринос спадају и оне студије и чланци у којима су научно обрађена питања везана за револуционарна збивања 1848/49. године на војној граници у Славонији, државно-правни положај Босне и Херцеговине у оквиру Монархије, њену економску политику у Босни и Херцеговини, демографска кретања, језичку политику, регулисање аграрних односа, положај радничке класе и дјелатност радничких, односно социјалдемократских организација, школство итд.

Укупно 13 сарадника (од којих 3 спољна) бавили су се обрадом историје међуратног периода (1918-1941), а резултати њихових вишегодишњих истраживања презентирани су, поред осталих радова, и у 15 монографија (од којих су 7 докторске дисертације) и књига у којима су објављене збирке чланака. У неким од ових монографија захваћена је одређена проблематика у цијелом међуратном периоду (националистичке односно четничке организације, револуционарни, синдикални и реформистички раднички покрет, однос радничког покрета према националном питању, босанскохерцеговачка компонента у политици ХСС, улога »Гајрета« у друштвено-политичком животу Муслимана, шумска привреда у Босни и Херцеговини), па се, између осталог и због тога могу уврстити у највреднија научна остварења. И у низу других монографија и студија (Савез земљорадника, студија о литерарном дјелу Р. Чолаковића -

Стварност и умјетност, Друштво и култура – чланци и расправе, Теме наше новије историје, На путевима револуције – чланци и расправе, Раднички покрет у БиХ између револуционарне и реформистичке оријентације и др.) дат је веома запажен допринос изучавању разних аспеката политичке, социјалне и културне историје од 1918. до 1941. године. Неки радови из политичке историје Босне и Херцеговине у првој деценији од стварања југословенске државе спадају у сам врх југословенске историографије.

Историју НОР-а и револуције (1941-1945) изучавало је у досадашњем тридесетогодишњем постојању Института десетак сарадника, међу којима је највише оних који су се искључиво задржали на овом периоду. У 1988. години, на изучавању НОР-а и револуције у Институту се бавило пет сталних сарадника. Највриједнији допринос изучавању овог необичног значајног периода наше историје постигнут је у четири монографије (оне су и докторске дисертације) у којима су обрађене прве године устанка, његова војна, социјална и политичка компонента, настајак, стварање и конституисање револуционарне власти и процес диференцијације у устаничким редовима. У бројним студијама и чланцима ових сарадника наведена и друга питања су још свестраније анализирани, посебно окупациони системи у Босни и Херцеговини (КПЈ и развој народне власти у БиХ 1941-1945 – чланци и расправе и друге).

Најмлађе, односно, најкасније формирано одјељење за изучавање периода социјалистичке изградње налази се још у фази формирања, па се не може ни говорити о запаженијем научном доприносу. Ипак, радови који се односе на организационо-политичку изградњу ССРНБХ, структуру чланства КП БиХ – СК БиХ и довршење изградње државности у БиХ након завршетка рата (докторска дисертација Д. Боровћанина) први су научни пионирски резултати у изучавању најновије прошлости. Озбиљнији резултати овог периода могу се убрзо очекивати након завршетка и објављивања пројекта Историја Савеза комуниста Босне и Херцеговине.

Укупном научном доприносу Института и његових сарадника допринијело је и двадесетак књига архивске грађе, зборника радова са научних скупова, хронологија радничког покрета до 1941. године и неколико репринт издања листова.

Најновија фаза у развоју Института за историју у Сарајево, која почиње са 1986. годином, обиљежена је својеврсном прекретницом у организацији и начину финансирања његове научноистраживачке дјелатности. Израдом изведбених пројеката истраживања у области природних и друштвених наука у току 1985. године најављени су бољи данн за науку. У Друштвеном циљу XIII/2 формулисани су магистрални задаци из области историографије, који су програмирани у оквиру средњорочног и дугорочног програма. Од стране Скупштине СИЗ-а науке Босне и Херцеговине за главног координатора наведеног Друштвеног циља одређен је

Институт за историју у Сарајеву, који је за носиоце истраживања ангажовао Оријентални институт, Одсек за историју Филозофског факултета, Економски факултет, сви из Сарајева, и Институт за историју из Бањалуке.

У средњорочној програму ДЦ XIII/2 (1986-1990) планирано је 70 пројеката из свих периода историје, а на његовој реализацији ангажовано је преко 80 научних сарадника из више научних центара у земљи. Стални сарадници Института ангажовани су на изради 22 пројекта. С обзиром на то да је истраживачка фаза рада на овим пројектима завршена, у наредне 2-3 године очекује се потпуни завршетак рада на више десетина монографија и студија, које ће бити основ за израду синтетичких дјела као што су Историја народа и народности Југославије, односно Босне и Херцеговине.

У Институту је од његовог оснивања радило или сада ради 123 радника. Међу њима је 47 научних и стручних радника, 18 архивских радника и документариста, 44 службеника и помоћна радника и 14 радника у техничкој служби.

Овом приликом ћемо дати списак радника по струкама са основним подацима и времену проведеном у Институту.

I Научни и стручни радници:

Ред. број	Име и презиме	највише звање	почео радити	престао радити
1.	мр Младен Анчић	асистент истраживач	1.1.1987.	ради и сада
2.	др Здравко Антонић	научни савјетник	15.10.1963.	30.9.78.
3.	др Никола Бабић	научни савјетник	1.1.1959.	15.5.76.
4.	Невенка Бајић	виши стр. сарадник	1.1.1959.	30.9.78.
5.	Дана Бегич	виши стр. сарадник	1.6.1961.	31.10.68.
6.	мр Душан Берић	асистент–истраживач	1.3.1976.	ради и сада
7.	мр Војка Бесаровић	асистент–истраживач	1.3.1979.	ради и сада
8.	др Драго Боровчанин	научни савјетник	1.10.61.	30.9.88.
9.	Сека Бркљача	асистент	1.6.1981.	ради и сада
10.	др Лука Ђаковић	научни савјетник	1.3.1976.	27.3.1986.
11.	Мирослав Ђорђевић			
12.	др Веселин Ђуретић	научни сарадник	15.3.1961.	31.12.1970.
13.	Мирјана Ђурић	виши стр. сарадник	1.12.1960.	–
14.	др Иљас Хаџибеговић	редовни професор	1.7.1964. до	31.XII 1969. и од 1.10.1987. ра- ди и сада
15.	др Ахмед Хаџировић	научни савјетник	30.6.1959.	31.10.1984.
16.	др Расим Хурем	научни савјетник	1.1.1959.	ради и сада
17.	др Томислав Ишек	виши научни сарадник	5.1.1961.	ради и сада
18.	др Џевад Јузбашић	научни савјетник	15.9.1962.	ради и сада
19.	мр Вера Кац	асистент–истраживач	1.11.1978.	ради и сада

20.	др Ибрахим Карабеговић	научни савјетник	15.10.1963.	ради и сада
21.	Јованка Кеџман	професор	1.1.1959.	1.7.1959.
22.	др Ибрахим Кемура	виши научни сарадник	1.3.1976.	ради и сада
23.	мр Тихомир Кларић	асистент-истраживач	1.3.1979.	ради и сада
24.	мр Томислав Краљачић	асистент-истраживач	1.1.1966.	30.4.1969.
25.	Јово Куртовић	професор	1.1.1959.	1.10.1959.
26.	<u>Ernest Lay</u>	асистент	15.9.1964.	2.8.1968.
27.	Селена Леовац	асистент	1.4.1988.	ради и сада
28.	Јела Лучић	асистент	20.5.1960.	30.6.1961.
29.	Петар Лукић	асистент	5.3.1960.	11.9.1961.
30.	Ковиљка Максимовић	асистент	1.2.1964.	31.10.1967.
31.	Петар Маидић	асистент	15.12.1964.	
32.	Хајрија Марјановић	асистент	1.1.1959.	1.7.1963.
33.	Вера Марковић	асистент	1.6.1959.	24.12.1960.
34.	др Будимир Миличић	виши научни сарадник	1.7.1974.	ради и сада
35.	мр Сенија Милишић	асистент-истраживач	13.11.1978.	ради и сада
36.	Ахмед Назечић	асистент	1.6.1959.	31.8.1959.
37.	др Урош Недимовић	научни сарадник	1.9.1959.	ради и сада
38.	др Борис Нилевић	научни сарадник	1.9.1974.	ради и сада
39.	др Енес Пелидија	научни сарадник	1.9.1974.	ради и сада
40.	Станко Перазић	стручни сарадник	1.11.1962.	31.8.1963.
41.	мр Мухидин Пелесић	асистент-истраживач	1.1.1978.	ради и сада
42.	<u>T. L. Golopik</u>	асистент	1.4.1988.	ради и сада
43.	др Енвер Реџић	без звања	1.10.1961.	18.1.1982.
44.	др Недим Шарац	научни савјетник	1.1.1959.	30.9.1988.
45.	др Нусрет Шехић	научни савјетник	1.9.1964.	ради и сада
46.	мр Дубравка Шкарица	асистент-истраживач	1.9.1959.	1.3.1967.
47.	др Бехија Златар	научни сарадник	1.9.1973.	ради и сада
48.	др Паво Живковић	виши научни сарадник	1.9.1973.	31.12.1985.

II Архивски и радници у документацији

49.	<u>Бисера Беговић</u>	архивски помоћник	1.1.1959.	
50.	Славица Бурековић	архивски помоћник	1.1.1959.	31.12.1973.
51.	Роса Цвијовић	архивист	1.10.1963.	31.12.1973.
52.	Миодраг Чаиковић	стручни сарадник	1.9.1964.	30.4.1970.
53.	Ениса Ефендић	библиотекар	1.6.1964.	31.3.1969.
54.	Љиљана Гаковић	архивист	1.1.1961.	31.12.1973.
55.	Сеада Хацимехмедагић	архивски помоћник	1.9.1963.	31.12.1973.
56.	Мирјана Кнежевић	архивски помоћник	1.3.1964.	31.12.1973.
57.	Фата Крупић	архивски помоћник	16.9.1963.	31.5.1972.
58.	<u>Анка Матијевић</u>	архивски помоћник	1.5.1959.	24.7.1972.
59.	Химка Маглајлић	архивски помоћник	1.1.1959.	1.6.1963.
60.	Жељка Мечић	библиотекар	15.10.1970.	ради и сада
61.	Петар Мишковић	архивиста	15.11.1963.	10.6.1968.
62.	Веселин Митрашевић	виши архивист	1.6.1959.	28.2.1974.
63.	Фахрија Потогија	књижничар	1.3.1964.	30.9.1969.
64.	Субхија Прибуља	архивист	10.1.1961.	30.11.1969.
65.	Јованка Скарић	библиотекар	1.9.1959.	1.3.1967.
66.	Владо Станишић	стручни сарадник	1.11.1978.	ради и сада

III Канцеларијски службеници и помоћни радници

67.	Мирко Аићић	портир	11.7.1977.	31.7.1982.
68.	Сабахета Ђосовић	спремачица	3.6.1987.	
69.	Слободан Чалија	портир	1.11.1977.	ради и сада
70.	Хивзо Чиндрак	мат. књиговођа	1.1.1959.	31.12.1965.
71.	<u>Фатима Чамо</u>	телефониста	5.12.1959.	27.2.1968.
72.	Лазар Драгош	ложач	21.10.1965.	18.12.1965.
73.	Стјепан Елес	благајник	1.8.1962.	31.10.1979.
74.	Фатима Фејзагић	спремачица	1.10.1973.	1.1.1987.
75.	Драгица Герзић канцеларијски рефер.	дактилограф I-а	1.3.1963. 1.1.1959.	31.3.1959. ↗
76.	Радосава Гловендекић	спремачица	6.6.1963.	31.12.1966.
77.	Рајко Глигоријевић	канцел. рефер.	1.1.1959.	31.3.1959.
78.	Јамсника Хасанбеговић	дактилограф I-а	8.6.1960.	1.6.1967.
79.	<u>Нумо Хоџић</u>	портир	1.1.1967.	1.2.1973.
80.	Сабахета Хусеиновић	секретар у кабин.	1.1.1959.	ради и сада
81.	Фата Хотић	спремачица	13.2.1987.	ради и сада
82.	Ајша Јелачић	спремачица	1.3.1962.	16.4.1964.
83.	Славница Јошило	благајник	4.5.1984.	31.11.1984.
84.	Ејуб Карић	шеф рачуноводства	1.3.1960.	1961.
85.	Ружа Конатар	шеф рачуноводства	1.9.1979.	ради и сада
86.	Нејра Крилић	секретар Института	6.7.1987.	ради и сада
87.	Нада Кузман	благајник	10.2.1984.	23.4.1984.
88.	Анка Лончар	дактилограф	1.5.1959.	31.3.1961.
89.	Рамиза Љуца	спремачица	1.12.1982.	ради и сада
90.	Велика Маринковић	шеф општег одсјека	1.5.1959.	28.2.1962.
91.	Ферид Мушић	књиговођа	1.2.1960.	
92.	Мирсада Мушкић	секретар у кабинету	1.10.1970.	31.10.1978.
93.	Адела Ненадић	секретар у кабинету	1.1.1962.	28.2.1967.
94.	Марија Новатни	телефониста	24.8.1977.	12.2.1979.
95.	Растислав Обрадовић	дактилограф I-а	1.3.1960.	1.7.1962.
96.	Софија Перишић	дактилограф I-а	10.9.1962.	31.12.1969.
97.	Анђелка Перовић	секретар у кабинету	1.2.1965.	12.4.1970.
98.	Драгица Петровић	спремачица	1.9.1959.	31.12.1972.
99.	Споменка Пивач	дактилограф I-а	15.10.1979.	ради и сада
100.	Љубомир Поњарић	економ	23.6.1963.	31.12.1966.
101.	Госпава Пранић	спремачица	1.1.1967.	31.5.1987.
102.	Бранка Продановић	благајник	11.9.1980.	ради и сада
103.	Радослав Радовановић	књиговођа	1.6.1969.	1.10.19. з.
104.	Радмила Саитица	шеф рачуноводства	11.11.1961.	30.6.1980.
105.	Драгица Станић	књиговођа	1.9.1959.	25.12.1968
106.	Матилда Шимић	секретар Института	1.2.1980.	
107.	Бисера Таушал	виши референт	1.1.1959.	28.2.1959.
108.	Милош Топаловић	портир	1.6.1963.	31.12.1966.
109.	Мирко Трифковић	курир	1.6.1959.	30.4.1967.
110.	Жарко Вулић	дактилограф	1.1.1959.	31.3.1959.

IV Техничка служба

111. Мухамед Агушевић	словослагар	1.6.1959.	
112. Љнљана Богданић	помоћни радник	1.10.1971.	30.11.1977.
113. Момир Божић	цинкограф	1.6.1959.	31.12.1972.
114. Фуад Чатовић	копирер	15.2.1962.	1.11.1962.
115. Шефнка Делнхасановић	фотограф	15.7.1963.	31.3.1970.
116. Шућро Хоџић	пом. радник	1.11.1963.	31.2.1968.
117. Ненад Марјановић	словослагар	20.11.1962.	30.11.1977.
118. Касим Муратовић	цинкограф	1.10.1969.	1.12.1977.
119. Александар Павловић	радник	1.4.1974.	30.11.1977.
120. Аиђа Писар	радиница	1.1.1975.	31.5.1975.
121. Алија Проллић	шеф тех. службе	15.3.1969.	20.11.1977.
122. Мерсија Софић	цинкограф	1.1.1961.	1.12.1967.
123. Витомир Стошевић	шеф тех. службе	1.3.1960.	1.2.1965.
124. Иван Терзић	фотограф	1.9.1959.	30.1.1960.

Досадашњи директори Института

1. др Мирослав Ђорђевић од оснивања до 1.10.1961. године
2. др Еивер Реџић од 1.10.1961. до маја 1972. године
3. др Никола Бабић од маја 1972. до маја 1976. године
4. др Здравко Антонић од маја 1976. до коица септембра 1978. године
5. др Ибрахим Карабеговић од 1.10.1978. до 1.10.1987. године
6. др Иљас Хаџибеговић од 1.10.1987 -

Један број радника је радио у Институту у статусу хонорарних радника по три и више мјесеци. Али, како нису имали статус радника њихова, имена нисмо уврстили у овај списак.

ЧЛАНЦИ И ПРИЛОЗИ – ARTICLES AND CONTRIBUTIONS

Ignacij Voje

ZASLIŠEVANJE UJETNIKOV IZ BOSNE V ČASU TURŠKIH VPADOV V SLOVENSKE DEŽELE

Kranjska je bila od slovenskih dežel najbolj izpostavljena turškim vdorom in napadom. Vse spremembe v bližini turško-hrvatske meje so odmevale tudi na Kranjskem. Kranjski deželni stanovi (Krainger Landtag) so bili zelo zainteresirani, da se organizira čimbolj učinkovita obramba pred turškimi napadi. Nekateri kranjski plemiči so bili imenovani na razne oficirske položaje v Vojni krajini in so sodelovali v neposrednih bojih s Turki. Zato se ne smemo čuditi, da najdemo obilo gradiva o bojih s Turki in o turških vpadih v starem arhivu kranjskih deželnih stanov, ki ga danes hranijo v Arhivu Slovenije v Ljubljani. Mnogo novih podatkov v razpravi smo črpali iz teh fondov.

Zelo podrobno so proučeni vpadi osmanskih Turkov na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju.¹⁾ Poudarek je na tistih vpadih, ki prihajajo iz Bosne. Prvi vpad v slovenske dežele, kolikor je bilo doslej ugotovljeno, je bil leta 1408. Od tega časa dalje lahko sledimo turškim vpadom v slovenske dežele iz leta v leto, s krajšimi ali daljšimi prekinitvami, kar je bilo odvisno od splošnih političnih razmer. Dogajalo se je, da so turške čete vpadle večkrat v enem letu. Turške vpadle lahko razdelimo v več faz, od katerih ima vsaka svoje specifičnosti.

1) Fran Levec, *Die Einfälle der Türken in Krain und Istrien*, Jahresbericht der k.k. Staat-Oberrelaschule in Laibach für das Schuljahr 1890/91, Laibach 1891; Iva Parapat, *Turški boji v XV. in XVI. veku s posebnim ozirom na Slovence*, Letopis Matice slovenske za 1871. leto, Ljubljana 1872; Najboljši poznavalec te problematike Stanko Jug je napisal svoje delo o turških vpadih na podlagi novega arhivskega gradiva in korigiral mnoge dotedanje poglede na to problematiko. S. Jug, *Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja. Kronologija, obseg in vpadna pota*, Glasnik muzejskega društva za Slovenijo, letn. XXIV (cit. Jug GMS XXIV), Ljubljana 1943, str. 1-60; isti, *Turški napadi na Kranjsko in Primorsko od prve tretjine 16. stoletja do bitke pri Sisku (1593)*, Zgodovinski časopis, letnik IX (cit. Jug ZČ IX), Ljubljana 1955, str. 26-62.

Za prvo obdobje, ki je trajalo od 1408. do 1426. leta, je značilno, da imajo ti sporadičen značaj. Glaven namen vpadov je bil brez dvoma rop, vendar določeni momenti opozarjajo na to, da so predstavljali pripravo za uresničitev daljnosežnih načrtov. Toda od časa, ko je prišel na oblast sultan Murat II. (1421), pa do 1469 ni v virih ugotovljen noben turški napad v slovenske dežele. Kot glavni vzrok za to prekinitve navajajo raziskovalci akcije ogrskega kralja Matija Korvina in uspešno borbo Đerđa Kastriota Skenderbega v Albaniji. On je v borbah vezal velike turške sile. Nekateri podatki pa odkrivajo še en moment, ki ga moramo upoštevati. Značilno za politiko poslednjih celjskih grofov, predvsem to velja za Ulrika II., je bil zelo dober odnos z osmansko državo. Pri pojasnjevanju prekinitve turških vpadov na slovensko ozemlje, je treba upoštevati tudi prijateljski odnos med Ulrikom II. in sultanom Mehmedom II.²⁾

Drugo obdobje je omejeno na čas od 1469 do 1483. Od prvega se razlikuje po tem, da smemo turškim vpadom že pripisovati, če že ne naravnost osvajalen namen, pa vsaj težnjo napadene dežele izčrpati do takšne mere, da bi ob ugodni priložnosti postale lahek plen osvajalne vojske. To je doba najboljsežnejših, najštevilnejših in hkrati tudi najtežjih turških vpadov. Pohodov proti slovenskim deželam so se udeleževale velike množice Turkov na konjih. Napadajoče čete so morale biti številne, ker je bila Hrvatska v tem času še velika in so zato morali pri napadih na Kranjsko premostiti velike razdalje, kar je bilo varno le z veliko vojsko. Pri teh vpadih je sodelovala redna bosanska vojska, ki so jo sestavljali spahije in akindžijske čete. V tem drugem obdobju imajo turški napadi različen značaj. Nekateri so bili kratkotrajni in so Turki ob njih plenili le v kratkih sunkih skozi posamežen okoliš, ob drugih pa so se ustavili v kakem kraju za daljši čas, plenili po njegovi okolici in v svojem taborišču zbirali plen in ujetnike. Štirikrat so ob istem pohodu obiskali vse tri glavne slovenske pokrajine (Kranjsko, Koroško in Štajersko) – leta 1473, 1476, 1478 in 1480. Največ je ob napadih trpela Kranjska. Po nekem poročilu kranjskih deželnih stanov iz leta 1508 so Turki v zadnjih štiridesetih letih plenili po Kranjski sedemindvajsetkrat. Za to dobo lahko rečemo, da je vsaka še tako skrita in oddaljena dolina na Kranjskem doživela turški obsik. Turki so se v njej zadrževali po 14 dni in tudi po cel mesec.

V ta čas spadajo tudi pohodi prek Tržaškega Krasa do Soče in v Furlanijo³⁾. Ti pohodi namreč niso imeli samo plenilnega značaja, marveč so spadali v širše turško vojskovanje z Benetkami. Napadi proti Furlaniji predstavljajo najbolj pripravljene in najboljsežnejše turške napade, ki so bili usmerjeni proti

2) I. Voje, *Odnos celjskih grofova prema političkim prilikama u Bosni i Hercegovini u XV vijeku*, Radovi muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, str. 53-66.

3) F. Cusin, *Le vie d'invasioni dei Turchi in Italia nel secolo XV*, Archeografo Triestino, N. S. 1934; Vincenzo Joppi, *I Turchi in Friuli nel 1499*, Pagine friulane, anno 1888; Francesco Musoni, *Le incursioni dei Turchi in Friuli anni 1472 e 1477*, Udine 1890-1892; Arduono Cremonesi, *La sfida turca contro gli Asburgo e Venezia*, Udine 1976; isti, *Zadnji turški vpad v Furlanijo (1499)*, Goriški letnik 3, 1976, str. 124-129; Paolo Preto, *Venezia e i u Turchi*, Firenze 1975.

Zahodu. Večkrat se je zgodilo, da so Benečani zavrnilo Turke na Soči. Turška vojska se je nato razlila prek slovenskega ozemlja. S takšnimi dogodki so bile povezane najhujše plenitve na slovenskih tleh.

S prihodom sultana Sulejmana II. na oblast (1520) nastopi za slovenske dežele – predvsem za Kranjsko – izredno težka doba. S padcem Beograda 1521 se prične nova turška ekspanzija proti Zahodu. Posebno hud je bil pritisk na Hrvatsko, kjer je padala utrdba za utrdbo v turške roke... Pritisk se je stopnjeval po bitki na Mohačkem polju leta 1526. Turška meja se je vedno bolj približevala Kranjski, dokler končno ni dosegla Une. Značilno za turške vpade je tem obdobju je to, da niso bili tako siloviti in obsežni kakor v drugem obdobju, zato pa so bili zelo pogosti, tako rekoč vsakodnevni. Največ so trpele pri teh napadih Bela Krajina, Kočevska in Kras. Najhuje je bilo leta 1528, ko je Kranjska doživela štiri večje napade. Razen velikih vpadov, ki jih je organiziral bosanski namestnik, je bilo mnogo manjših vpadov, ki so jih izvajali oddelki obmejnih turških čet – martolozji. Od leta 1525 do 1530 je Kranjska, po trditvi deželnih stanov, doživela 50 vpadov, ki so popolnoma opustošili vse obmejne predele od Metlike do Krasa in Istre. Višek je dosegla ta doba v času Sulejmanovega pohoda proti Dunaju leta 1529 in ponovljenem poskusu leta 1532. Cilja Sulejman ni dosegel, ker je spoznal, da je precenjeval svoje moči. Ostrino turških vpadov je občutila v tem obdobju tudi Štajerska. Medtem ko so na Kranjsko in Primorsko vpadali predvsem oddelki bosanske vojske, je Štajerska doživela napad glavne turške vojske pod sultanovim vodstvom. Leta 1532 se je odpravil sultan Sulejman II. z veliko vojsko na pohod proti Dunaju. Pri Kiseku (Kőszeg) ga je zaustavil Nikola Jurišić z majhno četo. Ker se je medtem začelo jesensko deževje, se je sultan odločil za umik. Glavnina turške vojske se je valila mimo Gradca proti Lipnici in od tod po stari cesti do Maribora, Ptuja in Celja ter napravila tod ogromno škode.⁴⁾ Ta veliki pohod, ob katerem so videle slovenske dežele prvič in zadnjič glavnino sultanove vojske, je pomenil hkrati tudi konec obdobja velikih turških vpadov. Ko se je v drugi polovici 16. stoletja boljje organizirala obramba, je začela slabeti intenzivnost turških vpadov na slovenska tla. Vpadi so bili redkejši, predvsem pa ne tako siloviti in ostri.⁵⁾

Za prvi dve obdobji je značilno, da se niso ohranili podatki o turških ujetnikih. To je obdobje, ko niti lokalna niti državna obramba nista bili organizirani in učinkoviti..Turki so lahko brez ovir divjali in pustošili po naših deželah. Nihče se jim ni postavil po robu. Tudi v primeru, da so bili Turki napadeni in premagani, so turške ujetnike kar pobili. Ohranil se je podatek z dne 4.

4) Arthur Steinwetter, *Suleiman II vor Marburg*, Jahresbericht des k.k. Staats-Gymnasiums in Marburg... am Schlusse des Studienschjahres 1887.

Vasko Simoniti, *Prispevek k poznavanju turških vpadov v letih 1570 do 1575*, Zgodovinski časopis (ZČ) XXXI, Ljubljana 1977, str. 491-505; isti, *Prispevek k poznavanju turških vpadov od leta 1576 do začetka gradnje Karlovca leta 1597*, ZČ XXXIV, Ljubljana 1980, str. 87-100; isti, *Organizacija obrambe pred Turki na ribniškem območju v 16. stoletju*, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, XXX, Ljubljana 1982, str. 101-109; isti, *Prispevek k poznavanju virov za zgodovino turških vpadov v letih 1580 do 1589*, Arhivi, Ljubljana 1982.

oktobra 1491 o usodi nekega turškega odreda. Turki so padli v zasedo, ki so jo postavili kmetje pod vodstvom dveh plemičev v vasi Hrušica pri Ljubljani. Napadalci so vse ujete Turke pobili, pri tem pa rešili vse krščanske ujetnike.⁶⁾ O ubijanju turških ujetnikov imamo podatke tudi iz kasnejšega obdobja. Dne 19. septembra 1543 je poslal grof Keglević iz Slunja poročilo kranjskim deželnim stanovom. Kranjske deželne stanov obvešča, da je napadel odred turške vojske pri Otočcu, ki je vodil s seboj 200 krščanskih ujetnikov. Turki so med bojem vse krščanske ujetnike pobili. Kegleviću je uspelo, da je ujel 350 Turkov, ki pa jih je dal do zadnjega pobiti.⁷⁾ Sploh je bilo zelo težko priti do turških ujetnikov. Turške čete so se pojavile v deželi iznenada in bliskovito, in to v času, ko so jih najmanj pričakovali. V zelo močnem in hudem vpadu leta 1559, ki je bil usmerjen proti Postojni in Pivki je sodeloval sam Malkoč-beg z okrog 6000 konjeniki. Ko se je vračal prek Senjskega polja, je obrambi uspelo ujeti le dva Turka.⁸⁾ Znano je, da so se turške čete gibale zelo oprezno in povezano. Na osnovi znanih podatkov lahko ugotovimo, da je bilo število turških ujetnikov v posameznih spopadih, posebej še v bojih z lokalno obrambo, relativno majhno v primerjavi s številom padlih Turkov.⁹⁾

Vse bolj in bolj pogosti vdori Turkov v Kranjsko so postavili v prvo vrsto vprašanje obrambe. Obramba je v teh razmerah pomenila glavno nalogo državne in pokrajinske uprave. S pomočjo drugih avstrijskih dežel je postajala obramba Kranjske vse bolj in bolj učinkovita. Obramba pred Turki se je začela v slovenskih deželah uspešneje organizirati od začetka 16. stoletja dalje. Naloga obrambe je bila preprečevati vpadе Turkov v slovenske dežele in presekati pot turškim četam, ki so se vračale s plenom in ujetniki. V drugi polovici 16. stoletja, ko se je oblikovala Vojna krajina in ko so postale akcije krajišnikov vse večje in nevarnejše ter so krajišniki vse bolj pogosto vdirali na turški teritorij, se je povečalo število ujetih turških podanikov v slovenskih deželah.

Postavlja se vprašanje usode turških ujetnikov, ki so padli v ujetništvo v času turških vpadov, ali ki so padli v roke kranjskih fevdalcev, ki so sodelovali v akcijah proti Turkom v Vojni krajini. Del ujetnikov, kot smo že omenili, je bil pobit. Vojaške starešine in druge ugledne turške podanike so zamenjevali za pomembnejše krščanske ujetnike odpeljane na osmanski teritorij. Precej veliko število turških ujetnikov pa je bilo naseljeno na zemljiških posestvih kranjskih fevdalcev kot delovna sila.¹⁰⁾

Nekateri turški ujetniki so dosegli precej zaupanja pri krajiških komandantih. Sprejeli so jih v svojo službo kot ogleduhe in vohune ter jih poslali na

6) Jug GMD XXIV, str. 31.

7) Arhiv Slovenije (AS), Deželni stanovi za Kranjsko (DSK), fasc. 282, str. 514.

8) S. Jug ZČ IX, str. 41.

9) S. Jug GMS XXIV: str. 49 - 2. X 1528, ubitih je bilo 700 ujetih Turkov, v ujetništvo pa jih je padlo 40; ZČ IX, str. 56-24. X. 1584, v bitki je padlo preko 2000 Turkov, ujetih pa je bilo 60.

10) I. Voje, *Naseljavanje turskih zarobljenika u slovenačkim zemljama u XVI i XVII veku*, Jugoslavenski istorijski časopis, br. 4, Beograd 1969, str. 38-43; isti, *O usodi turških ujetnikov v slovenskih deželah v XVI in XVII stoletju*, Časopis za zgodovino in narodopisje, nova vrsta - 8 (XLIII) letnik, drugi zvezek, Maribor 1972, str. 254-262.

turško ozemlje. Neki Radoslav, sluga dizdarja iz Ostrovice, ki ga je ujel Hans Küssel leta 1558, je užival takšno zaupanje, da ga je Küssel poslal kot špijona na območje Ostrovice.¹¹⁾

V Arhivu Slovenije se je ohranilo veliko podatkov o zasliševanju turških ujetnikov. Na osnovi njihovih izjav je obramba lahko ugotovila, kakšne vojaške akcije se pripravljajo s turškega ozemlja. Izpraševalci so dobili tudi informacije o političnem položaju v osmanski državi. Njihove izjave so lahko primerjali s poročili lastnih ogleduhov. V nekem poročilu iz leta 1554 je navedena izjava treh ujetih Turkov, da se turške čete zadržujejo v bližini sv. Đorda. Za resničnost svojih izjav so jamčili s svojimi glavami.¹²⁾ Leta 1558 se v nekem pismu opravičuje Jurij Sauer, da ni mogel zaslišati ujetnika Mustafu Poporčana, ki je zaprt v Čretežu (Reitenberg) pri Mokronogu.¹³⁾

Posebno težko leto za Hrvatsko v zvezi z akcijami Turkov je bilo leto 1556. Na vseh sestankih notranje-avstrijskih stanov so zastopniki kranjskih deželnih stanov poudarjali velik pomen Hrvatske in njenih utrdb za obrambo Kranjske in ostalih avstrijskih dežel. Poleg obveznosti za obrambo Hrvatske je morala Kranjska, zaradi vsakodnevnih napadov turških martolozov, imeti dobro organizirano obrambo lastne meje. Ivan Lenković je obveščal 26. avgusta 1556, da vzdržuje Kranjska na meji 200 provizioniranih konjenikov in 500 strelcev.¹⁴⁾ Že 6. julija, ko je budimski beglerbeg Ali paša neusmiljeno napadal Siget, je Zrinski sporočal o veliki nevarnosti, ki preti Hrvatski in Slavoniji od Bosancev. Bosanski paša naj bi že prekoračil Savo in namerava udariti proti Koprivnici in Đurđevcu. Kljub temu ni jasno, kam bo zares krenil. Hlivanjski sandžakbeg Malkoč-beg naj bi bil v Gradiški, a hercegovski v Travniku. Medtem so ban Zrinski, Wildenstein in Lenković z vsemi svojimi četami odhiteli v Ogrsko, da bi branili Siget. Tako so v Hrvatski in Slavonski krajini oslabili obrambno moč. Zato je bosanski paša nenadoma napadel Kostajnico ter jo 17. julija zasedel. Padec Kostajnice je zelo prizadel Hrvatsko in Kranjsko. Turki so s tem postali gospodarji Une in njihovi vpadi so brez ovir segli do Kolpe ter preko nje proti Turopolju in Zagrebu. Situacije je postala za Hrvatsko zelo kritična. Vprašanje časa je bilo, kaj bi se z njo zgodilo, če ne bi prav v tem kritičnem času vojska nadvojvode Ferdinanda vdrla v zahodno Ogrsko in na ta način prisilila basanskega pašo, da je vojsko usmeril na to področje. Na ta način je Ferdinand zaščitil Siget in zahodno Ogrsko, rešil pa je tudi Hrvatsko.¹⁵⁾

V tej težki situaciji, ki je grozila Hrvatski, so se Turki 13. avgusta 1556 priklatili do Zagreba, plenili plodno in bogato Turopolje, razdejali gradove in odvedli mnogo ljudi v ujetništvo. V tej akciji so ujeli pet turških vojakov. V

11) AS DSK, fasc. 283, str. 1379.

12) Isto, fasc. 283, str. 440.

13) Isto, fasc. 283, str. 1335.

14) Isto, fasc. 124.

15) Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata*, knjiga peta, Zagreb 1973, str. 263-265.

takšnih primerih so, kot je bil običaj, izdelali poseben vprašalnik, ki je bil namenjen zaslisevanju. Zaslisevanja so imela namen, da dobi nasprotna stranka informacije o razmerah na turški strani in o vojaških pripravah v Bosni. Vojaški poveljniki, katerim so bili ujetniki izročeni, so ponavadi izdelali podrobne zapisnike zaslisevanja. Pri zaslisevanju so imeli določen sistem. 25. avgusta 1556 je bil napravljen zapisnik o zaslisevanju peterice ujetnikov, ki so bili ujeti pri Zagrebu. Postavili so jim pet vprašanj, na katera je vsak zase odgovarjal. Podatki, ki so zapisani v odgovorih so zelo zanimivi in se precej ujemajo, zato jih bomo navedli v prevodu:

1. vprašanje: Kako mu je ime, kdo je njegov beg, kdo ga je ujel?

Alija iz Novega Pazarja (Allia von Noui Pasar): pravi, da je sluga Husein-bega (Husseinbeeg) sina Malkoč-bega (Malkhoschweg); ujeli so ga plemiči iz Lukovice na Turopolju.

Husein Hadrović (Huzein Hadrovitsch): pravi, da je sluga Šafer-bega (Šaferweeg) sina Malkoč-bega (Malckhotschweeg). Ujeli so ga konjeniki gospoda Erdedija južno od Zagreba.

Ferhat iz Jajca (Perhat von Jaize): pove, da ne služi pri nobenem gospodu, temveč je navaden vojak. Ujel ga je haramijski vojvoda Husarci imenovan iz Zagreba.

Rozvan Čingija (Rossuan Tschingia): pravi, da je sluga Skenderbega (Schenđerweeg) sina Vlambega (Wlamanweg). Ujeli so ga služabniki Kapitulja iz Zagreba.

Jusuf Varaković iz Doboja iz Bosne (Jusuph Waracowitsch von Oboyaus Wossen): pove, da ga je ujel južno od Zagreba neki vojvoda skupaj z nekaj haramijami.

2. vprašanje: Kdo so vodje te turške vojske in kakšne vodnike (Khalausen oder weg fuerer) imajo?

Alija: izjavi, da je vođa turške vojske Mehmed-paša iz Bosne (Mechmedwascha aus Wossen), pomaga mu Malkoč-beg (Malckhoschweg). Imajo devet kalauzov ali vodnikov, eden od njih ima obrito brado in je pred kratkim pribežal iz te dežele, vendar mu njegovo ime ni znano.

Husein: izjavi, da je vodja turške vojske Mehmed-paša iz Bosne skupaj z Malkoč-begom; ne pozna pa vodnikov.

Ferhat: izjavi, da sta vodj turške vojske Mehmed-paša iz Bosne in Malkoč-beg. Vuk Dobrosalić (Wugkh Dobrossallitsch) in še en mož, ki je novinec in je pribežal iz te dežele, sta bila vodnika.

Rozvan: pove, da sta Mehmed-paša in Malkoč-beg vodji turške vojske, vodnikov pa ne pozna.

Jusuf: izjavi, da sta Mehmed-paša in Malkoč-beg vodji te vojske. Njihovi vodniki pa so Krištof Svetački (Kristoff Swetatschki), prav tako Vuk Dobroslavić (Wugkh Dobrossallitsch) ter Martin Venić (Martin Wenitsch), ki je pred enim letom pribežal iz Siska; in še eden, ki je bil pred tem oskrbnik Hrastovici.

3. vprašanje: Kako močni sta omenjeni turška konjenica in pehota in kje je slednja razporejena?

Alija: izjavi, da ima konjenica 5000 do 6000 mož, pehota pa šteje okoli 3000 mož. Slednjo je paša pustil pri Čazmi in tudi na drugih mestih; vendar ne ve, kam naj bi pehota krenila in kje napadla.

Husein: izjavi, da šteje konjenica približno 6000 mož, pehota pa 3000 mož. Pehota je ostala pri Čazmi. Ne ve, kam naj bi pehota krenila po pašinem ukazu.

Ferhat: izjavi, da se je Mehmed-paša pozno pridružil turški vojski pri Čazmi. Vojska šteje po njegovi oceni 3000 konjenikov, za pehoto pa števila ne ve. Ve le to, da je slednja ostala pri Čazmi z nekaj sto konjeniki.

Rozvan: izjavi, da je konjenikov okoli 4000, pešcev pa okoli 2000. Slednji so ostali pri Čazmi, vendar ne ve, kam naj bi nato krenili.

Jusuf: izjavi, da je konjenikov okoli 3500, pešcev pa 3000. Njihovi vodniki so Svetački, pa tudi Vuk Dobroslavíć in še eden, ki je bil prej oskrbnik v Hrastovici, četrti pa je Martin Venić, ki je pred enim letom pobegnil iz Siska.

4. vprašanje: Ali nameravajo Turki še to jesen enkrat ali večkrat vdreti v to deželó ali napasti kakšne slavonske (windisch) ali hrvatske (khrobotisch) utrdbe? Ali naj bi po sultanovem ukazu dobil Ali-paša pomoč iz Konstantinopla, Sofije ali drugih krajev v Romániji ali Grčiji?

Alija: izjavi, da ne ve ničesar o obleganju več krajev ali napadih nanje. Ve le to, da je sultan omenjenim pašam in sandžakom ukazal, naj gredo na pomoč Ali-paši proti Sigetu. Ko bodo prišli do Kaningrada (Khaningrad), naj bi Ali-paša poslal svoje Vlahe k njim, da bi jim sporočili naj ne gredo naprej, temveč ostanejo na njihovih mejah, ker je na pohodu sultanov sin z veliko vojsko. Ali paša bo vojsko razpustil, sam pa krenil proti Peči, dokler ne bo dobil večje pomoči, ki mu je bila odobrena in bo prišla iz Skoplja in drugih krajev. Potem bo znova močnejše napadel. Paša bo k temu pritegnil tudi Malkoč-bega iz Bosne. Tako bodo tudi te turške sile na posreden način pritegnjene k sedanjemu pohodu.

Husein: izjavi, da naj bi šli omenjeni paše in Malkoč-beg na pomoč Ali-paši pri Sigetu, vendar jim je bilo rečeno, naj ostanejo na svojih mejah zaradi opazovanja, ker prihaja sultanov sin z veliko vojsko. Ali-paša je poslal sporočilo sultanu in zahteval pomoč. Ali pa je v resnici prišla neka pomoč v času pohoda, pa vprašani ujetnik ne ve.

Ferhat: ve le to, naj bi krenili proti Sigetu, vendar pa je Ali-paša poslal v Levaško (Leuatschkho) Vlahe, da ne bi prodirali naprej, ker se širi glas, da prihaja močna vojska sultanovega sina. Potem se bodo zopet zbrali Ali-paša in drugi sandžaki iz Madžarske, Bosne in drugih krajev. O sultanovem ukazu, naj Turki napadejo njihov kraj in druge kraje, ne ve ničesar.

Rozvan: izjavi, da je od uglednih Turkov izvedel, da je turški sultan ukazal Ali-paši, naj neha oblegati Siget, da ne bi izgubil še več svojih ljudi; sam bo čez približno leto dni osebno obiskal Siget in druge gradove ter mesta.

Čeprav sultanov sin sedaj zbira veliko vojsko, se bo kršćanska vojska, ko bo slišala, da je Ali-paša zapustil Siget in razpustil svojo vojsko, zopet razšla.

Jusuf: izjavi, da ne ve ničesar drugega kot to, da se v Turčiji veliko govori o tem, da sultanov sin prihaja z veliko vojsko, ni mu pa znano, kakšne pomoči naj bi bil deležen Ali-paša.

5. vprašanje: Ali imajo turški paše, sandžaki in posebno Malkoč-beg v hrvatskih in slavonskih utrdbah (in Chrabatischen und windischen Orttflekhen) in med uskoki izvidnike izdajalce in vohune (Khundschaftter, Verrattey oder pesen pratigkhen)?

Alija: izjavi in priseže, da ne ve ničesar drugega kot to, da je Hasan-aga iz Ključa (Hassanaga von Khkluttsch) ujel pri Bihaću (bey Wyhitsch) neko osebo, ki je Malkoč-begu obljubila, da mu bo izročila Bihać pod določenim pogojem. Na svobodi naj pusti njegovo ženo in otroka. Malkoč-beg namerava priti s pešci, konjeniki in orožjem.

Husein: izjavi, da ne ničesar o izvidnikih in izdajalcih v hrvatskih in slovenskih krajih oziroma med uskoki.

Ferhat: kot zgoraj omenjena ujetnika izjavi, da o tem ne ve ničesar.

Rozvan: izjavi, da tuđi ne ve za izdajalce in obveščevalce.

Jusuf: izjavlja, da ne ve za izdajalce in obveščevalce.¹⁶⁾

Zapisnik tega zaslišanja nam nudi celo vrsto podatkov o vojaški situaciji v Hrvatski v času obleganja Sigeta, ki ga je izvajal budimski beglerbeg Ali-paša. Izjave vseh petih ujetnikov dajejo številne informacije o sestavi in strukturi turške vojske in o strategiji turške vojske. Prav tako smo zelo dobro informirani o vlogi bosanskih sandžakov, a še posebej je poudarjen delež Malkoč-bega pri teh operacijah. Zanimivi so tuđi podatki o sodelovanju vlahov. Vseh pet ujetnikov, ki so jih zaslišali, so bili muslimani. Precej drugačen je bil sestav turških vodnikov. Večinoma so bili prebivalci Hrvatske, po veri pa kristjani.

Kranjski deželni stanovi so se posluževali posebnega »Reda« (Ordnung) na podlagi katerega so sestavljali vprašalnik pri zasliševanjih ujetnikov, predvsem ujetih martolozov in njihovih glavarjev – harambaš. Veljal je od leta 1580 do 1592. Na žalost se je v Arhivu Slovenije ohranila samo naslovna stran.¹⁷⁾ Kako so potekala zasliševanja na podlagi tega »Reda«, lahko ugotovimo iz zapisnika, ki so ga napravili ob priliki zaslišanja ujetega martološkega harambaše Cvitka Božića leta 1591. Iz dopisa deželnega oskrbnika Kranjske in odbornikov Kranjskega deželnega zbora z dne 6. novembra 1590, ki je bil poslan komandantu Vojne krajine, zvemo, da so podložniki Gerova pred nekaj dnevi ujeli martoloz po imenu Cvitka. Treba ga je zaslišati. Iz naslednjega dopisa, ki je bil poslan Hansu Barbi četrtnemu glavarju v Istri 7. decembra 1590 zvemo, da je bil ujet martoloz Cvitko poslan Kranjskim deželnim stano-

16) AS DSK I, fasc. 539, 540, zap. št. 804 (brez paginacije). Zapisnik je pisan v nemščini. Signaturo mi je posredoval asistent Vasko Simoniti, zato se mu na tem mestu zahvaljujem za prijaznost.

17) Isto, fac. 126 a (brez paginacije)

vom. Navedeno je tudi, da je Cvitko mnogo let teroriziral prebivalce Gerova in Klane. Zaslivanje je opravil v Karlovcu baron Auersperg. Na zaslišanju so zastavili harambaši Cvitku 15 vprašanj in zapisali njegove odgovore:

1. *vprašanje*: Od kod je in v katerem kraju prebiva?
Odgovor: iz Like, iz vasi Layb (Layk? – lokacije tega kraja nisem mogel ugotoviti).
2. *vprašanje*: Kdo so njegovi starši kako se imenujejo in ali še živijo?
Odgovor: Oče Ivan Savačić je mrtev.
3. *vprašanje*: Kdo je njegov beg, paša ali gospodar, ki mu služi?
Odgovor: Ibrahim paša.
4. *vprašanje*: Kdo ga je poslal med martoloze in ali se je sam odločil za to službo?
Odgovor: Bil je v skupini dvanajstih martolozov (pripomba: iz njegovega poročila se da sklepati, da je bil pogosto na pohodih zaradi požigov).
5. *vprašanje*: Kolikokrat je sodeloval v martoloških akcijah, koliko kristjanov je pripeljal (ujel) in kako se imenujejo?
Odgovor: Odkar je bil ujet, ni sodeloval na martoloških pohodih; iz vasi Gerovo je odpeljal očeta in sina.
6. *vprašanje*: Kdo so bili na pohodih njegovi spremljevalci in kako se imenujejo?
Odgovor: V njegovi četi so bili naslednji martolozi: Patar Skadović, Ivko Rajšić harambaša, Vicko Slakašović, Radivoj Slakašović, Gerko Stojavić, Luka Dedović, Novak Svetković, Emir Alić, Radovan Marketić, Dian Sepić, za enajstega ne ve imena.
7. *vprašanje*: Ali je ime Cvitko njegovo pravo ime ali vzdevek in kako se imenuje s pravim imenom?
Odgovor: Cvitko Božić (Waschitsch), bil je krščen po stari veri.
8. *vprašanje*: Pri kom je iskal zatočišče, kdo mu je dajal prenočišče in hrano?
Odgovor: (Od tega vprašanja dalje ni dal Cvitko nobenega odgovora; ker so vprašanja zanimiva, jih bom navedel. Iz njih se, vidi, kako so zasliševali martoloze).
9. *vprašanje*: Ali pozna osebe v kraju, kjer je bil ujet, oziroma v drugih mestih, ki so pomagali njemu ali njegovim pomočnikom, dajali zatočišče in ali ve za njihova imena?
10. *vprašanje*: Ali so v Hrvatski krajini med kristjani osebe, ki jih pozna in pošiljajo Turkom tajna poročila? Navede naj njihova imena.
11. *vprašanje*: Kakšne namene ima njegov beg in namestnik proti kristjanom sedaj, ko je on ujet?
12. *vprašanje*: Ali je bil Cvitko, preden je bil ujet, kakšen večer pred tem v Gerovu in ali se je sestal s prebivalci Gerova?

13. *vprašanje*: Kakšne namene je imel takrat, kdo je bil z njim in pri njem?
14. *vprašanje*: Imenuje naj vse martoloze, ki jih pozna – tudi tiste, ki so med kristjani, in v katerih krajih prebivajo; nadalje tiste, ki skrivajo martoloze in ki dajejo karšnakoli poročila.
15. *vprašanje*: Ali je bil poučen, ko je bil ujet, da bo v primeru, če bo pripeljan v Ljubljano, moral umreti. Toda ne samo on, ampak tudi vsi tisti, katere je imenoval in so sodelovali v akcijah.¹⁸⁾

Na zaslišanje so bile poklicane priče iz Veprinca in Otočca. Zanimiva je pripomba, da je harambaša Cvitko na koncu vse zanikal, čeprav je prej priznal svojo krivdo. Turške ujetnike so brez dvoma mučili, da so iz njih izvlekli vsaj nekaj izjav. Kot se vidi iz zapisnika, se je to tudi zgodilo s Cvitkom.

V drugi polovici 16. stoletja, so Kranjski deželni stanovni posvečali posebno pozornost martolozom. V času vladavine sultana Sulejmana II. so bili izredno nevarni vpadi martolozov, ki so se skrivali v gozdovih na obeh straneh meje. Martolozi so se začasno naselili zlasti v gozdovih okrog Kočevja, Loža in Sneznika ter napadali okoliško prebivalstvo.¹⁹⁾ Njihove nenadne akcije so zadajale strah prebivalstvu v krajih, ki so mejili z osmansko državo. Poročila z meje, potpisi in sodobna zgodovinska dela prikazujejo martoloze v najbolj črni podobi, kot razbojnike, lopove, ugrabitelje žena in otrok, trgovce s sužnji itd. Kot kristjani, podaniki osmanske islamske države, so bili do prebivalcev krščanskih dežel izredno brezobzirni in surovi. Zato so prišli na slab glas. V skladu s takšnim ponašanjem je bil tudi negativen odnos oblasti v krščanskih deželah do ujetih martolozov.²⁰⁾ Najpogosteje so jih likvidirali takoj po zajetju. Takšna usoda je doletela 40 martolozov, ki so jih ujeli pri Jajcu v začetku 16. stoletja.²¹⁾

V prvih letih druge polovice 16. stoletja je prišlo do zaostritve odnosov med Osmansko državo in Avstrijo. Na pohodih turške vojske v Hrvatsko, Slavonijo, Ogrsko in Kranjsko so martolozi redno sodelovali. Za turško vojsko, ki se je 1550. leta zbrala pri Slankamenu v Sremu, je rečeno v nekem dokumentu, da je bila sestavljena pretežno iz martolozov in azapov.²²⁾ Zabeleženo je tudi njihovo sodelovanje v borbah za Siget (1556) in Babočo.²³⁾ Manjše njihove akcije so omenjene avgusta 1552 pri trdnjavi Zreli in Selijak, kjer je bilo ujetih 9 vlahov in martolozov²⁴⁾ in na teritoriju med Veliko in Čazmo, kjer je

18) Isti fascikel – zapisnik je pisan v nemščini.

19) I. Voje, *Problematika turskih provala u slovenačke zemlje i organizacija odbrane u XV i XVI veku*, Istorijski časopis, knj. XXV-XXVI, Beograd 1979, str. 110.

20) Milan Vasić, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo 1967, str. 91.

21) Lj. Thalloczy, *Povijest (banovina, grada i varoši) Jajca 1450-1527*, Zagreb 1916, str. 148.

22) M. Vasić, *Martolosi...*, str. 89; N. Isthuanffio, *Regni Hungarici historie*, L. XIII, Coloniae Agrippine 1685, str. 195.

23) Joseph Hammer, *Geschichte des Osmanischen reiches*, III, Pest 1828, str. 310, 358.

24) E. Laszowski, *Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae*, MSHSM III, Zagreb 1917, str. 428.

bil v začetku septembra 1558 ujet kot ogleduh nek martološki harambaša, ki je po mučenju priznal, da se Malkoč-beg pripravlja na pohod proti Sisku.²⁵⁾ Pri vpadu Turkov v Kranjsko 1528. leta se je pritihotapilo sedem martolozov na področje med Klano in Gutnekom vse do Loža. Ujeli in odpeljali so s seboj sedem ljudi. Toda tokrat niso imeli sreče. Ljudstvo je navalilo na njih in osvobodilo 6 ujetnikov, toda sedmega so martolozi ubili. V tej akciji so sami izgubili dva človeka.²⁶⁾

Ujeti martolozi so bili pogosto odvedeni na zaslišanje v Ljubljano. To lahko vidimi iz naslednjih primerov. 18. junija 1581 je javljal iz Grobnika Kranjskim deželnim stanovom Franc Delić, glavar pri Zrinjskih, da so podložniki Gerova ujeli martoloza, ki je martološki vojvoda. Za njega je ponujena odkupnina v višini 500 tolarjev in en konj. Predlaga, da se to ne sme sprejeti, ker je omenjeni martoloz napravil veliko škode okoli Loža, Snežnika in Postojne.²⁷⁾ Leta 1584 je bil na istem področju (pri Grobniku) ujet martoloz, ki je prav tako na tem področju napravil veliko škode. 5. septembra so poslali Kranjski deželni stanovi Francu Dežiću pismo v katerem posebej poudarjajo, da za takšne osebe ne prihaja v poštev osvoboditev na podlagi odkupnine. Prav tako ni treba opraviti zaslišanje samo v Grobniku, temveč ga morajo poslati na zaslišanje tudi v Ljubljano. Že 30. oktobra 1584 pošljejo Kranjski deželni stanovi nov dopis Francu Dežiću v Grobnik, v katerem se zahvaljujejo, da jim bo poslal ujetega martoloza. Za njegovo vzdrževanje mu pošljejo 40 tolarjev in 3 goldinarje, pol centa smodnika in pol centa svinca. 31. oktobra Kranjski deželni stanovi o omenjenem ujetem martološkem harambašu obveščajo poveljnika Vojne krajine s pripombo, da ga je treba poslati na zaslišanje Kranjskim deželnim stanovom v Ljubljano. Izgleda, da do tega ni prišlo, ker je poveljnik Vojne krajine Jo. J. Thurn poslal 21. novembra 1584 dopis Kranjskim deželnim stanovom v katerem jih obvešča, da bo on sam na zaslišanju izvedel od martoloza kje je ropal, kje se je gibal, kdo ga je skrival in mu dajal podatke. Tega martoloza bo po zaslišanju ubil, kot je to napravil danes z dvema martolozoma.²⁸⁾ Tudi ta primer nam pokaže kakšen način zasliševanja so uporabljali komandi Vojne krajine ter kakšna usoda je doletela ujetega martoloza.

Prav tako je zanimiv primer dveh ujetih martolozov. Jurij Barba iz Gutneka obvešča 30. oktobra 1585. leta deželnega upravitelja Kranjske grofa Wolfa Thurna, da je starejšega ujetega martoloza, ki je vojvoda, poslal k njemu, zadržal pa je mlajšega, ki je položil varščino. Že 3. novembra 1585 prejme Jurij Barba dopis deželnega upravitelja Kranjske z zahtevo, da pošlje v Ljubljano tudi mlajšega martoloza Juraja Vojnovića, ki je napravil mnogo več škode kot starejši. Zato ga ne sme spustiti na svobodo na osnovi varščine ali odkupnine.

25) R. Lopašić, *Prilozi za poviest Hrvatske XVI i XVII vieka iz Štajerskog zemaljskog arhiva u Gradcu*, Starine JAZU XVII, Zagreb 1885, str. 225.

26) AS DSK, fasc. 124 a; S. Jug ZČ IX, str. 54.

27) Isto, fasc. 126 a (brez paginacije).

28) Isti fascikel.

To je znani sklep stanov.²⁹⁾ Na žalost se zapisniki zaslíševanj omenjenih martolozov niso ohranili. Bili bi dragocen vir za boljše poznavanje martoloških akcij, strukture martološke organizacije in usode posameznih martolozov po zaslíšanju. Zaslíševanja so predstavljala sestavni del obveščevalne službe in predstavljala enega od elementov uspešne obrambe.

Ignacij Voje

THE HEARINGS OF THE CAPTIVES FROM BOSNIA CAPTURED DURING THE TURKISH RAIDS INTO THE SLOVENIAN PROVINCES

(Summary)

Among the provinces in Slovenia that had been exposed to the Ottoman attacks Carniola (Kranjska) suffered the most from all the changes that were taking place in the vicinity of the Turco-Croatian border. The raids, which had started at the beginning of the 15th century (the first Turkish attack in 1408), and ended in the second half of the 16th century; could be subdivided into several periods.

There are not documents available on the Turkish captives for the 15th century when neither a provincial nor country's defense was organized. The situation changes at the beginning of the 16th century when the defense of Carniola was well organized and, along with the assistance of the other Austrian provinces, it prevented successfully the Turkish breakthroughs into the province and deterred the return of their troops with a loot. The number of Turkish captives increased in these actions. A certain amount of them was killed on the spot. Military commanders and other prominent Turkish citizens were held for ransom and replaced in exchange for certain Christian captives in the Turkish Empire. A large number of captives was used for work on the estates of the Carniola feudal lords.

The Archive of Slovenija kept many facts and documents on the hearings of the Turkish captives. The author used the archivalia to show on several examples the manner of these hearings. On August 25, 1556, an official account was made on the hearings of the five captives, who had been captured in the vicinity of Zagreb during the Turkish assault on this region. Five questions were posed to them, and they had to answer them separately. This account provides a number of facts about the military situation in Croatia during the siege of Siget by the Buda *beglerbey* Ali Pasha in 1556; a composition, structure and strategy of the Turkish military forces. The Bosnian *sanjakbeys'* role in these operations, especially these of the Bosnian Pasha Malkoč Bey, were rather well presented. All the captured Turkish soldiers were Moslems from Bosnia, whereas the scouts they mentioned were usually Christians from Croatia.

The Carniolan classes paid a great deal of attention, notably in the second half of the 16th century, to the *martolose* (the paramilitary frontiersmen - brigands). In the reign of the Sultan Suleiman II, there were many *martolose* raids who were hiding in the woods on the both sides of the border line. Their activities were feared in all the Turkish neighboring provinces. There was a special type of »*Ordnung*« (Order) in Carniola, from 1580-1592, with a questionnaire for the captured *martolose* and their captains. One of these captains, Cvitko Božić, was questioned in Karlovac by Baron Auersperg in 1591. The author gives the examples of two more *martolose* hearings from 1584 and 1585.

29) Isti fascikel.

Адем Ханџић

О ОРГАНИЗАЦИЈИ ВОЈНЕ КРАЈИНЕ БОСАНСКОГ ЕЈАЛЕТА У XVII СТОЉЕЋУ Сјеверна и сјеверозападна граница

Питање војне крајине уопће, и оне одбрамбене, са западне стране граничне линије, као и оне турске, у границама тадашњег босанског ејалета, није у науци довољно расвијетљено. Посебно се мало зна о организацији крајине унутар граница тог ејалета, о чему желим овдје да пружим краћи преглед. Познато је да је босански ејалет у цјелини, као најистуренији према Западу, стално представљао гранични ејалет османске државе. Међутим, директну крајину на тој страни чинио је гранични појас који је обухватао бројне тврђаве чије су посаде чинили граничари (дневничари). На основу неколико пописа граничних тврђава из краја XVI и прве половине XVII ст., сачуваних у турским архивима, могуће је разјаснити организацију и структуру те крајине.

I

Организација крајине манифестовала се у два вида: а) посебним статусом пограничних тврђава и структуром њихових посада и б) организовањем капетанија у томе појасу.

Прије него се усталио гранични појас, тј. од турског освојења дијелова Босне (1463) и оснивања босанског санџака (1464), до пада Бихаћа и бихаћке крајине (1592) протекло је 130 година. О томе како се од почетка развијао и помјерао тај гранични појас напоменућу неке чињенице. Зна се да је првобитно окупирани простор Босне краљ Матија Корвин одмах сљедеће године (1464) својом акцијом знатно сузио, основавши двије бановине, сребреничку и јајачку. Прва се протезала између ријека Саве,

Дрине и Босне до поријечја Спрече и града Зворника, а јајачка је обухватала шире јајачко подручје, заједно са градовима у долини Пливе и Врбаса протежући се на исток до близу Травника, а сјеверније и до доњег тока ријеке Босне. Између тих бановина усијецан се у прво вријеме тампон-териториј »босанске државе«, тј. раније феудалне области Радивоја Котроманића, брата краља Стјепана Томаша, која је »држава«, како се мисли, била успостављена 1465. и потрајала до 1476, када су је Турци ликвидирали¹. Могуће је, међутим, да је та Радивојева област од почетка (1463) била остављена Радивојевим насљедницима као аутономна. Састојала се, према Thalloszy-у, од неких шест утврђених градова на сјевер од Лашве². Из турских пописа, међутим, могло се разабрати да су главне утврде те »босанске краљевине« чинили градови у средњем току Босне, сјеверно од Врандука: Маглај, Добој и Тешањ³.

Који су утврђени градови у Босни првобитно били запосједнути сталним турским посадама послије оснивања наведених бановина и те квази »босанске државе« говори први турски попис босанског саниака из 1468/9, који је тада обухватао и дијелове Херцеговине. Ти градови, пописани по ранијим феудалним областима, јесу: у бившој земљи Ковачевића: Кључевац на Дрини; у земљи краљевој: Боровац, Крешево, Црешњево (Трешњево), Прозор, Сусид, Врандук и Бобовац; у влајету Сарајеваси: Ходидјед; у вилајету Јелеч: Јелече и Звечан; у земљи Павловића: Добрун, Борач и Вишеград и у земљи херцеговој: Милешево, Самобор и Тођевац⁴. Укупно, дакле, 17 утврђених градова, које су чувале сталне посаде, мустахфизи-тимарлије. Од тог времена била је формирана истурена крајишка зона са неколико утврђених градова, посебно пописивана, које су чували граничари, а постојала је више од пола стољећа, до пада сребреничке и, касније, јајачке бановине.

Које је градове обухватала та првобитна крајишка зона потребно је утврдити. Није, наиме, пронађен један попис те крајине. Од наведених 17 градова Турци су четири града напустили прије 1485, јер им више нису били потребни и то: Боровац, Црешњево, Борач и Тођевац, тј. они се у спахијском попису из те године више не спомињу⁵, као што се ни касније уопће више не спомињу. За град Црешњево се зна да је био разорен прије

1. С. Ћирковић, *Властела и краљеви у Босни послије 1463. године*, ИГС, бр. 3, 1954, 123–131.
2. Thalloszy-Sufflay, *Повијест Јајца 1450–1527*, Загреб 1916.
3. А. Ханџић, *Нахија Брод крајем XV и почетком XVI вијека*, Радови III, изд. Музеја града Зенице, Зеница 1973, 383–391.
4. Истанбул, Belediye kütüphanesi, Muallim Cevdet yazmalarî, Defter, No 0–76, из 1468/9. Фотокопије: Оријентални институт, Сарајево, дефтери бр. 216.
5. Istanbul, (Başbakanlık Arşivi) (BBA), Tapu defter (TD), No 18. Сумарни попис босанског саниака из 1485. Оријентални институт (фотокопије), бр. 61.

1477, каква је наредба садржана у попису из те године⁶, а вјероватно су такву судбину имала и остала три наведена града. Исто тако, 1485. године не спомињу се ни градови Сусид и Врандук, али они нису били напуштени ни разорени, јер се спомињу поново 1516. Те године међутим, спомињу се, поред горе наведених градова, још Акхисар (Прусац), Травник и Врх Билица.

Из наведених података може се закључити да су прије 1485. градови Сусид и Врандук постали угрожени, те су малобројне тимарлије у њима замијенили бројнији одреди граничара (диевничара) због чега се ти градови као гранични – улufeџијски у спахијском попису из те године не наводе. За Врандук се зна разлог зашто је у то вријеме дошло до промјене његових посада, тј. зашто су били повучени тимарлије, а постављени бројнији граничари. Зато јер је Вук Гргуревић, деспот српски и војвода Матије Корвина, 1476. прошао долином Босне, продријевши до самог Сарајева. У вези с тим догађајем Турци су изградили и једну нову тврђаву, звану Врх Билица, сјевероисточно од Зенице, да би надзирала споредни пут који је заобилазио Врандук⁷.

Источно од Врандука, гранична зона је обухватала градове (у зворничком санцаку): Перин и Кушлат иа Дрињачи, затим Зворник и Сребреницу, које су чували граничари, све док је постојала сребреничка бановина⁸. Падом те бановине граница је била помјерена на Саву, па су у новој граничној зони постојали градови: Шабац, Ноћај (код Срем. Митровице), Нови (на Сави код Бијељине), Брчко и Градачац⁹, док су осталих седам јужнијих градова у томе санцаку чувале тимарлије.

Укратко, првобитна крајина, све док су постојале наведене угарске бановине, протезала се у полукругу од Сусида иа Врбасу до Сребренице, обухватајући градове: Сусид, Акхисар, Травник, Врандук, Перин, Кушлат, Зворник и Сребреницу.

II

Престанком турских освајања на сјеверним и сјеверозападним границама Босне устаљује се гранична линија и формира гранична зона-крајина (серхат), која је потрајала више од једног столећа. Она се проте-

6. ВВА, TD, No 5. Опширни попис херцеговачког санцака из 1477/8. године. Оријентали институт (фтк.), бр. 94.

7. А. Ханџић, *Нахија Брод*, 387–389.

8. ВВА, TD, No 171. Сумарни попис зворничког санцака из 1519. Оријентални институт (фтк.), бр. 89. (Издање:) *Два прва пописа зворничког санцака (1519. и 1533)*, обрадно А. Ханџић. Изд. АНУ БиХ, Грађа књ. XXVI, Друштвене науке, књ. 22.

9. ВВА, TD No 173. Сумарни попис зворничког санцака из 1533. Оријентални институт (фтк.), бр. 90. Изд. АНУ БиХ, Грађа књ. XXVI.

зала у великом полукругу од Пожеге и Вировитице, преко Градишке и Костајнице, те Бихаћа и бихаћке крајине, скрећући на Перушић и даље преко Котара (Полешник, Врана, Скрадин) на Клис, Имотски, Вргорац и приморским појасом све до Новог и Рисна у заљеву Боке. Смиривање појединих дијелова тог граничног појаса пада у различита времена. Најраније се крајина била усталила према млетачким посједима у Далмацији, још крајем XV стољећа. Град Нови, као најважнија утврда на југу херцеговачког санцака, потпао је под турску власт још 1482., док је на крајњем сјеверозападу падом Бихаћа 1592. било окончано запосједање бихаћке крајине. Средином XVI стољећа престају турска освајања у земљама преко ријеке Саве (у Славонији), па након оснивања пакрачког (церничког) санцака (1557) стабилизује се гранични појас у томе, као и у сусједном, пожешком санцаку. У југозападној Босни, опет, дијелом према млетачкој, а дијелом према аустријској граници, крајишка зона се стаблизује након оснивања санцака на тим странама, клишког (1537) и крчког или личког (1580). Најкасније се усталила бихаћка крајина, тј. након оснивања бихаћког санцака, што се догодило послје 1604., а прије 1616. када се, у наведеном попису (биљ. 11), први пута спомиње као засебан санцак. Тако се од тог времена војна крајина босанског ејалета протезала кроз његових седам санцака (пожешки, пакрачки, босански, бихаћки, крчки (лички), клишки и херцеговачки); у позадини је остао само још зворнички санцак.

Мени је иамјера да се, због обима грађе, осврнем само на један дио овог граничног појаса, на крајину која се протезала кроз прва четири санцака (пожешки, пакрачки, босански и бихаћки), док ће о преосталом дијелу ове зоне слиједити други прилози.

Пописи граничних тврђава и њихових улупфеџијских посада вршени су повремено. За разлику од основних, спахијских (пореских) дефтера, пописиваних по санцацима, крајишка зона је пописивана интегрално, као цјелина. Нарочито су значајна три сачувана таква пописа; сва три се налазе у архиву у Истанбулу. Први, из 1586-7 године¹⁰, обухвата славонску и један дио босанске крајине. Представља детаљан попис тврђава и њихових граничара у сјеверозападном дијелу пожешког, цијелом пакрачком (церничком), као и у сјеверозападном дијелу босанског санцака, до саме бихаћке крајине, укупно 32 тврђаве.

Друга два пописа обухватају комплетан гранични појас, од Пожеге до Рисна, који се, како је речено, протеже кроз седам санцака. Први, из

10. BBA, Maliyeden müdevver vesikalari, Defter-i resid-i neferat-i liva-i Bosna, ve Zacasna ve Pojege, No 826. Попис опсежан (408 стр.); није копиран.

новембра 1616¹¹ обухвата 78 тврђава, а уз још разне запосједнуте мање куле, мостове и хендеке, садржи укупно 108 чуваних фортификационих објеката. Други попис, из новембра 1643¹², обухвата исти тај гранични појас са укупно 83 тврђаве, а заједно са паланкама, кулама, мостовима и другим чуваним објектима, укупно 126 запосједнутих фортификационих објеката.

III

А) *Тврђаве*. У кратком времену Турци су успијевали да дограде и довољно утврде све запосједиите средњовјековне тврђаве на свим странама. То произлази и из наведених пописа, у којима се код свих важнијих тврђава у њиховим називима истиче »стара тврђава«, »нова тврђава«, »нове куле у тврђави« и слично. Штавише, тај »нови дио« тврђаве имао је често бројнију посаду од посаде у »старом дијелу«, што значи да је та доградња код важнијих тврђава каткад надмашивала затечено, старо утврђење (Градишка, Костајница, Бихаћ, Удвина, Скрадин, Клис, Нови у Херцеговини и друге).

Компарирањем наведених пописа види се да се број чуваних стратешких објеката стално повећавао. Крајина је све више утврђивана, очито, и с једне и с друге (западне) стране. У међувремену (1616-1643), Турци су у неке градове тек поставили посаде. Такви су у бихаћком санџаку: Тодор-Нови, Пећиград, Дрежник, Мутник, Брековица и Тржац, који се спомњу само у попису 1643. Такођер, нешто раније, у међувремену 1586-1616, повећавао се број улупецкијских градова у пожешком, као и у пакрачком санџаку. Истина, мировним уговором на утоку Житве (1606), Турци су морали напустити истурени дио пакрачког санџака са градовима: Чазмом, Мославином и Зденцима. Укратко, између 1616. и 1643, на цијелом граничном појасу евидентно је значајније повећање чуваних фортификационих пунктова, са 108 на 126, како је истакинуто.

Конкретну просторију предоцбу о овој крајини на сјеверним и сјеверозападним границама Босне пружају сами сљедећи градови. Године 1643. пописани су по санџацима, почевши од босанског санџака, међутим, ићи ћемо редом, од истока према западу. То су у санџаку Пожега: Пожега, Вировитица, Брезовица, Слатник, Сопје, Михољац, Горјан, Пољана, Хум, Каменград и Воћин; у санџаку Пакрац: Церник, Граница, Добри Град, Сирач, Пакрац, Подборје, Велика, Ступчаница и Бијела Стијена; у санџаку Босна: Градишка, Дубица, Јасеновац, Костајница, Бања Лука, Нови, Грозданско, Горичка, Језерско, Каменград, Крупа, Бу-

11. ВВА, Maliye defteri, No 681. Опширан попис, стр. 264, писан развучено, флот, лошим рукописом. Као и претходни, налази се само у архиви у Истанбулу (није копиран).

12. ВВА, Maliye defteri, No 3721. Други његов примјерак налази се у: Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Mxt No 627, чија копија постоји и у Оријенталном институту, Дефтери No 81.

жим, Цазин, Острожац, Изачић, Стијена, Тодор-Нови, Пећиград (Михал Пеклер), Прековршка, Бихаћ¹³, Заскрад, Жаље, Дрежник, Брековица и Тржац.

Све су то, углавном, средњовјековни градови, који су раније обрађивани. Најприје је Bösendorfer добрим дијелом обухватио и обрадио градове у Словенији¹⁴, а затим Szabo¹⁵. Трухелка је, опет, обрадио најзначајније и најљепше наше градове,¹⁶ а неке од тих још и Лопашић.¹⁷ Затим, све босанске градове, углавном, обрадио је Крешевљаковић¹⁸.

Прије првог наведеног пописа (1586) Турци су у босанској крајини, тј. у Прекоуњу, били заузели далеко шире подручје од пописаног. Готово сви градови сјеверно од Бихаћа до горњег тока Глине и на запад до Коране били су дотле у њиховим рукама. То су: Стијена, Брековица, Мутник, Језерско, Врнограч и Тржац. У турској власти није још био Бихаћ и његова ужа околина која је обухватала: Рипач, Соколац и Изачић. Падом Бихаћа (1592) пала су и та три сусједна града. Нешто касније, Турци су на овој страни освојили и градове: Тодорово (Тодор-Нови), Велику Кладушу, Пећиград (Михал Пеклер), Штурлић и Подвизд. Па, ипак, на лијевој страни Уне они су 1586. чували само пет градова (Острожац, Цазин, Бужим, Гвозденско и Зрин). Посаде у горе наведеним градовима, међутим, спомињу се знатно касније. Наиме, тек 1643. забиљежене су посаде у свима наведеним градовима осим Велике Кладуше, Штурлића и Подвизда. Према томе, очито је да је један дио граничног подручја остајао и дуже времена пуст, ничија земља.

IV

Посаде. Граничари (дневничари) дијелили су се на пет родова: мустахфизи, тобџије, азапи, фариси и мартолови. За разлику од тврђавских посада у унутрашњости, које су се састојале само од мустахфиза и тобџија, са сталним тимарским доменима, пописивани у спахијским дефтерима једног санџака, граничари су примали дневнице у новцу и, како је речено, пописивани у посебним пописима улуфеџија (дневничара), који су обухватили цијелу крајину. Дневница у новцу претпостављала је несталност мјеста, могућност покрета, што је и разлог таквог материјалног обезбјеђења.

Иако сви дневничари, мустахфизи (чуварн) и тобџије чинили су сталан дио посаде, као њена дефанзива. Заповједник тврђаве био је увијек

13. Иако Бихаћ у тексту није означен као санџак, на крају, у рекапитулацији, пописа конститује се као посебан санџак.
14. J. Bösendorfer, *Цртнице из славонске повијести*, Осиек 1910.
15. Gj. Szabo, *Средовјечни градови у Хрватској и Славонији*, Загреб 1920.
16. Ђ. Трухелка, *Наши градови*, Сарајево 1904.
17. Р. Лопашић, *Бихаћ и Бихаћка крајина*, Загреб, 1943.
18. Х. Крешевљаковић, *Стари босански градови*. Наше старине I, Сарајево 1953, 7-45.

ага мустахфиза (диздар, диздар–аге). Уколико тврђава изгуби гранични карактер, мустахфизи и тобџије остају стална посада и добијају тимаре као годншње плате. Остала три рода: азапи (стражарн), фариси (коњаници) и мартолови чинили су оперативне одреде. Сви наведени родови дјелили су се на џемате, а ови на мање јединице, буљук, односно оде; код мустахфиза и тобџија називани буљуцима, а код осталих родова одама, у јачини 8–10 људи. Џемати су могли имати до највише 10 ода (максимално до 100 људи). Заповједници су им били аге, који су имали своје замјенике–хеџаје. Остало ниже командно особље, по својим називима и службама, било је у разним родовима различито, зависно од основне намјене и службе појединих родова.

Азапи су били опћенито најбројнији. Свуда их је било обично дупло више него мустахфиза, који су били на другом мјесту. Њима је, очито, била намијењена посебна служба. Чували су тврђаве, градска врата, мостове, куле и паланке. Затим су слиједили коњаници, па мартолови, којих је обично било упола мање од мустахфиза. Ипак, врло је значајна била улога мартолова на крајини. Тобџије су били најмалобројнији, најчешће по 1 буљук, а највише по 4 буљук, као у Бихаћу, Новом (Херцеговина) и *Sedd-i Islamu* (Габела).

Коњаници је у граничним тврђавама, нарочито у равничарским предјелима, имала најважнију улогу. Зависно од различитих положаја и потреба, тврђаве су имале различите родове у служби. Код неких градова на водама, иако нарочито истуреним, није било коњице, мустахфизи минимално или никако заступљени, док се бројна посада састојала, углавном, од азапа, какве су биле тврђаве Градишка и Јасеновац. У Градишкој је, на примјер, од укупне посаде улуфеџија 1643. године (мустахфизи, тобџије, азапи и мартолови) 860 људи, на азапе отпадало 714. У Бихаћу, опет, фариси су били бројно заступљени колико и азапи, преко 300 коњаника.

Желимо ли најкраће споменути о конфесионалној структури, може се, на основу наведених пописа (бил. 10 и 11), рећи да су крајишке посаде у великој већини чинили муслимани са нашег простора. Такви су у цијелости били родови: мустахфизи, фариси и тобџије. Помијешане јединице чинили су мартолови и азапи. Иако су мартолови првобитно представљали хришћанске одреде, у ово вријеме су и они, на овом простору, претежно муслимани, а само, могуће, једном трећином хришћани. Истина, неке оде у цијелости, са старјешинама, били су хришћани, друге оде муслимани, а треће помијешани. Исто тако, нека специфична командна звања у џематима мартолова заузимали су, углавном, хришћани, као што су: калауз, сермаје, харамбаша.¹⁹ Нешто мање конфесионално помијешаних ода било је код азапа.

19. Милан Васић, *Мартолови у југославенским земљама под турском владавином*, АНУ БиХ, Сарајево 1967, –286; А. Ханић, *Прилог историји старих градова у босанској и славонској крајини пред крај XVI вијека*, ГДИ БиХ, XIII, 1963, 321–339.

Јачање крајишког појаса, тј. повећавање броја фортификационих објеката и бројно повећавање посаде, није било свуда равномјерно, зависно од политичких прилика. Највише је крајишка зона јачала на сјеверозападним и западним границама Босне. У Славонији, међутим, није се више осјећала тенденција турског притиска, та крајина се све више стабилизовала и смиривала. У неким градовима, поред граничара, били су упостављени и сталне тимарлије. У Зденцима је од 1568. постојала комбинована посада граничара и тимарника. Те године било је премјештено 25 мустахфиза-тимарлија из зворничког града у Зденце.²⁰ Затим, тимарлије су истодобно били евидентни и у градовима пожешког санцака: у Пожеги, Каменграду и Св. Миклошу. У Пожеги је 1569. било стационарано, поред граничара и 78 тимарлија, и то не само мустахфиза, него и азапи тимарлије (59 мустахфиза, 11 азапи и 8 тобџије)²¹. Исте године, у Каменграду је, поред граничара, било и 28 тимарлија (26 мустахфиза и 2 тобџије), а у Св. Миклошу 47 (41 мустахфиз и 6 тобџија)²².

У граничној зони у пожешком санцаку постојале су и друге промјене у међувремену два пописа, између 1586. и 1616. Турци су у пет нових тврђава поставили граничаре. То су: Сопје, Михаљац, Горјан, Пољана и Хум. Исто тако, 1616. они поново држе Мославину (2 буљук мустахфиза граничара), премда постоје подаци да су тај град заједно са Чазмом и Зденцима морали напустити на основу уговора у Житви (1606)²³. Затим, те године није више постојала њихова посада у Св. Миклошу. Будући је у томе граду већ од раније (1586) постојала комбинована посада од граничара и тимарлија, нису ли у томе међувремену тимарлије сасвим преузели чување града, или се нешто друго догодило, не знамо.

Све у свему, у пожешком санцаку и поред повећања броја улфечијских градова, од ранијих 8 (1586) на 12 (1616), укупан број посада у томе међувремену није био повећан, штавише био је смањен за 574 војника, тј. од ранијег укупног броја 1750 на 1176 војника.

Најбоље чувани градови (1616) били су: Вировитица (420 граничара), Брезовица (217), Пожега (70 граничари + 78 тимарлије), Вођин (121), Камеиград (91 + 28). У осталих седам улфечијских градова посаде су се кретале од 15 до 90 људи. Слично стање било је у пожешкој крајини и даље, кроз следећих 27 година, с тим што је у међувремену (1616–1643) тврђаву Сопје напустила малобројна посада граничара (24 азапа) и била пресељена у Вировитицу.

Бројно смањивање граничарских посада евидентно је, такођер, и у крајишкој зони пакрачког санцака. У међувремену 1586–1616. посаде су

20. ВВА, TD, No 259, fo 114. Сумарни попис зворничког санцака из 1548. г. Није копиран.

21. ВВА, TD, No 486, fo 45–56. Опширни попис пожешког санцака из 1569. г. Оријентални институт (фтк), бр. 106.

22. Исто, fo 61–66 и 102–107.

23. В. Клаић, *Повијест Хрвата од најстаријих времена до свршетка XIX стољећа*, св. III, 6, Загреб 1904; Х. Шабановић, *Босански пашалук*, Сарајево, 1959, 80.

бројно биле смањене за једну трећину, са 1260 на 826 људи. И ту је било одређених промјена. У томе међувремену од 10 градова отпала су три: Зденци, Крештеловац и Међурић, а истодобно се појавила два нова: Ступчаица и Бијела Стијена, тј. умјесто ранијих 10, остало је у тој крајини 9 граничарима запосједнутих градова. Будући су у Зденцима још од 1568. постојале комбиноване посаде граничара и тимарлија, вјероватно су тимарлије у цијелости замијенили граничаре. Бројно стање посада остало је, углавном, исто и у наредне три деценије. Најбоље чувани градови (1616) били су: Велика (335), Пакрац (178) и Сирач (110).

Тенденција опћег опадања броја граничара у пограничној зони у Славонији последица је, очито, даљњег увођења малобројнијих тимарлија и пребацивања граничара на друге стране.

Осврћући се на најизразитију крајину, крајину босанског и бихаћког санџака, пружићу основне податке аналитички, појединачно, јер сваки запосједнути пункт био је по нечему специфичан. Из тога ће се јасно видјети који су стратегијски били најважнији градови, тј. најбоље чувани, бројно стање њихових посада појединачно, као и структура по родовима. Наведени пописи граничара, с обзиром на податке који садрже, дозволили би и знатно детаљније разматрање ове проблематике, као што је: унутарња структура сваког рода, командно особље и њихови називи, материјално обезбијеђење – дневнице командног особља и обичних војника, из којих су државних прихода (рудника, царина и другог) текле плаће граничара, професионална структура и друго. Редослијед овог аналитичког приказа адекватан је редослиједу пописа из 1643. године.

Дубица. Ту су од почетка била заступљена сва четири рода и евидентно је стално повећавање броја граничара. Године 1586 (у 14 основних јединица) 140 војника²⁴, 1616: (30 основних јединица) укупно 318 војника; 1643: (51 јединица) укупно 505 војника.

У међувремену 1616–1643, посаде су постављене на два нова пункта: тврђавски мост (1 џемат азапа) и паланка Дубица (2 буљук мустахфиза, 1 буљук тобија и 1 џемат азапа). У томе међувремену повећање је износило 187 људи. Највише су повећани азапи–100 људи.

Градишка. То је био најчуванији пункт на сјеверној граници. Тврђава је била много дограђена и утврђена и рапидно се повећавао број људи. Од раније постојале су ту комбиноване посаде граничара и тимарлија. Поред граничара ту је (1586) било и 27 мустахфиза. Између 1586. и 1616, повећање граничара износило је више него четири пута, са укупно 140 људи (14 осн. јединица)²⁵ на 649 људи (65 јединица). До 1643. број граничара се повећао на 860 људи (90 осн. јединица). Колико је тада било још тимарлија, не знамо. Укупна посада могла је износити око 900 људи. Више од половине тог броја, тј. 452 војника (49 јединица) било је стацно-

24. А. Ханџић, *Прилог историји...*, 326–333.

25. Исто, 329 (табеларни приказ).

нирано у новом дијелу тврђаве. Азапи су били далеко најбројнији, 714 људи. Коњаника није било, а у почетку (1586) није ту било ни тобџија. Главни су били азапи и пловни објекти. Ту је сједио и капетан ријеке Саве, најраније основане капетаније у Босни, а био је уједно ага првог цемата азапа у новом дијелу тврђаве.

Јасеновац. Гледајући само на граничаре у међувремену од 57 година, повећање посаде је било незнатно, са 200 (1586) на 219 људи (1643). И овдје је од раније било нешто и тимарлија. Године 1563, поред граничара било је и 5 мустахфиза-тимарлија. У међувремену 1616-1643, била су успостављена два нова пункта: паланка Јасеновац и доња кула тврђаве (по један цемат азапа), затим тврђави је био придодат још један цемат мартоласа. Ни у Јасеновцу није уопће било коњице. Већу половину посаде чинили су азапи, 160 људи (од укупно 219).

Костајница. И овдје се рапидно повећавало бројно стање, од 330 људи (1586)²⁶ на 769 (1616), односно на 896 (1643). Било је заступљено свих пет родова. Најбројнији су били азапи (291), затим мустахфизи (206), мартоласи (171), коњаници (150) и тобџије (39).

У Костајници је евидентно неколико нових, посебно чуваних пункта: мост на Уни, паланка Костајница, Нова кула у Костајници, Кула »Слатина«, кула Којсић, које су чували мустахфизи, тобџије и азапи.

Зрин. Били су заступљени свих пет родова. У међувремену 1586-1616, број граничара се био нешто смањио, са 200 (1586)²⁷ на 142 човјека (1616). У каснијем периоду укупан број се повећава на 234 (1643). Најбројнији су били мартоласи (65), затим коњаници (61), па мустахфизи (55).

Нови. Били су заступљени сви родови. Евидентно је стално бројно повећање, од 150 људи (1586)²⁸ на 215 (1616), односно 382 (1643). Азапи су најбројнији (170), на које је (1643) отпадала скоро једна половина. И овдје је евидентно неколико чуваних објеката: тврђава, тврђавски мост, паланка, кула пролаза »Ошпугар«.

Гвозданско. И овдје су били заступљени сви родови. Граничари су бројно у овом међувремену остали скоро на истом нивоу, од 220 људи (1586)²⁹, на 237 (1616), односно 229 (1643). Најбројнија је била коњица.

Горичка. Нови чувани пункт, пописан тек 1643, није се могао убицирати. Укупно бројно стање 124 човјека, коњице није било.

Мајдан, рудник сребра. Од прије 1586. чувао га је један цемат (3, односно 1 ода) мартоласа.³⁰

26. Исто

27. Исто

28. Исто

29. Исто

30. Исто

Језерско. Малено утврђење. Граничари од прије 1616, и то прво само 2 буљука – 23 војника, а касније још и тобџије, укупно 30 људи (1643).

Бања Лука. Гранични појас с Бањом Луком протеже се дубоко у унутрашњост. Ради се о новој тврђави, за разлику од старе у Горњем Шехеру³¹, а посаду чине мустахфизи и тобџије, укупно 51 војник.

Крупа. Од прије 1586. Крупа је представљала релативно добро чуван пункт, са укупно 300 граничара.³² Касније се број смањује на 130 (1616), па повећаван на 232 (1643). Посаду су чинили четири рода, сви осим мартолосо. Чувала је три пункта: тврђаву, мост у Крупи и кулу »Фила«.

Бужим. Од прије 1586. посаду су сачињавали свих пет родова граничара, укупно 200 људи.³³ Касније (од 1616), коњаника није више било. Укупан број био је смањен на 113, па поново нешто повећан, на 131 (1643).

Цазин. Свих пет родова чинили су посаду од прије 1586,³⁴ и то: 150 људи, затим 202 (1616) и 237 (1643). Најбројнији су били азапи. Чували су два пункта: тврђаву и паланку.

Острожац. Чувана су два пункта: тврђава и паланка. Посада, пет родова граничара (најбројнији мустахфизи), од нешто прије 1586³⁵, и то прво: 150 људи, затим 136 (1616) и на крају 204 (1643).

Соколац. Године 1616. пописаиа је малобројна посада (у редослиједу испред Изачића) и у граду Сокоцу, у свему 19 људи (2 буљука – 14 мустахфиза и 5 тобџија). Касније је посада премјештена, па се у попису 1643. више не спомиње.

Изачић. Такођер два пункта: тврђава и паланка. Посада четири рода, од нешто прије 1616, и то прво: 89, затим 156 људи (1643). Послеје 1616. дошло је до промјене у структури. Те године није било мартолосо, а постојали су фариси, који су нешто прије 1643. били премјештени у Пећиград, и то као азапи, а умјесто њих успостављени су мартолоси. Паланку је чувало 38 азапа, остали тврђаву.

Стијена. Посада, три рода (мустахфизи, азапи и фариси) од нешто прије 1616, и то укупно 68 граничара. У међувремену посада знатно појачана, на 218 људи (1643). И структура се промијенила, коњице више нема, умјесто ње су мартолоси. Најбројнији су били азапи (у три цемата 137 људи).

Тодор-Нови (Тодорово). Посада, свих пет родова, од нешто прије 1643, у укупној јачини од 217 људи. Најбројнији су били азапи (90), с тим

31. Исто

32. Исто

33. Исто

34. Исто

35. Исто

што је од два џемата мартолосо један (11 људи) пребачен у азапе. Затим је слиједила коњица (51).

Пећиград (Türk Mihal Pekler). Малобројна посада, два рода (мустахфизи и азапи), укупно 23 граничара, од нешто прије 1643. За азапе је те године забиљежено да су то фарисн, који су овамо премјештени из тврђаве Изачић.

Прековршка. У истом подручју, али није конкретно убицирано. Малобројна посада, два рода (мустахфизи и тобџије), укупно 50 људи, успостављена од нешто прије 1643, када је пописана.

Бихаћ. Значајан стратегијски пункт. Чувана су, заправо, четири пункта: тврђава, кула тврђавског моста, караула пролаз и паланка. У међувремену 1616-1643, укупан број граничара био је повећан за једну четвртину, од 638 на 828 људи. Најбројнији су били азапи, девет џемата (383), затим коњица, осам џемата (304). У ствари, дошло је до измјене нутарње структуре. Највише је повећан број коњаника, 175 људи (12 ода), а азапа 64 (9 ода), док је број војника у остала три рода био смањен за 49 (мартолови 4 оде - 30, мустахфизи 1 буљук - 13 и тобџије 1 буљук - 6).

Стратегијски најважнији пункт била је кула тврђавског моста гдје је сједио капетан бихаћке капетаније са својих 8 ода азапа (85 људи), који је пункт у обадва пописа (1616, 1643) најприје пописан. Поред тога, у ту кулу су прије 1643. била премјештена из града Тршића још и 2 буљука мустахфиза - 17 људи. Затим, у бихаћку тврђаву био је у томе међувремену премјештен комплетан шести џемат азапа, тј. 5 ода - 45 граничара.

О бихаћком санцаку у наведеним пописима тврђавских улуфеџија нема скоро ичаквих података. Компарирањем два пописа из почетка XVII ст., опширног пописа босанског санцака из 1604³⁶ и овог нашег из 1616.³⁷ могло се сигурно утврдити да је осиван нешто прије 1616, тј. послије 1604, када се Бихаћ спомиње као сасвим истурени пункт у оквиру босанског санцака, а прије 1616, када се изричито спомиње као засебан санцак. То је, уједно, до сада најранији податак о постојању тог санцака.³⁸ Чудно је, ипак, да се у наведеним пописима граничара (1616, 1643) све тврђаве бихаћке области пописују континуирано са осталим тврђавама босанског санцака, а само се у рекапитулацији оног из 1616, код навођења обухваћених санцака, истиче Бихаћ као засебан санцак. Према домаћим и западним изворима, бихаћки санцак је обухватао утврђене градове: Бихаћ, Крупа, Каменград, Рипач, Цазин, Бужим и Ос-

36. ВВА, TD, No 479 (III дно). Опширни попис из почетка 1604. Оријентални институт (фк), бр. 205.

37. Уп. бил. II.

38. А. Ханић, *О друштвеној структури становништва у Босни почетком XVII стољећа*, РОФ XXXII-XXXIII, Сарајево, 1984, 130, 140.

трожац.³⁹ Свакако су томе санцаку припадали и сви други утврђени градови и с лијеве стране горње и средње Уне, као природне границе, дакле још: Кладуша, Штурлић, Тржац, Вриограч, Гвоздањско, Зрин, Тодор-Нови, Стијена, Изачић, Пећиград, Језерско, Мутник, Јасеница и друга насеља и градови који су с те стране Уне дошли под турску власт.

Заскрад. Очито малена тврђава, није убицирана. Од прије 1616, посаду чине три рода граничара (мустахфизи, тобџије и азапи), укупно 60 (1616). Касније се посада удвостручила, 113 људи (1643).

Жабље, црква. Неубицирано. Такођер посада од три рода (мустахфизи, тобџије и азапи) и то прво укупно 65 (1616), затим 86 људи (1643).

Мост »Хендек«. Неубицирано. Према забиљешци из 1643, када се први пута спомиње, био је то засебаи агалук, ипак, вјероватио у оквиру бихаћке капетаније. Посада, два рода (мустахфизи и азапи), у свему 105 људи.

Нова кула. Неубицирано. Посада, од прије 1643, три рода (мустахфизи, тобџије и азапи), укупно 76 људи.

Гледајући на редослијед пописа могуће је да се задње четири тврђаве налазиле у ближој околини Бихаћа.

Дрежник. Два пункта, тврђаву и паланку чували су од прије 1643. три рода граничара, и то: тврђаву два цемата азапа – 48 људи, а паланку мустахфизи и тобџије – 32, укупно 80 људи.

Мутница (Мутник). Малобројна посада, мустахфизи и азапи, свега 38 људи; од прије 1643.

Брековица. Такођер малобројна посада (1643), мустахфизи и азапи, свега 40 људи.

Тржац. Нешто послјије 1616. постављена је посада и то: 4 буљука мустахфиза (46), 2 буљука тобџија (25) и 7 ода азапа (79), укупно 150 људи.

Резимирајући, дајем овдје табеларио сасвим кумулативне податке из наведених пописа за санцаке Босну и Бихаћ о бројној заступљености појединих родова, као и компарацији стања (повећања) ове крајине у означеном временском интервалу:

39. Х. Шабановић (*Босански пашалук*, 80) је навео као најранији спомен бихаћког санцака у једном турском документу (Дубровачки архив, АТ, Б 129) из 1029. Х/1620. године. Исто тако, Ф. Рачки спомиње Бихаћ као засебан санцак, наводећи и утврђене градове које је обухватао: Рипач, Бихаћ, Цазин, Бужим, Острожац, Крупа и Каменград. *Прилози за географско-статистички опис босанског пашалука*, Старице ЈАЗУ XIV, 1988, 184–185. Међутим, ти подаци су се везали за године 1624–1626. Сигурно је, дакле, да је бихаћки санцак основан нешто раније, око године 1616.

Босна и Бихаћ

Година	мустахфиза		тобџије		азапа		фариса		мартоласа	
	Број буљука	Број људи	Број буљука	Број људи	Број ода	Број људи	Број ода	Број људи	Број ода	Број људи
1616.	899	885	28	265	185	1722	74	628	63	600
1643.	1099	1319	50	533	320	3050	89	874	82	827
Разлика	200	434	22	268	135	1328	15	246	19	227

Из ове кумулативне скице за босански и бихаћки санџак ситуација је јасна – осјетно повећање људства и даље јачање војне крајине у овом интервалу од 27 година. Дакле, 1616. је у 439 јединица (буљука, ода) било ангажовано 4300 људи, напрама 6602 човјека у 650 јединица 1643. године. Повећање износи 2302 човјека у 211 јединица. Видјели смо да је другачија ситуација била у пожешком и пакрачком санџаку.

Још ћу навести следећи сумаран податак који се односи на цијелу ову крајину. На крају наведеног пописа из 1616. године записано је дословно: »Укупно војника у санџацима Босни, Бихаћу, Чазми (Пакрац), Пожеги, Клису, Херцеговини и Крки износи, и то: мустахфиза и тобџија 3427 и азапа, фариса и мартоласа 6680«, што износи свеукупно 10107 војника. Према томе, у наведеном интервалу (1616-1643) у босанској и бихаћкој крајини бројно стање улуфџијских посада било је повећано више од 50%.

V

Б) *Капетаније*. Оснивање капетаније започело је крајини и знатно је допринијело организационом јачању крајине. Прве су основане у другој половини XVI стољећа, и то у Градишкој, Крупи, Бихаћу, Клису и Габели, а касније су осниване и по унутрашњости, у цијелој Босни и Херцеговини. Задаћа оних на крајини позната је, чување границе, а они у унутрашњости да чувају путеве од хајдука и брину се о опћој сигурности у свом дјелокругу. Улога капетанија у овом ејалету у науци је детаљно расвијетљена⁴⁰, међутим, навешћу овдје само неколико података који садржа наши наведени пописи улуфџија.

Постоји мишљење да су се Турци упознали с установом капетанија кад су стигли на Саву и Уну, увидјевши да је тако била организована угарско-хрватска одбрамбена крајина, па су је и они прихватили. Међутим, постоји и мишљење да је капетанија првобитно постојала као команда на води, а тек касније попримла шире значење. Та мишљења нису дивергентна. Али, навешћу податак који потврђује ово друго мишљење. Наиме, у оба наведена пописа (1616, 1643) евидентан је и посебно

40. Х. Крешевљаковић, *Капетаније у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 154, –308.

бан капетан на ријечи Сави. Поред градишког капетана, у Градишкој је сједио и други, »капетан Саве«. Какво је било разграничење власти између њих двојице није јасно. Видљива је само одређена разлика у дневницама. Наиме, 1643. градишки капетан имао је дневницу од 45, а његов ђехаја 23 акче, док је »капетан Саве« Исмаил, сии Мустафе имао 43, а ђехаја 20 акчи. То, ипак, много не казује. Очито је да се »капетан Саве« бринуо искључиво о пловним објектима и операцијама на тој ријечи. Отуда, вјероватно, и податак код Крешевљаковића да је у ово вријеме постојала и капетанија у Јасеновцу којој, међутим, нема спомена у иашим пописима. Ту се, сигурно, ради о »капетану Саве«, који је могао имати различита сједишта на Сави, а не о јасеновачкој капетанији.

До средине XVII стољећа, на цијелој крајини је било основано 19 капетанија, осим оне на Сави још 18 и то: Градишка, Дубица, Костајница, Зрин, Бихаћ, Клис, Камеиград, Удвина, Обровац, Надин, Скрадии, Врана, Земун (Земуник), Sedd-i Islam, Задварје, Вргорац, Габела и Нови (у Боки). Капетани су били по рангу најстарији на свом подручју; били су надређени тврђавским диздарима и имали су обично дупло веће дневнице од диздара; кретале су се око 40, а диздара око 20 акчи. Ипак, чини се, да је постојала одређена диференцијација команде. Диздару је припадала директна команда над дефанзивним дијелом посаде, над мустахфизима и тобџијама, док је оперативни дио посаде (азапи, фариси мартолози) био под директном командом капетана. На такав однос указивала би и чињеница што су сви капетани били из цемата оперативне посаде, највише од азапа, док нема ниједног случаја да је капетан произашао од мустахфиза, као ни то да је диздар био из другог неког рода осим ага мустахфиза. Од наведених 19 капетана само су двојица, у Врани и Sedd-i Islamу, били фариси, а у Задварју мартолози, док су 16 капетана били азапи.

Капетани су, даље, имали директну личну пратњу која се састојала обично од 2 цемата азапа. Изричит податак о томе наведен је 1643. код пописа улуфџија тврђаве Нови. Ту стоји: »цемат азапа нове и старе тврђаве новског капетана у ливи Херцеговини«, што је износило 2 цемата, по 1 у старом и новом дијелу, од укупно 48 људи (8 командног особља и 40 обичних азапа). У другим случајевима, гдјегод је у тврђави евидентиран капетан (Градишка, Костајница), понављају се 2 цемата у редном броју цемата азапа, тј. 2 цемата која чине пратњу капетана.

* * *

Овај гранични територијални појас, какав је описан, углавном је остао такав све до пред крај XVII ст., до великог рата (1683-1699), уз неке коректуре тог појаса у корист Млетака (Дрниш, Врана и Островица), као посљедица кандијског рата (1645-1669).

Иако су за цијело вријеме и с турске и западне стране улагани напори да се очува стабилност граница санџионисаних мировним уговори-

ма, појединачних обостраних упада преко једне и друге границе било је стално и небројено. О томе свједочи обимна историјска грађа, као и поезија, томови јуначких народних пјесамa које у танчине опјевавају четовање босанских крајишника по равним Котарима и цијелој млетачкој и аустријској крајини.

Adem Handžić

ON THE ORGANIZATION OF THE BOSNIAN EYALET'S BORDER AREA IN THE 17th CENTURY (Summary)

On the basis of a few Turkish registers of the borderline fortresses from the period, this work tries to explain the organization and the structure of a military border area (*vojna krajina*) within the Western borders of the Bosnian *eyalet*.

The organization of the border area was manifested in two ways: a) in a special status of the border fortresses and the structure of their garrisons, and b) in the establishment of captaincies as military districts in the area, the organization of which was extended onto the whole interior of Bosnia.

1) The term border (*krajina*) encompassed seven *sanjaks* of the Bosnian *eyalet* having included the total of about 85 more significant fortresses. These fortresses were protected exclusively by border-guards, hirelings, so called *ulufecis* (who were paid per diem), whereas the garrisons of other fortresses had the soldiers with permanent estate domains (*timar*). The garrisons of the borderline fortresses consisted of the following military branches: the *mustahfizes*, *azaps*, *farises*, *topcis* (gunners), and *martoloses*. The composition and structure of the garrisons is described in the work (a denominational and other structure), officers and non-commissioned officers, the strategic importance of certain fortresses, pays etc.

2) Captaincies. Having reached the Sava and Una Rivers the Turks encountered this type of institution, and they applied it on their organization of the border area. By the end of 16th century five captaincies were in existence, and prior to the mid 17th century, the existence of 18 captaincies could be ascertained in this border area. The first captaincies were established along the rivers. In 1643 two captains were mentioned in Gradiška, and one of the was »the Captain of the Sava River«. The captains were senior officers in the areas under their jurisdiction.

Алма Бејдић

ДЕРБЕНЦИЈСКА ОРГАНИЗАЦИЈА У БОСАНСКОМ САНЦАКУ ПОЧЕТКОМ XVII ВИЈЕКА

Дербенцијска организација у Босни и Херцеговини представља дио шире истоимене организације распрострањене у свим дијеловима Османског Царства. Овдје је она, као и другдје на Балканском полуострву, постојала од почетка па готово до краја турске владавине. Заузимала је истакнуто мјесто у систему служби унутрашње безбједности. Њој је била повјерена брига око одржавања свих значајнијих саобраћајница, држања путева у сигурности, пружање ефикасне заштите и помоћи путницима и промета у цјелини. Она је, дакле, вршила изузетно значајну функцију у држави којој је припадала.

Значају дербенцијске организације не одговара и степен истражености њене историје. О тој организацији у југословенским земљама, изучајући Македонију, писао је врло мало, најчешће узгредно и у склопу обраде других тема. Тематика везана за историју дербенциства у Босни и Херцеговини досад уопште није била посебно обрађивана. Она није озбиљније додиривана ни при обради других тема из прошлости ових двију земаља. Један од разлога за то лежао је у чињеници да су донедавио извори за проучавање те теме били веома ријетки и у погледу података крајње оскудни. Откривањем и прикупљањем турске архивске грађе стање се у том погледу сасвим измијенило. Данас познати извори за проучавање дербенцијске организације су доста бројни и разноврсни. Не би се, међутим, могло рећи да су они довољни за свестрано истраживање проблема те установе. Постојећа документација је још далеко од тога да би се на основу ње могла реконструисати цијела историја дербенцијства.

По броју, разноврсности и важности података за проучавање дербенцијске организације најзначајније изворе представљају турске пописне књиге, на првом мјесту опширни пописи појединих санцака. Тим по-

писима су обухваћене све врсте насеља по кадилуцима и нахијама, унутар феудалних посједа (хасова, зеамета, тимара и вакуфа). Села која су вршила дербенијску службу у дефтерима су редовно посебно назначена. Уз назив многих од тих села заведен је и кратки извод из султанског фермана о успостављању дербенијске службе, проглашавању села дербенијским, с одредбама о дужностима и правима његових становника. Пописима таквих села обухваћена су сва домаћинства са дербенијским статусом, обим њихових пореских и других задужења према феудалцу и држави, изражен у акчама. Тамо су наведене и повластнице које су припадници те организације уживали за своју службу. Овакви подаци су подесни за сагледавање развитка установе дербенија, њене распрострањености и друштвено-економског статуса лица која су њоме била обухваћена.

Од других извора, значајну грађу садрже кануни и канун-наме појединих санџака. Ријеч је о законским актима којима су правно регулисана разна питања, међу њима и питање дербенијске организације и њених служби. Ти прописи изричито говоре о друштвено-економском положају и улози дербенија.¹

Сицили, *mühimme* дефтери и *ahkjam* дефтери садрже интересантну грађу из које се, такође, могу црпијети сазнања о дербенијској организацији.

Значајни подаци о дербенијама, у неким случајевима и једини, сусрећу се у путописима² из пера разних личности, дипломата, чланова њихове пратње, трговаца и других образованих путника. Ови извори су, ипак, често површни, непоуздани и једиолични, па их треба узимати само као допуну подацима извора првог реда и њима их контролисати.

Интересантне податке за проучавање дербенијства садрже, такође, народна поезија и традиција.

За литературу о дербенијској организацији може се рећи да је малобројна и, с ријетким изузецима, просторно, времеиски и проблемски јако ограничена. То једнако важи и за југословенску и за свјетску историографију. Једино дјело од ширег значаја о дербенијству представља књига турског историчара Џенгиза Орхонлуа под насловом: »Дербенијска организација у Османском Царству«.³ Слиједи дјело југословенског историчара Александра Стојаиновског »Дервенциството во Македонија«.⁴ Ово дјело се одликује ширином приступа и богатством кон-

1 *Кануни и канун-наме за босански, херцеговачки, зворнички, клишки, црногорски и скардарски санџак*, Сарајево 1957.

2 Е. Челебија, *Путопис*, Сарајево 1967; Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950; П. Матковић, *Путовања по Балканском полуотоку XVI вијека*, Рад ЈАЗУ, књ. LXI, Загреб 1881, LXII, Згб, 1882; књ. LXXI, Загреб 1884; исти, *Два галијанска путописца по Балканском полуотоку из XVI вијека*, Старице књ. X, Загреб 1878; Р. Самарић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVII век*, Београд 1961.

3 С. Орхонлу, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul 1967.

4 А. Стојаиновски, *Дервенциството во Македонија*, Скопје 1974.

кретног материјала, црпљеног из разних извора, прије свега турских, и бројне литературе. У књизи А. Стојановског је до у детаље истражена и изложена историја дербенцијства у Македонији. Од осталих имена која су се бавила проблемом дербенција споменули бисмо бугарске историчаре: Шишманова, Саказова и Цветкова⁵, Руса Державина, а од Југословена: Г. Елезовића, О. Зиројевић, М. Васића и М. Соколоског.⁶ Код последњих се ради о посебним чланцима или ширим освртима у склопу обраде других проблема. У цјелини узевши, досадашњу историјску литературу карактеришу дивергентна мишљења о дербенцијству, што само по себи говори о степену његове истражености.

Поријекло и значење појма дербенције

Појам *дербенд* и *дербени* воде поријекло од персијске ријечи *дербенд*, што значи *кланац*, *клисуре*, *планински превој*. У турском језику називом *дербени* (сх. дербенција) означено је лице које чува и обезбјеђује пут преко планинских превоја, кроз клисуре и тјеснаце. У српскохрватском језику тај појам се употребљава у ширем значењу. Њиме се означава служба обезбјеђивања промета не само у планини, клисурни, шуми, него и на прелазима преко ријека и језера и на свим другим значајним мјестима, у циљу спречавања напада на путнике и отимања њихове имовине. Изворна грађа пружа податке и о другим врстама задужења лица која су вршила дербенцијску службу.

Термин *дербенд* задржао се и у називу неких села, градова, планинских превоја итд., на којима су постојале страже или турске карауле које су обезбјеђивале промет.

Дербенције и њихова служба означавани су у дјелима бугарских и руских аутора Цветкове, Шишманова и Державина као *арабали* и *арабаци*. Није познато да су ови називи употребљавани за дербенције у нашим земљама.

За дербенцијску службу су у турском језику употребљавани и термини *dideban* и *beldar*, а у арапском *derek* и *madik*.

5 Ив. Д. Шишманов, *Стари п'туванија през Б'лгарија*, СБНУ, књ. IV, Софија 1891; Д. Ихчиев, *Материјали за историјата ни под турското робство*, Известија на Историческото дружество, II, Софија 1906; I. Sakazov, *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte*, Berlin und Leipzig 1929; Б. А. Цветкова, *К вопросу о положении дервеницкого населения в болгарских землях в период турецкого господства*, Ученние записки Института славјановеденија, XX, Москва 1960; В. Мутафчиева, *Категорните феодално зависимо население в нашите земи под турска власт през XI - XVI в.*, Известија, књ. 9, Софија 1960; Н. Державин, *Историја Болгарии*, III, Москва - Ленинград 1947.

6 О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459 - 1689)*, Зборник Историског музеја Србије, Београд 1970; М. Васић, *Мартолози у југословенским земљама под турском владавином*, Сарајево 1967; М. Соколоски, *Дербенијски села во Велешката нахија од 1460 - 1544 године*, Гласник на ИНИ, год. IV, бр. 1-2, Скопје 1960; исти, *Дербениството во Охридскиот саниак во втората половина од XVI век*, Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот Скопје, кн. 19, Скопје 1969; исти, *Прилог кон проучувањето на турско-османскиот феудален систем со посебен осврт на Македонија во XV и XVI век*, Гласник на ИНИ, год. II, бр. 1, Скопје 1958; М. Васић, *Дербенијска села у Дубочици у XVI веку*, Лесковачки зборник X, Лесковац 1970, с. 29-41.

Појава и развој дербенцијске организације

Настанак и развој дербенцијске организације био је условљен друштвено-економским и политичким приликама на Балканском полуострву у вријеме турских освајања и учвршћивања власти нове државе. Економски и стратегијски интереси налагали су новој власти да у циљу завођења реда и стабилности у освојеним земљама, нарочито на јавним путевима, организује службу која ће вршити контролу кретања, обезбјеђивање промета и сигурност путника. Сваки освојени преднио Балкана представљао је важну стретешку базу и транзитно подручје за кретање војске и снабдијевање ратишта. Посебну пажњу је турска власт посвећивала унапређивању и проширивању промета и трговине, како домаће тако и вањске. Потребне за многим артиклима, који се нису производили у Турској, феудална класа те државе задовољавала је куповином на страни, прије свега у Дубровнику, Венецији, Ђенови и другдје. Промет различите робе, од ратарских, сточарских и рударских производа до мануфактурне и друге робе, одвијао се интензивно на главним путевима. Њима су се, поред трговаца и роба, кретали и одреди турске војске на ратним походима, као и разни представници турске власти и судства (санџакбеџи, субаше, кадије, убирачи пореза), писмоноше, стране дипломате, ходочасници и други путници.

Улога и значај саобраћајница за Османско Царство захтијевали су од централне власти да се побрине за њихово одржавање, поправљање, као и сигурност путника. Те захтјеве није било једноставно испунити. Географски положај и топографске карактеристике сваке области значајно су утицали на сигурност у одвијању саобраћаја. Бројни планински превоји, ријечне клисуре, климатски услови, временске непогоде, праћене одронима и рушењем путева, пролаза и мостова представљали су отежавајућу околност у одвијању саобраћаја. На сигурност путовања утицале су, исто тако и унутрашњополитичке прилике. Посебну опасност за путеве и промет представља је хајдучија, која се јавља и развија још од првих времена турске владавине на Балкану.

Централна османска власт је, још у вријеме успостављања своје управе у освојеним земљама, схватила да за трајно држање запосједнутих територија и даље успјешно вођење ратова није довољна само војска и досељено муслиманско становништво, него да је неопходно да се и покорено балканско становништво укључи у мјере за стабилизацију новог режима и одржавање реда и сигурности. Једну од институција у систему служби унутрашње сигурности представљала је дербенцијска организација.

Успостављање те организације зависило је највише од конфигурације тла преко кога је пут прелазило, од његове важности и од безбједносне ситуације. Области у којима је та служба била највише заступљена су

»западна и јужна Србија, сјеверна и западна Македонија и источна Албанија.⁷

Дербенцијска служба није истовремено успостављена у свим областима и на свим мјестима. Њено завођење је представљало дуготрајан процес и одвијало се у складу с развитком општих прилика које су се одражавале и на унутрашњу сигурност.

У историографији се сусрећу различита мишљења о времену успостављања дербенцијске службе. Према К. Жиречку⁸, њу је завео султан Сулејман Законодавац (1520-1566), а према Ихчијеву, Цветковој и Г. Елезовићу⁹, она се јавља још у вријеме владавине султана Мурата I (1362-1389). Француски путописац Бертрандон де ла Брокијер¹⁰ помиње 1433. године дербенцијска села на путу Цариград – Београд, која су на основу султанове наредбе штитила путнике од разбојничких напада. Исто тако, у пописном дефтеру за сјеверну Бугарску¹¹, из 1430. године, забиљежено је село Врачеш, на путу Софије – Никопол, које је вршило дербенцијску службу. О дербенцијама на разним странама за исто вријеме наводи податке и историчар Орхонлу.¹² Н. Филиповић почетак дербенцијске службе датира крајем XIV вијека.¹³ Иако тачно вријеме успостављања дербенцијске службе није утврђено, оно се са сигурношћу може ставити у прве године турске владавине у освојеним земљама, мада је она у низу случајева, према потреби овог или оног мјеста, успотављана и касније. У ствари, служба коју су вршиле дербенције није нова. Она је организовано функционисала и у нашим средњовјековним државама, што потврђују одредбе 157, 158 и 160 члана Душановог законика.¹⁴ Постоје двије основне сличности између дербенцијске службе турског времена и оне која је регулисана Душановим закоником: 1) да су за обезбјеђивање путева ангажовани људи из непосредне близине пута и 2) да су све житељи задуженог мјеста били одговорни за безбједност људи и добара на путевима. Ипак, погрешно би било закључити да је ова служба била једноставно преузета из предосманског периода и да са она као таква даље развијала. Промјене у друштвено-економском животу Балкана, изазване турским освајањима, као и утицајем културе и традиције и малоазијског менталитета одразиле су се и на организацију службе безбједности на јавним путевима.

7 А. Стојановски, *Дербенциството...*, с. 38.

8 К. Жиречек, *Историја на Б'лгарите*, Софија 1929, 345. Исте ставове заступају П. Матковић, *Путовања...*, Рад LXVI, Згб. 1884, И. Шишманов, *Стари птуванија...*, Д. Поповић, *О хајдуцима II*, Бгд. 1931.

9 Д. Ихчиев, *Материјали...*, с. 151; Б. Цветкова, *К вопросу...*, с. 203; Г. Елезовић, *Соколарство*, Скопје 1923, с. 27.

10 К. Жиречек, *Стари п'тешествија по Блгарија от 15 -18 столетие*, ПСп., кн. III, Средец 1882, 76.

11 А. Стојановски, *Дербенциството...*, 39.

12 С. Орхонлу, *Osmanlı İmparatorluğunda...*, с. 18 – 19.

13 Н. Филиповић, *Принц Муса и Шејх Бедредин*, Сарајево 1971.

14 Никола Радојчић, *Душанов законик*, Нови Сад 1950, с. 62 – 63.

Дербенијска организација у Босни

Дербенијска Организација у Босни је завођена још од времена завођења османске власти. О томе свједоче подаци свих турских дефтера који се односе на овај простор, од првог до последњег пописа босанског и њему сусједних санџака. Упоредивањем података тих дефтера долази се до закључка да број дербенијских села временом расте и, сходно томе, да се дербенијска организација стално развија и јача. У току XVI вијека, нарочито у његовој другој половини, криза државног и друштвеног система је све више долазила до изражаја, положај поданика се погоршавао, њихово незадовољство је расло, одметништво и хајдучија су узимали маха, унутрашња сигурност је слабила, путеви и промет све више угрожавани, што је изазивало потребу ширења и јачања служби унутрашње безбједности. Само у току друге половине XVI вијека, османска власт је низ мјеста на значајнијим путевима, тамо гдје је то изискивала безбједносна ситуација, прогласила дербенијским и ставила им у задатак да чувају угрожене дионице и омогуће безбједан прелазак путника и робних товара. Оваква нова дербенијска села јављају се највише на главном путу од Новог Пазара за Сарајево и даље, од овог града према сјеверу и западу. Нека од нових дербенијских насеља развиће се временом у нове градова, као што су Прибој, Соколац, Кладањ, Ново Јајце (каснији Варцар-Вакуф, данас Мркоњић-Град) и др. Брзо ширење, развој и јачање дербенијске организације у Босни до почетка XVII вијека дошао је до пуног изражаја у попису босанске ливе из 1604. године. У том попису се дербенијска села јављају у нахијама: Нови Пазар, Сјеница, Моравица, Борча, Добрун, Вишеград, Хртар, Вратар, Бинач, Кладањ, Сарајево, Усора, Јајце, Тријебово, што показује да је највећа концентрација тих села била на путу који пролази кроз нахије источног дијела босанског санџака.

Завођење дербенијске службе у Босни и промјене у њој, као и на другим просторима, били су под директном контролом централне власти. Процедура проглашавања неког села за дербенијско била је сложена и дуготрајна. Иницијативу за тај акт покретале су обично локалне власти (органи управе и судства), најчешће кадија и угледни људи (ајани) дотичног мјеста. Они су у писменој форми доносили Порти молбу с образложеним захтјевом за успостављање дербенијске службе. Централна власт је обично усвајала такве приједлоге и издавала своје рјешење у форми фермана, берата или муафнаме, којима је та служба успостављана. Примјера ради, наводимо текст документа о успостављању дербенијске службе у селу Горње Тријебово, нахија Тријебово, који показује како је текао поступак око завођења те службе. Текст тог документа гласи:

»Село Горње Тријебово, нахија Тријебово.

Кадија Кобаша је поднио Високој Порти арз, по коме то село треба да врши свестрано обезбјеђење кланаца Међугвоздје и Тријебово, који се

налазе између два стајалишта (постаје – iki menzil mabeyninde), и то између тврђава Бања Лука и Јајце.

Издата је царска заповијест (hükmet-i şerif) половицом демазиел-еввела 970. године (половном јануара 1563), којом је одређено да те тридесет и три куће, пошто плате филурију, врше обезбјеђивање горе споменутог кланца (дербенда). Они не смију допустити да се животима и имовини путника причињава штета. Сву насталу штету онн ће надокнадити.¹⁵

Дербенцијама су предавани султански документи о њиховом статусу. У случају потребе они су их показивали надлежним судским, пореским и другим органима турске власти. Исправе су имале важност онолико дуго колико је на власти био онај владар који их је издао. Свака промјена на султанском трону значила је обавезу да се султански документи обнове и њима потврди и продужи дербенијски статус. Такви документи су сваки пут издавани под условом да се испуњавају одговарајуће обавезе и уз наплату одређене таксе. То је важило како за дербеније, тако и за све посједнике султанских берата и других докумената централне власти.

За дербенијску службу било је највише ангажовано хришћанско становништво, али је евидентно да су њу вршили и муслимани. По мишљењу А. Стојановског, хришћана је у тој служби било више зато што су мислимаани били турски војни обвезници, што су рјеђе живјели по пасивним и забаченим планински предјелима и што је положај дербенијске раје био доста тежак.¹⁶ И други разлози су, међутим, одређивали степен заступљености хришћана и муслимана у дербенијској служби овог или оног простора, мијењање вјерске структуре становништва, на примјер, што је у Босни дошло до пуног изражаја. У овој земљи јављала су се и чисто муслиманска дербенијска села. У таква села спадају Горње Обрање и Брезовље у нахији Хртар. У првом од њих уписана су сљедећа домаћинства: баштина Оруча Исакова, баштина Јахја спахије, баштина Цафера Мехмедова, баштина Алађоза Мухамедова, земни Ибрахима и Мустафе, земин Фериди Ахмедова, у посједу Сефера спахије.¹⁷ И дербеније села Врх Лашва (Караула), у нахији Јајце, били су одреда муслимаани. Ево њихових имена: Мустафа Мајилов, Цафер Несухов, Турхан Пиријин, Ферид Хасанов, Хасаи пир Алијин, Пирија Велијин, Хасан Фархатов, Несух Муратов, Мустафа Хасаиов, Камбер Велијин, Мехмед Ферхатов итд.¹⁸

Ангажовање хришћанског становништва у дербенијску службу представљало је деликатан и тактичан потез турских власти. Како је опасност пријетила највише на оним дијеловима пута који су пролазили кроз тјеснаце, шуме, преко планина, било је логично да се у службу

15 Defter-i mufassal Liva-i Bosna, Cild I, No 477 (117), Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Ankara (даље: ТКГМА), TD No-477, s. d. 1232.

16 А. Стојановски, *Дербеништво...*, 35.

17 TD No-477, фк. 2, 124, 595, II/2.

18 Исто, s. deft. 327, 1214, I/4.

њиховог чувања ангажују становници села лоцираних у непосредној близини таквих мјеста. Житељи таквих села лако су се могли претворити у извор несигурности и средиште хајдучије, па је њихово ангажовање у служби, мада ризикантно, могло дјеловати у смислу смиривања евентуалних њихових агресивних наступа. Ово парализаторско дејство постизано је и унутрашњом организацијом дербенцијске службе. Дербенцијска организација представљала је један вид колективне одговорности свих житеља села за сваки евентуални инцидент који би се десио на простору за који су они били задужени.

Уколико у близини угрожених мјеста на главним путевима нису постојала стална насеља, турске власти су досељавале ту становништво и оснивали сасвим нова дербенцијска насеља, од којих су се нека развила у градове. Овакав поступак оживљавања пустих и напуштених предјела био је, поред осталог, и начин да се ликвидира простор ничије земље, на којој се могло неконтролисано и без утврђивања ичије одговорности развити разбојништво и хајдучија. За овакво насељавање најподеснији су били власи сточари и сви они који нису били везани за земљу и чијем су друштвеном статусу добро долазиле олакшице везане за дербенцијску службу. Примјера оснивања дербенцијских насеља насељавањем влаха у Босни има доста.

Службе дербенцијске организације у Босни

Дербенције су биле дужне да се брину за живот и иметак путника. Они су истовремено били одговорни за сваки евентуални злочин и крађу. Ове њихове обавезе су биле формулисане у кануннама за босански, херцеговачки и зворнички санџак из 1539. године,¹⁹ као и у другим законским одредбама везаним за њихову службу. Обавезе босанских дербенција илустроваћемо одредбама које се односе на два дербенцијска села у нахијама Бања и Барча. У једном од њих говори се о дербенцијама села Мокра Гора, њиховој обавези да чувају истоимени кланац и отклоне сваку опасност која би могла да угрози животе и имовину пролазника.²⁰ Таквог је садржаја и одредба која говори о обавези дербенција села Хрчићи (?), у нахији Барча.²¹

Дербенције су биле дужне да надокнаде материјалну штету која би била учињена путницима на простору за који су били одговорни. У случају њихове солидарности с нападачима одговарали су и својим животињама.

Заштита путника и њиховог пртљага није била једина задаћа дербенцијске службе. Они су били обавезни и да ослободе путеве од опасних дивљих животиња, као што су вукови, медвјед и друго звјериње.

¹⁹ *Кануни и канун-наме*, Сарајево 1957, 56.

²⁰ TD No. 477, s. d. 88, прев. с. 419-450, II/2.

²¹ Исто, s. d. фк. II/2, 411.

Одржавање и оправљање оштећених путева и мостова представљало је, такође, обавезу дербенција. Као примјер наводимо дио текста одредбе о дербенцима села Брезовје (?) у нахији Хртар, који гласи:

»Године 988 (= 1580) издат је емри шериф да се у наведеном селу, на ријечи Орашиници која туда протиче, изгради ћуприја за путнике који долазе из саицака Босие, Херцеговине, Смедерева и Зворника, те да чувалу кланац и буду од користи онима који туда иаилазе.

Све док буду чували тај кланац, док буду наведену ћуприју одржавали и поправљали, док буду користили путницима који туда иаилазе, док буду своју службу беспријекорно обављали, у накнаду за своју службу имају се изузети (муаф) од черахорлука, каракулука и аваризи диваније. На основу царске наредбе тако је уведено у нови дефтер.«²²

У неким од докумената истиче се обавезе дербенција да заштите пренос прикупљених државних пореза, који су били привлачна мета одметника и хајдука, као и да обезбјеђују путнике и њихову имовину на успутним коначиштима. Илустративан је у том смислу текст сљедећег документа:

»Село Милно (?), другачије Радохна. Цемат кнеза Гојка, нахија Барче.

Горе наведено село је врло страшиво и опасно, а налази се на главном друму, куда много свијета пролази и ту одсједа на коначењу. Њима је издат емри шериф, да имају муафијет под условом да никоме ко туда иаилази и ту коначи не пријети опасност по имовину и живот, да у вријеме сакупљања државних прихода, када туда иаилази, да га (мали мири) уз довољан број људи осигурају и проведу. У накнаду за то, а када плате ресми филурију у потпуности, изузимају се од черахорлука, аваризи диваније и осталих текалифи шерифија.

На основу емри шерифа, тако је уведено и у нови дефтер.«²³

Обавеза дербенција је била, такође, да снабдијевају путнике и њихове коње храном која се плаћала у пола цијена. Они су морали, даље, да држе ноћну стражу пред хановима или да примају на конач путнике, а затим да испрате кроз опасна мјеста.

О начину вршења дербенцијске службе оставили су забиљешке неки од европских путописаца. Тако Бенедето Рамберти, који је 1534. године ишао на султанов двор у својству члана млетачког посланства, биљежи сусрет с дербенцијском службом на путу Фоча – Пљевље, као сусрет са неколико стражара и чувара од хајдука, од којих је један пролазио шумом и ударао у бубањ уколико је пут био слободан и сигуран.²⁴ Од другог путописца, Жака Гасоа, сазнајемо да су 1547/48. године људи задужени за безбједност пута цио дан стражарили и пролазили шумом провје-

22 Исто, s. d. фк. 23, II/2, 130, 624.

23 Исто, s. d. фк. 84, II/1, с. 398.

24 П. Матковић, *Путовања...*, Рад, књ. LVI, Загреб 1881, 213–214.

равајући да у њој нема хајдука. Успут су обавезно ударали у бубањ. Бубањ се готово редовно јавља као инструмент којим дербенције обавјештавају пролазнике о стању на њиховој дионици пута.²⁵

Дербенције су постављали стражу на најпогоднијим мјестима пута одакле су имали преглед подручја које су чували. На тим мјестима се дизала мала сламната колџба. Слободан пролаз или потреба да се више људн укључи у акцију оглашавани су ударцима у бубањ или дувањем у рог. Стражарење се вршило наизмјенично, али никад појединачно. Тешко је рећи колико је било људи у служби у исто вријеме. По неким, тај број се кретао од шест до дванаест лица, а по другима је на стражу свакодневно излазио један чувар на десет кућа дербенцијског села.²⁶

Стражарење се обављало углавном дању, тј. у вријеме проласка путника и каравана. У вријеме кад се путовање обављало и ноћу, обично у љетним мјесецима, дербенцијска служба је организована даноноћно.²⁷ На даноноћно стражарење упућивала је и дужност везана за обезбјеђивање конака и ханова који су се редовно налазили у близини дербенцијских села.²⁸

Природа службе је налагала да дербенције буду наоружани. Турски историчар Џ. Орхонлу вели да дербенцијама није било дозвољено ношење ватреног оружја, изузев у специјалним околностима, зашто је било потребно посебно одобрење.²⁹ Иначе су дербенције били наоружани дугим штаповима, копљима и стријелама, буздованима и сабљама.³⁰

Друштвено-економски положај дербенција

Дербенције су за своју службу уживали значајне пореске олакшице, па је она, и поред се своје сложености и одговорности, била привлачна за потлачено становништво. Били су ослобођени, потпуно или дјелимично, неких пореза и обавеза које је обична раја плаћала. Због те околности они су у литератури често третирани као »привилегована раја«. Своје обавезе према феудалцу и држави испуњавали су »по дербенцијском обичају« (ber vech-i adet-i derbenciyan). У законима и другим службеним актима, којима је регулисан положај дербенција у босанском санџаку, најчешће се спомињу: порез филурија (resm-i filuri), десетина (ösr), траварина (giyah), десетина од днња и лубеница (ösr-i bostan) десетина од лана (ösr-i ketan), десетина од лана (ösr-i ketan), десетина од кошница (ösr-i küvare), десетина од воћа (ösr-i meyve) десетина од поврћа (ösr-i i sebze), по-

25 Р. Самаршић, *Београд и Србија...*, 114.

26 Д. Ихчиев, *Материјали...*, 161; В. Н. Златарски, *Нова политическа и социална историја на Б'лгарија и Балканскија полуостров*, Софија 1921, 12.

27 Р. Самаршић, ц. д., 159, 160; Н. Inaldžik, *Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar I*, Анкара 1954, 224.

28 Исто као под 23.

29 С. Орхонлу, ц. д., 64.

30 Х. Хаџибегвић, *Расправа Али Чауша из Софије о тимарској организацији у XVII стољећу*, ГЗМ, св. II, Сарајево 1947, 158, 190; А. Матковски, *Турски извори за ајдутството и арамиството во Македонија (1620-1650)*, Скопје 1961, док. бр. 47.

рез на ожењене мушкарце (*resm-i benak*), порез на воденице (*resm-i asiyab*), свадбарина (*resm-i aguz*) и др. Износ сваког од тих пореза изражен је у акчама. Дербенције босанског санцака су били оптерећени највише филуријом, која је давана одсјеком по кући у тачно одређеном годишњем износу. Внзина давања није била увијек иста. Разликовала се од мјеста до мјеста, понекад и од домаћинства до домаћинства. Један износ је важио за потпуна домаћинства, други за удовичка, самачка, старачка, поповска итд. Примјера ради, наводимо да је у дербенцијском селу Папратина, нахнја Моравица, 20 кућа давало годишње по 315 акчи, а једна само 200 акчи,³¹ у селу Милино(?), нахија Барче, 37 кућа по 315, а једна кућа само 100 акчи (последња је уписана као поповска баштина).³² У мањем броју случајева внзина давања је била нешто већа од 315 акчи и мања од 100 акчи. Занимљива је, у погледу износа пореске обавезе становника дербенцијског села Јарчиште, у нахији Бања, биљешка уз попис тога села, заведена у дефтеру босанског санцака из 1604. године. Та биљешка гласи:

»Житељи горе наведеног села чувају кланац на мјесту званом Шарган и обезбјеђују пут који води у Смедерево, Босну и Херцеговину – санцаке. И онн као и остале дербенције, пошто плате по 235 акчи на име пореза којим су задужени (подвукла А. Б.), све док чувају наведени дербенд, да ннкоме не пријети опасност по имовину и живот, у накнаду за ту службу се изузимају (*muaf*) од диванских намета (*avariz-i divaniye*) обичајних терета (*tekâlif-i örfiye*) и свих задужења од санцак-бега. Тако је прописано старим дефтером, па је тако и у нови дефтер уведено као дербенд.«³³

Према висини пореза дербенцијског домаћинства, наведеног у овој одредби, могло би се закључити да је већина таквих домаћинстава имала пореску обавезу у том годишњем износу, јер се ту изричито наглашава да ови плаћају као и остале дербенције.

За обавезе дербенција у ранијем времену занимљива је одредба босанске канун-наме из 1530. године. У њој стоји да дербенције одређене за чување вароши Прибој, као и »вароши које су подигли покојни Искендер-паша, Фируз-бег и Јунус-паша ради сигурности пута...«, дају различите порезе: »... на сваку кућу је по тридесет акчи цизије и на двије овце једна акча овчарине (*adet-i agnam*), од сваке двије куће једна кила пшенице и једна кила јечма и од сваког човјека по десет акчи испенце заведено, па још да дају порез за баште, а на земљи гдје има вина десетину од вина и друге ситнице. Догод чувају и пазе, а ничијем имању ни жнвоту не буде штете, споменуте дербенције нека буду ослобођене свих диванских терета и ванредних намета (*avariz-i divaniye ve tekâlif-i örfiye*).³⁴ Кад је у овом тексту ријеч о термину »киле« треба имати на уму да се мисли на турску

31 TD No-477, II/1, с. 379 и 380.

32 Исто, с. 398.

33 Исто, II/2, 439.

34 Кануни и канун-наме..., 43, 44.

мјерну јединицу »киле« (кејл) која је вагала терет од 50 до 60 ока, како гдје.

Дербенцијска домаћинства су била ослобођена и давања дјецe у јањичарски подмладак. Та привилегија је имала велико морално значење и саму службу чинила привлачном за хришћанско становништво.³⁵

За разлику од раје, која је била настањена на феудалним ленима и чифлуцима, дербенцијска домаћинства су у већини имала своје баштине и земине, земљишта до којих су сами долазили крчењем ничије земље. Такав примјер се наводи у документу који се односи на дербенције села Врх Лашва, званог Караула, у нахији Јајце. Текст тог документа доноси-мо у прилогу овог рада.³⁶

Дербенцијска села су у већини случајева припадала брдско-планинском типу насеља. Била су раштркана или збијена. Њихов број по нахијама је био различит, од два до пет, па чак и до четрнаест села у једној нахији. Број кућа у дербенцијским селима босанског санцака кретао се од 7 до 50. Дербенцијска села су имала унутрашњу самоуправу, која много подсећа на кнежинску, јер се у њима јављају кнезови, примићури, теклићи, легатори. Ово говори о поријеклу и припадности влашкој организацији.

Што се тиче процеса исламизације, он се одвијао и у тој средини.

Повластице дербенција су се временом мијењале. У почетку су оне биле веће. Временом су се њихове пореске и друге обавезе повећавале, највише у доба слабљењу државе и њене војне моћи. Од времена владавине султана Сулејмана Законодавца, олакшице дербенција су биле двојаке. Дио становништва једног истог села је у неким случајевима припадао категорији »бер адет-и дербенд«, а други категорији »muafiyeta«.³⁷

Основни подаци о дербенцијским селима босанског санцака према дефтеру из 1604. године

Нахија Тријебово (у околини данашњег Мркоњић-Града) имала је неколико дербенцијских села. То су села; Језерце, Доње Тријебово, Горње Тријебово. Успостављање дербенцијске службе у селима те нахије успједило је на иницијативу органа локалне власти и судства. Њоме су били обухваћени хришћани, али и нешто мало муслимана. Давали су филурију у износу од 280 акчи по кући годишње.

Нахија Јајце је имала четирн дербенцијска села: Врх Шаву (Караула), Врх Црна Банска, Бајина Гора и Бајина Горица. Ова села су се налазила на путу Јајце – Травник. Укупна годишња обавеза износила је: за прво село – 3300 акчи, друго – 1580, треће и четврто по 1000 акчи. Становништво тих села било је мјешовито, хришћанско и муслиманско.

35 А. Стојановски, ц. д., 93.

36 TD No-477, I/4, с. прев. 1217.

37 А. Стојановски, ц. д., 99.

У *нахији Врховина* била су два дербенцијска села: Горња и Доња Укрина. Оба су лоцирана на врло прометном путу, који је водно од Тешња за Пожегу. Њихови становници су били задужени да одржавају и чувају пут, као и мост на ријеци Укрини. Плаћали су на име филурије и ушура 100 акчи годишње.

У *нахији Кладања* истоимено насеље се јавља код дербенцијско мјесто. То мјесто се обично називало Пазар Четвртковиште. У ствари, становници његових трију махала (Махала месцида Џафера, Махала џамије Али-паше и Махала џамије Мехмеда челебије) уписани су као дербенције. Било их је 118 домаћинстава. Радило се, у већини о исламизираном, муслиманском становиштву, са нешто хришћана Срба.

У *нахији Сарајево* као дербенцијско уписано је село Ракова Нога. Оно је чувало веома значајан кланац код Пала. Одредба о њиховом статусу, заведена у дефтер из 1604, датирана је 23. редепом 1006 (= 2. III. 1598) године. О њему постоје слични документи и из ранијег времена. Бројало је 40 до 50 кућа, углавином муслиманских с баштинама, са нешто хришћана.

У *нахији Борач* регистровано је дербенцијско село Штитарићи. Припадало је чифлуку неког Фаика сина Мехмедова, а посједовао га је Хаџи-Ибрахм ага.

У *нахији Вратар* заведено је дербенцијско село Поджепље, које је обезбјеђивало дербенд у планини Равна.

Нахија Хртар имала је два дербенцијска села: горње Обрамље и Брезовје. У дужности им је било одржавање моста на ријеци Орашници и једног дербенда. Документи о њиховом статусу датирани су 1579 (Обрамље) и 1580 (Брезовље) годином. Становништво им је било муслиманско, с баштинама. Годишња обавеза тих села износила је до 1600 акчи.

У врло прометној *нахији Вишеград* спомиње се више добро организованих дербенцијских села. То су: пазар (трговиште) Прибој, села Дубовик и Међусеље. Становници тих насеља су били обавезни да чувају кланце и обезбјеђују државне приходе (мали мири). Мјешовите су вјерске припадности. Већина их је посједовала баштине. У документима су наведени подаци о њиховим пореским и другим обавезама.

У попису *нахије Добрун* уведена су дербенцијска села Округла и Средње Велетово. Прво је имало 13 муслиманских баштина и годишњу пореску обавезу у износу од 3500 акчи, а друго – 6 муслиманских и двије хришћанске баштине, с порезом у износу од 893 акче годишње.

У *нахији Борче* уписана су дербенцијска села: Лесковца и Кустовача. Становништво им је хришћанско. Посједује баштине. Прво је бројало 37 кућа, а друго 17, с пореском обавезом за свако од њих по 315 акчи годишње по кући.

Нахија Барча је имала најраспрострањенију дербенцијску службу међу нахијама босанског саницака, због тога што је представљала важан

транзитни простор преко кога су водили путеви у разним правцима, повезујући санцаке Босну, Херцеговину, Зворник и Смедерево. Путеви кроз ту нахију водили су кроз више опасних мјеста. Као дербенијска у тој нахији су заведена сљедећа села: Понорац или Подграђе, с цематом кнеза Гојка, Милино или Радохна, с цематом кнеза Гојка, Калодере или Хрчићи, Штедрићи или Велишићи, Забрђе, Средње и Горње и Доње Штедере, Грабовик или Доње Равне, Горње Равне, Куштровача, Копривна, Буковача, Горње и Доње Вршике, Бусије и Гојчино. Број домаћинстава у тим селима се кретао око 8 кућа. Плаћали су по кући 315 акчи. Већина тих села се налазила на Равној Гори. Становништво им је, углавном, хришћанско. Уз обезбјеђивања пута на опасним мјестима, били су обавезни и да дају коначиште путницима и да прате убираче пореза.

У нахији *Сјеница* дербенијска села су била: Чајковићи, Житин, Миладиново, Горње Брнице. У дербенијску службу ових села били су укључени и војници. Свако од њих имало је кнеза, примићура и легатора. Имала су и свога попа. По кући су плаћали порез у износу од 40 акчи, а по једном селу од 150 до 320 акчи.

У сусједству претходне налазила се *нахија Моравица*. У њој су као дербенијска села уписана мјеста: Голечница, Раданово, Постојине(?), Херјаково и варош Љубић, коју је основао Јунуз-паша. Порезе су плаћали одсјеком. Прво је на осам кућа плаћало 500 акчи, друго на 16 кућа – 315, трећа на 33 куће – 150 и четврто на 20 кућа – 315 акчи.

Појава отпора дербенијског становништва

Повремено се код дербенија јављао отпор против феудалне експлоатације, извјесних по њих штетних мјера власти и поступака њених органа. Тај отпор се јављао у различитим облицима, у форми жалби на поступке органа мјесне власти, упућених одговарајућим нижим или вишим органима те власти и судства. Примјери отпора наведени у документима су бројни. Наводимо случај сукоба између дербенија села Караула, у јајачкој нахији, и спахије Османа. Радило се, у ствари, о сукобу око питања власништва над земљом коју су дербеније искрчиле и обрађивале, коју је спахија проглашавао својом и тражио плаћање дажбина на њу. Спор је судски ријешен у корист спахије.³⁸

Злоупотребе и нарушавање права датих дербенијама нису били појединачни случајеви, већ раширена појава. Неуспјеси у тражењу правде и ефикасне заштите присиљавали су то становништво да напушта своја огњишта и насељава се у теже приступачне крајеве, гдје је био мањи утицај и могућност контроле од стране власти. То је водило зближавању дербенија с хајдуцима и пљачкашима и учешћу у њиховим акцијама, што је односе између њих и власти даље заоштравало. То је доприносило развоју и јачању хајдучије. Случај појаве одметника и бун-

38 као под 36.

товника забиљежен је у близини дербенда Црна Банска, на путу између Јајца и Травника.³⁹ Сличних случајева било је, разумије се, далеко више.

* * *

Једно од битних обиљежја унутрашње ситуације у Османском Царству, па и у Босни и Херцеговини, посебно у периоду кризе, јесте појава несигурности на јавним путевима, којима се одвијао промет робе и пролаз путника. Држава и мјесни феудалци били су веома заинтересовани за обезбјеђење и сигурност комуникација и промета. Та служба је била повјерена дербенцијској организацији.

Није се радило о сасвим новој институцији. Систем службе је наслијеђен од средњовјековних државних творевина, о чему свједоче и одговарајуће одредбе у Законику цара Стефана Душана.

Дербенцијска организација је нашла своју пуну примјену у Босни, што постаје разумљивим ако се имају на уму положај земље, њене природно-географске особине и значај путева који кроз њу воде. Идући тим путевима пролазници и материјална добра излагани су опасностима да буду нападнути од стране одметника и хајдука. Дербенцијска служба је имала задатак да отклони сваку опасност и омогући безбједан саобраћај. У њене задатке спадало је и одржавање путева у пролазном стању, оправљање мостова, прихватање и уконачавање путника и пружање њима потребних услуга.

Наведени задаци указују на сву сложеност, опасност и одговорност дербенцијске организације и њене службе. Ту организацију су чинили највећим дијелом хришћани, мање и муслимани. У Босни је била распрострањена, нарочито у њеним источним нахијама. На распоред и снагу те организације и њене службе у Босни, као и на статус њених припадника, указују поближе подаци дефтера из 1604. године, на основу којих је у највећој мјери и сачињен овај рад.

Служба дербенција била је заснована на законима и прописима утврђеним претпоставкама материјалне и друштвене природе. Те претпоставке састојале су се у извјесним пореским и неким другим олакшицама и повластицама, које су дербенције уживали у односу на обичну рају. Те олакшице и повластице су, разумије се, даване не случајно, него из потребе државе за одржавањем унутрашњег реда и сигурности на путевима. Оне су биле заслужене.

Нарушавањем одредби о статусу дербенција уношени су поремећаји у њихов свакодневни живот и службу. Том нарушавању они су се супротстављали, што је долазило до изражаја у њиховим све чешћим жалбама и тужбама, које су упућивали различитим инстанцама власти и судства.

³⁹ TD No-477, 1/4, с. прев. 1215.

Прилози

I

Трговиште (пазар) Прибој. Налази се на врло опасном и страшивом јавном друму, куда много свијета пролази. То је коначиште оних који туда наилазе.

Под условом да никоме не пријети опасност по имовину и живот, да мали-мирију када туда наилази, безбједно са довољним бројем људи проведу, да по обрачуну и једног кјејла – који за Нови Пазар вриједи за једну кјејлу тридесет ока, дају по једну кјејлу пшенице и једну кјејлу јечма, да на сваке три куће плаћају по десет акчи на име спенце, да дају ушур на укос (*ušri gijah*), а са винограда ушри шире, да према прописима цизије дефтера плаћају цизију, да дају ушур на бостаи, поврће и миву, на основу издате им царске наредбе, они су у накнаду за горе наведену службу (обезбјеђења) изузети од плаћања *avarizi divanijje* и *tekjalifi đrfijje*. Тако је уведено у стари дефтер, па је тако и у нови дефтер уведено.

II

Село Доња Укринна. На јавном путу који води из Тешња за Пожегу, налази се Мали Кланац, крај тога села. Он је јако непроходан, а већим дијелом је шума која је страшива. То је прикладно мјесто за склониште одметника. Неки путници су ту побијени, а њихова имовина опљачкана. Од оваквих случајева одметништва нико нема мира.

Према старом дефтеру је наређено, када је о томе извјештена Висока Порта, да се тај кланац чува и заштити, а да тридесет кућа плаћа по стотину акчи, на име ресума (пореза).

Горе споменуто село је врло неприступачно, а туда много свијета пролази. Село је задужено да обезбјеђује живот и имовину путника и да ћуприју на ријеци Укрини о свом трошку поправљају и одржавају.

Издати су им царски хукјуми, по којим су ослобођени свих мјесних пореза (*tekjalifi đrfijje*), *avarizi divanijja* и черахорлука.

Утврђено је да је то донијело велике користи за скелу Дубочац, која се налази на ријеци Сави.

Власнику земље има да се плаћа сваке године по стотину акчи, на име ресми-филурије.

Оне који су дошли у село са стране пописати, а не гонити их.

Има међу њима оних који се баве заиатима, а немају обрадиве земље, али на име хајмане-а они плаћају сви равномјерно шест стотина акчи власнику земље, као еквивалент за ресми – хајмане (*bedeli resmi hajmane*). У нови дефтер је уведено, да ће бити ослобођени *tekjalifi đrfijje* и *avarizi divanijje*, докле год буду обављали напријед наведене дужности.

Alina Bejdić

THE DERBENTÇI ORGANIZATION IN THE BOSNIAN SANJAK AT THE BEGINNING OF 17TH CENTURY

(Summary)

One of the key aspects of the internal situation in the Ottoman Empire, and therefore in Bosnia and Herzegovina, especially in the periods of crises; was uncertainty on public roads. The government and local feudal lords were very much interested in the protection and safety of communications and trade. This type of service was entrusted to a *derbentçi* organization.

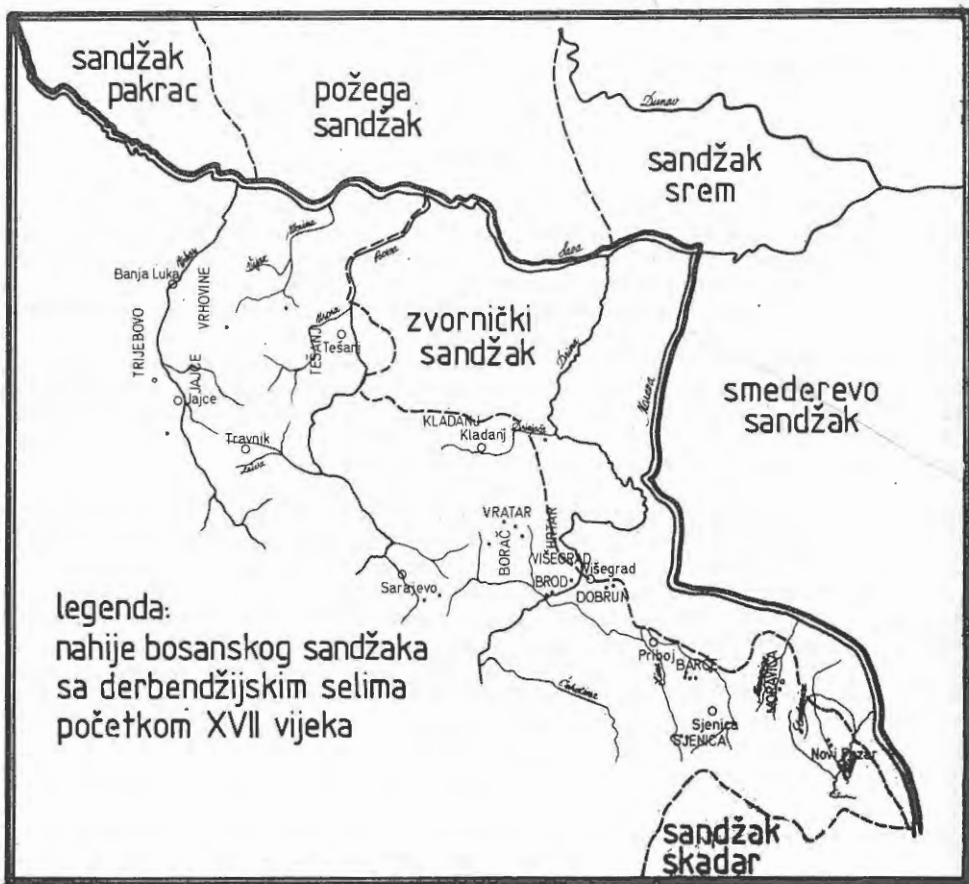
It was not a entirely new organization, since the adequate paragraphs about its functioning could be found in the Emperor Stefan Dušan's Code.

The *derbentçi* organization was applied in full in Bosnia because of its position, its natural and geographic features, and the importance of roads that passed through the country. Travellers and goods were under constant danger of being attacked by the outlaws and robbers (*hajduks*). The *derbentçi* organization had to provide a safe traffic, maintain the roads and bridges in good order, provide a shelter for travellers and offer them necessary services.

These tasks could only show a complexity and danger of such an organization. It consisted mostly of Christians, and to a lesser extent of Moslems. It was widely spread in Bosnia, especially in its eastern counties. The public records (*defters*) from 1604, which were the basis for the work, show a deployment and strength of the organization, as well as the status of its members.

The members of the organization had certain exemptions and privileges in comparison to a common people (*raya*). The government wanted a maintenance of order and safety on its roads, and therefore granted them those privileges but only in case they were well earned.

When the paragraphs on the status of the *derbentçi* organization were violated, the members of the organization were greatly disturbed and filed in the complaints and grievances to various institutions in the government and judicial system.

Галиб Шљиво

ПРИЛОГ ЗА ЖИВОТОПИС ОМЕР-ПАШЕ ЛАТАСА

Омер-паша Латас, чувени турски војсковођа у XIX вијеку, потицао је из Лике. Рођен је 25. октобра 1806. године у Огулину, гдје му је отац Софроније служио као подофицир, а мајка Манда била домаћица. На крштењу, које је обављено у православној цркви у Отоци, добио је име Михајло, али су га од миља звали Мићо.¹ Рођен у војној крајини, био је предодређен да се бави војним занатом. Тако је и завршио пуковску школу, добио чин подофицира и био запослен у инжењеријској јединици која је градила путеве. И ту није било ништа необично: тако је своју каријеру започињала већина синова чији су очеви служили у пуковнијама у војној крајини, па и оних који нису били у активној војној служби. Сиромашно тле није могло дати довољно хране за већином многобројне породице у Лици. Завршивши пуковску школу у Огулину, Михајло Мићо Латас је стекао солидно војно образовање. Али, кад је почео да ради, изненада су искрсели догађаји који су му у почетку прекинули пут ка напредовању. Он је на брзину одлучио да дезертира из Аустрије и склони се у Босну.

Шта га је то натјерало да изненада напусти домовину? Управо на то питање покушали су одговорити сви они који су о Омер-паши Латасу писали као историчари од струке, било као мемоаристи, публицисти или књижевници. Од писаних докумената нашла се само забиљешка у *Индекс-у Генерал команде у Карловцу за 1827.* под словом »Л«: »Lattas Mihailo, k. Feldwebel, Desertions-Anzeige, Gospić Regiments Kdo.«² То је година кад је он дезертирао и она до сада није оспоравана. Зашто у службеним документима није било више података о поводу који је навео Михајла

1. Г. Шљиво, *Омер-паша Латас у Босни и Херцеговини 1850–1852.* »Свјетлост«, Сарајево 1977, 59.

2. А. Маканец, *Сердар Екрем Омер-паша.* »Обзор«, 1929, 28, 5; А. Меших, *Омер-паша у Босни.* »Нови бехар«, 1927–28, 20, 314.

Латаса да напусти домовину, оца и мајку? Вјероватно је био чест случај да појединци напуштају пограничне јединице, а више војне команде о томе нису вршиле истрагу. Управо у вријеме када је Михајло Латас тамо нашао уточиште, у Босни је било више хајдучких дружина састављених управо од аустријских дезертера. Они су повремено упадали на подручје војне крајине, одакле би, пошто би опљачкали погранична мјеста, прегонили стоку на турску територију. Један дио плијена давали би мјесним старјешинама који су их онда штитили и сакривали. Генерал команда у Карловцу с правом је закључила да ови пљачкаши, који упадају из Босне на подручје војне крајине, имају своје јатаке и помагаче управо на аустријској територији. Они су обавјештавали пљачкаше о кретању војске, показивали им путеве и давали сигнале; да њих није било, не би пљачкаши с таквим успјехом и толико често упадали на насеља у војној крајини.³ Да ли се Михајло Латас прикључио једној од тих хајдучких дружина, поуздао се не зна. Али, могло се десити да босанским властима промакне његов улазак у Босну. Било је то доба смјене валија, али и доба побуне јањичара. Мустафа-паша, који је у Сарајево стигао 1. јула 1826, опозван је 22. децембра 1826, а на његово мјесто је постављен Абдурахим-паша, који је дотада био београдски мухафиз.⁴ Иако су босанске валије постављане сваке године, Мустафа-паша је смијењен послје непуних шест мјесеци, што је био доказ да Порта није била задовољна његовим дотадашњим управљањем. Нови босански валија Абдурахим-паша сурово се обрачунавао с босанским јањичарима и занемарио је догађаје на аустријско-турској граници.

Омер-паша Латас, бивши Михајло Мићо Латас, први пут је проговорио разлозима свог бијега 1842. године, кад је већ имао чинириле-генералмајора. Било је то у вријеме његове војне у Либању, куда је упућен да ратује против египатске војске коју је предводио Ибрахим-паша. Тамо је Аустрија упутила свога дипломату фон Штајндла и Омер-паша га је често посјећивао, па му је причао појединости из свога живота. Истовремено, Омер-паша је ступио у ближу везу с капетаном грофом Ду Монтом који је саставио *Мемоар о Омер-паша, војном гувернеру Либања и турском генералмајору* и доставио га кнезу Метерниху. Мемоар је датиран 9. марта 1843. године, али су подаци узети 1842. године.⁵ Овај мемоар допунио је фон Штајндл у једном свом извјештају који је упутио цариградској Интернунцијатури 9. марта 1843. године.⁶ Није нам познато да ли је Омер-паша некада пре или касније било коме, па ни свом

3. Haus, *Hand Staatsarchiv Wien* (даље ННStA W) St. K. Bosnien 1636–1829, K. I, Цариград 10. октобра 1829.

4. Ј. Јеленић, *Љетопис француског самоостана у Кр. Сутјесци*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, год. XXXIX, св. 2, Сарајево, 1927, 177; Уп. Ј. Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Београд 1892, 291; S. Muvekit, *Tarichi Diyri Bosna*, Аутограф у Оријенталном институту у Сарајево, 185.

5. ННStA W, St. K., *Türkei VI/84*, Graf Du Mont, Цариград 1842. године.

6. ННStA W, St. K., *Türkei VI/84*, Steindl интернунцију, Цариград 9 марта 1842.

биографу Јозефу Кечету, повјерио своју историју, па нам се чини да је оно што је испричао грофу Ду Монту и фон Штајндлу у Сирији 1842. било први и једини пут. Отуда ће бити занимљиво да чујемо шта је то о себи казивао већ тада прослављени Омер-паша. »Било је то првих дана октобра 1840. – почиње свој *Мемоар* капетан Ду Монт – убрзо послѣје заузимања Саиде, кад сам упознао тадашњег пуковника турског генералштаба Омер-бега. Он је био постављен за помоћника лично муширу Изет Мехмед-паши, па је код њега обављао службу ађутанта«. Омер-бег је ишао наруку и с великом сусретљивошћу се односио према капетану Ду Монту од оног тренутка кад је сазнао да је он аустријски официр. Штавише, од тада па до краја рата показивао је одлучну склоност према аустријској војсци, која је судјеловала у овом походу.⁷

Капетан је запазио да је Омер-бег снажне и угодне спољашности, али да није нимало лијеп; стас му је био натпросјечан, лице коштуњаво и тамне пути, а коса му је била црна. Могао је тада имати 36-38 година. С обзиром на то да је Омер-паша рођен 1806. године, тада је 1840., кад су се упознали, имао 34 године и капетан га очито није добро процијенио. Напротив, фон Штајндл је 1841. тачио запазио да он има 35 година, да је рођен у аустријској војној крајини и син је једног аустријског официра, а учинило му се да је једном чуо да се презивао Латас. Историју његовог живота капетан је сазнао из његових »властитих уста«. Он је причао капетану да је, као син управног официра у једном хрватском граничном пуку, био рано усмјерен за војника, а своја прва знања добио је у школи пука свога оца. Ушао је у војну службу већ 1820. године, али му је требало седам година да би добио подофицирски чин. Надао се да ће као способан и даровит млади војник ускоро добити и официрски чин, а нарочито је могао бито добро искоришћен при градњи цеста, јер је показивао посебне склоности за ту војну службу. Тад се догодила незгода. Његов отац је био оптужен да је проневјерио новац у каси војне управе, па је, послѣје истраге, кривица доказана и он је кажњен. И фон Штајндлу је Омер-бег повјерио да му је отац кажњен пошто је »напао« на војну касу. Ова очева незгода неповољно је утицала и на положај и даље напредовање његовог двадесетогодишњег сина. Омер-бег је казао да му је коман-

7. HHStA W, St. K., Türkei VI/72, Tagebuch, Субота 16. августа 1840. О овом ратовању Мехмед Алија је казао: »In meinem Alter, in meinem Alter von 72 Jahren lässt man sich nicht so leicht in Furcht jagen. Die Pforte will mir mehrere unter meiner Bothmässigkeit stehende Länder abnehmen um Egipten den Engländern und ihre Provinzen am schwarzen Meere den Russen Preis zu geben. Nicht mir zu lieb äussert sich Frankreich zum Kriege, sondern um Dinst zu hintertreiben. Ich schwöre *mein Sohn* (was sich ein gethan habe) dass ich nur das Wohl unseres Monarchen und unserer Glaubensgenossen vor Augen habe, und nach Kraft strebe um, wenn es mit der Zeit nöthig sein wird, ihnen helfen und sie gegen die Giaurs vertheidigen zu können. Und zu was hat die Pforte ihre Zuflucht zu fremden Mächten genommen? warum sollen Ungläubige, die nur auf ihr eigenes Interesse bedacht sind, eine Streit zwischen Muselmänner schlichten? Meine unwiderrufliche Antwort können Sie, nach Belieben, gleich empfangen, oder nach einigen Tagen abholen. Ich nehme die Verschlüge der Pforte auf keinen Fall an, und sollte ich sogar darüber zu Grunde gehen.«

да пука савјетовала да одмах затражи премјештај у неки други пук, пошто он при овим околностима у своме пуку није могао рачунати на било какво унапређење. Фон Штајдлу је причао да су с њим окрутно поступали и да је одмах додијељен једном пуку који је градио цесте на турској граници. Одмах послје тога опозван је и из команде за градњу путева и упућен да настави службу управо у пуку у којем је његов отац био осуђен. Омер-паша ни под коју цијену није хтио да служи у том пуку, па је донио »очајничку одлуку да дезертира у Босну« и да покуша наћи срећу на тај начин што ће се ставити у службу неког босанског капетана. То је било 1827. године. Износећи ове податке, капетан је запазио да постоји разлика између онога што је Омер-бег сам причао о свом животу и оне »одметникове животне приче« коју му је изнио Селим-паша, гувернер Саиде. Омер-бег је тврдио да је у Босни пријатељски дочекан и да је двије године био чак гост код босанског намјесника, тако да је заволио турске обичаје и језик и да је због тога, дакле из свјетовних назора, а не из неког унутрашњег увјерења, одлучио да прими ислам. Селим-паша је, међутим, причао да је Омер-паша по доласку у Босну лутао, па је скрхан биједом, пристао уз разбојничке банде које су управо тих година крстариле западном Босном, утјеривале страх у кости народу у Босни, па су чак упадале и у Хрватску. Те банде су, најзад, похватане или растјеране. Међу ухваћеним био је и Михајло Латас. Сви су упућени у Цариград да им се пресуди. Да би избјегао смртну казну, која би му сигурно била изречена, он је примио ислам и, како би показао да заиста жели добро Турском Царству, понудио се да учествује у руском рату који је тада управо избио. Пошто је добро владао турским, славенским и њемачким језиком, радо је прихваћен, јер је могао бити вишеструко користан. Има неких нејасних тврђења у овим Селим-пашиним свједочењима. Прво, разбојничких банди које су »утјеривале страх« 1827. године није било, а друго, није познато да су ухваћени дезертери отпремани у Цариград на суђење. Аустријске власти су често протестовале на босанском дивану што погранични капетани и бегови пружају уточиште и заштиту њеним дезертерима који, пак, упадају на подручје војне крајине, па пљачкају и убијају људе. Због тога се чини да је Селим-пашин прича о Омер-пашиним првим данима у Босни произвољна, тим прије што је доста поуздано утврђено да је Омер-паша дуже боравио у Бањалуци код трговца хаџи-Алије Бојића и да је управо у Бањалуци, а не у Цериграду, како је причао Селим-паша, примио ислам. Фон Штајдл је изнио и трећу верзију, опет на основу Омер-бегове приче. Због злостављања којима су у Турској били изложени незаштићени бјегуници и због његовог сиромаштва, није овом младом човјеку преостало ништа друго него да пређе на муслиманску вјеру и да оида покуша срећу у војсци с оним предзнањем које је стекао у региментској школи.

Не улазећи у то која је истинита прича о Омер-пашином боравку у Босни, да ли она коју је испричао Омер-паша, или она коју је сачинио Селим-паша, капетан Ду Монт даље тврди да је сигурно да је он већ 1828.

године био бимбаша и да је у вријеме руско-турског рата 1828-29. радио као тумач у врховној команди, па се истакао узимајући учешће и у војним походима. У вријеме кад је склопљен Једренски мир (1829), он је већ био у чину потпуковника и уживао је посебну милост султана Махмуда II. Од њега је султан тражио да му опише војну организацију војне крајине, што је Омер-паша сигурно до појединости знао у танчине, па га је, вјероватно, детаљно упознао. Да је Омер-паша овако брзо напредовао у руско-турском рату супротстављају се наводи Гиованина Жизлије који каже да је Омер-паша заиста био у рату, али без војног чина, који није хтио да му додијели велики везир Хусрев-паша, мада је вршио дужиност начелника батаљона.⁸ Са своје стране, фон Штајндл је извијестио Иинтернунцијатуру о истинитом напредовању бившег граничарског подофицира у војној хијерархији Турске. Послије неколико година, он је унапријеђеи у пуковника и додијељен селаскеридату (министарству рата), гдје му је због познавања њемачког језика повјерено да преводи аустријска и пруска војна правила службе на турски језик. Он је, истовремено, преводио и друге војне списе с њемачког на турски језик.

Тих година, наставља капетаи Ду Монт, пада и вјенчање Омер-паше с »једном отменом и богатом турском дјевојком«, чији је прадед био велики везир Елмаз Мухамед-паша који је погинуо у бици против Аустријанаца код Сенте, а дјед јој је био мушир и свој живот је жртвовао у служби Порте. Овом женидбом Омер-паша је стекао посједе у близини Цариграда и велику своту готовог новца. Вјероватно је он и тиме стекао повјерење и ушао у ужи круг људи на које су се султан и Порта могли ослонити. Отада је његов успон био сталан. Већ 1832. године добио је чин миралаја (пуковника). Обавио је мања дипломатска посланства у Дијарбекиру и Марашу и, како је Омер-бег тврдио Ду Монту, Махмуд II му је обећао да ће ускоро добити чин генералмајора, али султан је изненада умро и Омер-бег од њега није добио тај чин.

Пошто је на пријесту у Цариграду дошао султан Абдул Меид, Омер-бег је дуже чекао на службу у Цариграду. Први задатак који је добио био је у току војне на Сирију 1840. године. Фон Штајндл тврди да је Омер-бег упућен у Сирију 1840. године. Кад је у августу поменуте године »тадашњи невјешти бригадни генерал Селим-паша упућен из Цариграда да са шест хиљада десантних трупа на сиријски поход, врховна команда је сматрала упутним да му додијели »пуковника Омер-бега који је сматран једним од најбољих турских официра«. Ду Монт, пак, пише, да је Омер-бег придодан генералном гувернеру Изет Мехмед-паши, и то као миралај у генералштабу. Своје способности је показао приликом освајања Саиде. Послије троседмичног опсиједања, он је 9. октобра 1840. године одлучно битку на висовима Бекфаја, и то тако што је с два батаљона турске војске и с неколико стотина Друза и Маронита заобишао положаје Ибрахим-пашине војске и код Калаид Мајдана напао их с леђа.

8. И. Есих, *Сердар Екрем Омер-паша Латас*, »Напредак« (календар) за 1935, 223; уп. Г. Шљиво, *Омер-паша Латас*, 62–63.

За ову побједу добио је више признања. Међу првима одао му је признање у посебној армијској наредби енглески адмирал Stophford, а Изет Мехмед-паша га је предложио за генералмајора. Фон Штајндл пише да је Селим-паша именован фериком, а Омер-бег проглашен миреливом и пашом. Међутим, он није уапоријеђен у чин генералмајора. Дошло је до прекида операција и енглески пуковник Charles Smith није пожуривао ратовање. За то вријеме Омер-бег је био командант Сура (Тира). У наставку ратовања Омер-бег је остао по страни, тј. на споредном правцу напада. Кад је одлучено да се бомбардује St. Јеап Асра, Омер-бегу је наређено да из Сура са четири батаљона турске војске онемогућава везу египатске војске са опкољеном Акром. Али је Акра пала много брже него се очекивало, па је Омер-бегов задатак био излишан. Ојађен што није узео учешће у овом сјајном војном успјеху, Омер-бег је покушао тјерати египатску војску која се повлачила, али и ту је стигао прекасно. Сустигао је, једино, групу неблушких брђана који су се враћали кућама тјерајући отете египатске коње, оружје и новац. Омер-бег је савладао ову шачицу људи и од њих одузео плијен. Неблужани су се одмах пожурили у Бејрут да се потуже Изету Мехмед-паши и sir Charles Smithu. Њихова жалба је успјела, па је Омер-бег удаљен из команде, доведен у Бејрут и стављен у строги затвор. Одмах је против њега почела истрага. Истовремено је, по ратном праву, задржан и ферман који је управо стигао из Цариграда да је Омер-бег именован за генералмајора. Посебно се залагао sir Charles Smith да се изврши строга истрага и да се Омер-бег што строже казни. И док се истрага водила, генерал Charles Smith је био замијењен. На његово мјесто, у команди турске војске постављен је Ферик-паша Јакмус. Тако је одстрањен Омер-бегов главни противник и над њим је одмах обустављена истрага. Ускоро, Омер-бег је именован за генералмајора и упућен на челу шест батаљона турске војске и једном батеријом у Рамлех (мјесто између Јерусалима и Јафе). Наређено му је да уништи магацине муниције који су се налазили на правцу повлачења египатске војске у Гази, а које је чувало три хиљаде коњанце, па да посаду растјера у пустињу или зароби. Али, Омер-паша није успјешно обавио овај задатак. Да ли да напакост свом претпостављеном генералу Јакмусу, којег није подносио, или није био вичан сличном војном подухвату, тек Омер-паша је стајао у Рамлеху четири седмице беспослен и није хитао да изврши налог, иако га је команда пожуривала да хитно иде на Газу.⁹ Овакав поступак омогућио је Ибрахим-паши египатском да управо у Гази прикупи своју војску која се, послје пораза, распршила на све стране. Због оваквог држања Омер-

9. HHStA W, St. K., Türkei VI/79, Интернунциј Метерниху, Цариград 20. децембар 1840. Am 15ten d. M. kam Mittags die rechte Collone, bestehend aus 15 Battailons Infanterie, 3000 Mann Kavallerie und 14 Stück Kanonen zu Ezschtel 2 1/2 Stunden im Norden von Gaza an. Zum Glück dachte Omer Pascha daran eine kleine Avantgarde vorzuschieben, sonst wäre ihren 1 1/2 Stunden nach Einrücken ins Bivonagn der Feind ins Lager geritten, und hätte die Kunde seines das ins selbst gebracht; so aber ward diese von der Avantgarde Omer Paschas verbreitet. Man schien den Kopf verloren zu haben denn General Jochmus liess seine Infanterie auf die sich mittlerweile in der linken Flanke sammelnde eigen irreguläre Cavallerie vor-

паша није имао посљедица. Послије склопљеног споразума у Александрији између Мехмед Алије и турске војске, па су престали ратни окршаји, Омер-паша се вратио у Бејрут. Ту није дуго остао, јер га је Зехарија-паша упутио на Кипар да смири тамошње нередџе. Прије његовог укрцавања на бродове, капетан Ду Монт је имао прилику да сваки дан с њим разговара. Том приликом, у неколико наврата Омер-паша је изразио своју одвратност да и даље служи Турској, будући да и најниже сплетке могу да га доведу на руб пропасти. Посебно је нагласио да чезне за тим да једног дана ступи на домаће тле и жажалио је за својим поступком који га је довео под удар аустријских војних закона. У тим разговорима он је истакао да је и даље остао добар хришћанин, иако је већ примно исламску вјеру. Радо би се он вратио и својој ранијој вјери и својој домовини, а и његова жена, коју он искрено воли, радо би с њим отишла у његов завичај. Он се био и материјално осигурао, јер се снабдио са три сандука финих старих златника који би му били довољни да живи угодним и лагодним животом у аустријским земљама, уколико би му аустријски цар опростио почињену грешку. Да је он то мислио озбиљно, види се и по томе што је питао Ду Монта да ли би могао стећи царско помиловање уколико би му упутио на поклон неколико арапских коња. Послије разговора са Ду Монтом, Омер-паши је постало јасно да је његова идеја неосстварива, али га је и даље увјеравао да не жели пропустити ниједан корак само да се може вратити у свој завичај, па макар колико био понижавајући.

Иначе, капетан Ду Монт се увјерио да је у тренуцима одмора Омер-паша много читао војна дјела, а нарочито списе надвојводе Карла. Што би сазнао из књига примјењивао је у обуци војника. Трупџе које су стајале под његовим заповједништвом, као што су биле оне у Суру, послније обуке, за кратко вријеме су се истицале и у свом изгледу и дисциплини од других војних јединица турске војске.

Фон Штајндл је запазио да је Омер-паша у вријеме сиријске акције, иарочито у њеном почетку, док су турске трупе логоровале у области Кеснан која је насељена Маронитима, био наклоњен овом становништву управо зато што су били хришћани; он се иначе благонаклоио односио према хришћанима, па је код веом побожног маронитског свештеника, иако је он знао да је отпадник, био омиљен за разлику од других паша. Поред тога, одбио је да православног епископа Агапиоса, кога су два свештеника пријавила да је шпијун па је био ухапшен и осуђен на казну смрти стријељањем, да погубити без изричите писмене пресуде. Због тога га је Изет-паша окривио и ставио у затвор, али га је ратни суд, који је извршио истрагу, прогласио невиним и ослободио га. Фон Штајндл је осим тога примијетио да се Омер-паша понаша заиста другачије него

rücken und so dem in 3 Colonnen anrückenden Feind von 1000 Mann den Rücken zeigen. Omer Pascha, der während dieser Zeit recognoscirt hatte befahl eiligsten Contremarche. Einige Kanonenschüsse brachten den Feind übrigens zur schnellen Flucht sie wurden von 150 ir-regulierem Reitern geführt vom englischen Oberst Rose bis vor Gaza verfolgt wobei dieser 2 leichte Wunden resielt.

други аустријски ренегати. Док је већина ренегата сакривала своје поријекло и избјежавала везе с људима с којима су били блиски по рођењу или по вјери, Омер-паша то није чинио. Он се чак хвалио да је Аустријанац и поносио се образовањем које је стекао у аустријској војној школи. За вријеме сиријског рата, колико му је вријеме дозвољавало и његов положај допуштао, више је тражио друштво аустријских него енглеских официра. Није крио своје највеће поштовање према надвојводи Фридриху и никад није пропустио да то исказе. Често је посјећивао адмирала барона Банидиера, па и њему указивао своје поштовање. Све је ово запазио фон Штајндл код Омер-паше у толикој мјери да га је издвајао од других аустријских отпадника и закључио да би се он заиста радо вратио поново у свој завичај. У повјерењу, Омер-паша је често говорио фон Штајндлу да би се, без обзира на свој висок војни чин и положај у Турском Царству и на напредовање које може очекивати, будући да тек има 35 година, најрадије, ипак, вратио у своју домовину, гдје је оставио једног брата који се налазио у војној служби и он је претпостављао да већ сада има чин напоручника. И његова жена, која му је донијела велики иметак, била је спремна да дође у његов завичај, иако је у томе спречавају двије рођаке, старе муслиманке од којих се она не жели растати. То је био разлог због којег се он већ није вратио у своју домовину, али се ипак, надао да ће једног дана то остварити. Иначе, фон Штајндл је дуго познавао Омер-пашу, а поближе га је упознао у Сирији, и није запазио ништа што би могло да спречи његов повратак у домовину. Очевидно да је Омер-паша, приближавајући им се хтио да стави до знања аустријским официрима и конзуларним чиновницима да би се он поново вратио у Аустрију, пошто је већ обезбиједио средства за удобан живот. Тешко је, међутим, утврдити да ли је он три шкриње новца које је уза се иносио добио у мираз од своје жене или их је стекао као ратни плијен у Сирији. Било једно или друго, он је већ тада био богат човјек, па је могао размишљати да би било добро кад би се вратио кући и у миру трошио новац. То му је било сигурније него да се стално потврђује у Турској у којој је увијек, као ренегат, био под сумњом и у којој се лако падало и с већег положаја.

О овој првој војни у Сирији, Омер-пашин биограф Швајцарац Јозеф Кечет је мало знао. Навео је само толико да је Мехмуд Алијин син Ибрахим-паша последије објављивања *Танзимата* заузео Сирију и да је тамо султан Абдул Мецид упутио војну експедицију која је била повјерена Омер-паши.¹⁰⁾

10. HHStA W, St. K. Türkei VI/76, Штирмер Метерниху, Цариград 14. октобра 1840. Zur Reinigung des Andenkens an den 26te Schaban als den Tag der Veröffentlichung des Hattischerifs von Gülhane haben Seine Hoheit, über ein von mehreren Würdenträgern gestelltes Ansuchen gestattet dass derselbe in Zukunft festlich begangen werde. Die vorhergehende Nacht soll Leili Adalit d. i. Nacht der Gerechtigkeit, genannt, und durch Beleuchtung der Hauptstadt und des Bosphors gefeiert werden. Uiberdiess haben Seine Hoheit bewilligt dass in jenem Hofe des Serails vom Constantinopel wo besagtes Hattischerif öffentlich verlesen wurde, eine denksäule von Marmov aufgerichtet werde welche als Inschrift den gesammten mit dem grossherlichen Tughra (Namens Chifre des Sultans) gezierten Text des Hattischerifs führen and wornach jener Hof künftighin Meidani Adalet, Platz der Gerechtigkeit benannt werden soll. Da er sich jedoch im Innere des Serails befindet und nicht Jedermann zu demselben Zutritt erhalt, so soll eine ähnliche Saule im grösserem Massstabe im Vorhöfe der Moschee

С обзиром на то да су ови подаци уопштени и да није једна војна експедиција у којој је било генерала могла бити повјерена једном пуковнику, Кечет, извјесно, није био добро обавијештен. Уколико је то сазнао од Омер-паше, онда је и разумљиво што је Омер-паша избјегавао да говори о овом походу, у којем је чак био и ухапшен.¹¹⁾ Али, зато је много више написао о Омер-пашином другом боравку у Сирији и Курдистану. Послије двогодишњег боравка у Цариграду, Омер-паша је упућен у Сирију у зиму 1844/45. године да смири прилике послије извршеног масакра муслиманских Друза над хришћанским Маронитима. Већ тада, он је био унапријеђен у чин ферика и био је одређен да иде у Дамаск. Омер-паша је успио да смири побуну, уведе мир и ред и вођу Хибли-бега ухапси и отпреми у Цариград. И тек што је заведен ред у Сирији, изненада су се побунили Курди против увођења *Танзимата*. Опет је Омер-паша добио налог да угуши побуну. Он је у прољеће 1846. с војском која се налазила у Сирији кренуо на Дијарбекир.¹²⁾ Ту је најприје организовао заштиту Дијарбекира, повукао војску из Ерзерума за заштиту сјеверне границе Курдистана, сакупио 12 хиљада војника и с њима се упутио на југ, према Несибину и Цезиреу да дуж ријеке Тигра удари на устанике. Устанике је предводио Бедри Кан-бег, ранији османски пуковник. Премоћ у људству била је на страни устаника, али је Омер-паша бољом организацијом војске и напада успио угушити побуну и вођу допремити у Цариград. Вијест о побједи и неочекивано брзој пацификацији курдске земље изазвало је одушевљење у Цариграду и на султановом двору. Омер-паша је слављен у цијелом царству. Кад се послје неколико мјесеци вратио у Цариград, примили су га султан и Порта. Добио је скупоцјене дарове и заслужено признање, а ускоро је, захваљујући управо тој побједи, добио чин мушира (маршала). Кечет пише да је тако десертер из аустријске војске, наредник Мићо Латас, стекао у Турској највећи војни чин. Неспорно, он је тада био најспособнији војсковођа тадашње турске војске и, као што стара изрека каже, »als Einängiger der König unter der Blinder.«

Омер-паша је прије доласка у Босну био у дунавским кнежевинама 1848-1849. године. Већ тада су му умрли и отац и мајка, а неки чланови његове породице кренули су његовим стазама. Син његове сестре дошао је ујаку у Букурешт, ту примио ислам и добио име Теуфик-бег. Био је то даровит, талентован и карактеран млад човек, па је пратио Омер-пашу у ратном походу на Криму, гдје је и погинуо. У Букурешт је једног јутра бануо и старији Омер-пашин брат Никола са шеснаестогодишњим сином. И он је примио ислам и добио име Мустафа-бег. Омер-паши је приредио многе неугодности недолучним понашањем, све док се једног дана није убио. Николин син је, такође, примио ислам и добио име Омер-бег, али је био необразован, без карактера и није стекао већи положај у Турској. Умро је 1867, од туберкулозе.¹³⁾

von Sultan Bajezid errichtet, und auf selber ebenfalls der ganze Text des Hattischerifs eingegraben werde.«

11. J. Kötschet, *Erinnerungen aus dem Leben des Serdar Ekrem Omer Pascha (Michael Lattas) seinerzeitiger kaiserl. königl. österr. Grenzer Feldwebel*. Sarajevo 1885, 12.

12. J. Kötschet, нав. дјело, 13–14.

13. J. Kötschet, нав. дјело, 17–18.

Galib Šljivo

A CONTRIBUTION TO THE LIFE OF OMER PASHA
LATAS
(Summary)

The famous military commander Omer Pasha Latas was born in the family of the Border officer, in the province of Lika in 1806. He was meant to pursue a military career, and he graduated from the military school in the same regiment his father had served. Due to his father's mistake his military career had been interrupted, and the young Mihajlo – Mića Latas escaped to Bosnia, which was the part of the Ottoman Empire. He accepted entirely the Turkish way of life, and he also converted to Islam. He climbed the ladder in the military service rather quickly, and in 1832 he already had a high military rank. Omer-bey, later Omer Pasha, was not keen on talking about his former life in his homeland. Nevertheless, while adjoined to the Turkish Army in Syria that fought against the Egyptian Army, he often met the Austrian officers and civil servants of the Austrian Internunciature in Constantinople, and from time to time he could tell them a detail or two from his life. Regarding the fact that he had been an Austrian deserter, it was easy to understand that his whereabouts were followed by the Austrian men of confidence, who in turn sent their reports to the Viennese Court. They thought it especially important that Omer Pasha, who had at the time, that was between 1840 – 1842, the high military rank of *miriliva* (colonel), and was also a rich man; wanted to return to his homeland. He tried to find out if the Viennese Court was ready to pardon him and to allow him to return to his native country. He was even ready to send a beautiful Arab horse as a gift to the Austrian Emperor in order to gain his favor. According to the conversation that Omer Pasha had with Von Steindl, from the Austrian Internunciature in Constantinople, we were able to learn much more details from Omer Pasha's life, which up to present did not abound with reliable facts.

Milorad Ekmečić

THE ADVANCE OF CIVILIZATION AND NATIONAL POLITICS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN XIXth CENTURY

The basic thesis of this paper is that the national movements in Bosnia and Herzegovina were conditioned not only by the negative policy of the Turkish and Austro-Hungarian governments, but also by the retarded development of modern civilization. It was only when those movements had become sufficiently strong to take the progress of civilization in their own hands, and not to leave it to foreign governments that they obtained their historical opportunity to succeed in this. This story would have been more convincing, had the present paper encompassed the broader historical period up to 1918, instead of merely to 1908. On the other hand, there is a disharmony between the central geographical position of the province in the future Yugoslav political entity and its peripheral role in the history of the struggle for the creation of that political entity. It rather late became a factor in Yugoslav and world history, so that I. F. Jukić, the writer, complained as early as 1851, that nothing about it was known anywhere in the world, as if it belonged to »some country in the back of beyond«.¹⁾

The Advance of Civilization and the Formation of New Urban Classes

It seemed to the Frenchman Ami Boué in 1840²⁾ that in the entire Turkish Empire, including Bosnia and Herzegovina, there was no optician, and that the wearing of spectacles had not been a part of everyday life. In 1854 the

1) I. F. Jukić: *Zemljopis i povjestnica Bosne*, 1851 (The Geography and History of Bosnia), in the first volume of his collected works, Sarajevo, 1973, p. 165.

2) Ami Boué: *La Turquie d'Europe*, III, Paris, 1840, pp. 1-35.

Austrian Consul in Tuzla wrote in a report that most people did not use yeast for baking bread, although they were acquainted with it.³⁾ It was only in the middle of the century, that the skill of grafting fruittrees was introduced from Croatia, and at the same time, a better way of storing potatoes in pits; potatoes could be used for 8 months a year at the most. As late as the 1860-ies all travellers complained of piles of dung in village streets, because it was not used as manure in agriculture. Of agriculture Ami Boue said that it was »in the state it had been at the time of the Jewish patriarchs, or in the Middle Ages.« Ploughing resembled scratching the soil with an old wooden plough, since before the Osijek plough-factory was opened, there were no ploughs in Bosnia either. The first steam-engines were introduced only after 1870. Nevertheless, the Bosnian »age of steam« arrived after 1900, when by 1914 about 1.600 kilometers of narrow-gauge railways would be constructed. Normal-gauge was not avoided on account of any desire to make better connections with Europe impossible, as a number of historians believed, but because of the intention to cover all investments in Bosnia and Herzegovina from the meagre budget of the province. Railways accelerated the turnover of goods and mobility of people by 6 to 8 times. Roads were being constructed after 1851. At that time an ox-drawn vehicle would take 7 days to cover the distance from the river Sava to Sarajevo. A horse-driven carriage took half that time. After 1882 the time was cut down to 18 hours by railway, as opposed to the 4 hours it takes today.

Until 1878 the Turkish towns resembled the mediaeval towns of Europe. After the introduction of building regulations (*Bauordnung*) in 1880, the new Austro-Hungarian administration began to modernize them, but it was noticeable that most of the public buildings erected at the time of the Turkish reforms before 1878 had been built in European style, and most of the Austrian ones, after 1878 - in oriental style. Austria-Hungary wanted to preserve the oriental character of the province, hence the many Islamic imitations in the architecture of city-hall buildings, secondary schools and railway-stations.

Up to 1878 most people did not use a fork, and low oriental tables were used in the house. The first European suits reached Bosnia as late as 1878 with the return of 110.000 refugees from Croatia, where they had escaped the uprising on Turkish territory. Arms were taken from the peasants for political reasons in 1851, and since that time carrying arms had not been an obligatory part of men's national costume. The basic form of the family was the stem family (*zadruga*). It started breaking up after 1880, but they have not disappeared even to this day. With the creation of small families, the building of smaller family-homes began, and glass-windows became the norm. The progress of European civilization threatened many old habits, but the change went unnoticed. The old way of greeting had been connected with everpresent religious identification: with the Serbian-Orthodox it was »Pomozbog« (God help you), with the Catholics »Hvaljen Isus« (Praised be Jesus). From 1880 people

3) Galib Šljivo: *Sprovedenje Hatihumajuma u Tuzlanskom kajmakamatu 1856*, (The Introduction of Reforms into Practice in Tuzla District 1856), »Istorijski zbornik«, 4, Banja Luka, 1983.

complained that the German way of greeting with »Good day« prevailed, and also that young persons were greeting older persons first, and not vice versa. It was only after 1882 that the Christians assumed a modern attitude towards their Church. Until that time there were conspicuously few churches in Serbian-Orthodox villages, and in several districts it was the case that a peasant had not been to church in his lifetime, for there was no church anywhere in the vicinity. Modern Serbian-Orthodox clergy began to be educated only after the new religious schools were opened after 1882, and the Catholic clergy lost its visible oriental character, and became modernized.

These changes took place in towns mostly, for until 1878 even town with population of 21.000 like Sarajevo did not possess a single book-shop. But even the changes that occurred after that time were more visible to the local people, than to those with European standards. The poet Jovan Dučić said of the city of Mostar before 1914 that »it was separated from Europe by poverty as by a chasm. Nothing could move the town from its stony apathy. There were no noisy days, dissipated nights, or street incidents; at noon shopkeepers slumbered in their shops, and animals lay in the middle of the street.«⁴⁾

What was different after the end of Turkish rule was not the spirit of change, but the speed at which changes occurred. The looms used in Sarajevo in the middle of the XIXth century were those that had been used 400 years before.⁵⁾ Nevertheless, all urban centres which flourished after 1878, the roads which were being built hastily because of trade and military need, the industrial areas which were developing were all created on foundations laid in Turkish times. At the time of the Austro-Hungarian occupation the only strategic novelty was the avoidance of constructing roads or building industrial centres in the eastern regions of the country, those closest to Serbia. It was a conscious effort to insulate her with a belt of backwardness.

The Bosnian woman was the heroine of Bosnian history. Because of the low level of civilization and general sanitary conditions, birthrate was low and it was kept up by the permanent pregnancy of women. In the middle of the past century there was a saying that »of glasses and children one can never have too many – glasses get broken, and the children die.«⁶⁾ With the termination of the Turkish rule in 1878, the situation was to change slightly. Thus a draft board between 1899 and 1905 found that the death-rate among the Bosnian soldiers was three times that of the death-rate of soldiers from other parts of the Habsburg monarchy. Among the Bosnians there were twice as many of those permanently unfit for military service, and they were six times more

4) Jovan Dučić: *Aleksa Šantić, »Mostar i Hercegovina«*, Mostar, 1937, p. 66.

5) Ilijas Hadžibegović: *Promjene u strukturi gradskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, 1878-1914*, (The Changing Structure of the Urban Population in Bosnia and Hercegovina), »Pregled«, 2, Sarajevo, 1976; Milorad Ekmečić: *The Role of the small Enterprise in the Emergence of the Industrial Revolution in Yugoslav Lands from the End of XVIII Century till 1941*, »Petite enterprise et croissance industrielle dans le monde au XIX et XX siècles«, CNRS, Paris, 1981, p. 849.

6) I. F. Jukić: o.c, p. 347.

liable to infectious diseases, especially tuberculosis.⁷⁾ Great epidemics, »plague, cholera, and other severe diseases« happened at these intervals: 1813-16, 1832, 1834, 1836-7, 1843, 1849, 1865-75.⁸⁾ The border with Dalmatia was closed because of these epidemics for several decades after the beginning of the last century.

The only reliable data on demographic development are the official Austro-Hungarian censuses after 1879. At that time 1,158,000 inhabitants lived on 51,1 thousand square kilometers. About 3 decades later the number had increased to 1,898,000. In the first census 42,88% Serbian-Orthodox were registered, 18,08% Catholics, and 38,73% Moslems. From that time on the number of Catholics began to increase rapidly, the number of Moslems declined, and the number of Serbian-Orthodox increased slightly.⁹⁾ The sad man of the Bosnian XIX century, as if separated by walls into religious groups, never provided ready for use statistics. The ratio of these religions was 4, 3, 2. Whichever way one looked, none of them had a clear-cut majority and from these unsurmountable additions and dividings, a modern political tragedy grew.

Migrations changed the demographic picture of the province and the relations among the religious groups. It is believed that 150,000 people lost their lives in the uprising of 1875-1878, and another 260,000 in the period from 1878 to 1910. After the arrival of the Austro-Hungarian army 140,000 Moslems emigrated for political reasons, and 40,000 Serbian-Orthodox for both political and economic reasons.¹⁰⁾ It seems paradoxical that the more the peasants' right to land-ownership increased, the more readily they chose to emigrate. Financial fringe-benefits did not accompany agrarian liberation, so the Anatolian fields seemed more alluring to the Moslems, and the American mines to the Serbian-Orthodox. The fatal expression »emigrant fever« came into use after 1902, when all the male population wanted to go somewhere. Only the Catholic population increased in number because of immigration. Modernization could not be imagined without foreign experts of all professions - from maid-servants and farmers, to factory-engineers and police experts. By 1911 a network of 20 German farmers' colonies had been created.¹¹⁾ Judging by the frequent locating of these colonies along the Drina, it seemed that the Austro-Hungarian authorities intended to put up an ethnically safe barrier

7) »O degeneraciji bosanskog stanovništva« (On Degeneration of the Bosnian Population), »Pregled«, 1, Sarajevo, 1910, p. 74.

8) Dr Risto Jeremić: *Prilozi istoriji zdravstvenih i medicinskih prilika Bosne i Hercegovine pod Turskom i Austrijom*, (The Contribution to the Study of the History of Health and Medical Services in Bosnia and Hercegovina under Turkey and Austria), Belgrade, 1952, pp.18-25.

9) Đorđe Pejanović: *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, (The History of Population in Bosnia and Hercegovina), Belgrade, 1955, p. 75.

10) Milorad Ekmečić: *The International Migratorial Movements from the Yugoslav Lands from the End of the XVIII Century till 1941*, »Les migration internationales de la fin du XVIII siècle a nos jours«, CNRS, Paris, 1981, p. 373.

11) J. Heimfelson: *Die deutsche Kolonien in Bosnien*, Leipzig, 1911.

against Serbia. However, one thing is definitely true: in that endemically closed community, foreign influence was crucial for its progress.

The social history of Bosnia and Herzegovina became ambiguous, when it becomes clear that understanding of it depends on one's patience in reading tiresome statistical data about the relationships of various religions. In that feudal society the nobility and free peasants were Moslems, dependent peasants and merchants in towns were the Serbian-Orthodox, and peasants and occasionally craftsmen were Catholics. In time middle class will become the driving force of each group. Around 1910 the percentage of the population living in towns was only about 5%. There were 85.000 serffamilies to 6 or 7 thousand families of nobility.¹²⁾ The word »nobility« should not in this case evoke the usual European idea of nobility, since a part of the Bosnian nobility was impoverished (in 1910 there were as many as 10.463 members of noble families with landed property and serfs, and 4.281 without serfs). It often happened that one noble family lived from the exploitation of just one peasant family. That was the highest degree of exploitation – one man lived on the toil of another. In 1911 the writer Petar Kočić calculated that a peasant had to give two-thirds of his annual product in taxes to the state, the municipality, the church and his feudal lord.¹³⁾ That percentage remained permanently fixed, and at one time it was the same in all areas. Christians could become nobles by purchasing land, and this was especially true after 1878, when it was recorded that more than 600 people decided to take that risk.

It does not seem too bold to conclude that here too, religious teaching as to the loaning of money and Christian sin, played a certain role in the class distribution of the population. In the vicinity of Kakanj a place is mentioned, where passing Catholic peasants threw stones believing that the first man in Bosnia who granted loans to people was buried there.¹⁴⁾ And in a »paper war« between the Serbian-Orthodox and Catholic monks on sin and money-lending in (1851-1853), the Catholic side persistently stuck to the theological dogma that giving or taking money on loan was sinful. The idea of righteous deeds, about which a Catholic priest preached to his peasants (»The best dinner is the one earned righteously«) explicitly did not include trade.¹⁵⁾ A Frenchman joked about that: »God has given rule on Earth to the Serbian-Orthodox, while rule in Heaven he has left to the poor Catholics.«¹⁶⁾ With the la-

12) Dr A. Feifalik: *Ein neuer aktueller Weg zur Lösung der bosnischen Agrarfrage*, Wien, Leipzig, 1916, p. 2.

13) Petar Kočić: *Agrarna politika bosanske vlade*, (The Agrarian Policy of the Bosnian Government), in »*Sabrana Djela*«, III, Sarajevo, 1967, p. 111.

14) Toma Kovačević: *Opis Bosne i Hercegovine*, (The Description of Bosnia and Herzegovina), Belgrade, 1865, p. 51.

15) (Rafo Barišić): *Obrana pravovjernog i pravoslavnog iliti rimo-katoličnog sveštenstva i naroda u Hercegovini* (In Defense of the Rightfull and Wellbelieving Catholic Clergy and Population of Herzegovina), Dubrovnik, 1853, p. 174.

16) E. De Saint-Marie: *L'Herzegovine. Etude géographique, historique et statistique*, Paris, 1875, p. 72.

te emergence of the middle class, came also a late political movement, and first of all the late maturing of an awareness of nationality.

The local middle class was compradorial in character. Nothing like an industrial middle class existed. When at the beginning of the XXth century the Serbian national leadership considered what was to be done to diminish the importance of the Austro-Hungarian administration and increase the role of the people, it recommended the opening of schools, the printing of books, and the starting of new craftsmen's workshops in order to prevent migration across the Atlantic. Industry was not mentioned, because the society was nowhere near being able to cope with it. In 1907 out of 6.833 enterprises in the provinces, there were 4.969 (72,7%) small firms with 2 workers at the most. In 1911 general mentality was fettered by exaggerated respect for tradition, so much so that the Sarajevo craftsmen demanded the restoration of the guilds which had been banned in 1851.

Financial institutions in general appeared rather late. Some attempts during Turkish rule in the 1870-ies at the creation of village savings-institutions (*menafi sanduklari*) did not survive the termination of the Turkish period. The first bank was a Catholic pawn-shop, opened on the initiative of the Mostar Bishop in 1872 by the Austro-Hungarian Ministry of Foreign Affairs (*Monte di pieta*) on the premises of its Consulate in Mostar. From 1895 existed an official Privileged Regional Bank for Bosnia and Herzegovina, of which Serbian politicians complained that it was the financial branch of the occupation administration, for »not a single banking institution, not a single private bank in Europe is so much dependent on the political authorities, and so liable to political instructions« as this one.¹⁷⁾ For a long time international capital evaded Bosnia and Herzegovina, because the feudal economic structure was unsuitable.¹⁸⁾ From the beginning of the XXth century political movements tried hard to make up for the long-neglect of this activity, and they sped up their efforts towards the creation of national banking. By 1914 a network of local banks had been created, almost each of which had a religious or national name: 26 Serbian, 10 Croatian, and 8 Moslem. But their existence was more important for national politics, than for the economy. Their role in the economy was minimal, for in all economic investments of the time the ratio of foreign to local capital was 10:1, in favour of foreigners.¹⁹⁾ German capital was dominant, and just before 1914, out of 100 millions of capital invested in the Bosnian economy, 88 came from Germany.

A modern intelligentsia came into being as a result of the fear that the educated part of society would be comprised only of immigrant Catholics and Austro-Hungarian officials. The Turkish policy of reforms after 1856 was to

17) Nikašinović: *Die Privilegirte Landesbank für Bosnien und Herzegovina*, Prague, 1902, p. 67.

18) Bernard Michel: *Banques et banquiers au debut du 20e siecle*, Paris, 1967, p. 233.

19) Tomislav Kraljačić: *Uloha cizlho kapitálu ve vývoji kapitalismu v Bosne a Hercegovine*, (The Role of the foreign Capital Investments in B and H), »Economic History«, VII, Prague, 1981, p. 378.

blame for this state of affairs, where the turcification of schools was systematically pursued. According to Turkish official data, in 1870 there were 934 Moslem, 68 Serbian, 28 Croatian and 11 Jewish schools.²⁰⁾ Of lower secondary schools (*Rushdiye*) were 30 in 1878, and in them, besides the »local language«, Turkish and Arabic, Turkish history, and the reading of the Koran were taught. Besides these, there was also a Teacher Training College, and a Military School, as well as a school for the training of officials of the Turkish administration. The result of all this had been that up to 1878 the Moslems of Bosnia and Herzegovina had an educated class which was more Turkish in character than European or Yugoslav. Since 1866 there was one state printing press in which books in Turkish and Serbo-Croatian were printed, and since that time, two official papers were printed. Besides another printing press at a Franciscan monastery near Mostar, there were no others.

The emergence of an intelligentsia depended on the competition of two ideas of modernization in society: one, that of the Turks and the Austro-Hungarian state, and the other, the formula of modernization put forth by the national movements. The Serbian national movement was well to the fore. Up to 1914 a total of 16 printing presses were built,²¹⁾ and on the intensity with which they worked depended the dissemination of the written word from the main towns to the smaller places and villages. Besides state schools, the opening of private schools was also permitted; the largest number of them sprang up among the Serbs. These schools were supported by annual donations by the citizens (up to 50 »Napoleon« golden pieces). The schools were first opened at the beginning of the 1850-ies, and there were 64 of them by 1878, and 126 all together, by 1916. The reason for the increase in numbers was partly the fear of the Serbian national leadership that the whole of life would be controlled by the officials brought from outside Bosnia and Herzegovina, who were mostly of Catholic faith. As early as 1913 there were 319 (47%) secondary school graduates of Catholic faith, 265 (38%) Serbian-Orthodox, and 100 (14%) Moslems. The first group of 8 graduates in Sarajevo in 1898, represented the beginning of an autonomous Serbian intelligentsia from the ranks of which the main opposition in the country would arise.

The Transformation of Ottoman Feudalism and National Movements

There has been a widespread mistaken notion that the Ottoman feudal system was undergoing transformation in the direction of a free-market and capitalist social order. Statistics would easily prove that the reverse was true, so that it is calculated that in the first part of the XIXth century the state land (*erazi miri*) which was the main land fund in the Empire became mainly the property of Moslem religious institutions (*wakf*). In Anatolia two thirds of the

20) Hajrudin Ćurić: *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, (The Rise of the Moslem Schools in Bosnia and Hercegovina by 1918), Sarajevo, 1983, p. 187.

21) Kemal Hrelja: *Industrija Bosne i Hercegovine do kraja prvog svjetskog rata*, (The Development of Industry in B and H till the End of the First World War), Belgrade, 1961, p. 80.

total amount of land was *wakf* land, while in Bosnia and Herzegovina (1878)²² the figure was one third. The difference is a result of the difference in the density of the Moslem population.

In any case, this did not mean social progress but social degeneration. That process could not be stopped even by Austro-Hungarian occupation, when there was an attempt to strengthen the system and make it live. When in 1910 an attempt was made to solve the agrarian problem by purchasing the land from the nobility, the official conclusion was that the Moslem landowners could not change, and should their estates or parts of them be taken from them, and money given in return, 9 out of 10 of them would squander it. The Islamic feudal system did not recognize the institution of hereditary nobility. However, in Bosnia and Herzegovina that fact is questioned even nowadays. The struggle for political sovereignty was based on historical right, which, in the common consciousness is far more powerful than the right of an individual to gain civil rights. So the myth was created that the Bosnian and Herzegovinian nobility was a unique exception in the Islamic world, and that it was hereditary, since the nobility of the mediaeval Christian kingdom, as a sign of gratitude for the preservation of their estates, converted to Islam. It is difficult to establish when this theory was put forward.

The theory was questioned most at an official »Agrarian Conference« in Vienna in 1879 at which the state dignitary Dr. M. Kukuljević explained that the nobility in Bosnia and Herzegovina took its origin from the pre-Turkish period, so that therefore it had all legal rights to the estates it held.²³) Soon after this some serious scholars set out to prove this theory and it has remained popular to this day. However, some doubts in connection with it have always been very convincing. Even a part of the great Moslem noblemen asked the Austro-Hungarian Emperor in 1894 to institute a scholarly investigation of the real histories of the noble families, so that the real nobility could be protected by law and their titles of European nobility be recognized; for just before 1914, nearly 33.000 men and women believed that they had a right to the Moslem noble titles (the lower that of *agha*, and the higher that of *bey*).

According to the Ottoman feudal system the land was considered the property of the Sultan, and he gave it to his feudal lords to be enjoyed temporarily, as a reward for their military service. Among the first landowners (*timarlari*) in the XVth and XVIth centuries, there were also some former noblemen from Christian states, but the new Turkish feudal lords and the old Christian ones were by no means the same persons. That system began to deteriorate from the XVIth century onward by the creation of a new type of land ownership-*ciftlik* and *ocaklik timarlari*.

22) M. A. Ubicini: *Lettres sur la Turquie*, II, Paris, 1854, p. 175; A. D. Novičev: *Borba između reformatorami i konservatorami v period Tanzimata* (1839-1853), »Tjurkologičeskij sbornik«, Moskva, 1975, pp. 104-105.

23) Hamdija Kapidžić: *Agrarni odnosi u Bosni i Hercegovini*, (The Agrarian Relations in B and H), Sarajevo, 1969, p. 94.

The Sultan discontinued the old feudal system in 1833, when in the general spirit of reform it became obvious that also the obsolete social system of state ownership of the land should be reformed. Because of the resistance to reforms, in Bosnia and Herzegovina that decision was put into effect as late as 1851, when by means of a bloody pacification of a great Moslem rebellion, the old feudal lords (*spahi*) definitely disappeared, and a new nobility in which the old *spahi* constituted less than one third, was created.²⁴⁾ Although the intention of the Turkish government was the abolition of feudalism, the attempt failed and new relations were created on feudal foundations, since the new landowners also held their estates on the copy-hold basis, and not on the basis of paid manpower.²⁵⁾ Thus the attempt at reform failed and ended in a new revitalisation of feudalism, which was now much closer to classical European feudalism, than the previous Ottoman one. Upon the abolition of the system of Sultan ownership of land, the income of the former feudal lords was taken over by state officials.²⁶⁾ Legally, the process ended when a new »Agrarian Law« was passed in 1858, the same year it was done in Egypt, whose agrarian reform was considered a model to be followed in the Turkish Empire. There existed a free peasant, but he was always of the Moslem faith, and of 77.000 free peasant families in Bosnia and Herzegovina only 5% were Christian. In a dilemma whether to give the land in private ownership to its Christian tillers, or to the Moslem feudal lords, the Sultan preferred the latter, so as a consequence, feudalism was not abolished in Bosnia and Herzegovina until 1918. The transformation of the old into new feudalism lasted long after 1878, and the Austro-Hungarian administration completed it with a series of laws enacted until 1880.²⁷⁾ All Turkish land-reform laws were translated into German and became a part of legal practice.

The reason for this was the conviction of the Austro-Hungarian authorities that the Moslem aristocracy was the main social pillar which would guarantee the continuity of Habsburg rule. They believed that the Moslem aristocracy constituted a viable establishment-elite, so the attempt was made to create a social system which would, in time, become a replica of the Hungarian system in which the reformed aristocracy stood at the head of the society. This was contradictory to the basic motif of social progress in the Balkans. The peasants aspired to create a community of free peasants after the example of independent Serbia after 1815.

The reform of the feudal social order was not accomplished without great peasant revolutions. Any reform in land-ownership began with the question

24) A. S. Aličić: *Uredjenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, (The Organisation of the Administration in Bosnian Eyalet), Sarajevo, 1983; Isti: *Odnosi sela i grada u Bosni i Hercegovini u XIX vijeku*, (The Village and Town in B and H during the XIX Century), »Jugoslavenski istorijski časopis«, 1-2, 1974.

25) The conclusion made by the Turkish modern historian H. Inalcik. See A. D. Novičev: o.c, p. 104.

26) Gabriel Baer: *Studies in the Social History of Modern Egypt*, Chicago, London, 1969, p. 64; The same author: *A History of Landownership in Modern Egypt, 1800-1950*, London, 1962, pp. 6,13.

who was the owner of the land; the peasant who tilled it, or the feudal lord who had leased it from the Sultan. The argument of the peasants had always been that their memory was quite fresh, and that they knew that the aristocracy seized it only recently. They sent a complaint to the Sultan in Istanbul in 1859 in which they said that »there are people in Bosnia who remember very well that certain *ciftiks* appeared only recently. Some mighty bey would appear with his armed retinue in a village and forced the *raya* to cede their land and to pay him dues.«²⁸⁾ The same tune could also be heard at the time of the Austro-Hungarian occupation. It was well-known that the basic tax that a peasant paid to his feudal lord – the »third«, was introduced only after the agrarian reforms of 1848, and introduced to Northern Bosnia along the lines of similar institutions in Croatia and Hungary. Thus, undergoing reforms, Turkish feudalism assumed west-European forms, just at the time when such feudalism was being toppled and had begun to disappear from the historical scene in Central Europe.

This controversy about the matter of land ownership peasants solved by a series of bloody rebellions. From 1848 to 1875, the reason for all of them had been the attempts at agrarian reform in which legal right to own the land was given to nobility and not to the peasants. The biggest of those rebellions, called »Luka Vukalović's Rebellion« after one of its leaders, took place between 1852 and 1862. The French diplomacy was to blame for the rebellion. As early as 1848 France demanded from the Turkish Sultan the introduction of social reform for the peasants, and that Serbian vice-governors from the Principality of Serbia be brought into the Turkish administration.²⁹⁾ The Turkish government refused to carry out these measures, but it admitted that the position of Christian peasants in Bosnia and Herzegovina under the rule of the Moslem aristocracy was unbearable. Proclamation of reforms in 1851 caused the rebellion of the conservative Moslem population, and it was crushed in blood in a few months.³⁰⁾ There were such rebellions for preservation of the old Moslem order later as well. This one was the greatest and most important from the historical point of view. After the Constitution of 1876 was passed the rebellion was repeated, accompanied by the carrying of the shroud of the Prophet Muhammed through the Bosnian towns. These were the distant omens of later Moslem fundamentalism. After the proclamation of the new reform law for the entire Empire (*Hatti Humayun*) in 1856, the reforms got an overall framework and brought about a thorough change in the Turkish Empire. New courts were formed before which Christians were equal

27) »Sammlung der für Bosnien und die Herzegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen« 1878-1880, Sarajevo, 1880 (second edition 1906).

28) Nil Popov: *Položenije raji v sovremenoj Bosnii*, »Slavjanskij sbornik«, Sanktpetersburg, 1875, p. 333.

29) Pančo Darev: *Dokumenti za blgarskata istorija*, (The Sources for the Bulgarian History), III, Sofia, 1940, p. 305.

30) Galib Šljivo: *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850 - 1852*, (Omer-paša Latas in Bosnia and Hercegovina), Sarajevo, 1977.

with Moslems. A new police force, army and administration were created. From the *Vilayet* Law of 1865, Bosnia and Herzegovina got some kind of administrative autonomy like other historical provinces of the Empire. Besides a governor, there was a Provincial Council in which the representatives of Christians and Jews were seated. Turkish was not the only language of administration and public life, but Serbian in the reformed Serbian cyrillic, which was used by other Serbs outside the Turkish Empire, was introduced. The only difference was that the Turkish administration stubbornly rejected the national name of the people and the language, and kept calling it »Bosnian« or »local«. Moreover, a large number of school textbooks which were printed by the state, were translations of textbooks from Serbia, in which Serbian names were merely deleted.³¹⁾

The effecting of the new reforms, and especially the organizing of the new army after a European model, and with European arms, required a lot of money. A way out was found in increased loans from European banks, mostly British and French. The previous habit of paying for the import of goods with export of gold³²⁾ had caused a general outflow of gold from the Turkish lands. By 1876, when it went bankrupt, Turkey was already so deep in debt, that in order to repay its foreign obligations it had to pay 300 million francs out of the 380 million which was the total annual revenue.³³⁾ Such enormous demands of foreign banks influenced the rapid increase of taxes. Tithe was the main tax, so that it had been several times above its nominal value by 1875.

The impossibility of paying such high taxes caused rebellions in Herzegovina, Bosnia and other parts from the middle of 1875. The rebellion lasted till the middle of 1878 and was the reason for the opening of the »Great Eastern Crisis« of that time. Serbia and Montenegro started war against Turkey with the design of creating a common Serbian state from Vidin in Bulgaria to the western frontiers of Bosnia and Skadar in Northern Albania.

In the course of 1876 the rebels in Bosnia proclaimed unification with Serbia, and in Herzegovina unification with Montenegro. This immediately caused an international crisis and Austro-Hungarian political intervention. Ever since the defeat of the 1848 revolution the Austrian government had feared that by unification of Bosnia and Herzegovina and Serbia, a strong Serbian state, attractive for the Croats would be formed.

Finally, by the international mandate granted at the Congress of Berlin in 1878 Austria gained the right to occupy Bosnia and Herzegovina and establish order there.

31) Vojislav Bogičević: *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463 do 1918*, (The Historical Development of Primary Schools in Bosnia and Herzegovina), Sarajevo, 1965, pp. 57–58.

32) F. E. Bailey: *British Policy and the Turkish Reform Movement. A Study in Anglo-Turkish Relations 1826–1853*, Cambridge, 1942, p. 77.

33) A. Du Velay: *Essai sur l'histoire financière de la Turquie depuis le regne du Sultan Mahmoud II jusqu'à nos jours*, Paris, 1903, p. 183.

Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina brought a new quality into the political history of the province. Its basic objective was to make impossible the unification of Serbs and Croats within a single Yugoslav state. The historical meaning of Austro-Hungarian rule in Bosnia and Herzegovina was formulated by general Sarkotić, the governor of the province in 1917: Bosnia was to be »a breach between Serbia and Croatia which would prevent any form of Yugoslav unity«, but with time it betrayed that role and became »less and less the breach that separates, and more and more the fire which connects the explosives on the left and right banks of a river.«³⁴⁾

The difference between national movements in Bosnia and Herzegovina in Turkish and Austro-Hungarian time lay in the fact that up to 1878 they were supported by the peasant class, while from 1878 onwards the middle-class from towns was taking over. The »National renaissance« in Bosnia and Herzegovina was considerably late in comparison with that in the rest of the Habsburg Empire. Nevertheless, they had the same dynamics: the middle-class, small in numbers, tried to act as political leader of the peasant majority, through a system of institutions, which instilled in the consciousness of the people the legal objective for which they strove. Those institutions were schools, newspapers, literature, church and choral activities, and sports and cultural societies. In 1910 a majority, 920 of the people were still illiterate, and that showed the greatness and the tragedy of the attempt of the urban minority to lead society by legal means. The first such attempt at »national renaissance« was initiated by the Serbs in Bosnia and Herzegovina after 1851. At that time there existed a network of secret organizations in the area, which worked under the control of the Serbian government. They were founded in Belgrade in 1849, and were to last with some breaks till 1874. The Turkish authorities from the very beginning fought against this movement, and tried to nip it in the bud. By the order of the Government Commissar, Kyuamil-Pasha, of 1853, the names »Serb« and »Latin«, for the Orthodox and Catholic population respectively, were banned as a novelty, and it was ordered that the former official names of »Urum« and »Catholic« be used.³⁵⁾ During the reforms of 1865 Bosnia and Herzegovina obtained administrative autonomy and the Turkish Government interpreted this as follows: »Bosnia has preserved its historical individuality in spite of all the changes that time has brought, and its ancient nationality has survived here all turmoils of the past. The Bosnian people fully manifest their nationality, which is not only genetic, but historically connected with this land.«³⁶⁾ This attempt at the creation of an artificial Bosnian nation proved unworkable, and the authorities had given it up already in 1868, after creation of the theory of the unitarian »Ottoman nation«, to which

34) Milorad Ekmečić: *Društvo, privreda i socijalni nemiri u Bosni i Hercegovini*, (The Society, Economy and the Social Disturbances in B and H), »Istorija srpskog naroda«, VI-1, Belgrade, 1983, p. 560.

35) Ibid, p. 485; Berislav Gavranović: *Bosna i Hercegovina od 1853. do 1870*, Sarajevo, 1956, p. 44.

36) The Leading article in »Bosanski vjestnik«, I, Sarajevo, 1866.

all citizens belonged. From the beginning of 1870-ies official papers in Sarajevo advised »Christian and Jewish children« to call themselves Ottomans and to retain that name as their national name.³⁷⁾

Austria-Hungary would continue in the same vein after 1878. Especially at the time of the »Kallay regime«, 1882 – 1903, the authorities did all they could to modernize the society, on condition that the people be re-educated as national consciousness was concerned. National names were forbidden, and the idea of a Bosnian nation and a Bosnian literary language, which differed from both Serbian and Croatian, was systematically encouraged.

Until recently, historians used up a lot of paper explaining Kallay's politics, without finding the correct answers to numerous unclear questions. Kallay developed the theory that in these regions the national movement was not yet developed, so his main objective was not to allow Moslem population to gain national consciousness in the Serbian manner.³⁸⁾ At the news that in 1893, some prominent Moslems in Herzegovina had chosen to declare themselves Serbs, he ordered that »that malediction be nipped in the bud.« He believed that by transplanting the Hungarian idea of »political people« as sovereign in an ethnically mixed land, the consciousness of a new »Bosnian nation« could be developed. Because of this he supported Moslem separatism and the ideas of the Moslem ethnic particularity both publicly and secretly.

The policy of encouraging national and religious friction in Bosnia and Herzegovina was quite successful and except in the case of the young after 1903, the political movements of the Serbs, Croats and Moslems never united with each other.

It was only in 1844 that most of the Catholic friars had been included to co-operate with Serbia, and 39 friars »meaning well for the good of the people« collaborated actively.³⁹⁾ The co-operation was never renewed, and from the 1860-ies Catholic clergy in the provinces worked openly in support of Austro-Hungarian occupation. The error of 1878 determined the pattern of behaviour of the Serbian national movement in Bosnia and Herzegovina. The conviction of some Yugoslav historians that the resistance of the Moslem and Serbian-Orthodox against Austro-Hungarian occupation of 1878 had autochthonous roots,⁴⁰⁾ is not tenable. Recent research showed that the idea of resistance had come from the Turkish Sultan⁴¹⁾ and that the armed resistance aga-

37) »Bosna«, 183, 6, 18, January 18, 1870; J. A. Petrosjan: *Iz istoriji propagandi doktrini osmanizma na Balkanah*, »Tjurkologičeskij sbornik«, Moskva, 1973, p. 143.

38) Tomislav Kraljačić: *Režim Benjamina Kalaja, 1882–1903*, (The Manuscript of Ph. D., Sarajevo, 1982)

39) Vladimir Stojančević: *Južnoslovenski narodi u Osmanskom carstvu od Jedrenskog mira 1829. do Pariskog kongresa 1856*, (The South Slavic Peoples in the Ottoman Empire from Adrianople Peace Settlement 1829 till Paris Peace Settlement 1856), Belgrade, 1971, p. 197.

40) *Naučni skup »Otpor Austro-ugarskoj okupaciji 1878. godine«*, (The Essays presented at the Conference »Resistance to the Occupation of B and H 1878«), Sarajevo, 1979.

41) Roderic H. Davison: *The Ottoman Empire and the Congress of Berlin*, »Der Berliner Kongress von 1878«, Wiesbaden, 1982, pp. 217, 218.

inst the occupation of Bosnia and Herzegovina was a model of pan-Islamic resistance against the European powers.⁴²⁾

The pan-Islamic movement supported by the Turkish Sultan was created in the belief that the reform policy with the support of the western-European states had cut the roots of the Ottoman state, so that a slow turn towards introduction of Islamic fundamentalist ideas was being made. By 1880 a committee was formed in Mecca for rallying all pan-Islamic movements from India to Bosnia, and it had its representatives in the numerous Bosnian and Albanian emigration groups in Turkey. Simultaneously, the old pan-Slavic movement was defeated by 1878, and was undergoing transformation.⁴³⁾ The new pan-Slavism after 1878 had a large number of Serbian representatives who formed a Committee for the Liberation of Bosnia and Herzegovina. Their objective was to make the pan-Slavic movement more democratic and to tie it to European liberation movements. At the same time, it was planned that all political disputes between the Slavonic peoples should be solved by plebiscite and democratic measures. This new form of pan-Slavism emphasized its alliance with the Moslem aristocracy in Bosnia and Herzegovina; and by promising that the Serbian movement would withdraw its demand for a solution of the agrarian issue, they tried to create an alliance with the pan-Islamic leadership. The result of this attempt was co-operation of the Serbian-Orthodox with the Moslems in a joint uprising against Austria-Hungary in Herzegovina in 1882.

Just as he had not supported the idea of the nationalizing process of the Albanians, the Turkish Sultan feared the Serbianising of the Moslems in the Balkans. Thus from March 1882 he preferred to communicate with the Vienna government about the maintenance of the occupational status of Bosnia and Herzegovina within the framework of the Habsburg state. Thus because of these mutual pan-Islamic and pan-Slavonic illusions Serbo-Moslem co-operation in 1882 proved to be a failure and could never be renewed to the same extent, but it had one lasting result: the permanent political strategy of the Serbian national movement became national unity with the Moslems and the creation of a common national movement of unity in case of a plebiscite against Austria-Hungary. It was believed that the occupational system in Bosnia and Herzegovina had to go through an internal crisis and that the European powers would demand at a new diplomatic congress, that the people themselves had their say as to the form of their state.

In the conditions of the despotism of the Kallay regime after 1882, the previously open national policy became secretive and found substitute for its political activity in activating various cultural, musical and sports societies.

42) Milorad Ekmečić: *Ustanak u Hercegovini 1882. i istorijske pouke*, (The Uprising in Herzegovina 1882 and Historical Consequences), »Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu«, 19, 1982, p. 28.

43) S. D. Skazkin: *Konec Avstro-Rusko-Germanskog sojuza*, Moskva, 1928 (second edition 1974), p. 108.

They were formed on the model of identical German societies after 1848.⁴⁴) The first such society was formed by the Jews (»Benevolencia«) and the Serbs followed suite. The Moslems and Croats also had their societies.⁴⁵) In spite of the fact that the societies were forbidden any kind of political activity, they were actually a kind of elementary school of the national movements till 1903. From 1905 on, legal political parties were beginning to emerge. The essential characteristic of the policy of making the masses conscious of their nationality was that it was a movement of the minority in towns, of those 8 per cent who could read and write. The mass of peasants with 92 per cent of them illiterate, was the passive object of that policy. The relationship between the elite and the mass of the population did not have the same political dynamic: the elite attempted inter-religious co-operation, on condition that the solution of the agrarian issue be renounced, while the peasants lost patience. The two were never to come together, and each Serbo–Moslem political agreement remained confined to the circle of the few who represented the town elite.

The most important of the institutions which were substitute for a political organisation in the conditions of a despotic regime, was the autonomy of church and school communities. These were created after 1856, and they flourished especially after 1878. The Serbian scholar Stojan Novaković explained that such autonomous community activities were in fact »a national state within the alien state«. They had the right to manage Church business, to organize private schools, choose their teachers and priests and to organize public life within a limited scope, by organizing certain festivals and gatherings. The Austro–Hungarian authorities made an attempt to keep them strictly within a religious framework, but they tried in a hundred ways, and succeeded, to overstep these obstacles. It became more and more evident that Kallay's formula of modernization, conditioned by the creating the spirit of an artificial Bosnian nation could not succeed. The best description of this was given by a French diplomat: »Refinement of the means of suppression is not civilization«. The Serbian »autonomy movement« for the protection of the autonomous church and school began in 1896 and lasted till 1905, while the Moslem movement lasted from 1899 to 1909.⁴⁶) Although they had some common points and complemented each other, in their final aims they held opposite positions: the Serbian aspired towards unification of all Serbs in a national state, the Moslem endeavoured to preserve the spirit of the Turkish political heritage and lasting ties with the religious mainstream in Turkey. Nevertheless, they tried to come to terms in 1901 and 1902 on condition that the Moslems accept

44) George L. Mosse: *The Nationalisation of the Masses. Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, New York, 1975.

45) Đorđe Pejanović: *Kulturno-prosvetna, humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austro-ugarske vladavine*, (The Educational, Humanistic and Social Associations in B and H during the Austro-Hungarian Rule), Sarajevo, 1930.

46) Nusret Šehić: *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini*, (The Moslem Autonomous Movement under the Austro-Hungarian Administration in B and H), Sarajevo, 1980.

Serbian nationality, language and writing, and the Serbs the autonomy of Bosnia and Herzegovina under the Sultan's sovereignty on condition that the immigrant Catholics be expelled.⁴⁷) There remained a lot of vague points in connection with these secret negotiations, but one thing was clear, namely, that it was an agreement of the insincere about the mutual recognition of their strategic aims: rejection of Austria-Hungary, the granting of the lasting ties with the Sultan, on condition of the acceptance of Serbian nationality. None of the above survived. Among the old Moslem leaders, there was not a single one who advocated the idea of the unification of Yugoslavia, while among the young, who were growing in numbers all the time, there were less and less of those who cared for Sultan and his political patronage. Naturally, the basic mass of believers remained true to their feelings of Islamic solidarity and the traditions of the Turkish state.

Among the Serbian peasant masses the idea of some state other than a purely Serbian one never existed at all.

In such conditions no political agreement was possible. By the Annexation of Bosnia and Herzegovina in 1908, Austro-Hungarian policy succeeded in permanently separating the religious movements, and in keeping them apart.

Thus the meaning of the national renaissance which had lasted in the province since the middle of the XIXth century, becomes clear. From the very beginning it was obvious that national identification never crossed the religious barriers. Only the new generation of the young people did not remain loyal to the religion-conditioned politics, with the result that the idea of the unification of Bosnia and Herzegovina with a larger Yugoslav community, obtained a real historical foundation. At the same time it became permanently present in the history of the world, although it had scarcely been heard of as late as 1851.

Milorad Ekmečić

NAPREDAK CIVILIZACIJE I NACIONALNA POLITIKA U BOSNI I HERCEGOVINI XIX VIJEKA

(Rezime)

Članak je podijeljen na dva posebna dijela. U prvom (*»Napredak civilizacije i nastanak nove građanske klase«*), daje se osvrt na spori razvoj proizvodnih snaga i modernizaciju starog islamskog društva. Stranim putnicima je izgledalo da bosanski selja-

47) Dževad Juzbašić: *Pokušaji stvaranja političkog saveza između vođstva srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta u BiH*, (The Attempts of a Political Alliance between Serbian and Moslem Autonomous Movements in B and H), »Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu«, XIV, 1978, pp. 141-145.

ci obrađuju zemlju kao što se radilo u antičkoj Palestini. Struktura grada je dugo zadržala srednjovjekovni karakter, putevi nisu izgrađivani do iza 1851. U drugom tematskom dijelu (*»Preobražaj osmanskog feudalizma i nacionalni pokreti«*), opisuje se klasična socijalna struktura u islamskom društvu. Čitlučenjem se mijenja profil feudalne klase i država zakonima osigurava ovu transformaciju. Iza austrougarske okupacije 1878, ova je politika nastavljena. Agrarno pitanje se rješava tek iza 1910, po sistemu otкупа. Zaostalost društva i nastojanje okupacionih vlasti da je politički eksploatiše, imaju za posljedicu da ojačava tendencija da se nacionalni pokreti dijele po vjerskom okviru. U osnovi je takav proces ostao i nakon pokreta za vjersku i prosvjetnu autonomiju.

Ибрахим Тепић

УСПОСТАВЉАЊЕ АУСТРОУГАРСКЕ ОКУПАЦИОНЕ ВЛАСТИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У ИЗВЈЕШТАЈИМА РУСКОГ КОНЗУЛАТА У САРАЈЕВУ (1879-1880)

Интересовање Русије за збивања у Босни и Херцеговини није престало након почетка руско-турског рата (1877-78), када је она повукла све своје дипломатско-коизуларне представнике са територије Османског Царства, нити потписивањем Берлинског трактата 1878. године, којим је Аустро-Угарска добила право да окупира Босну и Херцеговину. Иако је након потписивања Берлинског уговора Русија, као и друге државе, имала право да у овој покрајини обнови рад конзулата, она то није учинила све док је трајао процес окупације. Руска јавност је са симпатијама пратила покрет отпора аустроугарским снагама. Те догађаје су пратили новинари руских листова, званични представници у Београду и Цетињу и повјереници славјанских комитета.¹⁾ Након завршетка окупације, у октобру 1878. године, руски званични представници, посебно посланик на Цетињу Александар Семјонович Јонин, изражавали су задовољство што су се аустроугарске трупе зауставиле на договореним линијама. Други моменат који су руски званични представници сматрали значајним био је постигнути споразум о репатријацији избјеглица из Црне Горе у Херцеговину. Тиме је требало да аустроугарска власт преузме на себе обавезу даљег издржавања и помагања привредне активности избјеглица при повратку у разрушене и напуштене домове у Херцеговини.²⁾

1. О томе опширније: Ибрахим Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856-1875)*, Сарајево 1988.

2. Архив внешней политики России (АВПР) Москва, Главный архив (ГА) Ц-А2, 1878, дело (д.), 1049, А. С. Ионин - Н. К. Гирся, Цетинье, 1 августа 1878, лист (л.) 174-184. Успореди: АВПР, ГА ц-А2, 1878, д. 1049, Выписка письма барона Врангеля, л. 386-387.

Организација и функционисање окупационе власти у Босни и Херцеговини након 1878. године била је предмет истраживања у нашој историографији у више наврата.³⁾ Захваљујући темељитим истраживањима и богатој сачуваној грађи у архивима у Сарајеву и Бечу, истраживачима је пошло за руком да до детаља реконструишу низ питања из ове области. Један од недостатака ових истраживања садржан је у томе да су она вршена искључиво на основу грађе аустроугарске провинцијске.

Циљ овог рада је да на основу сачуване грађе у Архиву спољне политике Русије у Москви покуша сагледати организацију и функционисање аустроугарског окупационог система, како га је видио руски конзуларни представник у Сарајеву, од почетка 1879. до средине фебруара 1880. године.

Први званични представник Русије у Босни и Херцеговини након окупације био је Николај Николајевич Ладиженски. О његовој активности прије доласка у Сарајево знамо мало. Из доступних докумената се види да је средином 1876. године био секретар и драгоман руског генералног конзулата у Београду.⁴⁾ У новембру исте године замјењивао је генералног конзула А. Н. Карцова.⁵⁾ Већ тада је важио за истакиуту фигуру славјанофилског покрета. Код њега су одржавани важни састанци, којима је присуствовао и српски митрополит Михајло.⁶⁾ Према једном писму листу *Новоје времја* с краја 1877, Ладиженски је био почасни члан Руско-српског славјанског благотворног комитета у Београду, који је окупљао 21 члана.⁷⁾ Своју активност у овом комитету наставио је и након доласка новог конзула А. И. Парсијанија. Из једног извјештаја Персијанија види се да су му повјеравани значајни задаци. Он је тада био добио задатак да провјери стање готово 15.000 босанских избјеглица, углавном жена и дјеце. Захваљујући управо извјештају Ладиженског, представници петербуршког славјанског комитета, кнез А. И. Васиљчнков и Г. Л. Дримпелман, представник Комитета у Београду, дозначили су почетком 1878. знатну помоћ избјеглицама из Босне.⁸⁾

Очито је руска влада приликом одређивања за личност коју би упутила у тек окупирану Босну и Херцеговину имала у виду да је Лади-

3. Хамдија Капићић, *Херцеговачки устанак 1882. године*, II издање, Сарајево 1973, 15–74, Томислав Краљачић, *Калајев режим у Босни и Херцеговини (1882–1903)*, Сарајево 1987, 430–482. Бројни радови из ове области наведени су у: Иљас Хаџибеговић, *Послијератна историографија о Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске владавине 1878–1918. године*, у *»Савјетовање о историографији Босне и Херцеговине (1945–1982)«*, АНУБИХ, Посебна издања, књ. LXV, Одјељење друштвених наука, књ. 12, Сарајево 1983, 67–77.

4. *Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875–1878* Издательство «Наука», Москва 1978, 142, 435.

5. Исто, док. 144, стр. 203.

6. Исто, док 83, стр. 142.

7. Исто, док. 265, стр. 340.

8. Исто, док. 276, стр. 357–358.

женски боравећи у Београду био довољно упућен у цјелокупну балканску проблематику, а посебно у стање у сусједној покрајини.

Ладиженски је, како је сâм касније писао, стигао у Сарајево у јануару 1879.⁹⁾ Није имао проблема са смјештајем, јер је ту од раније постојала зграда руског конзулата. Међутим, његов долазак у Босну и примање дужности конзула били су скопчани са проблемом прихватања акредитива од стране војводе од Виртемберга. Ладиженски му се обратио писмом 31. јануара (12. фебруара) 1879, у којем га обавјештава да од тога дана, по овлаштењу своје владе »води царски руски конзулат у Босни«. ¹⁰⁾ Након нешто мање од мјесец дана на ово писмо одговорио му је цивилни адлатус барон Јовановић. ¹¹⁾ У својој ноти Јовановић тврди да по налогу министра иностраних послова није у могућности »у садашњим околностима оправдати успостављање пуномоћи које су Вам додијељене од стране Ваше владе«. Јовановић је инсистирао на претходном достављању агремана и извршавању уобичајених формалности које је предвиђао аустроугарски протокол. ¹²⁾ Овакав одговор је, с разлогом, узнемирио Ладиженског, те је телеграмом, а затим и опширнијим извјештајем о свему обавијестио руског амбасадора у Бечу, Ј. П. Новикова, ¹³⁾ да би на крају о свему извјестио и државног секретара Н. К. Гирса. ¹⁴⁾ Ладиженски се жалио да је дошао у ситуацију да не може испуњавати своје конзулске обавезе и да је поступком барона Јовановића сведен у положај обичног грађанина. Тиме су, по његовим ријечима, сви руски поданици у Босни остали без неопходне конзулске заштите. ¹⁵⁾

Аустроугарске власти, су, највјероватније, биле добро информисане о активности Ладиженског у Београду. Осим тога, његов долазак у Сара-

9. АВПР, СП6 ГА у-А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладиженский – Н. К. Гирсу, Сараево, 29 фебруара 1880, л. 2-2'.

10. АВПР, СП6 ГА у-А2, 1879, д. 829, Copie d' une note adressé par le garant du consulat de Russie a S.A.R. le Duc de Wurtemberg, Gouverneur civil de la Bosnie et del' Herzegovine en date du 31 Janvers (12 Fevrier) 1879, 1. 3-3'.

11. У нашој литератури устаљено је мишљење да је институција цивилног адлатуса у Босни и Херцеговини уведена тек након реорганизације земаљске управе, која је услједила као посљедица херцеговачког устанка 1882 (Хамдија Капићић, *Херцеговачки устанак*, 21). Руска грађа, међутим, јасно показује да је та функција постојала и раније и да ју је обављао генерал Стеван Јовановић. Након његовог одласка војвода од Виртемберга је обједињавао војну и цивилну управу (АВПР, СП6 ГА у-а2, 1880, д. 830, М. Vakunine – de Giers-u, Sarayewo, le 12 Octobre 1880, 1. 60)

Након поновног увођења функције цивилног адлатуса, у септембру 1882, његове ингеренције су биле, очито, знатно шире.

12. АВПР, ГА у-А2, 1880, д. 829, Copie d' note de l' Adlatus du Gouverneur Civil en Bosnie et en Herzégovine, baron Iovanovitch au gerant du Consulat de Russie, en date de Sarayewo, le 27 Fevrier (11 Mars) 1879. 1. 3.

13. АВПР, ГА у-А2, 1880, д. 829, Copie d' un rapport du conseiller honoraire Lodyginsky a S. S. M. de Novikow, Sarayewo 3/15 III 1880, 1. 2.

14. АВПР, ГА у-А2, 1880, д. 829, N. Lodyginsky – de Giers-u, Sarayewo, 3/15 III 1880. 1. 1.

15. АВПР, ГА у-А2, 1880, д. 829, N. Lodyginsky – de Novikow, Sarayewo, 3/15. III 1880, 1. 2.

јево временски се подударао са доласком дописника *Новог времена* и неких других листова у Русији, Павла Ровинског, чији су чланци против окупације Босне и Херцеговине засигурно били познати аустроугарским властима.¹⁶⁾ Присуство ове двојице Руса у Сарајеву морало је изазвати подозрење власти. Зато су обојица били предмет занимања полиције.¹⁷⁾ И док је за протјеривање Ровинског из Босне била потребна само једна интервенција Заједничког министарства финансија везано за оцјену његовог дописа у *Новое время*, дотле је Ладиженски остао у Сарајеву као званични руски представник. Како је он ријешити свој статус, из расположиве грађе није могуће сагледати. Чињеница је да никада није добио статус конзула, већ је остао само вршилац те дужности.

Неријешен статус руског конзулата у Сарајеву битно је утицао на то да његов повјереник није био у стању да редовно доставља своје политичке извјештаје. Ладиженски је од самог почетка знао да те извјештаје не смије слати у Беч посредством аустроугарске поште, а није имао посебног курира за то. Овај конзулат се тако нашао у својеврсној изолацији. Његов представник није могао да редовно остварује »приватне односе са представницима власти и локалним становништвом«. Сви његови покушаји да се приближи цивилним и војним властима остајали су без нарочитог успјеха, док су »жители, без обзира на звање и религију систематски избјегавали контакте са конзулатима бојећи се да ће на себе навући подозрење окупационе власти.«¹⁸⁾ Анализирајући разлоге изолованости руског конзулата, Ладиженски је покушао поредити свој положај са положајем енглеског, њемачког и француског конзула. Закључио је да се и они налазе у деликатном положају. Међутим, њихову предност је видио у томе што су они те дужности обављали још у вријеме османске управе и што су били »свједоци сарајевске и мостарске револуције и наступања аустроугарске армије у јулу 1878. године.«¹⁹⁾ Захваљујући томе, ови конзулати су могли да без ичије помоћи дјелују и расуђују о локалним појавама. За разлику од ранијих руских конзула у Сарајеву и Мостару, Ладиженски је процјењивао да су блискост језика припадника све три велике народне скупине у Босни и јединство религије са Србима изазивали неповјерење аустроугарских власти према Русима.²⁰⁾

Прикупљање података о земљи и људима Ладижински је вршио опрезно, посредством званичних власти и јавних гласила. Како сам пише,

16. В. И. Фрейдзон *Корреспонденција Павла Ровинског о сопротивленин в Боснии австријској окупацин в 1878 году*, »Научни скуп: Отпор аустроугарској окупацији 1878. године у Босни и Херцеговини«, АНУБиХ, Посебна издања, књ. XLIII, Одј. друшт. наука, књ. 8, Сарајево 1979, 193-201.
17. Томислав Краљачић, *Мјере аустроугарске управе у Босни и Херцеговини на сузбијању руских утицаја у првим годинама окупације*, Гласник архива и Друштва архивских радника БиХ, бр. 27, Сарајево, 1987, 69-71.
18. АВПР, ГА у-А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженскій - Н. К. Гирсу, Сарајево, 29 фебрала 1880, л. Г.
19. Исто, л. 2.
20. Исто.

однос са »локалним властима и становницима ограничавао се на општеприхваћене учтивости не прелазећи у ближе познанство«. ²¹⁾ Овакав начин дјеловања резултирао је рјеђим контактима са претпостављеним у Петербургу и Бечу. Ти су се контакти, изгледа, одвијали, углавном, телеграмским депешама. ²²⁾

Ни руска амбасада у Бечу није била у сталном контакту са конзулатом у Сарајеву. Тамошњи амбасадор Ј. П. Новиков је повремено у својим извјештајима Министарству иностраних послова обухватао и проблематику Босне и Херцеговине, уколико је она била предмет расправе највиших органа Монархије. Међу њима, свакако, значајно мјесто заузима извјештај упућен државном секретару Н. К. Гирсу од 5. (17) новембра 1879. године. ²³⁾ У њему се Новиков осврнуо на приједлог Закона о управи Босном и Херцеговином, који се тих дана нашао на дневном реду парламената у Бечу и Пешти. ²⁴⁾ Аутор извјештаја је изнио основну садржину овог закона, задржавши Гирсову пажњу посебно на проблему самофинансирања Босне и Херцеговине. Он наводи да је влада инсистирала да трошкови окупираног подручја морају бити обезбијеђени из земаљских прихода, а ако би се показало да је то немогуће, текући трошкови администрације били би покривени из заједничког буџета. Према овом извјештају, од принципа самофинансирања биле су изузете жељезнице, јавне зграде, царинска надлештва и још неке институције, чији би статус био регулисан посебним законима двају законодавних тијела. Новиков је запазио да је овај закон аустроугарске врхове ставио пред три рјешења статуса окупираног подручја: аутономију Босне и Херцеговине, њено припајање Далмацији, тј. цислајтајској половини Монархије или, пак, подјелу окупираног подручја тако што би Босна припала земљама круне Св. Стефана, а Херцеговина Аустрији. Руски амбасадор је примијетио да се аустроугарска влада »није усудила да пресуди о будућности те се сакрила иза садашњег привременог стања«, у којем се наша Босна и Херцеговина. Посебно мјесто у извјештају добили су расправа о пројекту Закона у пештајском парламенту и иступање опозиције, која је одлучно устала против овог закона. Новиков је отворено изио неodrжив став Хабзбуршке Монархије око анексије, подвлачећи »слабости међународног темеља на којем почивају права њене владавине у Босни и Херцеговини«, који је Порта могла сваког момента довести у питање. ²⁵⁾

21. Исто 1. 2'.

22. Примјера ради, међу доступном грађом сачуван је телеграм Ладиженског од 28. јула (по старом календару) 1879. године у којем обавјештава о узроку и посљедицама пожара у Сарајеву. (АВПР, ГА у–А2, 1879, д. 829, л. 4/.

23. АВПР, Ф. Канцеларија, 1879, д. 144, Novikow – de Giers-у, Vienne, 5/17 Novembre 1879, 1. 628–630.

24. О историјату овог закона види: Џевад Јузбашевић, *О настанку паралелног аустријског и угарског закона о управљању Босном и Херцеговином из 1880. године*, Радови АНУ-БиХ, књ. XXXII, Одј. друшт. наука, књ. 11, Сарајево 1967, стр. 163–196.

25. АВПР, Ф. Канцеларија, 1879, д. 144, Novikow – de Giers-у, Vienne, 5/17 Novembre 1879, 1. 629'–630.

Новиков је запазио да се аустроугарске власти у Босни и Херцеговини осјећају несигурним. Посебно је био изражен страх од вањских утицаја. Повјерљивим каналима до њега је дошла вијест како локалне власти пажљиво прате кретање страних лица у Босни и Херцеговини. Према истом запажању, ова сумњичавост је била мотивисана увјерењем да се »ради о емисарима било славјанских комитета, било партије талијанске акције.« Страх Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини био је подстрекаван и од стране штампе, која је у односима Србије, Бугарске и Црне Горе видјела опасност за бечку политику. Управо зато Хајмерле је стално инсистирао на неопходности смиривања ситуације на основама Берлинског трактата.²⁶⁾

Сагледавајући аспекте рада конзулата, Ладиженски је одлучио да свој рад у Сарајеву прилагоди постојећим условима и да својим поступцима не изазива неповјерење локалних власти. За то вријеме стрпљиво је прикупљао податке о свим значајнијим акцијама власти. Када је у јануару или фебруару 1880. од својих претпостављених добио одобрење да своје извјештаје лично достави у Беч, прикупљене податке је срочио у десетак извјештаја, датиравши их све од реда једним датумом: 29. фебруара 1880. и адресиравши их на име помоћника министра иностраних послова и директора Азијског департмана Николаја Карловича Гирса. У попутном акту молио је Гирса да му опрости што су извјештаји сажети, јер се односе на цијелу 1879. годину. Осим тога, он се жалио да је било врло тешко доћи до појединих података. Радећи у земљи у којој »нема политичког представништва, слободе штампе, чак ни друштвеног живота, гдје је влада у највећем степену подозрева, а већина житеља се још није опоравила од страха стране агресије...«, посматрач је присиљен да се ограничи на ситније податке који до њега доспијевају случајно и без икаквог система-закључује Ладиженски.²⁷⁾ Он је био увјерен да његови извјештаји презентирају резултате активности окупационог система током годину и по дана, за које вријеме је влада у Бечу припремила програме административног и економског преображавања Босне и Херцеговине.²⁸⁾

Све извјештаје Ладижиински је груписао по одређеним проблемима: непосредни поступци окупационе власти, успостављање судске власти, порески систем, економски односи, финансије, комуникације, рударство, запосједање дијела новопазарског санџака, репатријација избјеглица и покушај успоставе кметских односа, однос режима према појединим скупинама становништва, просвјетна политика итд.

Свој први извјештај Ладиженски је посветно питању на који начин је успостављен ред и мир у Босни и Херцеговини након што је у октобру

26. Исто, л. 630–631.

27. АВПР, ГА у–А2, 1880, д. 830. Н. Н. Ладыженский – Н. К. Гирсу, Сарајево, 29 фебруара 1880, л. 3'–4.

28. Исто, л. 4'.

1878. сломљен покрет отпора. Окупациона власт је те задатке дефинисала овако: 1. организовање жандармеријског корпуса; 2. Елиминисање разбојништва у земљи и 3. разоружање становништва.²⁹⁾

За основу формирања жандармеријског корпуса окупационом систему је послужио постојећи аустроугарски закон, с неким измјенама које су имале циљ да ове прописе прилагоде локалним условима.³⁰⁾ Руски конзулат је тада располагао информацијом да је овај корпус бројао 3200 људи.³¹⁾ Основни кадровски потенцијал чинило је 200 људи, који су раније били жандарми у Хрватској и војној крајини. У службу су били поново примљени бивше турске заптије,³²⁾ који су одиграли изузетно значајну улогу у овом корпусу, с обзиром на то да су били добри познаваоци земље и народа. Жандармеријски официри и командири жандармеријских станица били су узети из редова официра аустроугарске армије, док су бивши турски жандармеријски официри били примљени у овај корпус с подофицирским чиновима. Новоформирани корпус је одмах добио тежак задатак. Требало је да, уз армију, успостави ред и мир. Док је армија била заузела градске пунктове, ни издалека није могла спријечити разна убиства, крађе, пљачке и пожаре, који су се појављивали у свим окрузима. У појединим крајевима постојале су цијеле чете које су спречавале успостављање аустроугарске власти. Коначно умирење села, посебно у забаченим планинским крајевима, требало је да обави жандармерија успостављањем система својих станица. Помоћ жандармерије у том погледу била је изузетно велика. Ладиженски наводи да је само у току девет мјесеци, од октобра 1878. до јула мјесеца 1879. године, било регистровано више од 50 разних преступа. Жандармерија је за то вријеме похватила и предала војном суду 160 људи, од којих је 35 било осуђено на смрт и стријељано, док су двојица – убице талијанског конзула Пероа – били објешени. Без обзира на свестрано ангажовање жандарма и у јулу 1879. било је евидентно постојање разбојника. И тада је Земаљска влада издала строга наређења за њихово уништење.³³⁾

Паралелно с борбом против разбојништва, окупацијске власти су проводиле добровољно и насилно разоружавање становништва. Свим житељима Босне и Херцеговине било је наређено да у одређеном року најближим властима предају своје оружје. Ова мјера је била праћена

29. АВПР, ГА у-А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженский – Н. К. Гирсу, Сараево, 29 фебруара 1880, л. 5.

30. Види: Provisorisches Statut für das Gendarmeriecorps in Bosnien und der Hercegovina, odobren carskom naredbom od 4. marta 1879 (Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze Verordnungen und Normalweisungen 1878-1880, I Band, Wien 1880, 418-459).

31. Усп. Т. Краљачић, *Калајев режим...*, 456.

32. Види: Ибрахим Тепић, *Османска војска и полција у босанском вилајету од педесетих до седамдесетих година XIX вијека*, Годишњак Друштва историчара БиХ (ГДИ БиХ), XXXVII, Сарајево 1987, 113-115.

33. АВПР, ГА у-А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженский – Н. К. Гирсу, Сараево, 29 фебруара 1880, л. 5-6'.

пријетњама строгим кажњавањем свих оних код којих би, након истека датог рока, било пронађено оружје. У градовима је разоружавање било проведено без посебних тешкоћа. Неким од »почасних муслимана«, који нису учествовали у покрету отпора против окупације, било је »дозвољено сачувати наслијеђено породично оружје«. Међутим, по селима, а посебно у пограничним окрузима, разоружавање је текло врло споро.³⁴⁾ Током цијеле године представници власти, војска и жандарми вршили су систематске претраге. У неким мјестима је долазило до сукоба, те су неки од житеља били ухапшени. У тим претрагама пронађено је оружје разних врста: пиштољи, ханџари, сабље, бајонети, пушке разних система, муниција, једна турска застава, чак и један топ, скривен под водом у рнјечи. Сво ово оружје било је скривено по кућама, у земљи, у воћњацима, баштама, на гробљима и у џамијама. Процес разоружавања био је завршен тек у мају 1879, откад до руског конзулата нису стизале вијести о његовом проналажењу.³⁵⁾ Тако успостављени мир, према Ладиженском, није гарантовао његову трајност. Он је извор сукоба видио у међувјерским размирицама, посебно у региону Бугојна, гдје је на католички Божић (25. XII) 1879. дошло до сукоба између католика и муслимана. Инцијатор сукоба, према Ладиженском, били су католици, који су, наводно, напали на муслимане, претукли 30 људи, а једног ранили. Тамошњи жандарми су, умјесто да спрјече нападаче, стали на њихову страну. Када се туча завршила, муслимани су се писмено пожалили властима, овјеривши своју жалбу са 150 потписа и посебним куриром упутили је у Сарајево. Ладиженски је сматрао да је потенцијални извор несигурности био и у оживљавању хајдучије у југоисточној Босни – у околини Фоче и Чајнича.³⁶⁾

Успостављању судске власти у Босни и Херцеговини руски конзул је посветио посебан извјештај. Он почиње констатацијом да је до распада османског судског система дошло у »вријеме револуције у Босни и Херцеговини јула 1878. године« – како он назива покрет против окупације. По овим вијестима, многи од бивших судских чиновника су учествовали у покрету отпора и зато су након његовог угушења морали побјећи из земље. Након успостављања окупацијске власти, Влада је наредила да на нивоу округа постојећи војни команданти – дивизиони генерали, у улози мутесарифа, а у кајмакамлуцима локални војни заповједници у улози кајмакама, »преузму на себе обављање судских обавеза«. О обављању ових функција Ладиженски је разговарао с аустријским официрима, који су му изјављивали да су османски закони, по којима они суде, врло квалитетни и да заслужују позитивну оцјену. Увјеравали су да су судије за вријеме османске управе сами били пристрасни и неправедни и да за то не треба окривљивати саме законе. Овако организовано

34. Исто, I. 7.

35. Исто.

36. Исто, I. 8–8'.

судство у Босни и Херцеговини трајало је до јануара 1879. године, када је изашла наредба о успостављању окружних (*meclis-i temizî*) и котарских (*meclis-i daáva*) судова за грађанске, кривичне и трговачке спорове. И ови судови имали су судити према важећим османским законима. При томе је наређено сљедеће: 1. У Сарајеву има бити установљен виши апелациони суд за рјешавање жалби на одлуке окружних и котарских судова; 2. За судије окружних судова и надзора котарских судова имају бити именовани царско-краљевске судије. Њима, по потреби имају бити придодати и други чиновници; 3. Окружни судови су у потпуности независни од административних власти. 4. Рјешавање спорова у области односа међу супружницима, питање наслеђног права и сл., као и до тада, остављено је у надлештву професионалних општина (православне, муслиманске, католичке и јеврејске). Ове општине ће се држати сопствених прописа и овај указ то није нарушавао; 5. Јурисдикција конзулата остаје и даље на снази. Код грађанских и кривичних парница у окружним и котарским судовима, поред крунских судија, налазили су се и представници народа (порота), од којих је једна половина била из редова муслимана, а друга из редова хришћана. Порота је имала одлучујући глас у доношењу пресуде и била је плаћена из државне касе.³⁷⁾

У јулу мјесецу 1879. објављен је у Бечу разрађени кривични закон, који је ступио на снагу у септембру исте године. У исто вријеме, у Сарајеву је формиран виши апелациони суд.³⁸⁾

Руски конзулат је пратио и рад судова у пракси. Ладиженски тврди да су судови предмете рјешавали споро. Једна жалба је могла чекати на рјешавање по 8 до 10 мјесеци. Било је случајева губљења судске документације. Руском конзулу је највише сметало то што аустроугарска власт није увела институције трговачког суда (тицатет). Он је увјеравао Гирса да је овај суд за вријеме османске владавине радио брзо, једноставно и без икаквих формалности. Био је увјерен да је овај суд био неопходан управо у вријеме када су се домаћи трговци нашли у тешком положају. Власти се, међутим, нису освртале на захтјеве трговаца, те су трговачке парице повјерене редовним судовима.³⁹⁾

Тешкоће у раду судова произлазиле су, између осталог, и из недостатка катастра у Босни и Херцеговини. По свједочењу Ладиженског ова институција је добро функционисала за вријеме османске владавине. У Сарајеву је постојала посебна канцеларија која се бавила регулисањем промета некретнинама путем наслеђа, путем продаје, поклона и сл. Међутим, приликом уласка аустроугарских трупа у Сарајево, ађутант генерала Филиповића је, након заузимања Конака, у којем се ова установа налазила, наредио да се избаце све књиге и архива катастарског уреда, а

37. АВПР, ГА у-А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженский – Н. К. Гирсу, Сараево, 29 II 1880, л. 9-10.

38. Исто, л. 10'.

39. Исто, л. 11-11'.

потом је цјелокупни материјал био продат »на вагу« сарајевским Јевејима, који су то даље распродали трговцима. Према истом свједочењу и након 18 мјесеци у трговинама је роба била замотавана у катастарске документе. Када су крајем 1879. у Босну стигли чиновници аустроугарског катастра с намјером да састављају попис и оцјену некретнина, сами су изражавали жаљење што су уништене катастарске књиге и документи. Они су с правом тврдили да је за састављање нових књига потребно много новаца и времена.⁴⁰⁾

Извјештавајући о економској ситуацији у Босни и Херцеговини, Ладиженски је дошао до закључка да је она након окупације постала сложене нија.⁴¹⁾ По његовом мишљењу, на то су, прије свега, утицали природни фактори. У јесен 1878. забиљежене су поплаве, док је сушно лјето 1879. изазвало неродицу. Истовремено је, усљед сточних болести, био угрожен сточни фонд. Пожар у Сарајеву од 8. августа 1879. још више је погоршао стање. Уз све то, окупациони систем је својим фискалним мјерама утицао на погоршање социјално-економске ситуације на окупираном подручју. Задржавши османски порески систем, нова власт је предузела следеће мјере: 1. Замијењено је прикупљање десетине у натурн новчаним износом на основу процјене; 2. Увећане су таксе за печате; 3. Повећан је државни градски порез. Тако је град Сарајево за вријеме османске управе плаћао око 10000 гулдена, а сада је тај износ повећан за око двадесет пута и достигао је цифру од 200000 гулдена.⁴²⁾

Прикључивање Босне и Херцеговине заједничком царинском подручју, које је улиједило 1. јануара 1880. године,⁴³⁾ Ладиженски је прокоментаришао као продужавање аустроугарске царинске линије према Србији, Турској и Црној Гори и примјену извозно-увозне царине, која је далеко премашивала раније важећу царинску стопу из османског времена. То има за посљедицу угрожавање босанскохерцеговачке трговине. Као примјер за то конзул наводи случај Сарајева. Тај град је раније важио за трговачки центар у који је из Трста и Метковића стизала колонијална роба (кафа, рижа, шећер). Ту је она складиштена, а затим дистрибуирана у друге градове. С новом царином све је поскупјело. »Скупоћа се оразила на сваку породицу« – пише Ладиженски. Колонијална трговина је до те мјере престала да су многе трговачке фирме дошле у кризу. Била је доведена у питање трговина са источnobалканским тржиштем. У застоју

40. Исто, л. 12-12'.

41. АВПР, ГА у-А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженский – Н. К. Гирсу, Сараево, 29 фебруара 1880, л. 13-19'.

42. Исто, л. 13-13'.

43. Die Einbeziehung Bosniens und der Herzegowina in das Gemeinsame österreichisch-ungarische Zollgebiet, Österreichische Osthefte, Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut, Jahrgang 30, Wien 1988, 196-211.

Види подрбно: Цевад Јузбашећ, *О укључењу Босне и Херцеговине у заједничко аустроугарско царинско подручје*, Прилози Института за историју, год. ХVII, бр. 19, Сарајево 1982, 125-161; Исти,

се нашао промет са Бугарском, Албанијом, Цариградом и Солуном. Босански муслимани, а добрим дијелом и хришћани били су навикли на многе производе Истока. Памучне, вунене и свилене тканине, теписи и многи други производи допремани су раније из Сирије, Бугарске, Арабије и Персије. У ове крајеве је стизала и јефтина индустријска роба из француских и енглеских фабрика. Центар те трговине био је Солун. Доласком окупационе власти и увођењем нових царина ова трговина је почела опадати. Предвиђало се чак да би могла потпуно престати. Конзул је с правом тврдио да је нова власт била чврсто одлучила да овим мјерама принудно оријентише Босну и Херцеговину на аустроугарско индустријско тржиште с центрима у Бечу, Будимпешти и Прагу, чија роба није имала квалитет и није могла наћи купца у Европи.⁴⁴⁾

Поред обећања босанскохерцеговачких власти да ће прикључивањем заједничком подручју ови крајеви доживјети благостање које доноси велико слободно тржиште, Ладиженски је на примјеру града Сарајева доказивао супротно. Он је биљежио да је у овом граду владала огромна скупоћа и недостатак роба. Посебно су били скупи брашно, месо, дрва и увози производи. Он је прорачунао да су ови артикли били четри пута скупљи у односу на цијене прије окупације. Жалио се на скупу радну снагу. Чиновници су, поред знатних зарада, изражавали незадовољство скупим животним условима. Они су Ладиженског увјеравали да је у Сарајеву »живот био скупљи него у Бечу«. Неки од тих чиновника, посебно они из нижих категорија, бавили су се зеленашством, с циљем да поправе свој материјални положај. Од становништва су куповали све што се нудило. Домаће становништво у Сарајеву живјело је врло биједно. Град је личио на огромно згариште. Два кварта у падинском дијелу била су разрушена бомбардовањем у августу 1878, а након пожара 1879. њима се придружио добар дио низијског дијела града. Недостатак средстава није дозвољавао обнову. Један број трговаца – погорелаца напустио је град и преселио се у Београд још током 1879. Други су били спремни да то учине ако се стање не би поправило. Конзул је већ тада евидентирао долазак њемачких Јевреја. Наводно, они су се насељавали умјесто одсељених српских трговаца. Досељеници су се сами називали »пионирима европске цивилизације«.⁴⁵⁾

Ладиженски је изражавао увјерење да је тада било најтеже »нижем слоју муслиманског становништва« у Сарајеву. Они су се за вријеме османске владавине бавили разним занатима и живјели у својим кућама. Доласком нове власти доспјели су у незавидан положај. Војна команда је наредила да се, мимо ранијих искустава, војска смјести у самом граду. Распоређивање војника по објектима није вршила сама команда, већ је ј ј посао био повјерен градском поглаварству. Међутим, градоначелник

44. АВПР, ГА у–А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладџенский – Н. К. Гирсу, Сарајево, 29 фебруара 1880, л. 14–15.

45. Исто, л. 15–17.

је уз помоћ својих пријатеља успио да богатије грађане или сасвим ослободи, или на неки други начин обезбиједи од обавезе смјештања војника у њиховим стамбеним кућама. Тако је »сво бреме те срамне натуралне обавезе пало на сиромашно покорно становништво – занатлије, власнике малих кућа«. Пошто су на тај начин били истјерани из својих кућа, ти су људи заједно са својим породицама били присиљени да се мјесецима потуцају по кућама своје родбине и познаника, живећи тако у скупинама од по неколико породица. По увјерењу извјештача, то је нарушило традиционални породични живот тих људи и у моралном погледу оставило неизбрисив траг, јер је тиме нарушено правило о неповредивости животног простора жене – муслиманке.⁴⁶⁾

Смањивање аустроугарског гарнизона у Сарајеву ишло је врло споро, а тиме су и војници споро исељавани из кућа грађана. Војска је остала трагове свог присуства у цијелом граду. Лако грађене куће, обично од ћерпића и шпера, војници су готово у потпуности уништавали. Све што се могло употријебити као огрев, они су узимали. Штете настале на тај начин ријетко су надокнађиване власницима кућа. Ладиженски је запазио да је неадекватан и неуслован смјештај нижих социјалних категорија становништва резултирао појавом болести и »постепеним умирањем«. Сарајевски муслимани су сматрали највећом бруком и »божијом казном«, »уношење од стране окупаторских војника, официра и чиновника јавног разврата у њихове породице, које су до сада остале часне и неповријеђене од стране тог друштвеног зла«. ⁴⁷⁾ Вијести које су до руског конзулата стизале из унутрашњости земље потврђивале су оно што се дешавало у Сарајеву. Сточна болест је харала на све стране, док је у многим окрузима владала права глад. Тако су власти, умјесто да убиру порезе морале одавде стално да достављају новац како би житеље спасили од смрти и глади.⁴⁸⁾

Извјештавајући о финансијском положају окупираног подручја, Ладиженски наводи да је још за вријеме османске управе однос између прихода и расхода у босанском вилајету био у несразмјери.⁴⁹⁾ Не рачунајући приходе од царина, који су директно слани у цариградску касу, укупан доходак вилајета износио је 5 милиона гулдена, док су, истовремено, расходи достигали 7 милиона гулдена. На тај начин, дефицит покрајине прорачунаван је на 2 милиона гулдена. У руском конзулату су покушавали да дођу до података о стању прихода и расхода у условима окупационе власти у току друге половине 1878. и 1879. године. Међутим, по ријечима Ладиженског, »било је тешко доћи до тачних података; они се чувају као тајна, мада је познато да су они знатни«. Он је писао да се такви

46. Исто, л. 17–18.

47. Исто, л. 18–19.

48. Исто, л. 19–19.

49. АВПР, ГА У–А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженский – Н. К. Гирсу, Сарајево, 29. II 1980, д. 24–31.

подаци чувају у Министарству рата. Ту су обрачунавани расходи за издржавање војске, њеног снабдијевања и неке инвестиције, као што су изградња касарни, војних болница и интендантских магацина. Међу земаљске расходе конзул је убрајао и трошкове изградње ускотрачне жељезничке пруге од Босанског Брода до Зенице, као и трошкове изградње путне мреже. Такав његов став је произилазио из увјерења да је изградњу ових објеката окупациона власт обављала не из увјерења да помогне народу, већ из сопствених потреба. Отуда је он оцјењивао да су велики инвестициони радови исувише крупан залог за окупаторску власт. Квалитет изведених градњи, по његовом схватању, није био до краја добар. Замјерао је војним властима што су у Сарајеву војни логор лоцирали на ливади с десне стране Миљацке, напустивши традиционално мјесто гдје је боравила војска у османско вријеме. Стару локацију војног логора на брду Горица Ладиженски је сматрао изузетно повољном из разлога што је то мјесто које је било сухо, што су ту постојале урађене стазе и што се у близини налазио извор. Ново мјесто за логор сматрао је неповољним, јер је влажно, пуно глине која није дозвољавала исушивање вода које су се сливале са сусједних брегова. На крају, то мјесто није препоручивали ни аустроугарски војни љекари, управо због влажности. За нови логор се тврди да је изузетно скуп, али су објекти, грађени у зимском периоду, били неповољни за становање. Војници, смјештени у њему, често су обољевали, а новоосновано војно гробље брзо је попуњавано.⁵⁰⁾

Ладиженски је сматрао да је и у Мостару мјесто за војни логор неповољно. Ни овдје није кориштено старо мјесто за смјештај војске. Логор је био лоциран на отвореном простору, не водећи рачуна да је у зимском периоду у Мостару изузетно снажна бура. Тако се десило да су тек саграђене баракe одмах остале без кровова.⁵¹⁾

Новоизграђену жељезничку пругу од Брода до Зенице Ладиженски је сматрао значајним подухватом. За разлику од њој паралелног друма, чија је изградња коштала 9 милиона гулдена, ова пруга је изграђена за свега три милиона гулдена. Он је био обавијештен да су постојала размимоилажења између Заједничке владе, аустријске, мађарске и Земаљске владе у Сарајеву око продужетка изградње жељезничке пруге од Зенице до Сарајева. Био је информисан да је вођена бесконачна преписка између ових институција око извора финансирања и техничких рјешења ове пруге. И даље су вођене расправе око тога да ли ову дионицу треба градити са нормалним или уским колосијеком. Ни сам Виртенберг није крио своје незадовољство спорим рјешавањем овог проблема. Новоизграђена жељезничка пруга је, такођер, имала своје недостатке. Грешком инжењера, мост преко Саве био је постављен исувише близу нивоа ријеке, те је морала бити обустављена паробродска пловидба Савом. Због тога је

50. Исто, л. 25-26.

51. Исто, л. 26-26'.

било неопходно дограђивати носаче и подићи ниво моста. Ни саобраћај пругом до Зенице није био одмах стављен у експлоатацију.⁵²⁾

Железничка пруга од Добрљина до Бањалуке, изграђена 1872. године, за вријеме устанка 1875-78. није била у експлоатацији. Вршилац дужности руског конзула је сматрао да је њен највећи недостатак што није била спојена са мрежом аустроугарских жељезница преко Сиска. Истовремено, он је процјењивао да би процес окупације Босне и Херцеговине у том случају текао далеко лакше. Међутим, и тада и сада успостављању те везе између Новог и Сиска противили су се Мађари.⁵³⁾

Далеко најважнијим подухватом у економском, административном и стратегијском смислу Ладиженски је сматрао изградњу друма од Метковња, преко Мостара до Сарајева. Он је био увјерен да се њиме Сарајеву »отварао најближи излаз на море и најјефтинија веза са цијелим свијетом«. Овај друм, који је експлоатисан посљедњих деценија османске владавине, био је дијелом реконструисан, а дијелом поновно изграђен.⁵⁴⁾ Инжењери су изузетно добро ријешили успоне и падове, галерије, просјеке, жељезне мостове и сл. Једини недостатак на цијелој траси пута налазио се на прелазу прако Иван-планине, гдје је била остала стара траса. Сва настојања поглавара Земаљске владе да код надлежних фактора испослује за то потребна средства остајала су без резултата. О тешкоћама на које не наилазио око обезбјеђења ових средстава Виртенберг је отворено разговарао са Ладиженским у официрском клубу, наводећи да му је за изградњу дионице пута преко Иван-планине потребно свега 300000 гулдена. Од осталих друмских саобраћајница, Ладиженски је посебно издвајао пут Сарајево-Вишеград, чија је изградња била уско повезана с аустроугарским запосједањем дијела новопазарског санцака у септембру 1879. За пошту и телеграф, у руском конзулату су сматрали да представљају локалне установе које најбоље раде.⁵⁵⁾

Оцјењујући активност аустроугарских власти у области рударства, Ладиженски тврди да је ту врло мало учињено. Мада је новим господарима било познато да је окупирано подручје врло богато рудама, за првих 18 мјесеци у тој области још није било конкретних акција. Руски конзул наводи да је још за вријеме османске владавине француски предузимач Фелкнер, који је одавно живио у Аустрији, са фрањевцима крешевског самостана потписао уговор о истраживању рудног богатства на подручју које је припадало овом самостану. Тај уговор је имао своју правну основу у османском рударском закону. Од тада је Фелкнер поку-

52. Исто, л. 26'-28.

53. Исто, л. 28.

54. Исто. О изградњи друма од Мостара до Сарајева у току седме и осме деценије XIX вијека види: Ибрахим Тепић, *Изградња саобраћајница у Босни и Херцеговини од средине XIX вијека до аустроугарске окупације*, Прилози Института за историју, год. XVII, бр. 18, Сарајево, 1981, 50-54.

55. АВПР, ГА У-А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженский - Н. К. Гирсу, Сарајево, 29. II 1880, л. 28-29.

шавао да оснује предузеће за експлоатацију руда, али му то до овог времена није пошло за руком. Одмах по успостављању аустроугарске власти, Фелкнер је затражио одобрење за почетак радова. Без обзира на изузетно снажну подршку француског конзулата, био је одбијен с образложењем да нова власт није обавезна поштовати одредбе турског рударског закона. Од њега је затражено да се повинује аустроугарском рударском кодексу. До почетка 1880, ова компанија, иза које је стајао знатаи новчани потенцијал паришких привредника, није дала сагласност за потписивање уговора са Аустро-Угарском. Ладиженски до тада није био обавијештен да ли за босанске руде постоји интерес неких фирми из Моинархије. Он извјештава да су у љето 1879. извршена само геолошка испитивања босанских руда.⁵⁶⁾

За разлику од рудних богатства за чију је експлоатацију био неопходан велики капитал, који се споро враћао, експлоатација босанских шумских комплекса отпочела је одмах након доласка нових управљача. Шумски комплекс су и даље остали власништво државе, вакуфа, градских и сеоских општина. Становништво се користило ранијим правом на сјечу, те је од успостављања нове власти започела експлоатација шума на свим мјестима до којих се могло доћи било каквим путем. Ова експлоатација је вршена без икакве контроле, а о узгоју младих стабала није вођена брига. Велике штете шумским комплексима и тада су наносила козија стада. Ладиженски је подвлачио да ће богати шумски фонд Босне оваквим нерационалним кориштењем ускоро бити уништен. »Такав је сада изглед Херцеговине. Таква је будућност планинских крајева Босне« – закључује он. Додуше, власти су у складу са законом о шумама и ради обезбјеђења шумске десетине и шумских такса, у љето 1879. издале наређење да у сваком котару мора постојати по један надзорник-коњаник и по један до четворца шумара, одабраних искључиво из реда домаћег становништва. И једни и други су добили одобрење да носе ловачко оружје. Истовремено је наређено убирање шумске десетине и шумских такса за све оно што се износило из шуме, изузев дрвета. Међутим, ускоро иза те наредбе избио је пожар у Сарајеву. Било је неопходно омогућити људима поправку кућа и дућана, градити привремене објекте и сл. Зато је Земаљска влада тек издате наредбе ставила, привремено, ван закона. Та привременост у кориштењу грађевинског и огревног дрвета продужила се и на 1880. годину.⁵⁷⁾

Посебан извјештај Ладиженски је посветио питању запосједања дигела новопазарског санџака (Прибој, Пријеполје и Пљевља) од стране

56. Исто, л. 29–30'.

57. Исто, л. 30. Усп. Бранислав Беговић, *Развојни пут шумске привреде у Босни и Херцеговини у периоду аустроугарске управе (1878–1918)*, са посебним освртом на експлоатацију шума и индустријску прераду дрвета, АНУ БиХ, Дјела, књ. LIV, Одј. друшт. наука, књ. 31, Сарајево 1978.

аустроугарских снага.⁵⁸) Он је увјеравао Н. К. Гирса да су се за провођење у праксу овог дијела Цариградске конвенције (21. IV 1879) окупационе власти дуго времена припремале, уз послушивање сваке вијести која је стизала у Босну из новопазарског санџака и са простора на којем су живјели Албанци. Аутор извјештаја увјерава да су се аустроугарске власти плашиле Албанаца и да због тога нису смјеле запосјести Бијело Поље, како се у прво вријеме претпостављало, већ су се зауставиле у Пријепољу. Он је преносио увјерења, властима врло блиских енглеског и њемачког конзула, који су тврдили да ово запосједање неће проћи без крвопролића и компликација. Наводно, овдашњи војни кругови су управо то и прижељкивали. Ширили су гласине да су незадовољни закљученом конвенцијом и да ће, у случају да наиђу на било какав отпор од стране османске војске, локалног становништва или албанских добровољаца, цијели регион освојити. Међутим, у пракси се то није остварило. Запосједање је проведено у септембру 1879, без неких тешкоћа. Изузетак је био један случај у околини манастира Бања код Прибоја. Извјештач тврди да су турске власти тада биле у праву, али да су попустиле пред аустроугарском пријетњом да ће употребити силу. Ово успјешно провођење у праксу одредаба Априлске конвенције Ладиженски приписује турском комесару, генерал-мајору Хусни-паши. Овај генерал је стигао у Босну у јулу 1879. и ту се задржао дуго времена, под изговором да преговора са локалним властима о враћању Турској муниције и опреме. Ладиженски га описује као врло образованог, крајње суздржљивог и у комуницирању опрезног човјека. У Сарајеву је успио да се наметне Виртембергу, да опрезно води преговоре и истовремено убиједи цариградску владу да се потруди и свој утицај у Санџаку употребити како би локалне власти и становништво аустроугарске снаге прихватили мирно, као резултат међународног уговора који има султанску санкцију.⁵⁹)

О проблему заузимања новопазарског санџака Ладиженски је разговарао с бароном Виртембергом, који је сасвим отворено аустроугарске циљеве у овим крајевима дефинисао као »забијање клина између Србије и Црне Горе како никада не би било допуштено међусобно зближавање двију кнежевина на штету Хабзбуршке Монархије«. ⁶⁰) Како је аустроугарска војна власт била увјерена да је овим почео њихов поход ка Солуну, познаваоци прилика у Сарајеву увјеравали су руског представника да се заузимање долине Лима и Техотине тешко може називати стратеш-

58. АВПР, ГА У-А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженский – Н. К. Гирсу, Сараево, 29 II 1880, л. 36–39. Детаљније: Касим Исџић, *Аустроугарско запосједање новопазарског санџака 1879. године*, Годишњак Историјског друштва БиХ, IX, Сарајево 1957, 109–137. У новије вријеме, питању Цариградске конвенције и њеног провођења пажњу је посвећивао Мустафа Имамовић (Мустафа Имамовић, *Правни положај и унутрашњи политички развитак Босне и Херцеговине од 1878. до 1914.*, Сарајево, 1976, 17–20).

59. АВПР, ГА У-А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладиженский – Н. К. Гирсу, Сараево, 29 II 1880, л. 36–38'.

60. Исто, 38'–39.

ком предношћу, јер је то подручје од Косова одвојено не само планинским масивом, већ и према Аустро-Угарској нерасположенним »полунезависним албанским становништвом«. Ладиженски је тврдио да се у Санџаку нашло 3000 аустроугарских војника, али да им је положај био врло незавидан. Приликом преговора, Хусни-паша се успио изборити да војници за смјештај не користе куће локалних житеља, како је то учињено у Босни и Херцеговини. Тако је војска била смјештена »у тек саграђеним дашчаним баракама усред негостопримљиве природе...«⁶¹⁾

Проблем репатријације босанскохерцеговачких избјеглица из времена устанка 1875-78. био је једна од важних брига нове окупационе управе.⁶²⁾ Тим питањем аустроугарски представници су се бавили у припреми окупације, у току њеног извођења и након успостављања власти. Руски конзулат је, вјеровати, располагао низом података о броју и положају избјеглица. У извјештају је наведено само то да их је из округа Бихаћ, Бањалука, Травник и из западне Херцеговине било око 80000, да су били у Хрватској и Далмацији и да су власти имале задатак да те људе врате у своја мјеста и успоставе зависност у односу на земљопосједнике. Знало се и то да су неке породице из Босне и Херцеговине, које су биле пребјегле у Србију, биле амнестиране и враћене на своја огњишта. Према истом извору, репатријација избјеглица је почела у фебруару, а завршена у љето 1879. године. Међутим, повратак избјеглица на згаришта својих домова био је попраћен низом проблема. Један од основних састојао се у недостатку хране. Зато је власт била принуђена да се брине о њиховој исхрани до нове жетве. Неки од тих људи били су употребљавани за јавне радове, док су другима давали по 6 крајцара дневно или брашно. Земалска влада је од повратника захтијевала да се повинују постојећим аграрним прописима и да потпишу уговоре са земљопосједницима. Неки су то, ипак, одбијали. Тако су у марту 1879. то учинили Невесњаци. Они су одбили да обрађују своја поља док не буду ослобођени обавеза према посједнику. Тек уз помоћ и убјеђивање власти овај отпор је био сломљен, мада је по ријечима тадашњег управљача Херцеговине, генерала Тодоровића, било тешко очекивати коначно рјешење. Тодоровић је сматрао да је ситуација била сложена самим тим што је сељак требао да пристане на теже услове него што је имао за вријеме османске управе, када се он са земљопосједником могао договарати у зависности од висине рода. Сада је он имао обавезу да одређену количину производа преда посједнику. Сам Тодоровић је био увјерена да је једини излаз било откупљивање сељака у одређеном року. По писању Ладиженског, Тодоровић је у више наврата од својих претпостављених тражио предузимање мјера за откуп кметова. Међутим, сталио је добијао одговоре да је

61. Исто, л. 39-39'.

62. Подробније о проблему репатријације избјеглица: Х. Капицић, *Херцеговачки устанак...*, 25-29.

откупљивање немогуће провести у праксу док се не изврши премјер и оцјена земљишта.⁶³⁾

Да би на неки начин приволио бивше избјеглице из источне Херцеговине да прихвате нову власт и старо занимање, обраду земље, а након што су добијено сјеме распродали, генерал Јовановић је дошао на идеју да већи број бивших устаника и њихових вођа укључи у пандурску службу. Пандурима је понуђено по 7 гулдена мјесечне плате и наоружање. Заузврат, они су имали да на позив својих сердара дођу на одређено мјесто и врше службу. Међутим, када су у септембру мјесецу 1879. окупационе власти покушале да изврше реорганизацију пандурских снага, дошло је до чувеног »пандурског пуча«. Питање је да ли ова побуна случајно коинцидира са покретом аустроугарских јединица у новопазарски санџак. Према ономе што је знао Ладиженски, у Херцеговини се побунило 60 пандура који су спалили своје карауле и побјегли у шуму. Покушај регуларне армије да их опколи и уништи остао је без успјеха. Иако је, како пише конзул, погинуло неколико војника, одметници су се повукли у планину. Сви покушаји војске да ликвидира одметнуте групе пандура остајали су неуспјешни. Иако је Ладиженски хронологију ових побуна пандура пратио по времену пристизања вијести у Сарајево, а не како су се они одвијали, чињеница је да је он био информисан о суштини збивања. За пандуре је он везивао активост одметника и почетком 1880. године, око Невесиња и у близини црногорске границе.⁶⁴⁾

До узнемирености усљед нерјешавања аграрног питања није долазило само у Херцеговини. Ладиженски је јављао да је у јесен 1879. године дошло до сељачких немира у Посавини, у близини Брчког. Тамошњи сељаци су одбили да својим беговима плаћају трећину. Ситуација у овим селима се смирила тек након интервенције војне силе. Поред тога што је примијетио незадовољство сељака нерјешеним земљинским односима, руски представник је забиљежио и то да су власти стално биле на страни посједника и да су изузетно строго настојале да сељаци-кметови извршавају све своје обавезе према њима. Такве поступке окупационих власти он је оцјењивао као потпуно противрјечне ономе што су прије окупације заступали аустроугарски агенти и агитатори. Чак је, по овом свједочењу, и сам генерал Филиповић тврдио да ће »сва земља посједника отићи сељацима«, што би се могло тумачити као заговарање рјешавања аграрног питања у Босни и Херцеговини. Ладиженски је поставио и једну још недоказану тезу – да су управо из тих разлога сељаци »садејствовали наступу аустроугарске војске«. Он је помало резигнирао закључивао о промјени става власти према сељацима након што је окупација заврше-

63. АВПР, ГА У–А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженский – Н. К. Гирсу, Сараево, 29. II 1880, л. 40–42'.

64. Исти–истоме, л. 44–45'. Опширније о томе: Хамдија Капићић, *Пандурски »пуч« у Невесињу 1879. године*, Годишњак ИД БиХ, VII, Сарајево 1955, 119–140.

на, коментаришући то ријечима: »Сада сељака не требају и слиједи земљопосједнике.«⁶⁵)

За вријеме свог боравка у Сарајево Ладиженски се посебно занимао односом окупационе власти према домаћем становништву. У вези с тим, он биљежи да је за вријеме окупације и управе барона Филиповића режим настојао да се строгим мјерама и пријеким судовима разрачуна са муслиманским становништвом. Он пише да је сарајевским муслиманима остало урезано у сјећању како су војници пуцали у ненаоружане жене и дјецу, како су опкољавали куће и палили их заједно са укућанима. Тврди да су цијели квартави без потребе били попаљени и порушени. Пријекни судови су, према овом извјештачу, под утицајем неких католика, осуђивали на стријељање оне за које се само сумњало да су учествовали у покрету отпора. Све је то утицало на расположење народа, који се склањао пред силом. Након извјесног времена, режим је увидио да је немогуће владати земљом и народом само уз помоћ војске, полиције и из Монархије доведених чиновника. Зато је покушао пронаћи сараднике у народу. Управо тиме је Ладиженски тумачио прихватање у службу »неколицине познатих муслимана«. Тврди се да су ти људи били примљени на административне функције, у судове и међу градске функционере. Он је био увјерен да је такав поступак власти значио огромну грешку. Свој став је тумачио тиме што је био увјерен да је већина муслимана била прилично независна од Цариграда и није тражила ни положај, ни плату. Један број муслимана још у вријеме руско-турског рата и Берлинског конгреса »ступио је у тајне односе са овдашњим аустроугарским генералним конзулатом, представио се као присталица окупације и увјеравало да окупацију жели цијела покрајина«. У вријеме покрета отпора ови људи су остали по страни »тек наступањем окупационе армије пожурили су да се отворено и демонстративно предају на страну нове господек«. Пошто је окупациони систем у почетку радио на основу искустава конзулата, процјењивао је да су присталице новог режима утицајни у народу. Међутим, након извјесног времена увидјело се да је већина муслимана нерасположена према иовом режиму и да је склона пасивном отпору. Један број муслиманских породица иселио се у Турску, док је већина изражавала незадовољство. Руски представник је подвлачио како је окупатор направио низ грешака према муслиманском становништву. То је био прије свега размјештај војника по кућама, претварање камија у магацине и њихово скрнављење уиошењем вина, алкохоличких пића и свињетине, неправилан разрез градских пореза, повремено грубо понашање официра и чиновника према правима и људском достојанству муслимана и, најзад, неуспјеле мјере режима на сређивању општег стања у земљи. Све је то

65. АВПР, ГА У–А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженский – Н. К. Гирсу, Сараево, 29 II 1880, л. 43–43’.

66. АВПР, ГА У–А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженский – Н. К. Гирсу, Сараево, 29 II 1880, л. 51–53’.

утицало на муслимане да с неповјерењем гледају на окупациони систем. Код једног броја муслимана, поред недоумица, била је присутна и мисао о томе како је могуће у некој даљој будућности очекивати промјену политичког система »у облику аутономије под вођством султана.«⁶⁶⁾ Очито је да је један број муслимана у Босни и Херцеговини, а можда и сам руски конзулат, био упознат о активности Миће Љубибратића, поткрај 1878. године, у Цариграду. Он се тада обратио руском посланику Мељникову и молио га да »на Босну и Херцеговину буду примјењене одредбе Санстефанског договора, које овим двијема провинцијама обезбијеђују аутономну управу«. Љубибратић је тада увјеравао Мељникова да се житељи ових покрајина »не могу помирити с помисли на то да ће од сада њима управљати Аустро-Угарска«,⁶⁷⁾ тим прије што је и сам Ладигенски примијетио одређено зближавање између муслимана и православца. То зближавање је било видљиво у међусобним контактима, »чак на званичним пријемима код покрајинског начелника«. Љубибратић је својевремено наводио да је »међу Босанцима и Херцеговцима како православцима тако и муслиманима дошло до зближавања и договора«. Иако је акција Љубибратића остала само један покушај рјешавања статуса Босне и Херцеговине, којег је званична Русија одбила, Ладигенски је забиљежио промјену става муслимана према Русији. У контакту с њим они су изражавали жаљење што је дошло до руско-турског рата и мијешања западних држава у њихове односе. Руском представнику они су изражавали захвалност за хумано обраћање Руса ратним заробљеницима. Један број тих заробљеника био се вратио у Босну и похвално се изјашњавао о поступцима према њима у Русији.⁶⁸⁾

Извјештавајући о положају православног становништва у Босни и Херцеговини, Ладигенски је подвлачио да су они највише страдали у току устанка 1875-78, а да су аустроугарском окупацијом најмање добили. Од мира су очекивали много, а добили су врло мало. Тако су сељаци очекивали рјешавање аграрног питања, међутим, земљишни односи не само да нису побољшани, већ су погоршани. Трговачки слој и свештенство очекивали су економске, политичке и црквене промјене. Ни у тој области ништа још није учињено. Како је окупациони систем оклијевао у законодавној иницијативи, по мишљењу конзула, православци су све више почињали осјећати неповјерење према новом режиму. Умјесто да дође до побољшања, Аустро-Угарска је оставила »недирнуту турску административну организацију, ограничивши се на то што је партијархални и примитивни начин управљања Турака замијенила својим сложеним и зачараним канцеларизмом са бесконачиом преписком и лежањем предмета по години дана«. Он је овом систему замјерао и то што је »у заузету

67. АВПР, ГА У-А2, 1878, д. 828, Писма Мељникова, 11 новембра 1878, л. 4. Усп. Милорад Екмечић, *Устанак у Херцеговини 1882. и историјске поуке*, Прилози Института за историју, год. XVII, бр. 19, Сарајево 1982, 10-12.

68. АВПР, ГА У-А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладигенский - Н. К. Гирсу, Сарајево, 29 фебруара 1880, 54'-55. Види коментар: М. Екмечић, *Устанак у Херцеговини...*, 13.

покрајину пренио своју домаћу националну мржњу – супарништво Није-маца и Мађара, хрватства и српства«. ⁶⁹⁾ Сталне промјене у персоналном саставу управе и промјене у правцима дјеловања тумачио је као посљедицу неприпремљености кадра, његове корумпираности и незнања. Ладиженски је примијетио да су безначајни чиновници из монархије били именовани на високе положаје на окупираном подручју. Ти чиновници су, по његовом запажању, настојали да се што прије обогате. То су чинили врло наивно, те су их врло брзо хватали, лишавали посла, па чак и протјеривали из Босне. Након свега, о томе су почињале писати новине. Домаћи људи су то све пратили, не могавши докучити разлоге таквих кадровских рјешења од стране Монархије. За босанске католике и муслимане се каже да постепено почињу схватати ситуацију, али да се према режиму постављају у пасиван положај, из разлога што се »код њих још није пробудио политички осјећај« – закључује Ладиженски. За припаднике православне вјере се каже да нису били у таквом положају. По његовом мишљењу, код њих су вјера и црква били унутрашња упоришта која су утицале на чување и заштиту народности. Истина, конзул наводи да је борба Срба и Црногораца код босанских православаца битно развијала политичку свијест. Ма колико сада били ограничени у личним и трговачким контактима са својим сусједима, код њих је врло развијен осјећај о »јединству и са Црногорцима и са Србима и са Старо-Србима који су остали под турском управом«. Ладиженски је увјеравао да нова католичка држава ни у којем случају није била у стању да пригушту самосвијест. Напротив, по њему, утицај »великохрватске пропаганде« посредством окупационог система, изазива супротне ефекте. Развијенију националну свијест код босанскохерцеговачких Срба Ладиженски је повезивао и са Русијом. Зато је увјеравао да је у овим крајевима још увијек била присутна мисао о томе да ће велика Русија, на челу са својим царом, омогућити њихово ослобођење на начин како је то учинила са Србијом, Црном Гором и Бугарском. ⁷⁰⁾

Николај Ладиженски је посебну пажњу посветио питању стања просвјете у Босни и Херцеговини након аустроугарске окупације. ⁷¹⁾ И у овом случају узео је примјер града Сарајева, у коме је за вријеме османске управе постојало неколико просвјетних установа: виша муслиманска духовна школа – медреса при главној џамији, војна школа – идадије (смјештена у новој згради и регрутовала официре), грађанска средња школа – руждија – намијењена за образовање ученика из свих конфесија, мушки сиротињски занатски пансионат – ислахана и око 40 муслиманских мушких и женских основних школа. Иако је навео непотпун списак школских установа у Сарајеву, конзул је изражавао позитиван став пре-

69. Исти–истоме, л. 56–57.

70. Исто, л. 57–59.

71. АВПР, ГА У–А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженский – Н. К. Гирсу, Сарајево, 29 фебрули 1880, л. 32–35. Усп. Митар Папић, *Школство у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске окупације (1878–1918)*, Сарајево, 1972, на више мјеста.

ма конфесионалном школству у Босни и Херцеговини. Након окупације, неке од њих (војна, грађанска и сиротињски пансионат) као и низ основних школа, биле су укинуте. Здања ових школа војне власти су узеле за смјештај болница, канцеларија, смјештај провијанта и војске. Нова окупациона власт је до почетка 1880. године била основала неколико школа. То су:

1. *Војни припремни пансионат*, који се налазио под непосредном контролом војних власти. Био је намијењен за образовање младића свих вјероисповијести. Питомци ове школе имали су годишњу плату по 250 гулдена. образовање је трајало три године, а предавања су држана на њемачком и »хрватском језику«. У школи је било 38 ученика, од којих из редова католика 25, муслимана 8, православца 4 и Јевреја 1.
2. *Четвороразредна реална прогимназија*, с »предавањима на хрватском и српском језику«. У њој је било 64 ученика (29 католика, 14 Јевреја, 11 православца и 10 муслимана)
3. *Градска женска школа*, намјенјена за образовање ученица од 6 до 12 година старости, без обзира на вјерску припадност. У тој школи је било 36 ученица (28 Јеврејки, 4 муслиманке, 3 православке и 1 католичка).
4. Двије једноразредне школе за описмењавање дјецe од 7 до 10 година старости.
5. Неколико основних школа у већим градовима по унутрашњости.

У свом извјештају Ладиженски пише да је наведене школске институције основала државна власт, али да поред њих раде и школе које су одраније издржавале црквено-школске општине (православна, католичка и јеврејска) и да до почетка 1880. државна власт није правила никакве сметње у раду ових конфесионалних школа. Међутим, стицајем околности, велики број ових школа, лоцираних у центру града, биле су изложене великом пожару 1879. Тада су до темеља изгорјеле обје (мушка и женска) католичке школе. Један број ученика из тих школа почео је похађати државне школе. Тиме се објашњава релативно висока заступљеност католичке дјецe у њима. Мања оштећења овај пожар је причинио јеврејским и православним школама. Највеће штете претрпјели су мектеби. Поред пожара, они су били изложени разарању од стране аустроугарске војске, која је била смјештена у њихова здања. Након исељавања војника, ове зграде су биле готово порушене. Руски конзул је изражавао увјерење да муслиманско становништво, при постојећој скупоћи грађевинског материјала, неће бити у стању настале штете надокнадити.⁷²⁾

За вријеме свог боравка у Сарајеву Ладиженског је посебно занимао језичко питање у Босни. У том погледу, он је заступао врло искључив став. По његовом увјерењу, окупациона власт је искористила стање у

72. АВПР, ГА У-А2, 1880, д. 830, Н. Н. Ладыженскии – Н. К. Гирсу, Сарајево, 29 II 1880, л. 32-34.

просвјети да би уз помоћ овдашњих чиновника провела организовану пропаганду у корист »великохрватске партије«. Доказ за то нашао је у наређењу о отварању државних школа, у којем се тврдило да ће предавања у тим институцијама бити на »хрватском језику«. Очито му је највише сметао израз »хрватски«, те је зато писао да »у Босни и Херцеговини о хрватском језику до сада нико није имао појма«. По њему, овдје се говорило о турском, арапском, српском и талијанском језику. При томе је, највјероватније, имао на уму употребу ћириличног писма, те је тврдио да је за вријеме османске владавине у Сарајеву и званична »Босна« излазила на »српском и турском језику«. Он је знао за присуство ћириличног писма међу »муслиманским дворјанством«. Тиме је желио да подвуче да у сарајевској средини није било традиције »хрватског језика«. На наређење о употреби, односно називу језика, наводно су реаговали припадници православне вјероисповијести. Пошто то нису могли да учине у Босни, »подигли су прашину у српским новинама које се издају у Аустро-Угарској«. Ладиженски је био увјерен да је незадовољство око назива званичног језика у Босни било дошло до Беча и да је отуда стигло наређење о, како он пише, »престанку гоњења српског језика«. Према истом мишљењу, Замалска влада је, затим, морала објавити у званичним новинама да ће »предавања у државним школама бити обављена на локалном језику латинским и ћирилским словима«. ⁷³⁾ Након завршетка својих извјештаја, Николај Ладиженски је напустио Сарајево. О свом одласку, изгледа, није обавијестио ни своје колеге конзуле, или им је рекао да одлази на краће вријеме. Према писању њемачког конзула у Сарајеву, Ладиженски је отпутовао из Сарајева 14. фебруара 1880. године. ⁷⁴⁾ Ако је своје извјештаје датирао 29. фебруара, по старом календару, значи да је главни град Босне и Херцеговине напустио само два дана након завршетка извјештаја.

Наредних осам мјесеци руски конзулски положај у Сарајеву остао је упражњен. Тек почетком октобра 1880. стигао је нови конзул, Модест Модестович Бакуњин. За разлику од свог претходника, он је био изузетно упућен у све проблеме окупиране провинције, јер је у њој службовао још за вријеме османске управе. Свој први извјештај Бакуњин је упутио Н. К. Гирсу 12. октобра 1880, у којем га обавјештава да је имао изузетно срдчан први сусрет са војводом од Виртемберга. ⁷⁵⁾ Тек нешто касније, он је обавијестио Гирса да се упознао са извјештајима Ладиженског и да одобрава његове оцјене о стању у Босни и Херцеговини. ⁷⁶⁾ Долазак Ба-

73. Исто, л. 34–35'. Види: Џевад Јузбашевић, *Језичко питање у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини пред први свјетски рат*, Сарајево, 1973, 9.

74. Politisches Archiv Auswärtigen Amt, Bonn, I, A, B, Q, 131, Bd. 5 (За податак захваљујем др Томиславу Краљачићу).

75. АВПР, СП6 ГА У–А2, 1880, д. 830, М. Bakunine – de Giers-и, Sarajewo, le 12 Octobre 1880, л. 60.

76. АВПР, СП6 ГА У–А2, 1880, д. 830, М. Bakunine – de Giers-и, Sarajewo, le Novembre 1880, л. 63.

кућина у Сарајево означио је нову фазу у дипломатско-конзуларним односима Русије и Аустро-Угарске на балканском простору. Руски конзулат у Сарајеву добио је, коначно, своје мјесто, а његов представник је наставио да обавља своју дужност у приближно истим условима као и конзули других европских држава.

Узевши у цјелини, извјештајн Н. Н. Ладиженског о стању у Босни и Херцеговини у почетку аустроугарске окупације представљају драгоцену грађу, која, ако не освјетљава све аспекте нове власти, може да покаже да је руски представник био добро информисан о збивањима у земљи и да послужи као упоредба грађи која је сачувана у нашим и аустријским архивима.

Ibrahim Tepić

THE ESTABLISHMENT OF THE AUSTRO-HUNGARIAN OCCUPYING RULE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE REPORTS OF THE RUSSIAN CONSULATE IN SARAJEVO (1879–1880)

(Summary)

Based on the material in the Russian Foreign Office Archive in Moscow the author illuminated the arrival of the first Russian consular representative to Sarajevo after the Austro-Hungarian occupation of these parts. It was N. N. Ladizhensky, who remained in the office from January 1879 to mid-February 1880. Since the status of the Consulate remained unsettled, Ladizhensky did not inform regularly his government about the events in Bosnia and Herzegovina. He gathered the facts carefully and took them personally to Vienna in February 1880. In about ten reports he informed the Minister Ghirs about the events on the occupied territory. He paid a special attention to the issues dealing with the establishment of peace and order (forming of the gendarmerie corps, a destruction of robbery, a disarmament of the population); then about the establishment and functioning of the judicial system; the consequences of Bosnia and Herzegovina's involvement into the joint customs area of Austria-Hungary; the state of finances; the economic activities; socio-economic relations; the problem of conquering of the part of the Novi Pazar Province (*sanjak*); the people's attitude towards the occupier; the state of affairs in education, etc. Ladizhensky's reports were an endeavor of synthesizing the results of the occupier's activities in Bosnia and Herzegovina in the first year and a half of its rule. They proved to be a good comparative material for the more profound research of the history of the Austro-Hungarian rule in Bosnia and Herzegovina, notably in its initial stage.

Иљас Хаџибеговић

ЕТНИЧКА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА ТУЗЛЕ ЗА ВРИЈЕМЕ АУСТРОУГАРСКЕ ВЛАДАВИНЕ (1878–1918)

Захваљујући погодном географском положају и открићу богатих сланих извора по којима је и добила име (турски туз = со), Тузла је од 16. вијека била повремено средиште зворничког санџака (округа). У 19. вијеку она је ту своју функцију потпуно учврстила и постала најзначајнији политички, привредни (занатлијско-трговачки), саобраћајни, вјерски и културни центар сјевероисточне Босне. На крају османске владавине имала је око 5.000 становника и спадала међу неколико највећих градова у Босни и Херцеговини. Њена етничка структура тада није одударала од осталих градских насеља у покрајини, јер је муслиманско становништво чинило три четвртине тузланског грађанства, српско се приближавало једној петини, а све остало једва је достигало пет процената. (У свим босанскохерцеговачким градовима тада муслиманско становништво чини преко 70%). И по својој социјалној структури Тузла се уклапала у општи просјек покрајине. Њено становништво осигуравало је изворе прихода из пољопривреде, занатства и трговине, а извјестан број се бавио и застарјелом експлоатацијом сланих извора. Зависно од конфесије, становништво Тузле живјело је у одвојеним дијеловима града гдје су се налазиле и њихове вјерске институције (муслиманске џамије и мектеби, православна црква, митрополија и основна школа, католичка црква и школа). Заједничка им је била чаршија (пословни дио града) у којој су занатлије и трговци обављали своје послове, а грађанство и сељаштво из околине снабдијевало се потребном робом.

Без обзира на традиционалну основу коју је затекла аустроугарска окупација 1878. године, улога Тузле у привредном и политичком животу

Босне и Херцеговине, у наредним деценијама, постајала је све значајнија. Њен привредни развитак заснивао се на богатим лежиштима соли и угља и великим могућностима пољопривредне производње у ширем подручју. Политички и стратешки значај одредио јој је положај најистуренијег окружног града двојне монархије према, Србији која је цијело врње време била »кост у грлу«
цјелокупне тадашње југословенске, па и балканске политике Аустро-Угарске. Све ове околности значајно су утицале и на промјене у етничкој и социјалној структури становништва града Тузле, па отуда она за науку представља веома интересантан примјер у Босни и Херцеговини.

* * *

За истраживање етничке структуре становништва у Тузли најзначајније изворе представљају аустроугарски пописи становништва обављени 1879, 1885, 1895. и 1910. године, затим различити извјештаји органа власти, те привредно-комерцијални листови и календари. С обзиром на то да су споменути пописи вршени по различитим принципима и да је готово до посљедњег довршавања организација градских општина (1879. има их 43, а 1910. 66), добијени подаци не могу се увијек упоређивати, јер досљедно не прате промјене у етничкој и социјалној структури, нити се односе на исти територијални оквир појединих градова. Те слабости главних извора отежавају и изучавање етничке структуре у Тузли.

Градска општина Тузла имала је 1885. године 1.577 кућа (1.902 стана), 1895. године 1920 (2191 стан) и 1910. 2053 куће (2465 станова). Од 1885. до 1895. године, број кућа се повећао за 343, а број станова за 289. Након пописа 1895. године, од тузланског среза основани су градски и сeosки срез, па је дошло до промјене територијалног оквира градског подручја, из којег су искључена четири околна села: Грабовица Турска, Росовац, Солина и Вршани, који су 1895. године имали 216 кућа са 167 станова (55 кућа није настањено). У исто вријеме, у градско подручје уврштена су индустријска насеља Лукавац и Симин-Хан, који су имали укупно 77 кућа са 197 станова (5 кућа ненастањених). Овом промјеном број кућа у градском подручју је смањен за 139, а број станова је повећан за 30, што показује да су у индустријским насељима подизане куће са више станова. Реалан прираст кућа од 1895. до 1910. износио је 227, а станова 441. То значи, од 1885. до 1910. године, број кућа у Тузли се увећао за 570 или 36,14%, а број станова за 730 или 38,38%. У истом раздобљу, број становника је порастао за 5.084 или 70,72%, што значи да је готово двоструко брже растао број становника од броја кућа и станова. Године 1885, на један стан долазило је просјечно 3,78 цивилних становника, а 1910. тај број се повећао за 4,98 лица. Тиме је у граду знатно повећана густина насељености и актуелизирана стамбена изградња за смјештај великог броја

досељеника (чиновници, војници, пословни људи, радници и др.). Уз оријентални изглед града ницале су нове »европске« управне, пословне и стамбене зграде, а на периферији, у индустријским насељима живјеле су радничке породице у једноставно саграђеним кућама (преко 70 у Креки, Симин-Хану и Лукавцу), са више малих станова и спаваоница за неожењене раднике. За разлику од ових, у најљепшим дијеловима града подизане су чиновничке и официрске зграде у псеудобарокном и псеудоренесансном стилу. На тај начин се постепено формирала нова физиономија града, у којој се мијешала аутохтона босанска, оријентална и европска архитектура, а његове четврти нису биле само етнички и вјерски, него и класно структуриране.

* * *

На демографска кретања у Тузли, као и цијелој Босни и Херцеговини, за вријеме аустроугарске управе најјаче су дјеловали успостављање мира и правног поретка, нова привредна активност и миграције становништва.

Прираштај становништва у Тузли од 1879. до 1910. године:

година:	1879.	1885.	1895.	1910.	Прираштај	1879-1910.
број:	5.119	7.189	10.227	12.273	7.154	= 140%

У наведеном раздобљу, прираштај градског становништва у Босни и Херцеговини износио је 64% и био је једнак прираштају укупног становништва. Међутим, окружни градови (Сарајево, Бањалука, Бихаћ, Мостар, Травник и Тузла) имали су прираштај 91%, који је за 27% био већи од просјечног прираштаја градског и укупног становништва. Тузла је више него двоструко премашивала просјечни прираштај свих градских насеља и за око 50% прираштај окружних градова. Највећи прираштај у њој забиљежен је од 1885. до 1895. године, што је било условљено, осим повећањем природног прираштаја, великим досељавањем становништва које је подстакнуто успостављањем жељезничке везе Добој-Симин-Хан, отварањем солана и рудника угља у Креки и других индустријских предузећа.

На формирање нове етничке структуре у Тузли најснажније је дјеловало усељавање странаца. Према попису из 1885. године, када су они први пут пописани, у Тузли је живјело 653 грађанина поријеклом изван граница Босне и Херцеговине (статистика их биљежи као странце), од којих је 526 било из аустријске и угарске половине Монархије и 127 из других држава. Они су тада чинили 9,1% тузланског становништва. У наредној деценији, број странаца у Тузли повећао се за 1772 (273,3%) или годишње просјечно за 177 људи (27,13%). Тада су досељеници по поријеклу били готово равномјерно распоређени на аустријску (1135) и угарску (1140) половицу, а број из других држава повећао се на 150 људи. Они су

1895. године чинили 23,7% тузланских грађана. У наредном периоду, од 1895. до 1910. године, интензитет досељавања странаца био је знатно смањен. За 15 година, број странаца се повећао за 1624 (67%), или просјечно годишње 108 лица (4,46%). Тада је број досељеника у Тузли нарастао на 4.049 лица, од којих је било из аустријске половине 1731, из угарске 1965 и других држава 353, што је укупно чинило 33% тузланског становништва. Укупи прираштај у Тузли од 1879. до 1910. године износио је 7154 лица, од чега је на странце отпадало 4.049 (56,6%) и на домаће 3.105 (43,4%), што јасно указује да је на демографски раст Тузле у овом раздобљу више утицао странац – досељеник него домаћа популација. Ако се овима дода још 1680 војника (1910), који су били смјештени у граду, онда се добија потпуна слика о присуству страног елемента, веома хетерогеног вјерског, етничког и социјалног састава.

*Вјерска структура становништва у Тузли**

	1879.	1885.	1895.	1910.	прираштај 1879-1910. у %	Просјек. окр. гра.
муслимани	3.918	5.171	5.984	5.859	1941 = 49,5%	37,23
православни	947	1.072	1.447	1.975	1029 = 109,0%	102,86
католици	237	795	2.358	3.877	3640 = 1535, 8%	476,76
јевреји	17	134	360	269	252 = 1482,3%	234,58
остали	-	17	78	292	-	-
				у процентима ±		1879-1910.
муслимани	76,54	71,93	58,51	47,74	-28,80	-19,94%
православни	18,50	14,91	14,15	16,10	-2,40	+ 1,15%
католици	4,63	11,06	23,06	31,59	+26,96	+ 16,41%
јевреји	0,33	1,87	3,52	2,19	+1,86	+ 1,72%
остали	-	0,23	0,76	2,38	+2,38	-

Од 1879. до 1910. године, све конфесије у Тузли биљежиле су пораст већи од просјечног за све градове у Босни и Херцеговини, само су разлике у повећању католичког и јеврејског становништва биле 4 односно 6 пута веће него код укупног градског становништва покрајине. Ова појава није била условљена само привредним просперитетом Тузле, него и њеним политичким положајем. Иако је муслиманско становништво имало релативни прираштај од 49,5%, оно је у укупном проценту градског становништва Тузле опало са 76,54% на 47,74% и изгубило апсолутну већину у граду. Ову појаву условила су два основна фактора – промјена територијалног оквира града и усељавање великог броја странаца, припадника разних конфесија, односно нација. Искључивањем четири поменута села, из градског среза је отишло укупно 1029 лица, од којих су били: муслимани 951, православни 28 и католици 50, док је у индустријским

*У свим аустроугарским пописима становништва утврђивана је вјерска а не национална структура становништва, што је било у складу са спровођењем националне политике у Босни и Херцеговини.

насељима која су прикључена граду, од укупно 1.020 лица, било: муслимана 27, православних 134, католика 602 и грко-католика 31. У овим насељима било је смјештено и 226 војника. На тај начин је нова организација тузланског градског среза непосредно утицала на смањење муслиманског становништва у њему за 924 лица или за преко 16%, док се истовремено број православних повећао за 106, католика за 602 и грко-католика за 31 лице. Осим тога, након анексије Босне и Херцеговине 1908. године, дошло је до новог таласа иселјавања у Турску, којим је био захваћен и дио тузланског муслиманског становништва. Православно становништво имало је релативно висок прираштај, али је у укупном становништву Тузле опало за близу три процента. Умножавање католичког и јеврејског становништва у овом граду премашило је све окупне градове у покрајини, осим Сарајева. Њих је 1910. године било око 15 пута више него у првим годинама аустроугарске окупације, тако да су достигли једну трећину укупног градског становништва. У вјерску структуру Тузле улазе протестанти (аугзбуршке и хелветске вјероисповијести) и грко-католици (унијати).

Иако је у Босни и Херцеговини религија била оквир за формирање нација, на основу вјерске структуре не може се стварати етничка слика градског становништва у Тузли. Ово се посебно односи на припаднике католичке и протестантске вјероисповијести, јер су они припадали разним нацијама. Према попису из 1910. године, подацима о вјерској структури могуће је придодати и податке о матерњем језику и поријеклу тузланског грађанства.

*Матерњи језик и поријекло тузланског становништва
 1910. године*

Матерњи језик	поријекло				Свега
	Босна и Херц.	аустри- јска пол.	угарска п.	иностр.	
српскохрватски – хрватскосрпски	8.209	279	1.036	131	9.655
њемачки	11	575	587	61	1.234
чешки	5	388	19	3	415
мађарски	9	14	255	2	280
пољски	2	196	12	2	212
словеначки	–	166	14	–	180
италијански	1	74	5	100	180
шпански	66	–	7	7	80
словачки	–	6	30	8	44
бугарски	–	–	–	16	16
русински	–	27	–	–	27
албански	–	–	–	14	14
турски	1	–	–	6	7
француски	–	4	–	1	5
румунски	–	2	–	1	3
руски	–	–	–	1	1
свега	8.304	1.731	1.965	353	12.353

Према истом извору, извјестан број лица научио је друге језике: српскохрватски 102, њемачки 211, мађарски 17, италијански 21, француски 11, турски 55, арапски 15, руски 2, енглески 1, други 24.

Из наведених података види се да је 1910. године 78,16% тузланског грађанства говорило српскохрватски – хрватскосрпски језик и да је од њиховог укупног броја 85% било поријеклом из Босне и Херцеговине, а 15% из сусједних југословенских земаља (Далмација 279, ужа Хрватска и Словенија и Војводина 1.036; Србија и Црна Гора 131). Тим језиком су говорили Срби, Хрвати и Муслимани. Осим Нијемаца, њемачки је био матерњи језик 269 Јевреја Ашкеназа, а шпански за Сефарде који су, углавном били домаћег поријекла (до тада су протекла око три и по вијека од њиховог доласка из Шпаније) и знали су српскохрватски језик. Мада су босанскохерцеговачки Муслимани често називани »Турци« турски језик био је матерњи само за 7 лица, од којих су 6 поријеклом из Турске, а још свега 55 лица научило је овај језик. У том контексту интересантна је појава у источниобосанским срезовима да многа села и засеоци уз име носе и ознаку »турско«, »српско«, »католичко«. У тузланском сеоском срезу 1910. године уписано је 170 села од којих 45 имају такве назнаке (22 »турска«, 14 »српска«, 9 »католичка«), док се назнаке »муслиманско« и »хрватско« готово иикако не појављује, што је израз традиционализма у појмовном апарату, а посебно наслијеђене, специфичне затворености у вјерским заједницама и разлика у њиховој просвјетној и културној традицији све до почетка XX вијека.

* * *

По социјалној структури становништва Тузла је спадала међу 25 градова (од 66) у Босни и Херцеговини у којима је више од половине грађана налазило изворе егзистенције изван пољопривреде. У њој је 1885. године било 2.094 одраслих мушкараца који су привређивали. Од тога, на аграрно становништво отпадало је 669 лица (31,9%), а 1425 (68,1%) бавили су се разним пословима изван пољопривреде – занатством, трговином и највише, најамним радом. Наредни попис, из 1895. године, утврдио је само социјалну структуру аграрног становништва, па се она може упоређивати с подацима из 1910. године. У оба пописа у Тузли су забиљежене три групе аграрног становништва: земљопосједници са кметовима и без кметова, слободни сељаци и остало пољопривредно становништво (беземљаша). Од пољопривреде као главног извора прихода живјело је 1895. године 3.345 лица или 32,7% укупног градског становништва, а 1910. године 2.555 (20,8%). Опadaње броја пољопривредног становништва у Тузли за 11,9% није било условљено новом привредном активношћу, него знатно више искључивањем поменутих села из градског подручја, у којим је 95% становника живјело од пољопривреде и спадало у категорију слободних сељака, док у прикљученим индустријским насељима ниједан становник није живио од пољопривреде. Док су се скупип-

не слободних сељака и беземљаша у граду смањиле са 2.979 лица (1895) на 1.317 (1910), слој земљопосједника се усељавањем истовремено увећао од 72 на 203 домаћинства, или од 366 на 1.238 лица и приближавао се половини укупног аграрног становништва у граду.

*Национална структура аграрног становништва у
Тузли 1910. године*

		број домаћинства	број лица
Земљопосједници са кметовима	Муслимани	96	589
	Срби	1	6
Земљопосједници без кметова	Муслимани	99	618
	Срби	6	22
	остали	1	3
Слободни сељаци	Муслимани	188	1.087
	Срби	3	21
	Хрвати	8	48
Остало аграрно стаиовништво	Муслимани	12	85
	Срби	—	40
	Хрвати	3	36

Од пољопривреде је живјело 40,60% укупног муслиманског, 4,50% српског, 2,16% хрватског и 0,54% осталог становништва. Муслимани су чинили 93,11% градског аграрног становништва. Наведени подаци указују да се муслиманско грађанство, прије свега његова грађанска класа, чији је репрезентант земљопосједник и трговац, формирало великим дијелом на основама аграрне привреде, што никако није био случај код других етничких скупина у граду Тузли. Интересантно је да је у Тузли, изузимајући муслиманско становништво, изостао интерес за земљишни посјед. П. Ровињски наводи, 1879. године, да у Тузли има један Србин који посједује 40 кметских селишта, конач са вртом и хан и још четворица који имају од једног до пет кметова. Очигледно је да су српски трговци задњих деценија османске владавине куповином долазили до кметских селишта, што указује да је тада и у овом крају кметско селиште доносило солидне приходе. Након окупације 1878. године, српски и други трговци нису били заинтересовани за куповину кметских селишта и друге слободне земље, тако да је овдје, изузимајући Муслимане, био прекинут процес преласка земље из руку традиционалног полуфеудалног земљопосједничког слоја у руке трговачког и другог новог грађанства, »homines novi«.

Паралелно са аграрном, у Тузли се формирала ситнозанатлијска и трговачка основа муслиманског и српског грађанства, којој се временом придружује бројан слој најамних радника. Иако су муслиманске занатлије и трговци били најбројнији, они у Тузли нису били најмоћнији економски фактор. Уз муслиманске земљопосједнике, економски водећи слој, у Тузли се прије окупације формирала јака српска трговачка чарши-

ја, која је своју економску снагу знатним дијелом градила на традиционалним пословним везама са сусједном Србијом. На овим везама подигао се и извјестан број муслиманских трговаца који су се раније доселили из Србије.

Након аустроугарске окупације, српски и муслимански трговци морали су се окренути домаћем тржишту, јер је Земаљска влада издала инструкције пограничним срезовима на Дрини да се пасошким, санитарним, царинским и свим другим мјерама онемогући промет преко босанско-српске границе. Иза таквих инструкција крио се страх нове власти од национално-политичког дјеловања Србије у Босни и Херцеговини, па су ова ограничења строго провођена. Иако је нагло прекинута трговачка размјена између Босне и Херцеговине и Србије (1882. размјена је износила 2,615.073 динара, а 1903. 236.197 динара или преко десет пута мање) и елиминисане пословне везе тузланских трговаца у оба правца, српско и муслиманско трговачко грађанство одржало се све до краја 19. вијека као водећи трговачки слој у граду. Према првом попису судски протоколираних трговачких фирми, који је обављен на основу Трговачког закона из 1883. године, од укупно 64 радње (1883-1886) на српске је отпадало 41 (64,1%), на муслиманске 17 (26,5%) и на све остале 6 (9,4%). Поткрај вијека (1899), од 57 најзначајнијих трговачких радњи Србима је припадала 31 (54,3%), Муслиманима 22 (38,6%) и осталим 4 (7,1%). Од тада се постепено мијења етничка структура најзначајнијих протоколираних фирми у Тузли, међу које су, осим трговачких, уврштени разни други послови – веће занатске радње, мања предузаћа, апотеке, хотели и сл. Од укупно 129 фирми које су протоколисане до 1917. године било је 36 (27,9%) српских, 50 (38,8%) муслиманских и 43 (36,3%) осталих, претежно јеврејских. Од 1901. до 1917. године, протоколисано је 105 нових фирми, од којих је било: српских 21, муслиманских 43 и осталих 41 (доминирају јеврејске радње – Сефарди и Ашкенази). То значи да већина традиционалних српских и муслиманских трговаца није издржала конкуренцију досељеника, било да се ради о странцима или домаћим људима – који су се брзо прилагођавали новим потребама тржишта и постајали носиоци нове, специјализоване трговине. Извјестан број угледних српских трговаца, који су се истицали у национално-политичком раду био је на разне начине онемогућаван и уништен политичком репресијом, нарочито послје сарајевског атентата 1914. године.

Традиционално домаће муслиманско, српско и хвратско занатлијско грађанство у Тузли, као и у цијелој покрајини, само се мањим дијелом укључивало у нове привредне токове и успијевало да своју производњу технички и комерцијално прилагоди новим захтјевима тржишта. Огромна већина (око 85%) радила је без најамне радне снаге и на стари начин. Према званичним подацима, у Тузли је 1885. године било 353 »фабриканата, трговаца и занатлија«, а 1905. године у граду је забиљежено 565 самосталних занатлија, међу којима су били најбројнији Муслимани (за које је карактеристично да продужавају традицију ситног бал-

канско-оријенталног занатства). Под утицајем више фактора, као што су недостатак капитала и државних мјера за унапређење занатства, конкуренција јефтине индустријске робе, пресецање размјене са Србијом, а посебно промјена навика и укуса код домаћег становништва, велики број старих занатлија остављен је без зараде и потиснут на периферију привредног живота, присиљен да се понуди као најамни радник или исели.

Међу традиционално тузлаиско градско становништво спадао је бројан слој помоћних радника, надничара и слугу. Према попису из 1885. године било их је 679 и чинили су око трећине свих лица која привређују. Миоги од њих су, иако отварања модерних солана, рудника и других индустријских предузећа, напустили своје полуетафско привређивање и уврштавали се у модерне соларе, рударе, индустријске и друге раднике.

Под утицајем промјене власти и развоја нове привредне активности, Тузла је доживљавала модернизацију која се неминовно одражавала и на измјену њене етничке структуре. Ново, досељеничко тузланско грађанство, припадници разних народа из Монархије и других држава, а мањим дијелом и домаће, било је у социјалном смислу представљено војском, чиновништвом, пословним људима и радницима. Претходици су чинили војници и чиновници који су били најважнији фактор за успостављање аустроугарске власти у окупираном подручју. Први су у потпуности били поријеклом изван граница Босне и Херцеговине, а други у огромној већини. Због изузетног стратешког значаја Тузле према Србији и југоистоку, у граду је било смјештено близу једне четвртине укупне аустроугарске војске стационаране у Босни и Херцеговини. У њој је 1885. године био смјештен један од четири батаљона, 1895. године број активних војника нарастао је на 807, а 1910. године на 1.680, да би се пред избијање рата енормно повећао. Официри су у економском и друштвеном смислу чинили веома значајан слој новог грађанства. Чиновништво у окупираном подручју, осим политичке подобности, морало је знати њемачки језик, па се нова власт иије могла ослонити на бивше турско ни на домаће чиновништво, ако га је уопште било. Највиша чиновничка мјеста попуњавана су аустројским Нијемцима и, у мањој мјери, Мађарима. С обзиром на то да је нови управни апарат морао саобраћати са домаћим становништвом, његови носиоци су бар донекле морали разумјевати његов језик. Због тога су у Тузли, као и у цијелој покрајини, међу чиновништвом преовладавали припадници славенских народа – Чеси, Пољаци, Словенци и други, а у мањој мјери досељени Хрвати и Срби (до рата, уз домаће, они су чинили 82-85% укупног чиновништва). Домаће српско, хрватско и муслиманско становништво запошљавано је, готово искључиво, на најнижа мјеста у чиновничкој хијерархији. Нешто повољнији положај домаћих људи у чиновничким занимањима наступио је након изласка прве генерације матураната тузланске гимназије (основана 1899), а посебно после анексије Босне и Херцеговине, када је ово питање постало актуелан политички захтјев грађанских странака. Број чиновника у Тузли брзо се умножавао и вјероватно је премашивао просјек

покрајине, који је од 80-их година XIX вијека до првог свјетског рата износио 700%. Према попису из 1885. године, у Тузли је било запослено 68 чиновника, 21 свештеник, 12 учитеља и 4 здравствена радника. Овим пописом били су обухваћени само државни чиновници, тако да њиме нје обухваћен извјестан број чиновника из ерарних и приватних предузећа, који су као и државни били истог поријекла. С обзиром на то да не располажемо прецизним подацима, може се претпоставити да је у разним окружним и среским уредима, школама, вјерским институцијама, ерарним и приватним предузећима било запослено од 1300. до 1500. људи. Они су уз официре и пословне људе били главни конзументи »европске« робе и носиоци европског друштвеног и културног живота и утицаја у Тузли. У ову »вишу« категорију новог тузланског грађанства ушао је извјестан број домаћих људи који су се школовали у тузланској гимназији и на универзитетима у Монархији и изван ње (Београд, Цариград) и успјешнији трговци и пословни људи.

Трећу групу досељеничког грађанства чинили су пословни људи које је у Тузлу привукао привредни развој и бројне погодности које су им нудиле аустроугарске власти. Пружана им је разноврсна помоћ приликом отварања трговачких и занатлијских радњи, грађевинских фирми, и услужних радионица, хотела, апотека и сл. Осим трговаца, који су отварали специјализоване радње за подмиривање потреба бројних досељеника и војске, у Тузлу су се усељавале занатлије разних струка: грађевинари, лимари, столари, месари, пекари, тапетари, гостионичари итд., уз које су тузлански младићи изучавали модерне занате. Док су у новој трговини предњачили Јевреји, у занатству су били заступљени припадници више народа – Чеси, Пољаци, Италијани, Нијемци, Мађари итд.

Привредни развој Тузле био је праћен концентрацијом најамне радне снаге око већих предузећа. Била је домаћег и страног поријекла и представљала је праву мјешавину народа и конфесија. С обзиром на то да је нова привредна активност захтијевала низ нових занимања којима се домаће становништво није бавило, предузећа су зависила од квалификоване радне санге из развијенијих покрајина Монархије и других држава. Радна мјеста неквалификованих и приучених радника попуњавана су градским помоћним радницима и надничарима и великим бројем сељака из околине, који постепено напуштају пољопривреду, али не и село. То се догађало и у другим крајевима и земљама гдје индустријализација није текла на класичан начин, него се развила као нови квалитет без традиције.

Према попису становништва из 1885. године, у Тузли је забиљежено 679 помоћних радника, надничара и слугу. Касније евиденције о радној снази у граду и непосредној околини показују знатан пораст, тако да се пред први свјетски рат рачуна са 2.500-3.000 радника, од којих је на домаће отпадало око 85% и на странце око 15%. Сва значајнија тузланска предузећа запошљавала су промјенљив број радника, међу којима је, такође, варирао однос домаћих и страних радника од 60% : 40% до 85% :

15%. У свим тузланским предузећима радио је извјестан број страних радника који су заузимали радна мјеста надгледника, дневничара, копа-ча и других квалификованих радника разних струка. Међу њима били су заступљени Нјемци, Чеси, Словенци, Пољаци и др. Већина домаћих рудара долазила је из хрватских и муслиманских села, док су соларски радници били већином Муслимани, јер су у том послу имали најдужу традицију. И фабрика соде у Лукавцу запошљавала је претежно муслиманско пољопривредно становништво из Лукавца, Бановића, Прокосовића и Модраца.

У радничким становима највећих тузланских предузећа могло је бити смјештено само око једне трећине радне снаге, док су сви остали живјели у околним селима и граду. На тај начин је нова привредна активност само једним дијелом утицала на промјену етничке и социјалне структуре у самом граду. Већина радника долазила је из хрватских и муслиманских села, а нова радничка насеља припадала су углавном досељеницима поријеклом изван Босне и Херцеговине и домаћим из других босанских крајева (нпр. рудари из Фојнице, Крешева и сл.). И на овом примјеру се јасно види да је нова привредна активност и укупна модернизација давала предност досељенику и он више утиче на етничке промјене у граду него домаћи људи, који се у њу укључују са ближе или даље периферије.

* * *

Тузланско становништво наслиједило је из османског периода за-твореност просвјете и културе у оквиру вјерских заједница. Та традиција настављена је и за вријеме аустроугарске владавине, али је била прилагођена новим потребама националних покрета и изложена сталној при-мотри и политичком усмјеравању од стране власти.

Муслиманско свештенство је дуго времена пружало отпор европ-ским утицајима и љубоморно чувало конзервативни систем образовања и одгоја у традиционалној вјерској школи. Почетне и најбројније мусли-манске школе били су сибијан мектеби у којима се нису учили свјетовни предмети, па чак ни матерњи језик, нити писма латница и ћирилица, не-го »турско писмо« прилагођено за српскохрватски језик, »аребица«. Српско-православне школе развијале су се у оквиру црквено-школских општина и у њима је свјетовно образовање имало предност над вјер-ским. Ове општине имале су своју аутономну и с правом су назване »својом државом у туђој држави«. Везане су углавном за градске среди-не и у њима се путем школе, књиге и других културно-просвјетних ак-тивности одгајала српска национална свијест. Због тога су српско-пра-вославне црквено-школске општине за вријеме аустроугарске владавине биле изложене сталним ограничењима од стране власти. Католичке шко-ле радиле су, такође, у оквиру својих црквено-школских општина и биле везане за самостане и цркве. У њима је био наглашен вјерски одгој, али

су изучавани и бројни свјетовни предмети. Хрватска национална свијест у њима била је дуго занемаривана и почела се значајније развијати крајем 19. и почетком 20. вијека.

За вријеме аустроугарске владавине, у Тузли су постојале и народне основне школе које је оснивала држава и биле су засноване на међу-конфесионалном принципу. Тако се и у Тузли, након 1878. године, формирао мозаик вјерских (националних) и државних основних и средњих школа које су, свака са свог становишта, имале и посебне образовне и васпитне циљеве, тако да су непосредно утицале на просвјету и културу појединих етничких заједница. У граду су постојале: 2 народне основне школе, 12 мектеба, 1 православна и 2 католичке основне школе, Трговачка и Виша дјевојачка школа, Медреса и од 1899. године Гимназија.

Писменост становништва старијег од 7 година у Тузли 1910. године (латиница и ћирилица) према конфесионалној припадности.

конфесија:	писмених	неписмених
православни	1.187 (68,30%)	548 (31,70%)
муслимани	632 (13,50%)	4.025 (86,40%)
католици	2.631 (82,00%)	579 (18,00%)
остали	483 (88,20%)	65 (11,80%)
свега	4.933 (48,68%)	5.217 (51,32%)

Тузла је 1910. године била трећи град (иза Сарајева и Мостара) по проценту писменог становништва у Босни и Херцеговини. Различита просвјетна и културна традиција припадника разних народа условила је неједнак проценат писмености. У том погледу далеко је заостајало муслиманско становништво, а посебно његов женски дио. Од 2.203 муслиманки старијих од 7 година само је 15 (0,67%) било писмено. И код других народа, гдје је писменост била изражена високим процентом, жене су заостајале иза општег просјека своје заједнице, али су знатно премашивале просјек покрајине.

Непостојање демократских институција и политичких слобода у Босни и Херцеговини условило је специфичан развој културно-просвјетног и национално-политичког живота у Тузли. И у овом граду била је наглашена затвореност у вјерске и националне заједнице. До првог свјетског рата, у Тузли су основана 43 различита удружења – пјевачка, културно-просвјетна, спортска, економска, антиалкохоличарска, читаонице, струковна итд. – од којих само 18 није било засновано на националној основи. Међу националним друштвима било је: 8 српских, 5 муслиманских, 5 хрватских, 4 јеврејска, 2 њемачка и 1 чешко, а од 18 друштава без националне назнаке било је 8 радничких, 2 чиновничка и 8 осталих.

С обзиром на политички и стратешки положај Тузле према Србији, аустроугарске власти у њој биле су веома осјетљиве према раду српско-православне црквено-школске општине и формирању српских културно-просвјетних и других друштава. Осим сметњи при оснивању, српска удружења су распуштена у мају 1913. године, када су заведене изнимне мје-

ре, а након сарајевског атентата била су забрањена сва српска удружења, затворена школа, укинута сви листови и часописи и велики број књига које су имале било какве везе са српским народом и његовом културом. Упоредо с тим вршена је снажна политичка репресија на политичке противнике. До атентата 1914, за велеиздају је суђено 40 лица у Тузли, након атентата објешено је 19 лица, а кроз тузланске војне и цивилне затворе (1914-1918) прошло је 3.420 лица, углавном српске националности, од којих су многи узимани у таоце, отпремани у логоре широм Монархије, а на велеиздајничком процесу у Бихаћу (септембра 1915) суђено је 39 ђака тузлаиске гимназије.

Политички живот у Тузли одвијао се у два правца: први је био укључивање домаћег становништва у институције нове власти, а други, развијање иницијатива у оквирима вјерских, националних и политичких покрета. Први је долазио од државе, одозго, а други иницијативом из народа. Као и у другим градовима и у Тузли су аустроугарске власти настојале да у свој политички систем интегришу најугицајније домаће људе, припаднике свих конфесија и нација. У почетку се радило о Муслиманима и Србима, а касније и о бројним досељеницима разних нација. Мањи број способних и лојалних људи намјештен је на нижа чиновничка мјеста и они су имали да смање јаз између народа и страних чиновника. Посебну функцију у политичком животу засновао на апсолутизму имала су градска вијећа у која су бирани представници свих конфесија. У градско вијеће Тузле бирао је 5-11 чланова, према броју и конфесионалној структури грађана, од којих је једну трећину именovala Земаљска влада. На челу градског вијећа налазили су се начелник и два подначелника које је, такође, именovala Влада. С обзиром на то да су Муслимани имали већину у Тузли, градоначелник је био стално Муслиман, а подначелници Србин и Хрват. Према начину избора и савјетодавним компетенцијама, ово вијеће није било демократска институција преко које би били изражени интереси појединих националних заједница и свих грађана, него, прије свега, институција која дјелује у народу на провођењу државне политике. Други видови политичког дјеловања били су законом забрањени, све до доношења Октобарског земаљског устава и пратећих закона 1910. године. Успостављени Сабор, састављен на основи веома компликоване комбинације вјерског, социјалног и вирилистичког куријалног система, није имао законодавну власт, нити је могао утицати на управне послове у земљи. Управо због апсолутизма, који је након анексије 1908. био нешто ублажен, политички живот почео се развијати унутар националних »неполитичких« друштава, а када се прешло на политичко организовање Срби, Хрвати и Муслимани у Тузли слиједили су матице својих националних и политичких покрета и странака.

* * *

За вријеме аустроугарске владавине (1878-1918) Тузла се постепено мијењала од традиционалног аграрио-занатлијско-трговачког у индус-

тријски град, са свим етничким, вјерским, социјалним, културним и цивилизацијским посљедицама. У традиционалну етничку, вјерску и социјалну структуру улази велики број досељеника из развијених покрајина Монархије и других држава. Национални троугао (Муслимани, Срби и Хрвати, већином досељеници) проширен је досељеним Нијемцима, Мађарима, Чесима, Пољацима, Словенцима, Јеврејима, Италијанима итд. Вјерски мозаик (ислам, православље и католицизам) попуњава се мојсијевцима, протестантима (аугзбуршке и хелветске вјероисповијести) и грко-католицима (унџати). У граду постепено преовлађује свијет везан за модерна занимања – од војника и чиновника до интелектуалаца, пословних људи и радника који постају носиоци нове урбанизације и европског начина живота. Оријентални карактер града није се изгубио, али је добио неке европске карактеристике – нумерација кућа, називи улица, водовод, канализација, електрично освјетљење, архитектура итд. Под утицајем тих промјена, поједине вјерске заједнице у Тузли прерастају ранију историјску фазу готово искључивог вјерског утицаја и улазе у еру стварања модерних нација с културним, просвјетним, економским и политичким институцијама, које су биле могуће у постојећим друштвено-историјским и политичким условима.

Извори

Ortschafts und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina. (Штатистика места и гучанства Босне и Херцеговине). Sarajevo, 1880; Ortschafts und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885 (Штатистика мјеста и житељства Босне и Херцеговине по попису народа од 1. маја 1885). Sarajevo, 1886; Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895. (Главни резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 22. априла 1895). Sarajevo, 1896; Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 10. октобра 1910. године. Сарајево, 1912.

Извјештаји о управи Босне и Херцеговине од 1906. до 1916. године. (Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1906–1916).

Verzeichniss sämtlicher in Bosnien und der Hercegovina handelsgerichtlich protokollirten Handelsfirmen zusammengestellt auf Grund der gerichtlichen Handelsregister, Sarajevo, im Oktober 1886. Библиотека Архива Босне и Херцеговине у Сарајеву.

»Bosnischer Bote« (Босански гласник) за године 1898–1918. Сарајево.

Литература

Ристо Бесаровић, *Из културне прошлости Босне и Херцеговине (1878–1918)* »Веселин Маслеша«, Сарајево, 1987.

Милорад Екмечић, *Друштво, привреда и социјални немири у Босни и Херцеговини, у Историја српског народа*, VI–1, Београд, 1983.

Ferdinand Hauptmann, *Die Österreichisch-Ungarische Herrschaft in Bosnien und der Hercegovina 1878–1918. Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsentwicklung*. Graz, 1983. Исти: *Привреда и друштво Босне и Херцеговине у доба аустроугарске владавине (1878–1918)*, у *Прилози за историју Босне и Херцеговине II*, АНУБиХ, Посебна издања, књ. LXXIX, Одјелење друштвених наука, књ. 18. Сарајево, 1987.

Иљас Хаџибеговић, *Постанак радничке класе у Босни и Херцеговини и њен развој до 1914.* »Свјетлост«, Сарајево, 1980. Исти: *Развој радничког покрета у Тузли за вријеме аустроугарске владавине (1878–1918), у Тузла у радничком покрету и револуцији.* Књига прва. Тузла, 1979.

Мустафа Имамовић, *Правни положај и унутрашњи политички развитак Босне и Херцеговине од 1878. до 1914.* »Свјетлост«, Сарајево, 1976.

Џевад Јузбашић, *Језичко питање у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини пред први свјетски рат.* »Свјетлост«, Сарајево, 1973.

Томислав Краљачић, *Калајев режим у Босни и Херцеговини (1882–1903).* »Веселин Маслеша«, 1987.

П. Ровинский, *Набљудения во время путешествия по Боснии в 1879 году. Нижняя Тузла (Дольня Тузла),* Журнал Министерства народного просвещения часть СС VIII, март 1880, С. Петербург, 1880, стр. 1-71.

Митар Папић, *Школство у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске окупације (1878–1918).* Сарајево, 1972.

Ђорђе Пејановић, *Стаиовништво Босне и Херцеговине.* Београд, 1955. Исти: *Културно-просвјетна, хумана и социјална друштва у Босни и Херцеговини за вријеме аустријске владавине.* Сарајево, 1930.

Божо Мауар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу.* »Веселин Маслеша«, Сарајево, 1982.

Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Hercegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns.* Leipzig, 1914.

Нусрет Шехић, *Аутономни покрет Муслимана за вријеме аустроугарске управе у Босни и Херцеговини.* »Свјетлост«, Сарајево, 1980.

Драгиша Трифковић, *Тузлаишки времеплов, I, II, III,* Тузла, 1981, 1983, 1988.

Веленздајнички процес у Бањалуци. Зборник радова. Бањалука, 1987.

Iljas Hadžibegović

THE ETHNIC COMPOSITION OF POPULATION IN TUZLA DURING THE AUSTRO-HUNGARIAN RULE (1878–1918) (Summary)

During the Austro-Hungarian rule (1878–1918) Tuzla gradually changed its traditional agrarian, artisan and commercial aspects into an industrial town with all subsequent ethnic, religious, social, cultural and civilizational consequences. A large number of immigrants from the more developed provinces of the Monarchy and other countries moved into the town's traditional ethnic, religious and social structure. The basic national triangle (Moslems, Serbs and Croats, mostly settlers) became wider in scope with the newly settled Germans Hungarians, Czechs, Poles, Slovenes, Jews, Italians etc. The religious mosaic (Islam, Orthodoxy and Roman Catholicism) was filled in with Jews, Protestants (of the Augsburg and Helvetian confessions) and Greco-Catholics (Uniates). Gradually, the people connected with modern trades and occupations became dominant in the town – from military and civil servants to intellectuals, business people and workers. All of them brought a new urbanization and the European way of life. The oriental character of the town had not been lost, but it gained some European features – such as a house numeration, names of the streets, a running water and sewage system, electric light, architecture etc. Under the influence of these chan-

ges, some religious communities in Tuzla outgrew the former historical stage of almost exclusive religious authority, and entered the era of making the modern nations with the cultural, educational, economic and political institutions that were allowed to exist under the current socio-historical and political conditions.

Tünde Polomik

O ULOZI ČEHA U FORMIRANJU MUZIČKOG ŽIVOTA U BOSNI I HERCEGOVINI 1878 – 1918

Pitanja osnovnih obeležja muzičke kulture Bosne i Hercegovine za vreme austrougarske uprave (1878 – 1918) pretežno obrazuju tri važne tematske oblasti. Prva od njih obuhvata pitanja u vezi sa muzičko-umetničkim i estetskim obeležjima specifične kulture Bosne i Hercegovine, gde su od 1878. paralelno egzistirala dva velika sistema, bliskoistočni i evropski. Druga tematska oblast bavi se pitanjima u vezi sa uticajem bogate i raznovrsne narodne muzičke tradicije Bosne i Hercegovine na njenu muzičku kulturu u celini, u razdoblju kada se grad i selo oštrije diferenciraju i kada započinje formiranje građanskog načina razmišljanja i organizacije života. Treću tematsku oblast čine pitanja o povezanosti muzičke kulture Bosne i Hercegovine za vreme austrougarske uprave sa njenom političkom istorijom.

Naučno tumačenje navedenih tematskih oblasti je od bitnog značaja za razumevanje suštine muzičke kulture Bosne i Hercegovine, ne samo u razdoblju 1878 – 1918, nego i u kasnijim periodima. Kod istraživanja, usmerenih u bilo kojem pravcu u okviru njih, kao jedan od najbitnijih zadataka, pojavljuje se potreba za rasvetljavanjem uloge doseljenika u muzičko-kulturnom životu Bosne i Hercegovine. Doseljenici su, naime, naročito za vreme austrougarske uprave bitno uticali na opšta obeležja bosanskohercegovačke muzičke kulture i imali značajan udeo u formiranju bosanskohercegovačkog muzičkog života.

Među doseljenicima koji su dali najveći doprinos na tom polju, češki muzičari su imali istaknuto mesto. Njihov značaj je utoliko veći što su bili prvi profesionalni nosioci muzičko-kulturnog života u Bosni i Hercegovini, u smislu evropskog načina poimanja muzike, muziciranja i organizacije muzičkog života. Oni su, kao muzički daleko obrazovaniji od domaćeg stanovništva, na početku najviše doprineli da muzičko-kulturni život Bosne i Hercegovine postepeno poprima obeležja jedne ne samo autentične, nego, istovremeno i

umetnički autonomne muzičke kulture. Svojom su delatnošću češki muzičari u početnom periodu razvoja obrazovali kako domaći muzički kadar, tako i domaću publiku, pružajući joj mogućnost da se uključi u evropske tekovine muzičke kulture. Češki muzičari su aktivno učestvovali u sledećim vidovima i sadržajima muzičko-kulturnog života Bosne i Hercegovine za vreme austrougarske uprave:

1. u delatnostima pevačkih i tamburaških društava,
2. u aktivnostima vojnih orkestara,
3. u muzičkom obrazovanju i muzičkom školstvu,
4. u komponovanju muzike,
5. u istraživanjima narodne muzike i
6. u bosanskohercegovačkom koncertnom životu u vidu gostovanja istaknutih čeških muzičkih umetnika.

Ovaj rad predstavlja prilog proučavanju i rasvetljavanju uloge čeških muzičara u bosanskohercegovačkoj muzičkoj kulturi 1878 – 1918, u samo nekim od oblasti njihove delatnosti. U daljem izlaganju želim da posvetim pažnju radu čeških horovođa u Bosni i Hercegovini, s osvrtom na njihovo muzičko stvaralaštvo, a zatim da prikažem široki opseg delatnosti čeških muzičara u formiranju muzičko-kulturnog života Bosne i Hercegovine u okviru delovanja Bogomira Kačerovskog.

Počevši od druge polovine 1880, u Bosni i Hercegovini su se formirala brojna pevačka i tamburaška društva. Dužnosti horovođe u ovim udruženjima pretežno su obavljali Česi. Tako su, na primer, u Donjotuzlanskom srpsko-pravoslavnom crkvenom pjevačkom društvu radili Dragutin Hruza, dr Emil Muža, Karlo Matejka i Anton Dozela¹. U Hrvatskom pjevačkom i tamburaškom društvu »Vlašić« u Travniku više od tri godine obavljao je dužnosti horovođe Vjenceslav Bartuš². Njega je na toj dužnosti smenio Gustav Vilim Brož, koji je kasnije radio kao horovođa i u Tuzli³. Srpsko pjevačko društvo »Sloga« u Sarajevu duže vreme i u više navrata je angažovalo za vođenje hora Franju Matejovskog⁴.

Pevačka i tamburaška društva su najčešće nastajala na nacionalnoj ili konfesionalnoj bazi. Shodno tome, naročito na početku delovanja, njihov osnovni cilj bilo je jačanje nacionalne svesti uz pomoć muzike. U ovim udruže-

1 *Spomenica Donjo-tuzlanskog srpskog crkvenog pjevačkog društva prilikom 15° godišnjice njegovoga opstanka i osvećenja društvene zastave, 1885-1901*, Štamparija Mile Mazarića u Zagrebu, sine anno.

2 *Povijest Hrvatskog pjevačkog i tamburaškog društva »Vlašić« u Travniku*, Sarajevo, Tiskara Vogler i drugovi, 1906

3 *Gustav Vilim Brož bio je jedan od istaknutih muzičara u Bosni i Hercegovini. Rodio se 1861. u Týnce nad Labem. Muziku je studirao u praškoj orguljaškoj školi. Nakon studija radio je u Mariboru, Innsbrucku, Senju i Sušaku a zatim u Travniku i Tuzli.*

(*Otto Sobotka: Čeští hudebníci a zpěváci v jugoslávských zemích*, u: *Préhled XI*, Daruvar, 1981, 93. str.)

4 *Franjo Matějovský se rodio u Nechanicama, 1871. Odsek za orgulje završio je na konzervatoriju u Pragu. Nakon toga radio je u Velikom Bečkereku, Banja Luci i Sarajevu. Bio je osnivač i direktor prve sarajevske muzičke škole (1908-1915). Umro je u Sarajevu, 1938.* (*Muzička enciklopedija, II*, Zagreb, 1963)

njima se okupljala, pre svega, nacionalna elita određenog naroda, dok muzičko obrazovanje nije bilo, niti je moglo biti, uslov za učlanjenje. Bez obzira na to, međutim, mnoga od pevačkih i tamburaških društava su tokom svog dugogodišnjeg delovanja dosegla umetnički nivo u muziciranju, a naročito u horskom pevanju. Najveći deo zasluga pripada za to horovođama društva koji su u takvim okolnostima obavljali složenu, delikatnu i krupnu dužnost. Oni su, naime, pored vođenja hora, radili i kao učitelji muzike, kompozitori, instrumentalni solisti, pa čak i režiseri kod pojedinih pozorišnih komada.

Mnogostranu delatnost čeških horovođa, njihov pristup radu, njihove rezultate kao i odnos sa članovima pojedinog pevačkog društva ilustruju primeri iz istorijata Srpskog pjevačkog društva »Gusle« u Mostaru. Ovo društvo (osnovano 18. 12. 1888⁵) bilo je jedno od najistaknutijih u Bosni i Hercegovini za vreme austrougarske uprave, koje je tokom 27 godina rada ostvarilo visoki umetnički nivo u negovanju muzičke umetnosti. Od horovođa koji su delovali u »Guslama« Josef Horki, Rudolf Zamrzla, Viljem Seifert, Hugo Doubek, Miloš Dozela i Jovan Judl bili su Česi⁶. Od njih su se neki sasvim kratko zadržavali na ovoj funkciji, dok su drugi svojom delatnošću bitno uticali na muzičko-umetnički nivo »Gusala« i trajno su ga obeležili.

Jedan od najznačajnijih na tom polju bio je Rudolf Zamrzla⁷. Mesto horovođe u »Guslama« zauzeo je 1892. i ostao dve godine na toj dužnosti. Za to vreme vodio je hor, reorganizirao ga je, pa čak je pokušao i sa uvođenjem mešovitog sastava, ali u tome nije uspeo. Predavao je članovima društva i teoriju muzike, a bavio se i kompozicijom. Prema sećanju Atanasija Šole, dugogodišnjeg predsednika »Gusala«, »muzički su »Gusle« naročito napredovale pod upravom Zamrzle. Bio je to darovit muzičar i odličan dirigent.«⁸ Pored toga, Zamrzla je bio intiman prijatelj i učitelj muzike Alekse Šantića. S obzirom na suštinsku ulogu Šantića u sveukupnoj delatnosti »Gusala«, Zamrzline zasluge još više dobivaju na značaju.

Istaknuta ličnost među češkim horovođama koji su delovali u mostarskim »Guslama« bio je i Jovan Judl. Odabran je između osam kandidata koji su se prijavili na redovan konkurs, objavljen u bosanskohercegovačkim i češkim novinama. Stigao je u Mostar 01. 09. 1901. iz Sremske Mitrovice, gde je pre radio. Njegove sposobnosti su zaostajale za Zamrzlinim, ali je bio izuzetno odan svom poslu. To ističe u svojim sećanjima i Tihomil Vidošić kada kaže da je »Judl bio (...) vanredno ambiciozan i marljiv; radio je onako kako je mislio da je najbolje u granicama svoje sopstvene sposobnosti i kulture. S najboljom namerom davao je sve od sebe, da mu rad urodi što obilnijim plo-

5 Jovan L. Vuković: *Gusle, ognjište nacionalne misli i nacionalne škole*, u: *Pedeset godina srpskog pjevačkog društva »Gusle« u Mostaru 1888-1938*, Mostar, 38. str., sine anno.

6 *Pedeset godina srpskog pjevačkog društva »Gusle« u Mostaru 1888-1938*, Mostar, sine anno.

7 Kao dokaz Zamrzlinih sposobnosti možemo navesti i podatak da je nekoliko godina nakon odlaska iz Mostara postao dirigent Narodnog divadla u Pragu.

(Tihomil Vidošić: *Razvoj muzičkog života u Guslama*, u: *Pedeset godina srpskog pjevačkog društva »Gusle« u Mostaru*, 162. str)

8 Atanasije Šola: *Ljudi i događaji u prošlosti Gusala*, u: *Pedeset godina srpskog pjevačkog društva »Gusle« u Mostaru*, 174. str.

dom.⁹ Ove reči potkrepljuje i podatak da je Judl 1906. na koncertu prilikom krsne slave »Gusala« izveo sa članovima društva čak i Donizettijevu operu »Marija, kći pukovnije«.

Članovi »Gusala« ostvarivali su prisan i prijateljski kontakt sa svojim češkim horovođama. Petar Pejanović se seća da su svi »oni rado dolazili u Gusle, i tu neumorno razvijali svoju muzičku delatnost, kako bi Gusle dostigle što veći muzički nivo, te u muzičkoj kulturi stali uz rame sa ostalim slaven-skim družinama.«¹⁰ Posle odlaska sa funkcije horovođe, Rudolf Zamrzla je godinama održavao veze sa ovim društvom. »Gusle« su ga više puta molile da se vrati u društvo na šta se on nije odazvao, no često im je posvećivao i slao svoje horske kompozicije.

Odnos Jovana Judl-a sa mostarskim »Guslama« bio je također prijateljski. Tihomil Vidošić kaže da je on »dvanaest godina radio u »Guslama«, a da nije izazvao veće zadenice ni s odborom ni s pjevačima.¹¹ Kada je 1912. finansijsko stanje društva znatno oslabilo, Judl je pristao da se i dalje angažuje na istom poslu, sâm snižavajući svoj honorar. Koliko su ga članovi društva cenili dokazuje i podatak da ga je glavna skupština, zbog njegovih zasluga, 1914. izabrala za počasnog člana.

Komponovanja muzike predstavlja jednu od najznačajnijih delatnosti čeških horovođa u Bosni i Hercegovini 1878-1918. Ova aktivnost je u njihovom slučaju često rezultat nužde, u nedostatku prigodnih, tehnički dovoljno lakih i sadržajno odgovarajućih dela za izvođenje u pojedinim društvima. Zato bi se ovaj često posao svodio samo na aranžiranje nekih pesama ili orkestraciju. Bilo je, međutim, primjera i za ozbiljniji, produhovljeniji stvaralački napor i pristup.

Uvid u stvaralačku delatnost čeških muzičara danas nam pružaju, gotovo isključivo, samo informacije iz bosanskohercegovačke štampe iz razdoblja austrougarske uprave. Bez obzira na to što su one značajan izvor podataka, na osnovu njih mogu se otkriti samo fragmenti ove važne problematike.

Među vestima iz štampe nalazimo, pre svega, takve, iz kojih saznajemo isključivo naslov određene kompozicije i ime njenog autora. Tako, na primer, mostarski književni časopis »Zora« 1899. preporučuje svojim čitaocima dve kompozicije Miloša Dozele. To su jedan marš pod nazivom »Odjek« i smesa omiljenih srpskih pesama, »Pozdrav iz Mostara«.¹² Isto tako, u Sarajevskom listu, 1907. na programu Gajretove zabave je navedena kompozicija »Čikti ferman« od Franje Matějovskog.¹³ U bosanskohercegovačkoj štampi postoji veliki broj informacija sa sličnim sadržajem. U njima se navode brojne kom-

9 Tihomil Vidošić: *Razvoj muzičkog života u Guslama*, u: *Pedeset godina srpskog pjevačkog društva »Gusle« u Mostaru*, 199. str.

10 Petar Pejanović: *Gusle i slovenski narodi*, u: *Pedeset godina srpskog pjevačkog društva »Gusle« u Mostaru*, 199. str.

11 Tihomil Vidošić: *Razvoj muzičkog života u Guslama*, u: *Pedeset godina srpskog pjevačkog društva »Gusle« u Mostaru*, 176. str.

12 *Zora*, novembar 1899, br. XI

13 *Sarajevski list*, 10. 4 (28. 3) 1907.

pozicije, a kao kompozitori spominju se mnoga od imena čeških muzičara. To dokazuje da je muzičko stvaralaštvo bilo jedan od rasprostranjenih vidova aktivnosti među njima, koje je rezultiralo bogatim izborom kompozicija.

Nešto više o ovoj oblasti saznajemo iz vesti koje pored imena autora i naslova kompozicije navode i izvođačku aparaturu. Sarajevski književni list »Bosanska vila«, na primer, donosi spisak najnovijih kompozicija Franje Matějovskog, koje su napisane za klavir, muški ili mešoviti hor, kao i za kamerne ansamble raznovrsnog sastava sa manjim ili većim brojem izvođača.¹⁴ Iz drugih izvora saznajemo za Kantatu Gustava Vilima Broža, koju je on komponovao za soliste, hor i orkestar, u slavu Fra Grge Martića.¹⁵ Sadržaji takve vrste omogućuju barem pretpostavke o zanatskim sposobnostima i stvaralačkim ambicijama pojedinog kompozitora. Pre donošenja zaključka o tome, međutim, moramo uzeti u obzir i to da kvalitet krajnjeg rezultata autorovih napora nije uvek toliko zavisio od njega samog, koliko je od nivoa muzičko-tehničkih sposobnosti pojedinih sastava za koje je određena kompozicija napisana.

Krajnji oblik muzičkoistorijskih istraživanja iz ove oblasti trebala bi da bude naučna procena umetničke vrednosti i suštine ovih kompozicija, na osnovu detaljne muzičke analize notnog teksta. Ali je do sada većina notnog materijala iz muzičkog stvaralaštva čeških muzičara u Bosni i Hercegovini ostala neotkrivena. Arhivska istraživanja u budućnosti tek treba da omogućuju pristup onom delu građe iz ove oblasti koji je sačuvan. Ovaj zadatak je naročito značajan i zbog toga što stvaralaštvo čeških muzičara u Bosni i Hercegovini za vreme austrougarske uprave predstavlja početke bosanskohercegovačkom komponovanju muzike.

Neki od čeških muzičara iz razdoblja austrougarske uprave su ostavili značajan trag u muzičkoj kulturi grada u kojem su živeli i bitno odredili obeležja i kvalitet muzičko-kulturnog života svoje sredine. Jedna od takvih ličnosti bio je i Bogomir Kačerovsky¹⁶ Rodio se 1872. ili 1873.¹⁷ u Lytomišlu. Učiteljsku školu je završio u Petrinji. U muzičkoj školi Glazbenog zavoda u Zagrebu je diplomirao 1896. Dve godine kasnije, Kačerovsky je zauzeo mesto učitelja muzike u sarajevskoj Učiteljskoj školi, gde je radio skoro dve decenije, do 1916. Aktivnosti Kačerovskog u muzičko-kulturnom životu Sarajeva znatno su prevazišle obime njegove službene dužnosti. Tokom boravka u ovom gradu on se isticao kao dobar učitelj muzike, vrstan horovođa, solista ili član kamer-nih ansambala, kompozitor i prikupljač narodne muzike. Savremena dnevna štampa beleži njegovo ime na najrazličitijim kulturnim manifestacijama, bez

14 *Bosanska Vila*, 1904, br. 12.

15 *Povijest Hrvatskog pjevačkog i tamburaškog društva »Vlašić«* u Travniku, 28. str.

16 *Ime i prezime ovog češkog muzičara beleži se na razne načine: u austrougarskoj štampi kao Bogomir Kačerovsky ili Kačerowsky; Muzička enciklopedija (II, Zagreb, 1963) navodi dve varijante: Kačerovski ili Kačerovský; Otto Sobotka ga spominje kao Bohumír Kačerovský (Čeští hudebníci..., 113. str.) ili Bohumír Kučerovský (Čeští hudebníci..., 119. str.) U vezi rada Otta Sobotke treba napomenuti da je on pod ta dva imena podrazumevao i dve različite ličnosti. Njihovi lični podaci su, međutim, gotovo identični (oba dvojica su se po Sobotki rodila 1872. u Lytomišlu i radila u Sarajevu i Zagrebu) da je očigledno da se radi o istoj osobi.*

17 *Prema Muzičkoj enciklopediji Kačerovsky se rodio 1873, dok je Otto Sobotka naveo 1872. kao godinu njegovog rođenja.*

obzira na nacionalnot, konfesionalnu pripadnost ili državljanstvo organizatora.

Kao horovođa, Kačerovsky se angažovao na svom radnom mestu i u Hrvatskom pjevačkom društvu »Trebević«. Da je uspešno radio ovaj posao potvrđuje i anonimni autor izveštaja sa jubilarnog koncerta učitelja sarajevskih državnih škola, kada kaže da upravo Kačerovskom »pripada najveće priznanje što je školsku omladinu tako vješto navježbao«. Zadatak je bio utoliko veći i teži što je na koncertu »pjevalo oko 460 učenika od obadva spola, a sa odraslim pjevačima i pjevačicama, sviračima u orkestru i na tamburicama bješe oko 600 sudjelovača.«¹⁸

Kačerovsky je mnogo učestvovao na raznim sarajevskim muzičkim priredbama i kao vrstan violončelista. Prema podacima kojima danas raspolazemo, on je na svojim nastupima izvodio ili muziku lakšeg, salonskog karaktera¹⁹ ili svoje kompozicije²⁰. Na osnovu poznatih dela iz tog repertoara možemo reći da njihovo izvođenje zahteva umetnika sa solidnim tehničkim mogućnostima. Muzička kritika iz dnevne štampe također hvali sviranje Kačerovskog. *Bosnische Post* 1901. piše: »Gospodin profesor Kačerovsky je prvorazredan umetnik. On prezire glasne i jake efekte, njegova umetnost je prisna. Čelo koristi gospodin profesor Kačerovsky sa velikim, majstorskim umećem.«²¹

Kačerovsky se bavio i pisanjem muzike. Više činjenica govori u prilog tome da je bio jedan od poznatijih i priznatijih kompozitora u Sarajevu. Dela Kačerovskog su se, naime, često izvodila na raznim kulturnim manifestacijama. U štampi su dobila relativno veliki publicitet, naročito u odnosu na ostale kompozicije koje su istovremeno nastale u Bosni i Hercegovini. Kačerovsky je i štampao deo svog opusa²², što je redak primer u Bosni i Hercegovini za vreme austrougarske uprave.

Do sada otkriveni podaci ne omogućuju da uz njihovu pomoć sastavimo barem približno celokupan opus Kačerovskog. Nedostaje i muzičko-analitička procena njegovih dela. Na osnovu današnjeg uvida u njegovo stvaralaštvo znamo da je bio privržen narodnom melosu Bosne i Hercegovine, koji je i sam prikupljao i harmonizirao.

U vestima i osvrtima iz dnevne štampe iz tog doba ocrtavaju se samo obrisi stvaralaštva Kačerovskog. Prilikom osvrta na osnivačku proslavu Muškog pjevačkog društva u Sarajevu anonimni izveštač kaže da je gospođa Mara Ma-

18 *Sarajevski list*, 13. 11 (31. 10) 1908.

19 Popper: *Concert polonaise(Unterhaltung im Kroatischen Klub*, *Bosnische Post*, 26. 1. 1914)

Popper: *Tarantella*

(*XXI osnivačka proslava Muškog pjevačkog društva*, *Sarajevski list*, 24. 4. (11. 4) 1907)

Davidov: *Am Springbrunnen*

(*XV Gründungsfest Männer-Gesang-Vereines*, *Bosnische Post*, 10. 12. 1901)

20 *Kačerovsky: Nocturne*

(*XV Gründungsfest Männer-Gesang-Vereines*, *Bosnische Post*, 10. 12. 1901)

21 *Bosnische Post*, 10. 12. 1901.

22 *Kompozicije Kačerovskog izdavao je Jaromir Studnička, također Čeh, koji je imao knjižaru i štampariju u Sarajevu.*

darević otpevala tri arije i »jednu dodala, osobito krasnu »Bosansku tužaljku« od Kačerovskog, pravo biserno zrno u muzikalnoj lirici.«²³ Iste novine, kada najavljuju zabavu Preporoda, 1913. naglašavaju da će se te večeri izvoditi i sasvim nov komad, i to »Bosanska legenda« od Bogomira Kačerovskog, »špecijalna nova tvorevina, u kojoj se izmjenjuju bosanske i orijentalne arije.«²⁴ Kao glavni deo jubilarnog koncerta sarajevskih učitelja 1908. izvedena je Glazbena slika« od Kačerovskog, pod naslovom »Poklonstvo iz Bosne i Hercegovine«. Autor izveštaja o tom događaju navodi da je Kačerovski to deo komponovao za dva hora, simfonijski orkestar, klavir i orgulje, a zatim ga ovako opisuje: »Kompozicija je protkana sve samim narodnim motivima iz Bosne i drugih naših krajeva i dokazuje veliku rutinu kompozitora u obradi, a fin ukus u izboru. U nekoliko pjesama pjevala su obadva zbora, ovaj dolje i onaj na galeriji skupa i naizmjenice što je izazvalo puno efekta (...)«. Nakon toga, autor izveštaja još dodaje: »... publika je izvođenje pratila neprekidno velikom nasladom i burnim pljeskanjem. (...) pri rastanku sa koncerta se na mnogim usnama čulo: ovako što lijepo još nijesmo imali u Sarajevu.«²⁵

Na osnovu današnjeg poznavanja uloge čeških muzičara u formiranju bosanskohercegovačke muzičke kulture, pre svega možemo da govorimo o značaju njihove obrazovne misije. Ona se ne ispoljava samo neposredno, u tome što su češki muzičari bili prvi profesori muzike i osnivači prvih muzičkih škola u Bosni i Hercegovini, nego i znatno šire. Kao horovođe, oni su stvorili muzičkoj umetnosti, u evropskom smislu shvatanja, široku bazu, kako za bavljenje muzikom, tako i za njeno razumevanje. Kao stručnjaci na širokom polju muzičkih delatnosti, češki muzičari su svojim primerom učili domaće stanovništvo raznovrsnosti u ispoljavanju muzičke kulture i organizaciji muzičko-kulturnog života u okviru evropskog sistema muzike.

Pored obrazovne delatnosti, međutim, sigurno je da su češki muzičari uticali i na muzičko-umetnička i estetska obeležja bosanskohercegovačke muzičke kulture, i to naročito svojim stvaralačkim radom ali i kvalitetom svog muziciranja i izborom programa za izvođenje.

Naučni doprinos čeških muzičara ogleda se u proučavanju narodne muzike Bosne i Hercegovine.

Kako je rasvjetljavanje uloge Čeha u formiranju bosanskohercegovačke muzičke kulture tek u početnoj fazi, o njenoj suštini danas još malo znamo. Sigurno je da je to velika i važna oblast za istraživanje bosanskohercegovačke istorije muzike, zato, jedan od bitnih budućih zadataka istraživača biće i da na naučnoj bazi procene značaj ove problematike, kao i da utvrde u čemu se on najviše ispoljava i u kolikoj meri.

²³ *Sarajevski list*, 1. 5. (18. 4) 1907.

²⁴ *Sarajevski list*, 26. 9 (13. 9) 1913.

²⁵ *Sarajevski list*, 13. 11 (31. 10) 1908.

Tünde Polomik

ON THE ROLE OF CZECHS IN FORMING THE MUSICAL LIFE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1878 - 1918. (Summary)

In the process of research of the history of music in Bosnia and Herzegovina, one of the most important objectives appears to be a need for illumination of the role of immigrants, who, especially during the Austro-Hungarian rule, exerted a great deal of influence over the general attributes of the musical culture of Bosnia and Herzegovina, and played an important part in forming the musical life there in Bosnia and Herzegovina.

Among the immigrants who had given the biggest contribution in this area, the Czech musicians had a prominent part. Having by far been better educated in music terms than the local population, it was them who, at the beginning, made a considerable contribution towards the musical and cultural life in Bosnia and Herzegovina, which, gradually, acquired the characteristics of not only an authentic but also, as seen in the term of arts, an autonomous musical culture. As chorus directors they created a large basis for the art of music in the European connotation, both in the sense of dealing with music and its understanding. As experts in the wider realm of the art of music, such as Bogumir Kačerovski, who had worked almost two decades as the music instructor, chorus director, instrumental soloist, composer and gatherer of the folk music in Sarajevo; the Czech musicians set up an example for the local population in a variety of expression the musical culture and the organization of musical life within the European system of music. Their creative activities, but also the quality of their playing and the selection of programmes for concerts, exerted the influence on distinctive aesthetic and musical and artistic features of the musical culture in Bosnia and Herzegovina.

The research on the role of Czechs in the musical life of Bosnia and Herzegovina is still in the initial stage. One of the significant tasks of the musical historians in future must be an evaluation of the importance of this issue according to some academic criteria. They will also have to make an assessment of the manner and scope of the issue.

Александар Трајановски

МЕСТОТО И УЛОГАТА НА МАКЕДОНСКИТЕ ЦРКОВНО-УЧИЛИШНИ ОПШТИНИ ВО ИСТОРИЈАТА НА МАКЕДОНСКОИТ НАРОД*

Проучувањето на потеклото, структурата, дејноста и компетенциите на македонските црковно-училишни општини претставува мошне важно прашање во македонската историска наука. Во недостиг на државно-правни традиции на македонскиот народ, дејноста на црковно-училишните општини како дел од македонската црковна историја, всушност е и важна компонента од неговата национална историја.

Прашањето за појавата и дејноста на македонските црковно-училишни општини во историографијата, досега било само парцијалио обработувано. Извесни објавени прилози насочуваат кон потребата од комплексно истражување на оваа проблематика. Оттаму, нашиот интерес се зголеми откога во научно-истражувачката дејност успеавме да пронајдиме богати и автентични архивски материјали, кои ја расветлуваат појавата и компетенциите на одделни црковно-училишни општини во Македонија и навната улога во животот на македонскиот народ. Во таа смисла, сметаме дека ќе биде од интерес да је проследиме ивниата

* Пошто је овај рад, судећи по уопштености излагања и недостатоку конкретного материјала, синтетички сажетак обимнијег и шире заснованог истражувања, Редакција се сматра обавезном да, у складу са рецензентским запажањима, читаоцима скрене пажњу на извесне непрецизности у дијеловима текста о јурисдикцији Охридске архиепископије, којом су у то вријеме били обухваћени и немакедонски православци и која се протезала и изван македонског простора, не обухватајући га у цјелости у данашњим оквирима. С друге стране, сјеверни крајеви данашње Македоније тада су припадали Пећкој патријаршији, што аутор није посебно разматрао, тако да је изостао приказ црквено-школских општина на том подручју, што се не може сматрати занемарљивим у одредницама цјеловитости и садржајне потпуности теме.

историја, од нивната појава сè до 70-тите години на XIX век, до периодот кога се еманципираат од Цариградската патријаршија и делуваат самостојно како македонски автономни црковно-просветни и општествени институции.

1. Кус историски преглед врз црковно-училишните општини

Македонските црковно-училишни општини претставуваат посебни црковно-просветни институции никнати во пазувите на црквата¹. Уште од времето на создавањето на првите христијански општини², тие биле предодредени да вршат одделни црковно-просветни и општествени дејности. Како помошни институции на црквата, црковните општини и во периодот додека се наоѓале под јурисдикцијата на Охридската архиепископија имале зачувана извесна месна црковно-општинска самоуправна дејност³, која се состоеле во регулирање на одделни црковно-просветни, семејно-брачни и имотно-наследни спорови и дела.

Со подпаѓањето на Македонија под турско владеење, како што е познато, била зачувана автокефалноста на Охридската архиепископија, под чија јурисдикција и натаму се наоѓале дотогашните и се создавале нови општини на територијата на нејзината днацева. Турските власти не го спречувале постоењето и процесот на создавање на нови црковни општини, ако тие се грижеле за одржувањето наредот и мирот на својата територија и ако редовно ги собирале црковните давачки, од кои еден дел се слевал во султанската каса. Значи, на општините им било дозволено и натаму непречено да ги регулираат црковно-просветните, семејно-брачните, наследно-имотните, завештајните и други прашања, без меѓутоа да се мешаат во дела во компетенција на државата, како што се криминално-безбедносни спорови. Според турското шеријатско право, законски полномошен претставник на општините и на народните интереси пред месната турска власт (мецлисот) биле епархиските владици или нивните архијерејски намесници. Тоа се однесувало за оние места и градови кои што претставувале седишта на епархиите или на архијерејските намесништва. Меѓутоа, во оние места и населби, каде што немало архијереи и нивни заменици месните градски, маалски и селски општини, пред турската власт биле застапувани од свои избраги народни претставници т.н. милетвекили. Во повеќе случаи, особено во подоцнежниот

1. Љубен Лапе, *Протоколи од заседанијата на Прилепската општина (1872-1886)*, ИНИ-Скопје, 1956, 6.
2. Јевсевија Поповиќ, *Опѓа црквена историја са црквено-статистичким додатком*, Књига I. (до 1054.), Срем. Карловци, 1912, 265, 419.
3. Бранко Панов, *Охрид во крајот на XI и во петокот на XII век во светлината на писмата на Теофилакт Охридски*. Зборник посветен на Димче Коцо, Кн. VI-VII, Археолошки музеј на Македонија, Скопје, 1975, 181-195; *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава*, Т. Први. *Од населувањето на Словените во Македонија до крајот на Првата светска војна*, Скопје, 1981, 111; *Охрид и Охридско низ историјата*, Кн. прва, Скопје, 1985, 220-221.

период, оваа функција се слеала со претседателот на општината, така што месното население пред турскиот меџлис било претставувано покрај од владиците и нивните заменици, исто така и од претседателите на општините, што се однесувало за градските и маалските општини, односно коџобашиите, што се однесувало за селските општини⁴.

Со укинувањето на Охридската архиепископија (1776) сите нејзини епархии и општини потпаднале под јурисдикцијата на Цариградската грчка патријаршија. На чело на епархиите, односно општините се поставувале патријаршиски владици, архијерејски намесници, икономи, протопопови и слично. На таков начин, главен збор во општините им припаѓало на грчко-патријаршискиот висок клер и на грчко-влашката и погрченото македонско чорбаџиство⁵ и интелегенцијата.⁶

Економското зајакнување на македонското еснафско-занаџиско и трговско граѓанство и интелегенцијата («новите чорбаџии») во крајот на XVIII и почетокот на XIX век, постепено пројавувале стремез да го истиснат од употреба грчкиот јазик во црквите и во училиштата, потоа да се спротивстават на злоупотребите и корупцијата на патријаршискиот клер, па во таа смисла, побарале нивно заменување со месни архијереи, и најпосле се ангажирале да се еманципираат од Цариградската патријаршија. Сето тоа, впрочем, произлегувало и како резултат на конкурентската борба за преземање на пазарот меѓу македонското граѓанство и интелегенцијата, од една страна, и грчко-влашката буржоазија, од друга страна. На таков начин, овие црковно-просветни движења се трансформирале и добиле национална содржина. Тоа се манифестирало првенствено преку стремезот за навлегување и преземање на црковните општини, дотогаш во компетенција на патријаршиските владици и конзервативните македонски елементи. Во таа смисла, веќе економски зајакнатото македонско граѓанство и интелегенцијата во иднина не се задоволувале да бидат само помошници на грчките архијереи и јереи. Сега тие претендирале на полна власт во општините, во училиштата и во црковно-просветниот живот. Така, се започнало сè помасовно да се градат цркви, да се отвораат народни општински училишта, во кои наставата са изведувала на народен јазик и бесплатно. Во оној момент пак, кога црковните општини целосно ја презеле и просветата во свои реце, тие се трансформирале во црковно-училишни општини.

4. Види поопширно: Александар Трајановски, *Селските општини во Македонија и нивно поврзување со градските црковно-училишни општини во 60-тите години на XIX век*. Зборник на трудови 4-5, Завод за заштита на спомениците на културата, природни реткости, музеи и галерији, Битола, 1985, 81-91.

5. За чорбаџистото воопшто види поопширно: Александар Трајановски, *Преминување на црковните општини во Македонија во рацете на македонското чорбаџиство*. Зборник на трудови на ДНУ-Прилеп, IV/4, Прилеп, 1986, 165-173.

6. Види подробно: Ристо Поплазаров, *Прогресивната улога на македонската интелегенција во XIX век*, »Литературен збор«, XXIX/6, Скопје, 1982, 107-110.

Значи, дотогаш сè уште тесно регионално затворени, македонското граѓанство и интелигенцијата во првата половина на XIX век, излезот од борбата за еманципација од Цариградската патријаршија и грцизмот, а за обновување автокефалноста на Охридската архиепископија го барале во рамките на своите црковно-училишни општини. Во таа смисла успехот во борбата зависел од економската моќ на македонските буржоаски елементи, интелигенцијата и развиеноста на црковно-училишните општини. Меѓу младото македонско еснафско-занаетчиско и трговско граѓанство, особено она што дошло од село во град и кое го зачувало својот словенски патријархален и традиционален миросглед, од една страна, и старите чорбации и немакедонската буржоазија, од друга страна, се поведла жестока борба, која завршила на тој начин што поголем број од црковно-училишните општини во Македонија се помакедончиле и тоа по пат на преземање на старите патријаршиски или создавање на нови општини. На таков начин овие општини попримиле типично македонски белег и карактер. Значи, младото македонско граѓанство, регрутирано повеќето од доселените селани и посиромашните граѓани по градовите, економски меѓутоа веќе доста точно зајакнато, станувало обединителна алка на македонскиот народ, околу кого се групирале оние општествени снаги кои организирано се спротивставуваат за еманципација од општествено-економската и културно-просветната зависност од Цариградската патријаршија и од грцизмот воопшто. Поведената пак борба за ликвидирање на зависноста и влијанието на Грчката патријаршија водело кон црковно-просветно и културно осамостојување на македонските црковно-училишни општини, а со самото тоа и кон национално осамостојување на македонскиот народ. Тоа секако произлегувало и од турското шеријатско право, според кое, оној народ што се здобил со независна црква, му се признавала и неговата национална посебност.

Во текот на 60-тите и во почетокот на 70-тите години на XIX век, македонските црковно-училишни општини на чело со своето граѓанство и интелигенцијата во повеќето македонски градови и села ја откажеле послушноста на Цариградската вселенска патријаршија и на нејзините владици во Македонија. Тоа секако подразбирало одбивање да им се плаќаат понатаму црковните давачки на Патријаршијата и на нејзините архијереи и јереи, да се споменува името на патријархот и на епархиските владици и слично. Во повеќе македонски градови и во поголемите села национално осознаеното граѓанство, интелигенцијата и поимотното и осознато селанство ја презеле власта во дотогашните патријаршиски општини или пак, ако во тоа не успеале, поради жилавиот отпор што го давало грчко-влашкото и дел од конзервативното македонско чорбаџиство и патријаршинскиот клер, кои не сакале така лесно да се откажат од својата дотогашна доминација во црквено-просветниот и општествен живот на православно население, т.е. во општините, младото македонско граѓанство пристапуло кон изградба на нови (свои) цркви и училишта по градовите и во поголемите села и создавало свои народни општински

институции. Тој бил поедноставен и далеку полесен начин на навлегување, преземање и самостојно управување на црковните општини од страна на македонското граѓанство и интелигенцијата. Друг еден помал дел од македонскиот народ и црковно-училишните општиним, кои не успеале да се ослободат од патријаршиската јурисдикција, преминеле во унија са Римокатоличката црква⁷, а помал дел је прифатиле протестантската пропаганда, основајќи протестантски општини, што во тоа време се сметаше за радикално средство за еманципација од грцизмот. Тоа пронзлегувало од запазеното употребување на месниот нареден јазик, негувањето на дотодашните црковни обреди и традиции на православната црква, изборна местен архиепископ, владици, свештенници, бирани од македонските верници, и најпосле, образување на единствена архиепископија во Македонија потчинета на папата.

Покрај сето ова, вредно е да се истакне во тоа време успехот на граѓанството, интелигенцијата и црковно-училишните општини во Пољанско-кукушката епархија во изборот на Партенија Заграфски за епископ на спомнатата епархија⁸. Со хиротонијата на Партенија Заграфски за владика на Пољанската епархија, македонскиот народ за прв пат во својата историја по укинувањето на Охридската архиепископија се здобил со свој домашен архијереј.

2. Методолошки приспат во истражувањето на проблем матиката

Македонските црковно-училишни општини, во последните два века од историјата на македонскиот народ, во отсуство на два најважни атрибути – самостојна држава и црква, заедно са занаетчискоеснафските организации, претставувале единствени самоуправни институции, каде македонскиот народ се учел да се самоуправува, каде се создавале норми на меѓусебен однос врз доброволно општествено поврзување под туѓинската власт и религија. Нема сомневање дека во времето на турското политичко и грчко-патријаршиското црковно владеење, црковно-училишните општини му овозможувале на македонскиот народ да создаде своји специфички облици на локално самоуправување и да ги преземе во свои раце сите форми од животот врз еден демократски принцип на управување, меѓу кои: просветата, социјалната политика, здравството, регулирањето на одделни елементи од комуналните, хуманитарните, семејно-

7. Блаже Ристовски, *Унијатството во Македонија*, »Разглед«, II/9, Скопје, 1960, 908-936; бр. 10, 1005-1029; Славко Димевски, *Римокатоличката пропаганда у унијатството во Македонија во втората половина на XIX век до 1912. година*. Докторска дисертација, одбранета на 23. X 1962. година на Филозофскиот факултет во Скопје пред испитната комисија: Проф. др Стјепан Антољак (ментор), проф. Љубен Лапе и проф. др Андрија Ланновиќ (членови).

8. Види: Александар Трајановски, *Борбите за еманципација од Цариградската патријаршија и грцизмот во Пољанската епархија во крајот на 50-тите и во текот на 60-тите години на XIX век*, »Историја«, XX/2, Скопје, 1984, 335-349.

бродните, имотно-правните, тестаментарно-наследните и други слични односи и дела.

Овој богат спектар на разновидни општински компетенции секако остава доста простор за интердисциплинарно проучување на опомнатата проблематика. Тое значи, проучувањето историјата на црковно-училишните општини бара соработка на историчарите со правниците, социолозите, политиколозите, педагозите и воопшто истражувачите на црковно-просветната и културната историја на македонскиот народ. Со други зборови, компаративното интердисциплинарно проучување и следење на специфичните облици на самоуправната и колективна дејност на црковно-училишните општини би расфетлило доста крупни прашања и моменти од македонската црковно-просветна, културна и општествено-политичка историја, а заедно со тоа би се објасниле одделни значајни настани од националната историја на македонскиот народ во неговата макотрпна борба за национално конституирање и признавање.

Изворните материјали за обработката на овој труд се автентични архивски документи и периодика, собрани во повеќе архивски институции во Скопје, Белград, Софија и во поважните регионални архиви и библиотеки во СР Македонија. За покомплексно проучување историјата на македонските црковно-училишни општини, се направени истражувања во библиотеките на позначајните македонски цркви, манастири, музеи, митрополии, од кои поголем дел се уште не се проучени и се непознати на научната јавност, потоа во приватните архиви и библиотеки на одделни ентузијирани истражувачи на културното богатство и македонскиот народ. Меѓутоа, со сето ова не може да се истакне дека е исцрпено целокупниот фактографски материјал за историјата на македонските црковно-училишни општини, а заедно со тоа да се каже последниот збор по ова тема. Самиот факт, со зафатот да се проучува историјата на македонските црковно-училишни општини од нивното основање до 70-тите години на XIX век, во ваков вид, не дава можност да се навлезе подлабоко во одделните поситни прашања и моменти од дејноста и компетенциите на општините, тако што тоа останува една преокупација на македонската историографија. Исто така потребно е да се нагласи дека македонските истражувачи не се во можност да ги користат материјалите од турките архиви, архивата на Цариградската патријаршија, архивите на одделни патријаршии и митрополии, на бугарските архиви,⁹ за кои се знае дека обилуваат со архивска документација во непосредна врска со историјата на македонските црковно-училишни општини и воопште за историјата на македонскиот народ. Покрај тоа, има потреба од натамошни теренски истражувања во одделните македонски црковно-просветни и културни институции во СР Македонија, во архивите и биб-

9. Во последниве архивски институции, авторот на овој прилог веќе имаше можност делумно и самиот да се запознае со дел од богатиот фактографски материјал непосредно поврзано со историјата на македонските црковно-училишни општини и воопшто со историјата на македонскиот народ.

лиотеките на Македонската, Српската и Бугарската православна црква, и си за жал да овој сè уште момент достапни за научно ползување.

3. *Кратка содржина на проблематиката*

За да се осветли местото и улогата на македонските црковноучилишни општини во историјата на македонскиот народ и тоа од нивното основање до 70-тите години на XIX век, а поагајќи од методолошко-композициска гледна точка, потребно е најпрво да се даде осврт на историја на прашањето. Потоа следи проучувањето на генезата на христијанските општини воопшто, па развојот на општините во Македонија низ вековите како форма на управување со црквата. Во последниов случај се подразбира следење историјата на црквените општини во Македонија до создавањето на Охридската патријаршија, општините под јурисдикцијата на Охридската архиепископија и општинските институти во Македонија под духовна доминација на Цариградската патријаршија, што станала по укинувањето на Охридската архиепископија во 1767 година. Логичен завршеток на оваа тематска целина би претставувало следењето структурната и компетенциите на црковните општини во ова време.

Во посебна подглава се следи преминувањето на епитропенско-општинскиот институт во црковна општина, меѓутоа со нови ограничени овластувања. Тука превентивна е осветлено создањето и дејноста на црковно-епитропските општини во Македонија, преминувањето на црковните општини во рацете на македонското чорбаџиство, структурата и компетенциите на црковно-епитропските општини, првите нуклиди на македонското преродбено движење до почетокот на XIX век и слично. Малку понастрана од следењето на спомнативе гледишта од историјата на македонските општини се прашањата поврзани околу феудалните уредување и управување на Цариградската патријаршија под турско владеење до почетокот на XIX век, судирите меѓу високиот клер на Патријаршијата и грчката буржоазија околу допуштањето на последната во црковната управа, создавањето на Грците православна национална црква, создавањето на патријаршиски, епитопски и општински мешовити совети и друго.

Всушност, сето ова доовде претставува уведен дел кон главната проблематика што се следи понатаму. Во уводниот дел се имаше за цел да се иницираат, се разбира во куси црти, појавата на црковните општини од постари времиња, меѓутоа, без упорно да се настојува да се открие и докажи која општина кога е основана, па сè до трансформирањето на епитропско-чорбаџискиот општински институт во црковно-училишна општина, што се совпаѓа во триесеттите години на XIX век па навому, што претставува главна преокупација на оваа проблематика. Оттаму, за создавањето и дејноста на одделни црковно-епитропско-чорбаџиски општини во Македонија до 30-тите години на XIX век, не е навлезено до

онаа длабочина и широчина, која тие је заслужуваат. Тоа дотолку повеќе што историографијата сè уште не е во состојба да даде точен одговор кога се создадени првите нкулци на општинските институции во Македонија и воопште сред христијанското население, што во оваа прилика посебно не се следеше, кога која и општина кај нас е создадена, односно од каде и точно од кога ги влечат своите корени. За таа цел, впрочем, се потребни повеќе фактографски податоци и сознанија, долгогодишни истражувања и интердисциплинарно проучавање на општенските институции.

Во посебна тематска целина се третираат прашањата во врска со трансформирањето на ентропско-општинскиот институт во црковно-училишна општина, потоа дејноста, структурата и компетенциите на општините во периодот од 30-тите до 60-тите години на XIX век. За правилно расфетлување на ова прашење беше нужно да се осветли подемот на македонското граѓанство и стремежот за навлегување во општинските управи; судирите меѓу туѓинското и македонското граѓанство околу преземањето на општините во Македонија и разгорување на интересите меѓу грцизмот и словенството; елинизаторските стремежи на Цариградската патријаршија во Македонија во периодот од 1830 до 1860 година; првите конкретни барања за еманципација од Цариградската патријаршија, а за обновување на автокефилноста на Охридската архиепископија, како типично македонска национална црква и друго.

Процесот на осамостојувањето на македонските црковно-училишни општини во крајот на 50-тите и во текот на 60-тите години на XIX век е прикажан посебно. Во таа смисла, црковно-просветните народно-судителски борби на македонскиот народ за еманципација од Цариградската патријаршија и грцизмот и напорите за обновување на Охридската архиепископија, како македонска црква, поради подобра прегледност е следен по епархии и по општини. Со оглед на тоа што движењето за еманципација од Патријаршијата и борбата за создавање посебна македонска црква – Охридската архиепископија, кои според турското шеријатско право водеа кон национално осамостојување на македонскиот народ, што секако е крупно и значајно прашање во историјата на македонскиот народ во тоа време, се наложи само по себе да му се даде централно место во прилогот.

Во посебна целина е разгледан ставот и односот на големите сили и на Турција кон борбата на словенските народи во Европска Турција против Цариградската патријаршија за разрешување на црковното прашање во полза на словенското православно население, потоа неколкуте проекти за разрешување на црковното прашање во бугарска корист, преговорите на македонските црковно-училишни општини со Бугарската црковна општина во Цариград за карактерот и за седиштето на Егзархијата и слично.

Дејноста на осамостоените македонски црковно-училишни општини во текот на 60-тите и во почетокот на 70-тите години на XIX век, е

друга посебна тематска целина. Тука се осветлени напорите на македонските црковно-училишни општини за обновување на Охридската архиепископија и нивната поврзаност со Бугарската црковна општина во Цариград во борбата против заедничкиот непријател – Грчката цариградската патријаршија, потоа улогата на македонската граѓанска класа во проникнувањето на големобугарската национална пропаганда во Македонија, па меѓусебното поврзување на градските општини и истакнувањето на црковно-училишната општина во Солун за централна македонска црковно-училишна општина, создавањето на селските општини и нивното поврзување со градските црковно-училишни општини и друго.

Македонските црковно-училишни општини и развотокот на македонската национална свест е насловот на следната тематска целина. Во неа е осветлена класната структура на членовите на црковно-училишните општини во текот на 60-тите и почетокот на 70-тите години на XIX век, потоа општините во одбрана на »македонизмот« (македонското учебникарство) и манифестацијата на македонската национална свест, поврзувањето на Солунската општина со македонската колонија во Цариград и особено со Зографскиот манастир и уделот на општините во напорите за обновување на Охридската архиепископија во тоа време. Појавата, пак, на разните конфесионални движења и создавањето на одделни верско-пропагандни унијатски, протестантски, и други општини во Македонија, во кои членувало македонско население, се иницира во оваа прилика како средство за еманципација од Цариградската патријаршија и грцизмот воопшто, а за обновување на Охридската архиепископија. На крајот се разгледува структурата и компетенциите на осамостојните македонски црковно-училишни општини.

Во заклучокот се сумираат основните соознанија и констатации за местото и улогата на македонските црковно-училишни општини во историјата на македонскиот народ. Во таа смисла, заклучокот претставува сиже на излагањето на материјалот во целина.

Во проучавањето и разгледувањето на одделни прашања од историјата на македонските црковно-училишни општини, како што се: појавата на првите никлуци на преродбенското движење во Македонија и воопшто на преродбата, потоа појавата на македонското класно општество, манифестациите на македонската национална свест во тоа време; појавата и дејноста на селските општини и слични прашања, што се во непосредна врска со македонските црковно-училишни општини, не е навлезено во онаа длабочина што тие је заслужуваат. Во такви околности, значи, не е пристапено кон нивно студиозно прикажување и изложување, така што за одделни прашања се искористени резултатите во досегашните проучавања во историската наука, особено во македонската. Тоа е направено од причини што спомнативе прашања стојат понастрана од главниот предмет на проблематиката, поради што само патем се засегнати и иницирани до таа мера, колку што било нужно, за да се согледа нивната поврзаност со македонските црковно-училишни општини.

4. Завршни сознанија и заклучоци

Македонските црковно-училишни општини несомнено биле движечка сила на македонското граѓанство и интелигенцијата во преродбенскиот период и во времето на црковно-националните борби за еманципација од Цариградската партијаршија и грцизмот, но и за обновување на автокефалноста на Охридската архиепископија. Некоја порано, некоја покасно, не сепак приближно во исте време, крајот на 60-тите и во почетокот на 70-тите години на XIX век, македонските црковно-училишни општини, кои се откажале од јурисдикцијата на Цариградската партијаршија, самостојно делувале и се самоуправувале, преземајќи ги во свои раце сите компетенции да една црковна организација. Во таа смисла, тие самостојно делувале како официјелна епархиска власт.

Според турското шеријатско право, отцепените од Партијаршијата македонски црковно-училишни општини не би можеле самостојно да делуваат, поради тоа што македонскиот народ сè уште не се здобил со црковна самостојност. Меѓутоа, турските власти ја толерирале нивната автономност и дејност, поготово што тие како што веќе констатиравме, делувале како организирана црковна власт, со тоа што ги собирале црковните давачки порано во компетенцијата на Патријаршијата и нејзиниот клер, потоа се грижеле и ревностно ги уредувале црквите, манастирите, училиштата и слично; издавале крштални свидетелства, уредувале брачни и бракоразводни дела и спорови. Покрај тоа, општините поставувале свештеници, распоредувајќи ги по парохии, кои богослужбата ја изведувале на црквиословенски јазик, поставувале општински народни учители, ја контролирале и финансирале нивната дејност, решавале наследни, комунални, здравствени, социјално-хуманитарни, имотно-правни, завештајни, судски компетенции, дела, спорови, прашања и слично. Значи, во борбата за еманципација од Цариградската патријаршија, македонските црковно-училишни општини постепено ги презеле прерогативите од грчките владици, ја презеле врз себе грижата за задоволувањето на духовните, просветните, културните, социјалните, комуналните, здравствените, хуманитарните, семејно-брачните, бракоразводните, имотно-правните, тестаментарно-наследните и слични дела и потреби на своите верници.

Во емот на најжестоките антипатријаршиски црковно-просветни и националнобудителски борби, кога голем број од македонските црковно-училишни општини веќе се еманципирале од Партијаршијата, истите се самоуправувале, како што веќе е констатирано, се поврзувале меѓу себе и заемно се помагале. Секако, тоа е време кога се надминала дотогашната негативна состојба на локално делување на секоја општина и нивната ограниченост на територијата на својот град, село или околина. Се разбира дека се задржале извесни форми на локално меѓусебно поврзување и понатаму, меѓутоа, сега во нови услови, градските, маалските и селските општини пристапиле кон повисока фаза на здружување на

епархиски или реонски (околиски) општини. Во таа смисла, манифестациите на меѓусебно поврзување и помагање на македонските општини секако ја наметнало потребата од создавање на македонска национална црква. За да се стигне до тој повисок чин, било потребно да се издигне една централна македонска општина, која би станала хегемон на сите македонски општини.

Поради тоа што дотогашното поврзување на македонските општини со Цариградската бугарска црковна општина, во која еден добар дел биле Македонци¹⁰, која меѓутоа од страна на бројната и економски појаката бугарска буржоазија и интелигенција сè повеќе се насочувала во правец на создавање на бугарска национална црква (Егзархијата), прикажувајќи ги на таков начин напорите и борбите на македонскиот народ за своја црковна јерархија, како желба за создавање на бугарска црква, интересите на македонските општини се нашле загрозенн. Од тие причини, поголем дел од македонските црковно-училишни општини знатно ја намалиле својата поврзаност со Цариградската општина, а своето нато-мношно здружување го насочиле кон Солунската црковно-училишна општина¹¹ и тоа на македонска основа. Во таа смисла, по создавањето на Солунската општина (1868), многу општини се почесто се обраќале за совет, за помош и се поврзувале со неа, сметајќи ја истата за своја централна македонска општина, потоа да кројат со неа планови за еманципација од грцизмот, но и од бугаризмот. Процесот на здружувањето на македонските црковно-училишни општини со Солунската централна општина секако водел кон насушна потреба од обновување на автокефалноста на Охридската архиепископија, што до израз дошло во почетокот на 70-тите години на XIX век.

Покрај тоа, во ова време се забележува поврзаност и заемни врски на македонските градови, граѓанството, интелигенцијата и македонските црковно-училишни општини со светогорските манастири, особено со Зографскиот манастир.¹² Тоа дотолку повеќе што Зограф претставувал еден вид замена за изгубената црковна автокефалност. Значи, поврзаноста на македонските црковно-училишни општини и воопшто на македонското граѓанство и интелигенција та со Зографскиот манастир на одреден начин ја пополнувал таа празника, а во исто време духовно го хранел македонскиот народ, за да може да даде отпор на црковно-просветните и национално-пропагандунте дејности на соседните буржоазии, да

10. Види поопширно: Архив на Г. С. Раковски, Том I. писма до Раковски 1841-1860. С. објаснителни бележки и под редакциј на Никола Трајков. Подготвил за печат Веселин Трајков, БАН, Институт за историја, Софија, 1959, 70.

11. Славко Димевски, *Солун во македонската преродба. Сто години од основањето на македонската општина*, »Вечер«, IV/1602, Скопје, 11. IX 1968, 16.

12. Славко Димевски, *Врските на Димитар Миладинов со Зографскиот манастир за помагање на црковно-просветното движење во Македонија*. Зборник: *Школството, просветата и културата во Македонија во времето на преродбата*, МАНУ-Скопје, 1969, 276-293.

го негува својот национален идентитет и во поволни услови да ја обнови автокефалноста на Охридската архиепископија.

Со меѓусебното поврзување на македонските црковно-училишни општини со Солунската централна општина, со македонската колонија во Цариград и со Зографскиот манастир, сè повеќе созревала идејата за обновување аптокефалноста на Охридската архиепископија, како Македонската православна црква. Во таа смисла, ако до 60-тите години на XIX век, акцијата за стекнување на црковна самостојност тешко можела да се реализира; во крајот на 60-тите и во почетокот на 70-тите години на тоа столетие, напоредно со еманципирањето и осамостојувањето на македонските црковно-училишни општини, тоа станувало императив на македонското граѓанство и интелегенцијата. Идејата за извојување на црковна самостојност на македонскиот народ, придонесло до уште поголема соработка и поврзаност на црковно-училишните општини. Тоа довело, исто така, до поголемо зближување и комуницирање меѓу општините. Барањето за обновување на автокефалноста на Охридската архиепископија придонесло македонските црковно-училишни општини сè почесто и поживо да контактираат, соработуваат и да се договараат меѓу себе, да кројат планови и да преземаат акции за идно духовно, просветно, културно и национално осамостојување на македонскиот народ во границите на неговиот етникум.

Неоспорно дека македонските црковно-училишни општини се вистински народни установи, мошне потребни во времето кога македонскиот народ не поседувал признат црковно-просветен и државно-правен апарат, избрани од самиот народ; произлезени од самиот народ и задолжени да се грижат и управуваат со црковно-училишните и општествени потреби на народот, т.е. со »народните работи«. Својата власт општините ја црпеле од народот, на кого што му давале отчет. Пак со помош на народот, своите одлуки и решенија ги спроведувале во живот. Поради сето ова, општините станале централни клетки на народот околу кои се групирал целокупниот црковно-просветен, културен и јавен живот. Оттаму, општините станале основен стожер и двигател на целокупниот општествено-политички живот на македонскиот народ. Како единствени општествено самоуправни институции, изградени на демократски основи, регулирајќи ги своите насušни народни потреби врз основа на црковното и обичајното право, особено во отсуство на самостојна држава и автокефална црква, македонските црковно-училишни општини за македонскиот народ претставувале едно вистинско народно собиралиште, или еден неофицијален парламент, како што ќе ги нарече покасно Петар Поп Арсов¹³, каде што тој се собирал и го задоволувал своите духовни, обредни, просветни, културни и општествени потреби.

13. Вардарски, *Стамболовщината во Македонија през вбзраждането и нейните претставители*, Виена, 1894, 47.

Покрај сето ова, општините претставувале најефикасни и најјак институции во борбата против туѓите хегемонии и другите надворешни посегиувања и аспирации врз Македонија. Во таа смисла општините внимателно се грижеле за благостојбата на својот народ и напредокот на своето месно црковно-училишно и културно дело. Македонските црковно-училишни општини претставувале верен толкувач и изразител на сите настани на своето месно население во доменот на задоволувањето на неговите духовни, просветни, културни, обредни и други потреби, жалби и идеали. Македонскиот народ, верен на своите православи норми и закони, во отсуство на своја автокефална црква, во црковно-училишните општини наоѓал свое црковно-духовно спокоење, свој најдобар природен заштитник на својата самобитност, најдобар хранител на своите духовни, просветни и културни потреби. Значи, општините на одреден начин претставувале замена за изгубената народна јерархија па и држава во повисока смисла на зборот. Поаѓајќи од сето ова кажано за општините, се солидаризираме со искужувањето и »дефиницијата« за македонските црковно-училишни општини, дадена од прилепчанецот Тодор Кусевич уште во 1872 година, дека, во тоа време, »општината е душата на народот«, или уште пократко, дека »општината е народот«.¹⁴

ЗАВРШУВАЈЌИ го овој краток преглед за појавата, развитокот, дејноста, структурата и компетенциите на македонските црковно-училишни општини, особено по нивното осамостојување еманципација од Цариградската патријаршија, во крајот на 60-тите и во почетокот на 70-тите години на XIX век, можеме да подвлечеме дека тие дејствуваат како автономни и самоуправни македонски институции и покрај постојењето на официјалната турска власт. Од бројните примери што се собрани за оваа проблематика, а и од досегашните поопширни истражувања што се извршени на оваа проблематика, од кои еден дел, поради обемноста на прилогот не можеше да се илустрира, произлегува согледувањето дека македонскиот народ собран околу своите црковно-училишни општини, сè повеќе ги напуштал строгите црковно-феудални рамки во решавањето на црковно-училишните и општествени проблеми, спроведувани дотогаш од Турција и од Цариградската патријаршија и се свртувал кон регулирање на сите општествени потреби, за кои турската власт малку била заинтересирана. Во рамките на црковно-училишните општини, при недостиг на други државно-правни, социјално-хуманитарни, здравствени, комунални и други сопствени институции, македонскиот народ создавал норми за општествено живеење, темелејќи ги истите на граѓанските, црковните и обичајните норми од своето историско минато, но и давајќи им нови современи погледи на живот. Преку овие народни институции народните маси имале најшироки демократски можности да ги изразуваат своите права и должности врз основа на поединечна и колективна одговорност. Со време самоуправни-колектив-

14. Љ. Лапе, *Протоколи...*, 6.

ната одговорност и сплотеност во борбата за свој граѓански права против грцизмот, турската власт, а подоцна и против другите пропаганди, македонскиот народ го пронаоѓал својот национален идентитет. Тоа го согледуваме преку бројните црковно-просветни и општествени дејности на црковно-училишните општини, каде што македонскиот народ од повеќе градови и села, создавал норми за нивното регулирање, кои се речиси идентични, за разлика од нормите на соседните земји. Ова секако се темели на македонското црковно и обичајно право, на македонскиот национален идентитет и сведочи на самостојниот развој на македонската национална мисла низ вековите.

Aleksandar Trajanovski

THE PLACE AND ROLE OF THE MACEDONIAN RELIGIOUS AND EDUCATIONAL PARISHES IN THE HISTORY OF MACEDONIAN PEOPLE (Summary)

A study on the place and role of religious and educational parishes in the history of the Macedonian people, as typical autonomous institutions of the people in times of the Turkish political rule and the spiritual submission to the Greek Patriarchate, in the light of original documents; could point out to various activities of these parishes, and illuminate many significant moments in religious educational, cultural and national history. The Macedonian religious and educational parishes were the moving forces of the Macedonian bourgeoisie and intelligentsia in the periods of reawakening and the religious and national struggle for an emancipation from the Patriarchate in Constantinople and the Greek influences, as well as during the strain for a renewal of the autocephaly of the Ohrid Archbishopric. Towards the end of the Sixties and in the early Seventies in XIX century, the Macedonian religious and educational parishes that broke off with the Patriarchate, acted in an autonomous and independent manner, having gained all the competence of a religious organization which demonstrated its eparchial rule. The parishes were indeed the people's institutions. They were greatly needed in times when the Macedonian people did not have its own governmental and religious structures. Having been chosen by the people they were meant to become organized and to function in concordance with the religious, educational and public needs of the people. That is why they grew out to be the centers around which the entire public life of the Macedonian people revolved. As unique public and autonomous organizations, built on democratic foundations that regulated their activities on a religious and common laws; they had turned out to be true popular meeting points (an unofficial parliament as Petar Pop Arsov named them later), where the spiritual, religious, educational, cultural and public needs of the Macedonian people were fulfilled.

Ибрахим Кемура

МУСЛИМАНСКО КУЛТУРНО-ПРОСВЈЕТНО ДРУШТВО »НАРОДНА УЗДАНИЦА« У УСЛОВИМА ШЕСТОЈАНУАРСКЕ ДИКТАТУРЕ

Криза унутрашњег друштвено-политичког система Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, евидентна од самог настанка Краљевине, нарочито је дошла до изражаја током 1927. и 1928. године. Процес разарања и деградације демократије и парламентарних установа Краљевине СХС и формално је окончан 6. јануара 1929. године, када је краљ Александар навео режим монархо-диктатуре. Низом аутократских наредби, одлука и закона укинута је Видовдански устав, распуштена Народна скупштина и забрањен рад свих политичких странака, а власт пренесена на краља и њему подређену државну управу.¹⁾

Под ударом нових мјера које је навео режим, посебно санкција допуњеног Закона о заштити државе, по коме се забрањују све политичке странке које имају вјерско или племенско обиљежје, нашла се и Југославенска муслиманска организација (ЈМО). И након њеног распуштања владајући кругови шестојануарског режима и даље су систематски радили на разбијању јединства дотадашњег вођства Југословенске муслиманске организације, које је провођено потискивањем њених присталица са свих значајнијих мјеста у политичком и јавном животу и њиховом замјеном личностима које су уживале пуно повјерење режима.²⁾

Мјере које је режим подузимао на сузбијању утицаја Југославенске муслиманске организације и разбијања њене организације обухватиле су и културно-просвјетно друштво »Народну узданицу«, које је дотада

1) Недим Шарац, *Успостављање шестојануарског режима*. »Свјетлост«, Сарајево 1975, стр. 150.

2) Атиф Пуриватра, *Југославенска муслиманска организација у политичком животу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*. »Свјетлост«, Сарајево 1977, стр. 300, 302.

представљало једну од полуга, односно специфичних форми дјеловања Југославенске муслиманске организације. Из тих разлога и рад друштва »Народне узданице« у периоду шестојануарског режима одвијао се под веома неповољним и тешким условима. Као Друштво које је 1923/24. године основано на потицај и од стране Југославенске муслиманске организације, оно је изазивало подозрење носилаца власти и у појединим фазама претходног периода, те је дијелило судбину и третман коју је имала и Југославенска муслиманска организација. Међутим, то је нарочито дошло до изражаја у периоду диктатуре, када водство Југославенске муслиманске организације покушава своје прикривене политичке дјеловање остварити преко организација овог друштва. Већ на скупштини Друштва 1929. године, у Управни одбор »Народне узданице« ушло је неколико бивших посланика и истакнутих присталица Југославенске муслиманске организације. Тада је за предсједника изабран Едхем Мулабдић, потпредсједника Исмет Гавраикапетановић, бивши посланици ЈМО, а у одбор су ушли и други раији активисти ЈМО: Авдо Салихбеговић, Едхем Бичакчић, Салих Баљић и други.³⁾ У дотадашњим одборима »Народне узданице« нису тако видно били заступљени прваци ЈМО. Њихова активизација у »Народној узданици« након забране рада ЈМО, очито је указивала на тенденцију политизације овог друштва и његовог кориштења као средства преко којег ће се и даље одржавати политички утицај на муслиманске масе.

У реаговањима на то и остале испољене политичке намјере вођство ЈМО, уз истовремено стварање климе неповјерења према »Народној узданици« и ометања њеног рада, знатног удјела имале су и руководеће структуре и личности око »Гајрета«, иначе политички противници бивше ЈМО. Њихов политички утицај, који је у шестојануарском периоду видно ојачао, у знатној је мјери утицао на расположење и однос режима према друштву »Народна узданица«. Оцјене и мишљења о »Народној узданици« Главни одбор »Гајрета« изразио је 8. јула 1929. године у једној представци упућеној предсједнику министарског савјета, односно министру унутрашњих дјела генералу Петру Живковићу, у којој су личности око »Народне узданице« политички квалификоване као противници тадашњег режима. Према наводима у овој представци, друштво »Народна узданица« служила је само као параван бившим вођама ЈМО да и даље политички дједују међу Муслиманима, вјешто се користећи организацијом овог Друштва. Истовремено је сугерисано највишим властима да се законским мјерама сузбије ова активност. Са садржином ове представке упознат је велики жупан сарајевске области, ради подузимања одговарајућих мјера.⁴⁾

Ове оптужбе на рачун »Народне узданице«, односно вођства бивше ЈМО, нису биле без основа. Наиме, измјена у називу друштва »Гајрет«

3) Народна узданица – Календар за годину 1935. Сарајево 1934, стр. 158.

4) Архив Босне и Херцеговине (даље АБХ), Краљевска банска управа дринске бановине (даље: КБУДБ), Пов. Д. З. 1689/30, пов. бр. 2160/29.

којом је оно добило српску националну ознаку, а до чега је дошло на скупштини овог друштва 7. јула 1929. године, назвала је негодовање и незадовољство не само међу већином његових чланова него и шире.⁵⁾ Негативна реакција на овај потез групе првака »Гајрета« вјешто је користило вођство забрањене ЈМО као згодну прилику да развијањем акције окупљања око друштва »Народне узданице« сачува и врши и даље свој политички утицај на Муслимане. Према сазињима до којих су дошли органи власти, ЈМО се у остваривању тога циља користила двоструком тактиком: а. пропагандном међу муслиманским масама истицати да је друштво »Гајрет« усвајањем српског имена у свом називу постало српско друштво, с циљем да Муслимане преведе у православље. При томе, код најширих муслиманских маса иступати са паролма да ни Срби нису национално свјеснији од Муслимана, пошто не разликују вјеру од нације, него их идентификују. Консеквентно томе, Муслиманима је једино мјесто у друштву »Народне узданице«. Главни заговорач ове концепције био је др Халид Храсница; б. што више чланова »Народне узданице«, односно ЈМО уписати као фиктивне чланове »Гајрета« како би добили већину у том Друштву и на тај начин створили услове за обарање садашње Гајретове управе редовним путем, тј. на скупштини. При томе се рачунало на придобијање и сарадњу свих оних личности у »Гајрету« које су отворено изражавале своје неслагање с тада најутицајнијим људима у »Гајретовој« управи. То се односило, прије свега, на противнике прорезимске струје – Шукрију Куртовића и дотадашњег председника »Гајрета« инг. Хајдара Чекуру и њихове истомишљенике. Претпостављало се да ће се уз њихово ангажовање придобити и већина муслиманске интелигенције.⁶⁾ У остваривању ове тактике нарочито су се активирали чланови бивше демократске и Југослаvensке муслиманске организације.⁷⁾ Појачаном и будном контролом подручних органа власти, евидентирана је и конкретна примјена наведених метода, која се спроводила на терену. Због примјене наведене тактике, полицијској истрази и саслушању био је подвргнут и Фехим Спахо, комесар обласног одбора сарајевске области, брат др Мехмеда Спахе. Наиме, Фехим Спахо је у Горажду, гдје се налазио на службеном путу, алудирајући на усвојено српско национално обиљежје »Гајрета« изјавио да »нема Српства без крсне славе«, па је аналогно томе и друштво »Гајрет« добило не само национално него и православно обиљежје. На саслушању у полицији Спахо је своје становиште образлагао тиме да је он, у стварн, оспоравао оправданост племенских назива, залажући се за југославенство какво је заговарао шестојануарски режим.⁸⁾ Појаве интензивирања рада у »Народној узданици« забиљежене су нарочито у Вишеграду, гдје је отворену

5) Ибрахим Кемура, Улога »Гајрета« у друштвеном животу Муслимана Босне и Херцеговине (1903–1941), »Веселин Маслеша«, Сарајево 1986, стр. 189–197.

6) АБХ, КБУДБ, Пов. Д. З. 1689/30, Пов. бр. 1119/29.

7) Исто

8) И. Кемура, н. д. стр. 196.

акцију против »Гајрета« водио Абдулах Шета, студент права у Београду. На његову иницијативу одржан је састанак с циљем да се оснује пододбор »Народне узданице«. Као основни мотив за оснивање пододбора »Народне узданице«, у изјави коју је дао на саслушању у полицији, Шета је навео незадовољство прокламованим »Гајретовим« националним курсом, пошто »међу муслиманима има и Срба и Хрвата и оних који су против сваког националног назива па било то српско или хрватско.«⁹⁾ Иначе, према записнику са саслушања Шета је био члан бивше ЈМО, док се у националном погледу декларисао као Србин и био активан члан »Гајрета«. Ово није био усамљен случај. Срески начелник у Вишеграду извјестио је више инстанце о дјеловању и активностима поједнаца на оживљавању рада »Народне узданице«. Посебно је истакнуто дјеловање оних који су формално били учлањени у друштво »Гајрет«, док су стварно радили за »Народну узданицу«. Тако се наводи Омер Јукић, возовођа, који је, иако члан »Гајрета«, уписао у »Народну узданицу« 13 службеника са жељезнице. Овај ревносни начелник извјештава даље да је за све оне државне службенике који раде за »Народну узданицу« индиректно ставио до знања надлежним »да би филијала могла бити без сличних службеника«. За наведеног Омера Јукића препоручује да се, поред полицијске казне, премјести на неку од споредних пруга у Србији.¹⁰⁾

Поред наведеног, коришћење Друштва у развијању политичке акције и одржавања контакта бивших вођа ЈМО са муслиманским масама видљиво је по њиховом учешћу у разним манифестацијама овог друштва. Најпогодније форме за такво дјеловање биле су забаве, а нарочито теферичи гдје се окупљао велики број људи и присталица ЈМО.¹¹⁾ И у другим сличним приликама присуство истакнутих лидера ЈМО имало је политичко обиљежје. Тиме се настојало, првенствено личним контактима, сачувати повјерење и симпатије муслиманских маса. Ту тактику вођа ЈМО потврђују и бројни извјештачи подручних органа власти (Кисељак, Фојница), гдје су на манифестацијама »Народне узданице« учествовали др М. Спахо, др Ш. Бехмен, др Х. Храсница, И. Гавранкапетановић и други.¹²⁾

Све ове доста бојажљиве и млаке покушаје политичке активизације ЈМО преко организација »Народне узданице« режим је настојао сузбити и онемогућити поопштеном контролом над радом Друштва, служећи се

9) Исто, стр. 195

10) АБХ, КБУДБ, Пов. Д. З. 1689/30

11) Тако је председник мјесног одбора »Народне узданице« у Рогатици, Рагиб Чапљић, бивши посланик ЈМО, поводом одржавања теферича 1932. године развио живу агитацију међу мјесним становништвом, најављујући да ће се на теферичу извршити реорганизација, а да при томе није спомињао да се ради о »Народној узданици«. Најављен је долазак др. М. Спахе и других истакнутих личности ЈМО. Локалне власти су онемогућили ову акцију забраном одржавања теферича и појачаном полицијском контролом. – АБХ, КБУДБ, Пов. Д. З. 2199/32.

12) АБХ, КБУДБ, Пов. бр. 3578/33

при томе различитим методама. Паралисање рада »Народне узданице« од стране власти вршено је и путем преферирања »Гајрета« као државотворне и лојалне организације. У тој активности видног су учешћа узели поједини срески начелници и други државни чиновници, који су се, користећи ауторитет власти, лично ангажовали на форсирању друштва »Гајрет« а на штету »Народне узданице«. У провођењу те праксе поједини су се срески начелници посебно трудили да се истакну, на што указује извјештај среског начелника из Фојнице датиран 3. 10. 1929. године, који наглашава да ће уколико се појави покрет за оснивање »Народне узданице«, »подузети све потребно да осујетим његов развој. Потпомоћи ћу рад »Гајрета« у свакој прилици, како би се његови редови појачали, тако да буду гаранција против сваког покушаја оснивања других друштава међу Муслиманима.¹³⁾« Слично реагује и срески начелник из Вишеграда, који 18. 9. 1929. године констатује да »као државни орган, поред осталог, имао би и за моралну и националну дужност да потпомажем културно и национално унапређивање »Гајрета«, јер се у »Народној узданици« гледа издајница (подвучено у оригиналу), а не узданица народна.«¹⁴⁾ У таквим околностима, под појачаним притиском локалних органа власти спречавано је даље ширење мреже »Народне узданице«, а многи већ основани одбори тог друштва су распуштени. Под притиском власти, у појединим мјестима су чланови »Народне узданице« напуштали ово друштво и уписивали се за чланове »Гајрета«. Карактеристичан је примјер предсједника мјесног одбора »Народне узданице« у Високом, који је напустио ово друштво и постао »Гајретов« члан.¹⁵⁾ У Вишеграду су, под притиском власти, чланови мјесног одбора »Народне узданице«, с предсједником Мустафом Капетановићем, мудерисом, били присиљени поднијети представку среском начелнику у којој су изјавили да убудуће обустављају сваки рад за »Народну узданицу«. Сам начелник у извјештају великом жупану истиче и хвали се како је примјена оштрих мјера уродила плодом, те да се »сада муслимани у месту уписују листом за чланове »Гајрета«. Срески начелник, осим тога, препоручује великом жупану да потврди изречене казне члановима и функционерима мјесног одбора »Народне узданице«, које ће их увјерити »да се не може више неопажено и без одговорности проводити османлијска политика под фирмама звучних имена удружења, које имају задњу намјеру према држави као цјелини.«¹⁶⁾

Једна од често примјењиваних метода којима су се служили локални органи власти у спречавању ширења мреже организација овог друштва састојала се у томе да се оснивање мјесних одбора и повјереништава третирало као оснивање потпуно нових организација. Сходно томе, за-

13) АБХ, КБУДБ, Пов. Д. З. 1689/30, пов. бр. 990/29

14) Исто, пов. бр. 1190/29

15) АБХ, КБУДБ, Пов. Д. З. 1689/30, пов. бр. 1391/29

16) Исто, пов. бр. 2567/29

хтијевало се провођење комплетног поступка предвиђеног за оснивање новог друштва. Такав захтјев власти био је протузаконит, јер је правилума »Народне узданице«, које је власт потврдила, тачно прецизиран поступак код оснивања подручних органа Друштва (повјереника, мјесних одбора). Таквим поступцима власт је успијевала да омета и успорава ширење организације Друштва, а негдје и потпуно спријечи, што је имало за посљедицу губљене интереса чланства за Друштво. Овакви поступци примјењивани су у односу на друштво »Народну узданицу«, док за одређена слична друштва нису практиковани. Истовјетност поступка према »Народној узданици«, који је примјењиван у разним мјестима указује да се није радило о самовољи појединих органа власти и њиховој неупућености, него, напротив, о смишљеној акцији, односно директивама виших инстанци.

С друге стране, репресивним мјерама против истакнутих активиста »Народне узданице« власт је успјела да у многим мјестима паралише рад Друштва, или да га сведе на минимум. При томе су нарочито били на удару државни чиновници, активисти »Народне узданице«, који су кажњавани и премјештани у друга мјеста.¹⁷⁾ У томе се нарочито истицао срески поглавар у Тешњу, Чампара, који је вршио отворени притисак на чиновнике и општинске службенике да одустану од рада за »Народну узданицу«. Судским и пореским чиновницима пријетио је премјештајем у Гацко и Црну Гору.¹⁸⁾ У Вишеграду је, поред забране рада повјереништва и сам повјереник Фехим Њуховић кажњен с 500 динара глобе и 15 дана затвора само што је закасно са пријавом о оснивању повјереништва »Народне узданице«. Осим тога, свим радницима запосленим у предузећу »Варда«, при исплати ионако малих зарада обустављано је 1-4 динара за »Гајрет« и »Просвјету«. И у Устиколини је повјереник »Народне узданице«, иначе општински биљежник, под притиском надлежних власти морао обуставити сваки рад за Друштво.¹⁹⁾ У Тузли је среско начелство потпуно забранило рад мјесном одбору »Народне узданице«.²⁰⁾

Да се радило о једној диригованој и систематској акцији усмјереној на паралисање рада Друштва, па и у случајевима када оно није давало за то повода, потврђују и сљедећи примјери. У Бањој Луци полиција је 1933. године извршила претрес просторија »Народне узданице« и заплијенила књиге мјесног одбора. Као разлог навела је да се Друштво не придржава дјелокруга свога рада, него да се бави илегалним политичким радом. Да је ова оптужба била без стварног основа и исконструисана само са циљем да се Друштво дискредитира у властитој средини потврдила је и одлука власти, која је на жалбу мјесног одбора вратила Друштву

17) Историјски архив Сарајево (даље: ИАС), Фонд »Народне узданице« (даље: Ф|НУ), Кутија (К) - 6, бр. 63/1932.

18) ИАС, ФНУ, К-6, бр. 19/32

19) ИАС, ФНУ, К-5, бр. 72/30

20) ИАС, ФНУ, К-5, бр. 167/1930

књиге и списе без икакве примједбе.²¹⁾ У неким мјестима локалне власти су покушавале да притиском на чланство спријече да се у мјесни одбор Друштва бирају личности непочудне властима. Тако је у Требињу срески начелик покушао да спријечи помоћу поједииних чланова »Народне узданице« избор проф. Алије Шуљка у мјесни одбор.²²⁾

На линији сузбијања дјелатности »Народне узданице« режим је у примјени репресивних мјера често користио и методе економског притиска. Дотације које је држава додјељивала преко бановинских управа као помоћ културно-просвјетним организацијама, »Народној узданици« су ускраћиване уз образложење да је то Друштво које се не слаже са »идеологијом и националним правцем »Гајрета«, да се Управа Друштва састоји од водства и присташа бивше ЈМО, »а питомци »Народне узданице« одгајају се у сепаратистичком духу и политици бивше ЈМО.«²³⁾

Дискредитирање »Народне узданице« вршено је и на друге начине. То показује и случај у Мостару, гдје је 1930. године забава »Народне узданице« била бојкотована, како од стране представника власти, тако и од осталих изразито режимских организација, па и представника многих грађанских установа. Став према »Народној узданици« најбоље илуструје одговор соколске жупе »Алекса Шантић« у којем је, као разлог изостанка са забаве, наведено да је »Народна узданица« вјерска организација, што се види из назива Друштва, али да то не искључује и постојање »племенске концепције«, пошто је за »Соко« програм забаве у Мостару био у чисто хрватском духу. Жалећи се бану приморске бановине на овакав поступак према Друштву, Управни одбор »Народне узданице« је подвукао да је мостарски одбор стекао увјерење да постоји »нарочити фронт у Мостару против »Народне узданице«, а да се истовремено помажу неке институције, које истичу племенску обиљежја. (мисли се на друштво »Гајрет« – прим. моја). У жалби је истакнуто да је »Народна узданица« муслиманско друштво, али да њено дјеловање не противрјечи духу »широке националне концепције југославенске у смислу државног и народног јединства.«²⁴⁾ Бројни су примјери и у другим мјестима да су властима забаве и теферчи Друштва, и када нису имали политичку ноту, такође служили за његово дискредитирање. Такве манифестације су забрањиване под изликом очувања јавног реда и мира. Очигледност неоснованости таквих незаконитих поступака видљива је и по томе што се такве забране, након уложених жалби од стране Главног одбора, редовно поништавају. То показују примјери у Фочи, Устиколини, Рогатици и другим мјестима.²⁵⁾

21) ИАС, ФНУ, К-8, бр. 273/33

22) ИАС, ФНУ, К-9, бр. 526/33

23) АБХ, КБУДБ, Пов. бр. 1370/33

24) ИАС, ФНУ, К-5, бр. 30/1930

25) ИАС, ФНУ, К-7, бр. 667/33, бр. 696/32

Да је стварање негативне представе у јавности о дјеловању »Народне узданице« потицало од врхова шестојануарског режима показује наређење по којем је било забрањено официрима и подофицирима чланство у »Народној узданици«, као и забрана посјеђивања њених манифестација (забава, теферича, скупштина и сл.). То наређење базирало се на забрани министарства војске свим војним лицима иа чланство у племенским друштвима и организацијама. Војне команде су путем цивилних власти установиле да су то хрватска друштва међу које је сврстана и »Народна узданица«. Међутим, ниједио српско друштво, па ни оно које је имало »племенску« ознаку није се налазило на том попису.²⁶⁾ Зато не изненађује и примјер са званичног пријема код председника владе П. Живковића, одржаног у Сарајеву 1. 8. 1930. године, када међу представницима свих хуманих, културних друштава и организација из Сарајева није било представника »Народне узданице«, који чак нису били ни обавијештени о овом скупу. Када су затражили објашњење за такву дискриминацију, из управе полиције су им одговорили да су добили готов списак према којем су слали позивнице. На такав поступак Друштво се жалило бану дринске бановине, истичући да тако намјерно заобилажење овог друштва »дубоко вријеђа наше осјећаје према држави и властима«. ²⁷⁾

На истој линији политичке дискредитације »Народне узданице« у широј јавности, као антирежимске организације, властима је згодно послужила и појава једног летка – памфлета поводом подјеле државе на бановине. Законом о називу и подјели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929. године, дотадашњи назив Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је измијењен и држава је добила службени назив Краљевина Југославија. Истовремено, извршена је и нова административно-територијална подјела на девет бановина, којом су биле разбијене дотадање национално-историјске граице појединих земаља и покрајина. Тим мјерама шестојануарског режима територија Босне и Херцеговине била је подијељена на четирн бановине: дринску, врбаску, приморску и зетску.²⁸⁾

Наведени летак, који је био насловљен »Браћо муслимани« а потписан од »Одбора Народне узданице за БиХ«, био је на линији изражавања незадовољства постојећом подјелом Босне и Херцеговине. У њему се указивало да се извршена подјела посебно неповољно одражава на положај Муслимана, чиме им је задат осјетан ударац, јер, како је истакнуто, »ишло се за тим, да се Муслимани што више поцепају и раздвоје и на тај начин политички униште«. Стога се позивају сви Муслимани да се окупе око друштва »Народне узданице«, која његује и развија идеје пређашње ЈМО и преузима улогу заштитника Муслимана. Друштво

26) Гази Хусрев-бегова библиотека, Заоставштина Едхема Мулабдића, нерегистрована грађа.

27) ИАС, ФНУ, К-5, бр. 302/30

28) Н. Шарац, н. д. стр. 277-279

»Народна узданица«, према том прогласу, треба да буде центар у којем ће се окупљати сви Муслимани, »јер није далеко, када ћемо опет сви заједно морати иступити и борити се за наша права. Стога браћо, сви на окуп, иедајте се ни тренутачно прегазити него, спремајте ваше борбене редове што тјешње и гушће, а то ће те постићи, ако ступите сви у »Народну узданицу« у којој и сада живи дух ЈМО а воде је исти они наши прваци којима смо и до сада безброј пута изражавали пуно повјерење. Ниједан бивши члаи ЈМО не би смио остати осамљен и без оријентације а да не постаиe чланом наше »Народне узданице«.²⁹⁾

Овај памфлет, како се касније испоставило, појавио се у Мостару 9. новембра 1929. године, гдје је, према обавјештењу среског начелника, стигло поштом 15 примјерака адресираних на угледније Муслимане. Управа полиције у Сарајеву повела је темељиту истрагу, те је извршена претметачина у просторијама Друштва и у становима свих његових чланова Управног одбора. Поводом претметачине просторија Друштва, као и стаиова функционера, Управни одбор »Народне узданице« донио је одлуку да три члаи Управног одбора лично баиу изразе своје незадовољство и да се упути Меморандум Краљу. У својим изјавама на саслушању у полицији фуиункционери »Народне узданице« су изјавили »да је далеко од њих и помисао да би се дали у какве било политичке потхвате, ие дозвољавају да итко сумња у њихов патриотизам и оданост Краљу и отаџбини, да они ии приватно ни као чланови одбора »Народне узданице« немају апсолутно ништа с тим анонимним писмом«. На крају је изражено чуђење да полиција само на основу једног анонимног памфлета врши претметачину, што ће у јавности имати негативне посљедице и на нијети штету ие толико самим одборницима, колико »оној сиротињи коју »народна узданица« потпомаже.«³⁰⁾ Полицијском саслушању били су подвргнути предсједник »Народне узданице« и бивши посланик ЈМО Едхем Мулабдић, потпредсједник Исмет Гавранкапетановић, бивши посланик ЈМО, I тајник Атиф Лога, II тајник ииг. Сеид Хусећиновић, I благајник Омер Ченгић, II благајник Ибрахим Кирлић, те одборници без функције: Асим Дугалић, Мухамед Диздар, Абаз Махић, Авдо Салихбеговић и Хилмија Бабић.³¹⁾

Међутим, и поред свих напора полиције није могло бити установљено учешће чланова »Народне узданице« у састављању и растурању овог прогласа. Чак су прегледане и све писаће машине на територији града Сарајева, пошто су омоти послатих примјерака никриминисаног прогласа носили жиг сарајевске поште, те је полиција дошла до закључка да је проглас писан изван Сарајева. У овој истрази Управа полиције послужила се и једним повјерљивим функционером »Народне уз-

29) АБХ, КБУДБ, Пов. Д. З. 1689/30, пов. бр. 193/29

30) ИАС, Записник XII сједнице Управног одбора »Народне узданице« од 14. XI. 1929. Књига записника.

31) Исто

данице«, иначе полицијским доушником, али ни на овај начин није се могла установити никаква веза »Народне узданице« с наведеним прогласом.

Сви саслушани функционери били су једнодушни у својим изјавама датим полицији, да је проглас писан и подметнут са тенденцијом да се дискредитује Друштво, проглашавањем његовог рада протудржавним и непријатељским и на тај начин омете његово културно и просвјетно дјеловање међу Муслиманима, што му је и једина задаћа.³²⁾ Тим поводом, Управни одбор »Народне узданице« одржао је 23. новембра 1929. године сједницу на којој је доносен комуникеј у коме се друштво »Народна узданица« ограђује од овог прогласа – памфлета који су »подло означени, као да их шаље одбор »узданице« а потичу од непријатеља »народне узданице« с намјером да омету њезино културно и просвјетно дјеловање.«³³⁾ Позивају се сви пријатељи и чланови да поменуте памфлете предају полицији и да о томе обавјесте одбор »Народне узданице«. Истакнуто је да је »Народна узданица« слична осталим установама, чије је дјеловање строго културно-просвјетног карактера, основана на постојећим законима, који јој гарантују јавност и отвореност у њеном дјеловању. На крају се апелује на чланство да упркос оваквих и сличних појава, живље ради на подизању ове културно-просвјетне институције.³⁴⁾

Ни ово јавно ограђивање Друштва од прогласа, као ни дотадашњи резултати истраге, није ни даље отклањало изражену сумњу у »Народну узданицу« као његовог потенцијалног аутора, па је појава овог комуникеја, по мишљењу представника власти била сасвим јасна: њиме се жељело да каже да је проглас »Народне узданице« подметнут, како би власт имала основа да Друштво прогони и евентуално његово дјеловање забрани.³⁵⁾ По чврстом увјерењу бана дринске бановине летак је потекао из кругова елемената који су незаодовљни постојећим стањем у Краљевини, »јер се не може ни замислити да би неко ко је пријатељ постојећег стања, ко је пријатељ реда и поредка у Држави, ко је на концу прави и истински пријатељ муслиманског елемента у овој земљи могао написати и пустити проглас са оваквом садржином.«³⁶⁾ Јасну и очигледну нелогичност да би друштво »Народна узданица« било аутор овог провокативног летка и тако само себе излагало тешким посљедицама, те дало властима повода за његово прогањање, представници власти једноставно нису уважавали.

Не могавши, међутим, и поред ригорозно проведених извида, доказати учешће чланова »Народне узданице« у састављању и растурању овог прогласа, полиција је своју истрагу усмјерила у другом правцу и до-

32) АБХ, КБУДБ, Пов. Д. З. 1689/30, пов. бр. 8/29

33) Југославенски лист, бр. 276 од 24. XI 1929; Нови Бехар, III/1929, 14-15, стр. 241.

34) Исто; АБХ, КБУДБ, Пов. Д. З. 112/29

35) АБХ, КБУДБ, Пов. Д. З. 1789/30

36) Исто

шла до занимљивих података који су бацили сасвим ново свјетло на појаву прогласа и упућивало на његовог аутора.

Наиме, установљено је да је у Сарајеву непосредно пред појаву прогласа боравио Мехмед Спахић из Мостара, звани Пекмез ефендија.³⁷⁾ Током свог боравка у Сарајеву (6.XI. 1929) М. Спахић је посетио предсједника »Народне узданице« Е. Мулабдића, Ренс ул улему Џемалудина Чаушевића и сарајевског муфтију Салима Муфтића, те их узалудно покушавао навести да се изјасне о положају Муслимана у новонасталој ситуацији. Очигледно незадовољан њиховим уздржанним и намјерно незаинтересованим држањем (Мулабдић му је одговорио да се он више не бави политиком, него само културно-просвјетним радом у »Народној узданици«, а Мустајбег Халилбашић, који се затекао код С. Муфтића на Спахићево провокативно питање, зашто он и остали муслимански прваци не устају у заштиту муслиманских интереса, одговорио да не види чиме су то угрожени њихови интереси, те да могу бити угрожени само интереси бивших политичких странака), Спахић је истог дана посетио штампарију »Босанске Поште« и распитивао се о могућности штампања неких својих ствари. Исто вече отпутовао је за Мостар.³⁸⁾

На основу резултата дотадашње истраге, те у њодостатку било каквог конкретног основа за њихово даље гоњење, Државно тужилаштво у Сарајеву одустало је од даљег казниеног поступка против чланова »Народне узданице« својим рјешењем Пов. бр. 3080 од 14.6.1930. године, о чему су обавијештени Краљевска банска управа дринске бановине и Министарство унутрашњих дела, Одјељење за државну заштиту.³⁹⁾ Истовремено, Управа полиције је предмет прослиједила среском начелству у Мостару, да се против М. Спахића поведе поступак и најстрожије казни.⁴⁰⁾ Какве је конзеквенце повукао М. Спахић није познато, али је очиг-

37) Личност М. Спахића у јавном животу Босне и Херцеговине с краја 19. и почетка 20. вијека није непозната. Напротив. Његови савременици добро су га упамтили као контроверзну, нарцисоидну, а могло би се рећи и неуравнотежену особу, која је у болесном нагону за истицањем властите личности била спремна на сваку акцију и заговарање идеја које нису имале ничију подршку нити упориште. То га је учинило крајње непопуларним, о чему свједочи и погрдни надимак »Пекмез еф.« Током свог дугог живота, умро је у 103. години у Мостару (19. VII 1958), Спахић је у незајажљивој жељи да себе истакне правно све могуће политичке потезе.

Сличну улогу, као у Прогласу из 1929. године, Спахић је одиграо и 1920. године, када је због једног његовог летка, који је од стране власти означен као акт велеледија, дао повода тадашњем режиму за прогоне и хапшење неких првака ЈМО и функционера Удружења земљопосједника. Андреј Митровић, *Босанскохерцеговачки бегови и Италија у прољеће 1920. године*, »Задарска ревија«, XX/2, 1971; Мухамед Хацијахић, *Италија и босански муслимани у прољеће 1920. године*. П. О. из »Задарске ревије«, бр. 5, стр. 353–360, Задар 1972.

38) АБХ, КБУДБ, Пов. Д. З. 1689/30, пов. бр. 3080/29

39) Исто, пов. бр. 581/30

40) О личности М. Спахића у извјештају полиције Банској управи наведено је слиједеће: »Спахић Мехмед еф. звани Пекмез еф. станује стално у Мостару и врши тамо дужност државног имама. Познат је као врло сумњиво лице и агент провокатор, који је за врше-

ледно да је ова његова провокативна акција добро дошла режиму, с обзиром на стално и дотад изражавано неповјерење према друштву »Народна узданица« и ЈМО која је стајала иза њега.

Овај и претходно наведени примјери довољно илуструју оштрину којом су се креатори шестојануарског режима супротставили испољеним тенденцијама политичког активизирања ЈМО путем организација »Народне узданице«. Примјеном репресивних мјера ти покушаји лидера ЈМО сведени су на минимум. При томе се друштво »Народна узданица«, као објекат утицаја ЈМО, нашло у веома тешкој ситуацији, што се посебно неповољно одразило на плану њеног просвјетног и културног дјеловања.

Један од кључних момената који је, поред наведеног, одређивао став шестојануарског режима према »Народној узданици«, састојао се у циљу и задатку »Народне узданице« да представља протутежу друштву »Гајрет« и паралише његов рад на ширењу српске националне мисли међу Муслиманима. Такве претежије »Народне узданице«, које су утврђене већ приликом оснивања овог друштва, биле су у директној супротности с концепцијама и настојањима шестојануарског режима на плану одвајања Муслимана од ЈМО и њиховог придобијања за тадашњу званичну државну политику. Те циљеве режим је покушавао реализирати помоћу друштва »Гајрет«, које је из тих разлога, а уз асистенцију режимских експонената, управо у то вријеме, супротно официјелној доктрини националног унитаризма, добило у свом називу српску националисту одредницу. Противљење таквој улози »Гајрета«, уз истовремено изражавање опозиционарског става, друштво »Народна узданица« исказивало је развијањем тјешње сарадње са сличним хрватским друштвима и организацијама, као и нешто наглашенијим испољавањем симпатија према хрватском народу. Такви облици сарадње нарочито су интензивирани у шестојануарском периоду. То се видно манифестовало на забавама »Народне узданице« које су биле добро посјећене од стране угледних личности из хрватске средине, као и уз обавезно учешће истакнутих хрватских умјетника, хорова, оркестара и сл. Осим тога и водеће личности »Народне узданице« биле су прохрватски оријентисане, па је и то давало повода режиму да друштво »Народна узданица« квалификује по ондашњој терминологији племенском и сепаратистичком организацијом.

У таквим околностима положај Друштва био је незавидан, нарочито првих мјесеци након завођења диктатуре, када у атмосфери неизвјесности и застрашености и поштрених полицијских контрола долази до опадања чланства и стагнације у активностима. Међутим, чињеница да је Друштво, унаточ притиску, успјело да обавља своје функције првен-

ме Аустрије играо врло нечасну улогу према Србији и Црној Гори... У народу је познат као лице способно за све, а према садржају његових разговора вођених у Сарајеву врло темељита сумња постоји, да је он иницијатор и растурач ових прогласа«. – АБХ, КБУДБ, Пов. Д. З. 1689/30, бр. 193/29.

ствено на плану школовања омладине, иако у доста скромном облику, говори да је имало подршку у народу, на чију је помоћ било искључиво упућено.

Оваквом третману Друштва у шестојануарском периоду стално и безуспјешно се покушавао супротставити њен Главни одбор, честим жалбама и представкама вишим властима, у којима је оповргавао изражене сумње у лојалност Друштва према држави, указивао на све незаконитости које су локални органи чинили на терену, те истицао у првн плаи њен културно-просвјетни карактер и задатке на ширењу просвјеђивања и школовања омладине. Указивано је на положај Друштва и однос власти према њему, чији су поступци довели до стварања неповољног мишљења о њему у јавности, као о друштву којег се треба клонити. Често је истицано да се тако не поступа са сличним организацијама. »За наше друштво се не дају потпоре ни из бановинских ни из општинских буџета, многи службени органи не смију да присуствују нашим забавама, а нека и приватна лица дајући добровољни прилог »Народној узданици« моле да им се имена не публикују.«⁴¹⁾

У настојању да оповргну таква негативна мишљења и оцјене о »Народној узданици« и она у условима диктатуре прикаже што мање подозривом и лојалном, спада и иницијатива покренута 1929. године да се краљевић Томислав именује за њеног покровитеља. Овим се, свакако, хтјело, поред осталог, парирати покровитељству престолонаследника Петра над »Гајретом«. Овај покушај »Народне узданице« спријечен је, односно онемогућен од стране председника »Гајрета« др Авде Хасанбеговића, тадашњег великог жупана тузланске области. Хасанбеговић се енергично супротставио овој иницијативи »Народне узданице«, сматрајући неприкладним да краљевић Томислав буде покровитељ друштва које је, по његовој оцјени, било »легло и упориште пропалих политичара.«⁴²⁾

Битна промјена у положају друштва »Народне узданице« услиједиће тек са промјеном политичке ситуације у земљи настале након формирања Југославенске радикалне заједнице половицом 1935. године. Учесће ЈМО у тој новој страначкој групацији обезбиједиће и друштву »Народна узданица« повољније услове за бржи и свеобухватнији развој.

41) ИАС, ФНУ, К-11, бр. 751/35

42) АБХ, КБУДБ, Пов. Д. З. 1689/30, пов. бр. 2308/29. Текст телеграма упућен великом жупану сарајевске области гласи: »Чујем, да ће вођство Народне узданице молити аудијенцију, да моле, да краљевић Томислав буде покровитељ Народне узданице. Стоп. Скрећем пажњу, да је Народна узданица легло и уточиште пропалих политичара, да преко ње политички дјелују а не раде на просвети и културном подизању муслимана. стоп. Бивши Радићевци помажу пуном паром акцију Узданице. »Велики жупан др Авдо Хасанбеговић.

Ibrahim Kemura

**THE MOSLEM CULTURAL AND EDUCATIONAL
SOCIETY »NARODNA UZDANICA« UNDER THE
CIRCUMSTANCES OF THE JANUARY 6 DICTATORSHIP
(Summary)**

In the period of the January 6 dictatorship the society »Narodna uzdanica« (People's Hope), which had been established by the Yugoslav Moslem Organization (YMO) and had been one of its specific means of its activity; was subject to the regime's oppressive measures. The regime found a justification in such a treatment of a cultural and educational society in the endeavors of the banned YMO to continue with its political activities under the auspices of the Society. That was the reason for the January 6 regime to undertake the measures against the Society's normal activities, and to create a climate of mistrust against it in public, having claimed it to be a separatist and tribal organization. In order to prevent the activities of »Narodna uzdanica« and to discredit it, the regime used various methods. It put the pressure on the membership and some prominent dignitaries, placed a ban on certain branches and tried to obstruct various events organized by the Society. However, even under such resentful circumstances, the Society succeeded in carrying out its functions, primarily in the area of seeing the young people through school although on the modest level. It indicated that the Society enjoyed the support among the people, on the help of whom it practically absolutely relied.

Мухидин Пелесић

ПАЛЕСТИНА ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА У ДОКУМЕНТИМА ГЕНЕРАЛНОГ КОНЗУЛАТА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ЈЕРУСАЛИМУ

Allenbyevo*) освајање Јерусалима протумачено је од неких савременика као »тријумф посљедњих крсташа«. Јеврејско, муслиманско и хришћанско становништво Палестине било је одушевљено овим чином, мада су мотиви сваког од њих били различити. У том историјском тренутку лидери свих етничких и вјерских група готово су се натјецали у сарадњи са британским војним властима, па и у међусобној сарадњи.¹⁾ Међутим, Британци и Французи нису држали до обећања датих Арапима, прије свега до оних изречених хашемитској породици меканског шерифа Хусеина. Општи сиријски конгрес прогласио је 8. марта 1920. независност Сирије, укључујући Палестину и Либан. За уставног краља нове државе изабран је Хусеинов син, Фејсал. Ирак је пошао истим путем неколико дана касније, када је за краља био проглашен други Хусеинов син, Abdullah. Двије државе повезане су федерацијом. У то вријеме, бивше арапске провинције срушеног Османског Царства налазиле су се под окупацијом британске и француске војске. Према тајном договору Sykes-Picot (април-мај 1916), арапске земље Плодног полумјесеца подијељене су између Велике Британије и Француске као »мандати«.**) Француски

+) Британски генерал, sir Edmund Allenby, чије су трупе након побједе над Турцима у Јудеји заузеле 11. децембра 1917. Јерусалим, био је 35. освајач у историји Светог града.

1) Милован Балетић, *Испуњење завјета или повратак Жидова у земљу Израелову*, Глобус, Загреб, 1982, стр. 219.

+ +) У оквиру послјератне нагодбе, базиране на поменутом тајном договору, Велика Британија је запосјела Ирак и Палестину а Француска Сирију и Либан. Друштво народа је 24. јула 1922. прихватило Balfourову декларацију и обавезало мандатне силе да тим земљама управљају у његово име и да припреме народе тих земаља за коначну независност.

генерал Gougaud протјерао је 25. јула 1920. Фејсала из Дамаска. Према обећању које је 2. новембра 1917. дао министар иностраних послова Велике Британије, лорд Arthur James Balfour, Палестина је, под британским мандатом и одвојена од Сирије, отворена за јеврејску колонизацију.***) Ову ситуацију Арапи су сматрали издајом обећања која су им дата да би се осигурала њихова сарадња у Антантинском ратном напору против централних сила. Одатле настаје силан осјећај фрустрације и гњева који борбе за независност и јединство Арапа од 1920. чини особито огорченим.) Затечени и увријеђени неиспуњеним обећањима, Арапи су годину 1920. назвали »am-an-pakba« – година катастрофе.

Током тридесетих година палестински проблем се све више заоштравао. Велика Британија је још чврсто држала свој мандат над том територијом, али је све теже сузбијала арапско-јеврејски сукоб, који се продубљивао.) У британским политичким комбинацијама »битка за Арапе« добила је пресудну важност. Упркос томе, Арапи су се све више удаљавали од Британаца и све отвореније тражили савезништво са силама Осовине.) Догађаји у Палестини схваћени су као пријетња цијелој арапској нацији. Владало је мишљење да више није ријеч само о владавини мањевише благонаклоне европске силе, већ о томе да су арапске земље отете арапским земљорадницима и дароване страним (јеврејским) усељеницима. Њемачка и италијанска влада користиле су панарапска осјећања за своје циљеве, а млади арапски националисти све више су у двјема фашистичким силама гледали будуће ослободиоце.) Чињеница да фашистичка идеологија, којој служи снажна пропаганда, буди међу Арапима симпатичне последице 1933. првенствено доприноси идентитет непријатеља: Велика Британија, Француска, Јевреји.) Након пораза у I свјетском рату, њемачка се није јављала на политичкој сцени Средњег истока до 1936. У почетку је то чинила посредно, преко савезништва са Италијом и подршком Mussoliniјевој медитеранској експанзионистичкој политици. Успјешно инсталирање обавјештајног и пропагандног апарата Трећег Reichа остварило је тада и касније значајан утјецај, нарочито међу Арапима Палестине, Ирака и Египта.)

+ + +) Balfourova декларација је обећавала Јеврејима да Велика Британија »прихвата принцип признања Палестине као огњишта јеврејског народа, признаје јеврејском народу право да тамо успостави свој национални живот под заштитом«, а не јеврејску државу. Јеврејски лидери су прихватили тај ограничени и непрецизни циљ. Hugh Seton-Watson, *Нације и државе*, Глобус, Загреб, 1980, стр. 369–371; Дара Јанковић, *Јошунини насљедници*, Младост, Загреб, 1982, стр. 30).

2) Maxime Rodinson, *Марксизам и муслимански свијет*, Глобус, Загреб, 1988, стр. 303; Др Петар Маиговски, *Арапска лига*, Савремена администрација, Београд, 1974, стр. 27.

3) Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцига*, Нолит, Београд, 1976, стр. 518–520.

4) Милован Балетић, наведено дјело, стр. 270.

5) Hugh Seton-Watson, наведено дјело, стр. 254.

6) Maxime Rodinson, наведено дјело, стр. 304.

7) Милован Балетић, наведено дјело, стр. 278–279.

Британци су много држали до стратешког значаја Палестине која је имала значајну улогу у безбједности њихове империје. Како је Египат представљао бочно осигурање Сеуског канала на западу, Палестина је имала исту улогу на истоку. Осим тога, у Палестини се налазила крајња тачка нафтовода којим се нафта из Ирака транспортовала у Ханфу. Том нафтом из Мосула снабдијевава је и британска флота. Суески канал је представљао британски мостобран на поморском, а Палестина на сувоzemном путу према Индији. Империјална британска пропаганда прогласила је Јерусалим Цариградом Сеуског канала а Ханфу Сингапуром Средоземног мора. Овакав геостратешки значај Палестине за Британску Империју битно је утјецао на карактер британског ангажовања у вези са локалним сукобом између Арапа и Јевреја. Рјешење палестинског проблема било је услов обезбјеђења стабилности британског сигурносног механизма на Средњем истоку.

Емоционални набој конфликта у Палестини узроковала је и чињеница да је »Палестина« представљала борбену националистичку паролу и један од најватренијих аргумената панарапских настојања. За Јевреје Палестина је Обећана земља њихових предака у коју су се жељели вратити и изградити »Eretz Izrael«. Јерусалим је за Арапе трећи свети град у коме је Harem-eš-Šerif, свети брежуљак на коме је подигнута цамија Ал Акса. За Јевреје то је град у коме је стајао Храм Соломонов чијим су другим разарањем изгубили домовину. Хришћанима је Јерусалим град Исусовог земног живота и патње у коме је његов Свети гроб.⁸⁾

Појачан међународни интерес за проблем Палестине имао је посљедице и на инострану политику Краљевине Југославије. Са њеног становишта, овај проблем је био одређен значајним економским интересима који су се манифестовали прилично интензивном трговинском размјеном. У Палестини се налазила исељеничка колонија југословенских Јевреја. Економско и дипломатско присуство у Палестини отварало је перспективу ширења трговине и политичке сарадње са земљама тог региона, у складу са циљевима и потребама Краљевине Југославије, а представљало је и значајан извор информација. То су били аргументи који су 1936. довели до отварања Генералног конзулата Министарства иностраних послова Краљевине Југославије у Јерусалиму. Извјештаји које је генерални конзул Ivo De Giulli слао Политичком одељењу Министарства иностраних послова дају слику прилика у Палестини, какву је југословенска влада користила приликом одређивања смјера свог наступа и дјеловања на том подручју.

* * *

Већина Јевреја у Палестини припадала је ционистичкој организацији*) или су се солидарисали с њом. Радничка странка (Мапај – Радничка

8) Палестина, Седма сила, Београд, 1941, стр. 3-4.

+) Свјетска ционистичка организација коју је 1897. основао Theodor Herzl изражавала је вољу Јевреја да освоје политички и територијални идентитет и да се поновно по-

страјка земље Израел, основана 1930 – оп. м.) била је највећа политичка снага Јевреја у Палестини која је помагала ционистичкој организацији. Она је почетком 1938. представљала 50 посто јеврејског становништва у Палестини. У једном документу Генералног конзулата Краљевине Југославије у Јерусалиму тврди се да Радничком странком, углавном, управља Јеврејска федерација рада (Хистадрут), утемељена 1920, у којој се тада налазило око 80 посто јеврејских радника у Палестини. Осим радника и земљорадника, у Хистадруту је било и припадника разних професија.⁹⁾ Међутим, Мапај која је била у Социјалистичкој интернационали постала је не само главна снага у Хистадруту него и у свим репрезентативним и извршним органима Јевреја у Палестини.¹⁰⁾ Слиједеће по значају биле су Генерална ционистичка странка и Ортодоксно ционистичка странка, које су представљале око 40 посто Јевреја. Присталице ове двије странке били су јеврејски усељеници средњег сталежа, интелектуалци и разни професионалци. Од свих јеврејских странака, ове двије биле су највише склоне сарадњи са британским властима, али су према Арапима биле непопустљиве. Политика Хистадрута разликовала се у почетку у двије ствари од политике Генералне ционистичке странке. У првом реду, циљ Хистадрута био је вођење просвијетљене радничке политике, односно комбинација социјалних реформи са планом насељавања Јевреја у Палестину, а подржавана је и релативна политичка умјереност према Арапима. Штавише, лидери Хистадрута су неко вријеме покушавали да организују арапски раднички савез, али касније је став према Арапима био промијењен.

Осим циониста, постојале су још двије јеврејске групације од неког политичког значаја у Палестини. Прва је била десно крило ревизиониста које је водио Vladimir Zeev Jabotinsky.¹¹⁾ Jabotinsky је 1923, због свог несллагања са Бијелом књигом из 1922, у вези са ставом о отцјепљењу Трансјорданије од Палестине, који су остали ционисти прихватили, поднио оставку у ционистичкој егзекутиви. Слиједећи своје радикалне ставове, он је 1925. основао Интернационалну унију циониста ревизиониста. Када је 1929. отишао из Палестине, Британци му нису дозволили повратак. Његови сљедбеници су 1931. основали посебну националну војну организацију (Irgun Zvai Leumi), пошто су Хагану, одбрамбену организацију Јевреја у Палестини коју је подржавао Хистадрут, сматрали сувише па-

тврде »вјечна права« Јевреја на Палестину и послније готово двије хиљаде година дијаспоре створи »огњиште за јеврејски народ, гарантовано јавним законом«. Први свјетски ционистички конгрес одржан је на основама Herzlovog гесла: »Палестина Давида и Соломона« на простору од Нила до Еуфрата. (Д. Јанковић, н. д., стр. 27).

9) Архив Савезног секретаријата за иностране послове (АССИП), Београд, Фонд: Генерални конзулат Министарства иностраних послова Краљевине Југославије у Јерусалиму (даље: Јерусалим); 1938. г., св. I, Пов. бр. 2. Јевреји и Арапи у Палестини, политичка и економска структура обеју заједница, 6. јануара 1938.

10) Милован Балетић, наведено дјело, стр. 254.

11) АССИП, Јерусалим, наведени документ.

сивном. Мржња коју је Jabotinsky осјећао према Британцима одвести ће га у кокетирање са Римом и Берлином.¹²⁾ Број присталица на које су ревизионисти могли рачунати у Палестини стално се мијењао и није био занемарив. Према неким подацима, достигао је и 17 посто јеврејске популације у Палестини, наравно тада на штету већ поменутих односа међу најјачим јеврејским странкама. Ревизионисти су нападали сваку умјерену политику и сматрали су да се обећања из Balfourove декларације односе на оснивање јеврејске државе коју су жељели основати што прије у Палестини и Трансјорданији. Они су за свој главни циљ одредили остварење јеврејске већине у Палестини, након чега би се остварила политичка самоуправа. Ревизионисти су сматрали да би након тога и у демократски уређеним односима била обезбијеђена јеврејска доминација. Ревизионистички захтјеви изазивали су још веће бојазни Арапа. Осим ревизиониста, изван ционистичке организације био је Агудат Израел, који је представљао 50.000 јеврејских становника Палестине из доба примирја.¹³⁾ Ови ортодоксни Јевреји противили су се ционизму из религиозних побуда. Сматрали су да Закон не признаје јеврејски национализам. Тако су сљедбеници секте Натуреи Карта изнијели оптужбу да су »ционисти произашли из јеврејског народа да га окончају«.¹⁴⁾ Тежину овом ставу ортодоксних Јевреја давала је чињеница да су до послје I свјетског рата Арапи били једини народ који је живио у додиру са Јеврејима, а да их никада нису прогањали.

У вријеме када је Велика Британија добила мандат у Палестини, Генерална ционистичка странка, умјерена партија центра на челу са др Најтом Weizmannом, водила је главну ријеч међу Јеврејима. Постепено је Weizmann изгубио дио присталица које су се определили за друге партије лијево и десно од његове. Његов лични престиж и даље је остао велик, јер се знало да он ужива повјерење средње јеврејске класе, од чијег је разумијевања и дарезљивости зависила колонизација Палестине. Међутим, Weizmann је изгубио на ауторитету након објављивања британске Бијеле књиге (+) која је код многих Јевреја створила убјеђење да нема користи од умјерене политике и да су ревизионисти били у праву када су постављали своје екстремне захтјеве. Weizmann је на челу ционистичке организације замијенио његов пријатељ др Соколов. Упркос томе, ревизионисти нису успјели постати доминантна снага јеврејског политичког живота. Њихов неуспјех да одрже и оснаже позиције у Палестини и изван ње треба приписати дијелом сређеним приликама у Палестини од 1930. до 1935, а дијелом снажењу Мапаја. Ревизионисти су изгубили симпати-

12) Hugh Seton-Watson, наведено дјело, стр. 372; Милован Балетић, наведено дјело, стр. 236; Janusz Piekalkiewicz, Дуга рука Израела, Алфа, Загреб, 1979, стр. 40.

13) АССИП, Јерусалим, наведени документ.

14) Милован Балетић, наведено дјело, стр. 245.

+) Бијела књига lorda Passfielda од 2. октобра 1930. којом су објављене нове рестрикции уселјавања Јевреја у Палестину.

је, нарочито послије убиства Најма Arlosoroffa¹⁵⁾, 16. јуна 1933. + +) Arlosoroff је био предсједник Политичког одјела Јеврејске агенције и кључна особа на лијевом крилу ционистичког покрета. Идеолог и мислилац, заступао је реформаторски социјализам. У Берлину је одбранио дисертацију о Карлу Марху.¹⁶⁾ Био је једна од најмудријих и најперспективнијих личности Мапаја и заговорник умјерене, опрезне политике Јевреја у Палестини и у свијету. Савременике је пренеразила помисао да је у Палестини један Јевреј био у стању убити другог и да је политички екстремизам водио пролијевању крви и унутар Yishuva, односно јеврејске заједнице у Палестини.¹⁷⁾ Мада су ревизионисти оптужени за атентат били ослобођени, многи Јевреји су и након тога били убијеђени да су за атентат одговорни управо ревизионисти. Односи између циониста и ревизиониста погоршали су се још више 1934. Када су ревизионисти 1935. напустили ционистичку организацију, Најм Weizmann је поново изабран за њеног предсједника.

У чл. IV мандата садржана је одредба да ће једна призната јеврејска агенција бити савјетодавно тијело мандатних власти и да ће сарађивати са британском администрацијом на оснивању »јеврејске постојбине«. Функцију агенције вршила је од 1922. до 1929. ционистичка организација. Пошто је поменути члан предвиђао да сви Јевреји који су вољни помагати оснивање »народне постојбине« требају сарађивати, од 1924. вођени су преговори између разних јеврејских организација. Преговори су се односили на оснивање проширене Јеврејске агенције, састављене од циониста и не-циониста, каква је конституисана 1929.¹⁸⁾ Био је то изазован чин, јер се чак половина њених чланова налазила изван Палестине.¹⁹⁾ Мада су у Јеврејској агенцији биле заступљене готово све јеврејске организације, изузев неколико екстремних група, њено проширење није имало већег значаја на прикупљање новчаних прилога у јеврејске фондове, ни у погледу укупне политике. Значајна моћ Јеврејске агенције манифестовала се не само у томе да је она водила све преговоре са мандатном палестинском владом о проблемима који су се односили на јеврејску заједницу, него и у чињеници да је она у великој мјери контролисала имиграцију и колонизацију. +) Чиновници Јеврејске агенције процјењивали су потражњу радне снаге и те процјене служиле су влади као основа приликом издавања дозвола за усељавање. Агенција је управљала са два најважнија јеврејска колонизациона фонда: Јеврејским националним фон-

15) АССИП, Јерусалим, наведени документ.

+ +) У документу Генералног конзулата погрешно је наведена 1931. као година смрти Н. Arlosoroffa.

16) Милован Балетић, наведено дјело, стр. 253.

17) Голда Меир, *Мој Израел*, Напријед, Загреб, 1987, стр. 93-94.

18) АССИП, Јерусалим, наведени документ.

19) Милован Балетић, наведено дјело, стр. 239.

+) Јеврејска агенција која је координирала јеврејско насељавање Палестине тежила је, а донекле и успјела, да постане држава у држави.

дом за куповину земље и Палестинским закладним фондом за смјештај усељеника. Агенција је посредством својних филијала оснивала школе, болнице, пољопривредне и медицинске испитне станице и на тај начин одржавала релативно висок стандард живота *Yishuva*. Постепено су неке надлежности прешле у руке Јевреја у Палестини, као што је то био случај са просвјетом. Јевреји су у Палестини имали своју скупштину, бирани на основу широког права гласа, која је сваке године постављала Јеврејски генерални савјет. Ове установе биле су службено признате 1927. од стране мандатних власти. Осим тога, Јеврејима је у Палестини, у извјесној мјери, призната самоуправа са правом да наплаћује таксе за просвјетне и друге општинске сврхе.

Јеврејски досељеници, који су у Палестину дошли после I свјетског рата, имали су двије неуобичајене карактеристике. Прва се односила на необично велики постотак досељеника са сопственим средствима која су, заједно са средствима фондова централних јеврејских организација, омогућавала повољне услове живота и рада. То је код палестинских Арапа изазивало завист, пошто нису били у могућности да себи приуште сличан стандард. Друга карактеристика односила се на знатио вишу образовну разину Јевреја, него што је то раније био случај. Мада овакав просјек није био у потпуности очуван, прилив високообразованих јеврејских избјеглица из Њемачке, крајем тридесетих година, знатно је утјецао на повећан образовни ниво Јевреја у Палестини.²⁰⁾ Неки од ових ционистичких досељеника, приспјелих на почетку Треће алије,²¹⁾ били су »капиталисти«, како су се сами називали – трговци и препродавачи који су имали мале творнице и радионице, а већину су чинили радиници.²²⁾ Јеврејски пољопривредници уживали су далеко већу сигурност од арапских, јер им је био обезбијеђен дуг закуп земље од стране друштва за колонизацију. Осим тога, јеврејски пољопривредници су могли купити земљу коју су обрађивали.

Организације чији је задатак била јеврејска колонизација дијелиле су се у четири групе: 1. Палестинско јеврејско колонизационо друштво; 2. Колонизационо одјељење ционистичке организације; 3. Трговачка друштва за куповину земље и насељавање (нпр. Палестинске плантаже А.Д.); 4. Приватна друштва (нпр. *Benei Bena'im*). Најважнија од њих било је Палестинско јеврејско колонизационо друштво, које је посједовало половину јеврејске земље у Палестини. Наведено колонијационо друштво није представљало политичку организацију и односи његових колониста према арапским сусједима и радиницима били су знатно бољи од оних других, ционистичких, колониста и Арапа. Палестинско јеврејско

20) АССИП, Јерусалим, наведени документ.

21) Трећи талас јеврејских досељеника у Палестину који је започео након завршетка I свјетског рата. Јеврејски историчари досељавање тумаче као »успон« (aliah) ка *Cionu* (Hugh Seton-Watson, н. д., стр. 368).

22) Голда Менр, наведено дјело, стр. 49.

колониционо друштво куповало је земљу и само смјештало досељенике. Колониционо одјељење ционистичке организације, напротив, радило је као агенција за насељавање, док је земљу куповало Палестинско удружење за унапређење земље за Јеврејски национални фонд. Ционистичке колоније разликовале су се од колонија Палестинског јеврејског колониционог друштва и својим поимањем начина обрађивања земље. Док је Палестинско јеврејско колониционо друштво употребљавало арапску и јеврејску радну снагу и помагало побољшање арапске земљорадње у Палестини, ционистички досељеници ограничавали су се на површину земљишта коју су могли обрадити појединци или одређена група. Неке ционистичке насеобине представљале су заједничко власништво. +)

Два принципа ционистичке колонизације, оба унесена у устав Јеврејске агенције, изазвале су бурне реакције Арапа. Први од њих гласио је да је јеврејска својина неутуђива. Ниједан ционистички досељеник није смио располагати закупљеном земљом другачије осим у корист другог Јевреја. Други принцип, који је подржавао Хистадрут, налагао је да само јеврејска радна снага може бити употрејебљена у ционистичким колонијама. Посљедица оваког приступа била је да су арапски земљорадници, у случајевима када је Јеврејски национални фонд куповао земљу од Арапа, остајали не само без земље, него и без могућности да наставе да је обрађују као најамни радници. Најзад, основна разлика између ционистичких и колонија Палестинског јеврејског колониционог друштва односила се на финансијску независност. Ниједно ционистичко насеље није могло да се издржава без помоћи ционистичких установа и многа насеља су пропадала када би та помоћ изостала. Напротив, ове друге колоније, како каже југословенски генерални конзул, већином солидно основане у старијим временима, цвјетају и нема разлога да не напредују у будућности. Следићећи фактор који је омогућавао јеврејски развој односио се на савршено организовани кооперативни систем. У Палестини тог времена постојало је 688 јеврејских кооператива, које су биле у уској вези са свим гранама пољопривреде и индустрије. Кооперативна удружења биле су банке, кредитна и осигуравајућа друштва, производне и потрошачке задруге, кооперативе за куповину, продају и наводњавање земљишта, за превоз и др. Великим дијелом ових кооператива управљао је Хистадрут. Арапи су тада имали 74 кооперативе.

Било је очигледно да је арапска заједница у Палестини, економски и политички, била мање развијена од јеврејске. Мада је дошло до значајних промјена средином тридесетих година, нису се учавали помаци у погледу политичких подјела и доктрина. Западна цивилизација, чији се утјецај осјећао и прије I свјетског рата, остављала је значајнијег трага за вријеме британске мандатне управе. Дубоки јаз који је постојао између муслиманских и хришћанских Арапа за вријеме османске управе у Палестини нестао је и они су заједно радили за националну независност и

+) Ријеч је о *kibbutzima*, задружним пољопривредним насељима.

јединство. Упркос томе, арапски лидери у Палестини нису успијевали да створе јак национални покрет какав је, рецимо, постојао у Египту. Покрет је почео добијати свој облик тек за вријеме жестоких нереда 1929, када је политичка агитација продрла у све слојеве арапског становништва. Међутим и тада се, као и касније, осјећао недостатак јаке организације и истрајности у раду.²³⁾ Крвави сукоби између Арапа и Јевреја, који су почели вјерским спором због Зида плача у Јерусалиму, претворили су се у арапске демонстрације против усељавања Јевреја у Палестину и против Balfourове декларације. Да би угушили немире Британци су морали довести трупе из Египта. Главни разлог због којег је у Палестини двадесетих година, ипак, било дужих раздобља толеранције и мира јесте арапско потцјењивање циоистичких настојања. Али, проливена крв још више је заострила супротности између Арапа и Јевреја.²⁴⁾

У јесен 1935, арапске су странке, осим једне, руковођене националним интересима, заборавиле међусобне спорове и заједнички се обратиле британском високом комесару са својим захтјевима који су се односили на заустављање јеврејског усељавања и побољшање положаја већинског арапског становништва. Политичка кристализација је настављена и априла 1936. арапски страначки лидери су се договорили да оснују Врховни арапски комитет, који је за вријеме великих немира те године водио преговоре у име цјелокупног арапског становништва Палестине. Овај комитет је био у тијесној вези са арапским народом Палестине посредством једне нове организације која се састојала од мјесних националиних одбора, који су представљали ћелије арапског националног покрета. Одбори су водили штрајкачку акцију и дијелили помоћ штрајкачима таквом умјешношћу да су посматрачи сасвим јасно примијетили појаву новог типа младих и образованих Арапа који су вршили утјецај и на старе лидере арапског покрета. Због интензитета сукоба Арапа са мајдатним властима, оне су у октобру 1937. распустиле Врховни арапски комитет.²⁵⁾ У документу југословенског конзулата о политичкој и економској структури јеврејске и арапске заједнице у Палестини нема ни ријечи о акцији Изедина ел Касема који је организовао тајне ћелије међу радницима и сељацима, а 14. новембра 1935. погинуо у првом оружаном окршају са британским снагама. Прије него што је покушао покренути устанак, настојао је пронаћи заједнички језик са великим јерусалимским муфтијом Ес Сеидом Мухамедом Емином ел Хусеинијем, али, када је говорио о револуцији, Касем је наишао на жесток муфтијин отпор, који је наглашавао да се палестински проблем мора рјешавати политичким а не револуционарним акцијама. Мада није постигао ниједан од својих циљева, Касемов покрет је несумњиво оставио траг међу палестинским Арапима и био значајан удар традиционалном политичком лидерству у

23) АССИП, Јерусалим, наведени документ.

24) *Палестина*, стр. 27-28; Милован Балетић, наведено дјело, стр. 238.

25) АССИП, Јерусалим, наведени документ.

политичком животу Палестине.²⁶⁾ Ivo De Giulli је Касемов политички значај свакако сматрао нетипичним и маргиналним, па га није ни уверстио у мозаик збивања у Палестини.

Арапска заједница у Палестини није била организована на основама које би се могле упоредити са јеврејским. Између осталог, Арапи нису имали установу која је одговарала Јеврејском националном савјету. На челу арапског националног покрета налазила се до 1936. Арапска егзекутива, изабрана од палестинског Арапског конгреса, која је заступала арапске интересе пред мандатном владом. Арапска егзекутива, која је порицала правоваљаност британског мандата, водила је до 1925. политику несарађивања са мандатним властима. Седми арапски конгрес, на коме су биле заступљене све главне странке палестинских Арапа, објавно је меморандум у коме је за Палестину захтијеван демократски парламентарни облик управе и тај се захтјев, поред онога за престанак јеврејске имиграције, непрекидно одржавао. Већина од 100.000 хришћанских Арапа припадала је православној цркви на чијем се челу налазио патријарх. Вјерске послове 740.000 муслиманских Арапа водио је Врховни муслимански савјет, који је основан у складу са упутствима арапског конгреса из 1921. и одобрен од британског високог комесара. Пошто је предсједник Врховног муслиманског савјета, јерусалимски муфтија Ел Хусенин, смијењен 30. јула 1937. са тог положаја од стране мандатних власти, његове послове је обављао одбор од четири члана. Главне надлежности савјета односиле су се на контролу муслиманских вјерских судова, који су имали искључиву јурисдикцију у свим питањима личног статуса муслимана, затим на управу и надзор над вакуфима. Након смјењивања Ел Хусенинија, његове присталице су почеле оружану борбу против мандатних власти.

Југословенски генерални конзул је сматрао да конфликт између европских држава, који је дубоко утјецао на арапску политичку позорницу, није имао много утјецаја на социјалну структуру арапске заједнице, а на економску само дјелимично. Тадашњи живот палестинских Арапа, у представама југословенског конзула, није се разликовао од живота у средњовјековној Европи.*) Феудална структура, како каже De Giulli, састојала се од малог броја земљопосједника и масе сељаштва. Муслиманску заједницу палестинских Арапа чинило је највећим дијелом земљорадничко становништво (око 64 посто), уз присуство номадског елемента чији је број био у паду. Бедуини су, према попису из 1922, бројали 104.000 припадника а 1931. само 66.000. Велике површине неплодног земљишта, презадуженост и начин власништва над земљом (mesha'a) би-

26) Мирко Аксентијевић, *Палестински досије*, Политика, Београд, 1979, стр. 51.

+) На Западу је о Арапима стварана слика попут холивудског приказа Индијанаца. Приказивани су као зли, лакоми, игноранти и неповјерљиви. Најгоре што је приписивано Арапима у то вријеме била је њихова нервозна одбрана земље и права на традицију и аутохтони развој. То се сматрало застарјелим и назадним, јер нису прихватили »западни систем правде, демократије и модернизације«. (М. Балетнић, н. д., стр. 216).

ли су разлози заосталости арапског земљорадничког становништва. Mesha'a је подразумијевала право заједничког власништва над имовином цијелог села. Сваки земљорадник имао је право на дио обрадивог земљишта који му није био сталио додијељен, него су поједини дијелови, обично сваке друге године, изиова мијењали привремене власнике. У томе се огледао велики недостатак овог система власништва и обраде земље, пошто се није могло очекивати да ће земљорадник побољшавати земљу само у корист онога ко ће је добити на кориштење након њега. Постепено се земљиште у оквиру mash'a почело дијелити, па је то, донекле, поправило стање арапске пољопривреде. Озбиљну препреку арапској пољопривреди представљала је и несигурност закупа земљишних површина које су биле власништво арапских велепосједника, настањених у Палестини или изван ње. Арапски земљорадници су користили земљу коју су узимали у закуп годину дана. Право закупа је могло престати и прије истека годниу дана, зависно од воље земљопосједника. Неизвјесност арапских земљорадника због оваквих односа била је очигледна, посебно када се узме у обзир да је постојала велика потражња земљишта од стране Јевреја, па су због тога чињени покушаји да се такво стање измијени.²⁷⁾ Арапски земљопосједници су се чак хвалили како подваљују Јеврејима, јер пијесак, неплодно тло и баруштине и тако ништа не вриједе. Помисао да тако продају дио домовине, земљу а не земљиште, била им је врло далеко. Ауторн, који су са разумијевањем писали о проблему Палестине, сматрају да је то била фатална грешка Арапа.²⁸⁾

Арапска заједница није располагала никаквим фондовима за побољшање земљишта којим би се могле поправити пољопривредне прилике. Због тога је она била у инфериорнијем положају од Јевреја, пошто без новчаних средстава није могла савладати велику препреку развоју пољопривреде у Палестини – недостатак наводњавања. Мандатна влада је предузимала извјесне мјере у корист Арапа, али све то није било довољно. Због недостатка капитала арапски земљорадници су били присиљени да се обраћају локалним лихварима, чиме су само отежавали свој положај. Арапи су такво стање настојали побољшати отварањем кредитних задруга и штедионица, али су оне биле слабе, бројно и новчано.

Арапи су, и биће још дуже вријеме, у просвјетном и материјалном погледу у неповољнијем положају од јеврејских досељеника, прогиозирао је De Giulli. У ствари, сва јеврејска дјеца су се школовала и то, скоро искључиво, помоћу фондова из јеврејских извора, док је школовање арапске дјеце зависило о школама под покровитељством мандатне владе. Истина, Британци су више новца давали за арапску него за јеврејску просвјету, али је и поред тога 1935. 40 посто арапских кандидата за упис у школе било одбијено, због недостатка просторија. Обје заједнице у Па-

27) АССИП, Јерусалим, наведени документ.

28) Милован Балетић, наведено дјело, стр. 243.

лестини биле су спремне да раде на побољшању услова за образовање својих припадника, а Арапи, који нису могли давати новчане прилоге, у много случајева су сами зидали школске зграде. Напредак је, ипак, био ометен недостатком новчаних средстава, која је мандатна влада требала за друге намјене, и недовољним бројем учитеља.²⁹⁾

У настојању да сазна јеврејске ставове о питању подјеле Палестине, југословенски конзул је разговарао и са Moshe Shertokom, директором политичког одјељења Јеврејске агенције, који је био упућен у све преговоре што их је о томе са британском владом у Лондону водио предсједник Свјетске ционистичке организације и Јеврејске агенције Хајм Weizmann. Shertok, који је био екстремни ционист, извјестио је De Giullia да јеврејски интереси захтијевају да се палестинско питање помакне што прије са мртве тачке, јер је Палестина, због колебања британске владе, подвргнута једном привременом режиму чије је функционисање имало тешке политичке посљедице по Јевреје и који је њима, у привредном погледу, наносио највеће штете, пошто је спречавао имиграцију и инвестиције. De Giullia је знао за Weizmannову изјаву у којој је овај рекао да је по његовом мишљењу једина алтернатива јеврејска држава у једном дијелу Палестине – мањински статус Јевреја за сва времена. Weizmann је још рекао да Јевреји неће моћи прихватити нешто што би изгледало као карикатура њихових идеала. De Giullia је знао и за настојања удружења јеврејских посланика у британском парламенту које је, у вези са Парламентарним одбором за Палестину, непрекидно покретало питања о политици британске владе у Палестини, тероризму, арапској пропаганди и др., вршећи истовремено врло живу активност у прилог ционизму. Shertok је конзула упознао и са својим мишљењем о политичарима из сусједних арапских држава, који су се спорадично појављивали да би, наводно, посредовали у рјешавању арапско-јеврејског спора. Највише је помињана акција бившег ирачког министра иностраних послова Нури-паше ел Саида и др Shahbandara, једног од вођа сиријске опозиције, који се тада налазно у Каиру. Обојица арапских политичара били су заговорници остварења арапске федерације, укључујући и Палестину. Исто тако, обојица су пристајали на даљу јеврејску имиграцију под условом да се задржи мањински статус за Јевреје у Палестини. Као компензацију понудили би Јеврејима могућност да се насељавају и у другим арапским земљама. Ови арапски политичари нису сарађивали са прогнаним јерусалимским муфтијом Ел Хусеинијем, који се склонно у Веугут, одакле је управљао арапским акцијама у Палестини. Ипак, сазнало се да је Нури-паша, на повратку из Лондона у Багдад, дошао у контакт са Ел Хусеинијем и другим угледним арапским личностима из Палестине и Сирије и да је тај састанак био повод арапском дневнику »Фалестин« да тренутно и релативно смирење ситуације доведе у везу са надама у остварење арапских аспирација. Shertok је, међутим, одлучно тврдио да Нури-паша није ра-

29) АССИП, Јерусалим, наведени документ.

дио у договору са ирачком владом, као што ни др Shahbandar није радио договорно са сиријском, односно да су обојица радили на своју руку и да њихове акције нису биле координиране. Shertok је сматрао да су обје владе задовољне што се ова двојица политичара занимају палестинским проблемом и тако се не мијешају у унутрашњу политику својих држава за које су могли бити опасни ривали. Што се тиче држања краља Ибн Сауда, Shertok је рекао да владар Арабије сматра планове Нури-паше и др Shahbandara, у погледу јеврејске имиграције у Трансјорданију и друге арапске земље, горим рјешењем од подјеле Палестине, јер би у случају подјеле био изгубљен само један дио арапске територије, а други би остао чисто арапски. Осим тога, Shertok је вјеровао да су Арапи уживали страну помоћ у погледу трошкова издржавања покрета у Палестини.³⁰⁾

Генерални конзул је одржавао везе и са југословенском исељеничком колонијом у Палестини. Тако је 1. априла 1938, на позив друштва Хитахдут Олеј Југославија, у коме су били удружени југословенски Јевреји насељени у Тел Авиву и околини, присуствовао једном њиховом скупу. Предсједник друштва био је инг. Ljudevit Freundlich из Осигека а секретар Јакоб Fried из Београда. Друштво је имало око 80 чланова који су се, послје I свјетског рата, уселили у Палестину из разних крајева Југославије. Конзул је примијетио да је међу југословенским Јеврејима било Ашкеназа и Сефарда и да су ови други били бројнији. Сефарди су дошли из јужне Србије и представљали су сиромашнији дио јеврејских усељеника у Палестини. Већину присутних на том скупу чинили су занатлије и радници. Земљорадници из околине Тел Авива и из сјеверне Палестине, гдје се налазило насеље југословенских Јевреја Saar Naamakim са око 50 колониста, нису могли доћи због несигурности која је тада владала. Јеврејски усељеници из Југославије, који су се настанили у градовима, бавили су се, осим неколико интелектуалаца, разним занатима и живјели су у доста срећеним околностима, али скромно. Они који су се бавили пољопривредом прилагодили су се новом начину живота. Млађи колонисти који су служили војску у Југославији показали су се нарочито корисним у одбрани јеврејских насеља и посједа од арапских напада. Због тога, као и због цјелисходности у погледу регрутације, предсједник друштва Freundlich је тражио да се у Југославији издају исељенички документи само оним младићима који су били у војсци. Највећи дио Јевреја који су из Југославије дошли у Палестину био је потакнут ционистичким идеалом. Многи су научили хебрејски језик, али су међу собом говорили матерњим језиком. Приврженост Југославији показали су оснивањем свог друштва.³¹⁾

Поводом проширења територијалне јурисдикције Генералног конзулата Краљевине Југославије иа Трансјорданију, Ivo de Giulli је 7. јула

30) АССИП, Јерусалим, 1938, св. I, Пов. бр. 30. Питање поделе Палестине, арапска акција и тероризам. Мишљење г. Shertocka, 19. фебруара 1938.

31) АССИП, Јерусалим, 1938, св. I, Пов. бр. 56. Југословенски јевреји у Палестини, 2. априла 1938.

1938. отпутовао у Амман гдје је сутрадан био примљен код емира Abdullaha. Овај бивши краљ Ирака, који је од 1922. владао Трансјорданијом, био је други син хеџаског краља и непризнатог исламског калифе Хусеина.*) Као прави оријентални трговац Abdullah је замијенио хипотетичко краљевство у Ираку за сигуран емират. Препуштајући багдадски пријестолу млађем брату Фејсалу показао је да зна трговати са Британцима. Фигурирајући у почетку као »привремени шеф независног емирата Трансјорданије«, уз британске савјетнике и годишњу помоћ, он је завладао подручјем које је за краткотрајног Фејсаловог краљевања номинално било под суверенитетом Дамаска. Прихватајући га као емира Трансјорданије Британци су, у ствари, смањили француско мандатно подручје. Политички нкусан, довољно образован и упућен Abdullah је привремени споразум претворио у трајни. Трансјорданија је инкорпорирана у палестински мандат под британским високим комесаром у Јерусалиму, уз британску обавезу да у том дијелу неће бити јеврејског усељавања.³²⁾

Југословенски конзул је дошао у Амман управо након догађаја у Хаифи, гдје су у бомбашком нападу јеврејских екстремиста страдали 21 Арапин и 5 Јевреја и видио је штрајк који је у трансјорданској пријестоници организован у знак саучешћа према жртвама атентата. Конзул је чуо и гласине, у чију је тачност сумњао, да 3.000 наоружаних Арапа и бедуина чекају да провале у Палестину, али да их само емир задржава. Појаву ових гласина конзул је тумачио нервозом која је владала у Трансјорданији. У разговору, који је вођен у општој форми, емира је нарочито занимало да чује све што се односило на заступљеност муслиманских грађана у југословенској државној управи и у војсци. Чњеница да је Краљевина Југославија имала 1,600.000 муслиманских грађана побудила је, према тврдњи De Giullia, поштовање код трансјорданских званичника, што је било разумљиво када се узме у обзир да је емир имао 300.000 поданика. Пошто емир није у разговору поменуо политичке прилике у Палестини, De Giullia је сматрао да ни он не треба да покреће то питање.³³⁾ Плаиове о проширењу своје власти на Палестину Abdullah је знао добро сакрити и чекати повољан развој ситуације. Због тога није покретао питање Палестине у разговору са југословенским конзулом који, као и држава коју је представљао, нису улазили у емирове комбинације као неки фактори од значаја за његове будуће политичке акције.

У маси путника који су долазили у Палестину било је и таквих чија је појава изазивала праву узбуну у југословенском конзулату. Један од њих био је Ванчо Михајлов, шеф ВМРО, који је након увођења диктатуре

+) Као калифу признали су га само Ирак и Трансјорданија, гдје су владали његови синови.

32) Милован Балетић, наведено дјело, стр. 224-225; Чедомир Попов, наведено дјело, стр. 269.

33) АССИП, Јерусалим, 1938, св. I, Пов. бр. 99. Посета Њ. В. Емиру Abdullahу у Аману, 10. јула 1938.

групе Звено (1934) емигрирао из Бугарске у Турску, чија га је влада интернирала на Принчевска острва. Касније је прешао у Пољску, а затим у Њемачку.³⁴⁾ Узбуна у конзулату почела је 21. августа 1938. телеграмом Министарства иностраних послова Краљевине Југославије. Ванчо Михајлов и његова жена Марија Менча стигли су 23. августа увече, према првим вијестима шведским бродом »Левант« у Тел Авив. Међутим, касније се испоставило да је »Левант« пољски брод. Михајлов је имао турски пасош са пољском визом за Gdynju и није имао визу за улазак у Палестину, али је на листи путника која је вођена на броду било забиљежено да путује у Тел Авив. Југословенски конзул је код имиграционих власти предузео све кораке како би се спријечило неопажено искрцавање Михајлова у Тел Авиву и Хаифи. Још прије интервенције код имиграционих власти, De Giulli је послао у Тел Авив једно званично лице које је на лицу мјеста предузело све потребне мјере за мотрење »Леванта«, ступивши при томе у контакт са лучким инспектором који је доцније добио налог од имиграционих власти да води рачуна о Ваичи Михајлову. Лучки инспектор је обавијестио повјереника југословенског конзулата, др Ота Мандла, директора Југословенске трговачке агенције, да је због Михајлова још у Цариграду било препирки и да је тек на интервенцију пољског конзула био са женом примљен на брод. Михајлов се бојао да би »Левант«, ако нађе товар, могао из Тел Авива отпловити у Дуоровник, гдје би га ухапсила југословенска полиција. Због тога је покушао послати телеграм у Софију, у коме је молио своје пријатеље да покушају издејствовати његово искрцавање у Измиру. Полиција у Тел Авиву није дозволила да се телеграм пошаље, као ни писмо Марије Менче. Пољски конзул у Тел Авиву обавијестио је 24. августа локалне власти да Михајлов ствара неприлике на броду, након чега је полиција извршила претрес. Код Михајлова су пронађена два револвера, а у сандуцима много књига и рјечника више језика. Пронађена је и књига у којој је Михајлов означен као »living Symbol of the macedonians hopes«. Такође, запажена је књига Charlesa Rabiera »Terrorisme et diplomatie«, у којој је и опис атентата на краља Александра Карађорђевића, затим »Un inharu Peninsula« и др. Михајлов је полицијском инспектору говорио о страдању Македонаца, а рекао је и да у Канади постоји организација од 5.000 Македонаца, која се спрема за акцију и од које он прима 54 долара мјесечно. Мада је замјеник шефа имиграционих власти тврдио да код Михајлова нису пронађени никакви леци ни други списи, југословенски конзул је сумњао да их је британски чиновник раније одвојио. Михајлов је 24. августа увече стигао бродом у Хаифу, одакле је 25. августа, такође бродом, наставио за Александрију.³⁵⁾ Узбуна је прошла и особље конзулата и друга лица ангажована на овом случају вратила су се другим пословима.

34) Живко Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији*, књига друга, Архив Југославије – Глобус, Београд–Загреб, 1986, стр. 223–224; Иво Банац, *Национално питање у Југославији*, Глобус, Загреб, 1988, стр. 304–305.

35) АССИП, Јерусалим, 1938, св. II, Пов. бр. 123. Путовање Ванче Михајлова, 25. августа

* * *

Главна пажња југословенског конзулата на политичком плану била је, ипак, окренута арапско-јеврејском сукобу у Палестини и покушајима британских власти да смире то кризно подручје. Ситуација у Палестини била је сваким даном тежа. Арапска екстремистичка пропаганда спроводена је све успјешније и њени резултати су се видјели не само у повећаном интензитету оружане борбе, него и у стању духа арапске заједнице. Према мишљењу југословенског конзула, терористичке акције*) постепено су прелазиле у револуционарни покрет који је обухватао све више арапског становништва, укључујући и оне његове дијелове који су до тада били по страни. Чак и они који су били противници радикалних политичких тенденција прилагођавали су се новим приликама и средини која се формирала око њих, или су без отпора подносили оно што се око њих догађало, или од њих тражило. Свјесни ових промјена, Јевреји су се почели прибојавати погрома. Међутим, акција за јачање самоодбране наишла је на велику подршку код младих Јевреја, тако да се страх од погрома показао неоправданим.

Осим атентата, паљевица и саботажа у арапском табору била је запажена и велика активност на прикупљању финансијских средстава потребних за развој устанка. У ту сврху вршени су упади у банке и друге установе, плачкане су поште и транспорти. Ови подухвати су редовно успијевали и обезбјеђивали су арапским устаницима значајне суме новца. Устаници су опорезивали све имућне Арапе, муслимане и хришћане без разлике, захтијевајући од њих новац којим су требали допринијети, како каже De Giulli, револуционарној акцији. Било је примјетно да су новчана средства прикупљана врло енергично. Новчани прилози су захтијевани и од других палестинских држављана: Јермена, Турака итд. Због тога су многи имућни палестински држављани отпутовали у иностранство. Неки су отишли пошто су платили изнуђену суму. Raghib-bej Nashashibi, лидер умјерене арапске странке, отпутовао је из страха због многих пријетњи које су му стизале од представника екстремних арапских националиста. Ни сиромашнији нису били поштеђени новчаних и других обавеза у корист устанка. Од њих се тражило да дају колико могу или да се придруже устаницима у брдима. Они који су имали новца плаћали су и добијали признанице. Нити је коме падало на памет да се обрати полицији, нити су се они који су скупљали новац за устанак бојали да би се то могло догодити. Присуство устаника осјећало се на сваком кораку. Вјештачки је стваран и вјерски фанатизам. Раније су Арапи носили фес а онда су, последице једног налога руководства устанка, у пар дана фесови замијењени кефијом и агалом. Женама је забрањено да носе шеши-

1938; Пов. бр. 133. Путовање Ванче Михајлова, 2. септембра 1938; Пов. бр. 137. Саопштење Immigration Departmenta о Ванчи Михајлову, 8. септембра 1938.

+) Југословенски конзул арапске устанике назива терористима, усташама, усташким бандама.

ре и европску одјећу. Према мишљењу југословенског конзула, наређење у вези са ношењем кефије и агала било је издато више због тога да би устаници могли непримјетно циркулисати међу арапским становништвом него из противљења ношењу феса. Ова акција је потпуно успјела, чак и код арапског чиновништва, па и припадника полиције.³⁶⁾ De Giulli је често склон да успјехе у мобилизацији Арапа тумачи само страхом појединца за властити живот, ако изостане или се чак успротиви наредби руководства устанка и понашању већине, не уочавајући довољно постојање јасно изражене солидарности са циљевима националног устанка. Обавјештајна служба арапског руководства савршено је функционисала. Арапски борци су свуда налазили сараднике, а у градовима су Арапи отворено симпатизирали са свим устаничким акцијама. Према мишљењу југословенског конзула, код арапског становништва створена је таква антибританска психоза да су само драконске мјере, предузете са успјехом, могле да рашчисте ситуацију.

Јевреји нису слиједили (изузев у случајевима неких терористичких група – оп. м.) подстицање на одмазду путем терора, како је инсистирао Jabotinsky, нити Wedgwoodove савјете да практикују пасивни отпор, него су се одлучили да појачају самоодбрану. Снаге јеврејске самоодбране, Хагане, сарађивале су са британским снагама, па су се напади на јеврејске пољопривредне колоније прориједили. Крајем јула 1938. јеврејске одбрамбене снаге бројале су 6.000 људи, а када су крајем августа добиле 2.000 пушака најновијег британског модела и већу количину муниције представљале су још озбиљнију оружану формацију. Јеврејска организација Кофер Најшув упутила је почетком септембра позив за још 1.000 добровољаца који су након обуке требали бити употријебљени за одбрану или за замјену дотадашњих бранилаца јеврејских колонија. Разне ционистичке организације у Палестини и иностранству ставиле су знатне суме новца на располагање у циљу организовања одбрамбених јеврејских јединица. Значајан напредак у одбрани јеврејских пољопривредних колонија у Палестини био је последица тих настојања. У међувремену су британске власти добиле нова законска овлаштења, на основу којих су знатно заоштриле свој однос према арапским устаницима и њиховим помагачима. Репертоар нових овлаштења састојао се од одузимања имовине, рушења кућа, смртних осуда, новчаних казни за читава села и градове. У Палестину су са Острва упућена нова војна и полицијска појачања, као и ратни материјал. Упркос томе, само у августу је било 549 убијених и рањених Арапа, Јевреја, Британаца и припадника других заједница у Палестини.³⁷⁾

Министарство иностраних послова Краљевине Југославије обавијестило је 3. новембра 1938. конзулат у Јерусалиму о одржавању интерпарламентарног конгреса арапских и исламских земаља, за одбрану

36) АССИП, Јерусалим, 1938, св. II, Пов. бр. 138. Стање у Палестини, 15. септембра 1938.

37) Исто.

арапских права у Палестини, који је од 7. до 11. октобра исте године одржан у Каиру. На конгрес су позване све арапске и исламске земље и веће исламске заједнице. Међутим, присуствовали су само делегати из Египта, Ирака, Сирије, Либана, Палестине, Кине, Индије, шпанског и француског Марока, Југославије и представници Арапа из Сјеверне Америке. Египатски краљ Фарук, који је имао амбиције да постане калифа, помагао је због личног престижа одбор за одржавање конгреса. Иако некомплетан, конгрес је донио резолуцију која је одбацила Balfourovu декларацију, чију важност Арапи нису никад признали. Резолуција се залагала за признање тадашњег стања у Палестини и забрану даљег усељавања Јевреја, уз обећање да ће се већ усељеним Јеврејима признати мањински статус у оквиру једне арапске државе, која би им гарантовала једнакост са већином у уживању свих грађанских права. У резолуцији се наводи да конгрес сматра усвајање правних захтјева Арапа од стране Велике Британије условом повратка мира и спокојства, што би омогућило обнову ранијег пријатељства и повјерења између Британаца и Арапа и осталих муслимана. Ипак је резолуција, која је садржавала и отворене пријетње на адресу Британаца и Јевреја у случају да Велика Британија не прихвати приједлог конгреса, губила свој значај обзиром да није била за цијели арапски и исламски свијет. Упркос томе образован је стални комитет у Каиру чији је задатак био да обезбједи провођење закључака конгреса. Замјерке на рад тог крњег конгреса долазиле су из неких арапских политичких кругова. Они су замјерали учесницима конгреса због тога што нису заузели став према италијанској политици у Триполитанији, гдје је италијанска влада намјеровала населити 500.000 својих грађана. Једна од замјерки односила се и на то што није разматрано питање Александрете, углавном настањене Арапима. Најзад, постављено је питање, због чега се конгрес није изјаснио према нацизму, чија је теза била да су Арапи у расном погледу на четрнаестом мјесту. Умјесто разрјешења тих питања, учесници конгреса и њихови критичари имали су прилику да у Каиру виде манифестације организоване у част повратка Нахас-паше, шефа Wafda, и тучу у којој су батнне добили и угледни египатски политичари као што су били бивши предсједник владе и бивши министар финансија.³⁸⁾

У међувремену су британска војска и полиција водили акције чишћења Палестине од арапских устаника. Већи устанички одреди били су, углавном, поражени и потиснути, један број устаника је заробљен, заплијењена је извјесна количина оружја и успостављена контрола путева. Крајем 1938. британске трупе су успјеле да релативну безбједност у Палестини подигну до степена какав није био остварен у претходне двије године. Упркос свему, арапски устаници су водили герилску борбу, а повремено је долазило и до већих судара са британским јединицама. Једна

38) АССИП, Јерусалим, 1938, св. II, Пов. бр. 181. Конгрес арапских и муслиманских земаља у Каиру (Министарство иностраних послова Краљевине Југославије Краљевском генералном конзулату), Београд, 3. новембра 1938.

од посљедица успјешних британских војних и полицајских акција било је поновно иступање арапских политичких снага, чији је лидер био Fahribej Nashashibi, које су се противиле терору и власти јерусалимског муфтије Ел Хусеинија. На иницијативу Fahri-beja у Јати, недалеко од Хеброна, један је локални шеик 18. децембра исте године пред британским војним и цивилним представницима, на скупштини 3.000 фелаха и пастира, прочитао посланицу у којој је у име 60.000 Арапа хебронског краја изјавио лојалност британским властима и оптужио све у Палестини и изван ње који су подстицали устаничку активност. Осим тога, изразио је захвалност британској војсци која је поново успоставила безбједност. Међутим, истог дана Британци су имали веће борбе са арапским устаницима. Ипак је било примјетно да су се почели мијењати односи међу арапским становништвом. Кефија и агал су понегдје напуштени, хришћанске радње су опет отворане петком, пословни људи су се надали нормализацији ситуације. Али, живот муфтијиних противника био је још увијек у опасности. +) Тако је у једином сиријском листу објављена вијест да је Fahri-bej Nashashibi осуђен на смрт, уз тврдњу да се са извршењем одговлачи само из опортунистичких разлога. Успјешне војне акције и политичка настојања британских власти да са суклобеним заједницама ријеше палестински проблем допринијела је попуштању отпора на арапској страни. Јевреји су били потиштени због уступака којим су Британци настојали да приволе Арапе на напуштање њихових дотадашњих непомирљивих ставова.³⁹⁾ Узалудио покушавајући да ријеше палестински проблем лавирајући између Арапа и Јевреја, Велика Британија се коначно определијелила за проарапски став. ББЦ је 1938. почео да емитује радио програм на арапском језику, који је био и први од њених програма на страним језицима.⁴⁰⁾ Јевреји су нарочито тешко примали што у земљи, коју су сматрали својом постјобином, нису могли обезбиједити уточиште за своје сународнике који су били прогоњени у Трећем Реиџу, чак ни за толико колико их је могло бити примљено без поремећаја привредних прилика, и то што је британски државни секретар за колоније одбио молбу за смјештај у Палестину 10.000 дјете њемачких Јевреја. Према подацима до којих је дошао De Giulli, мјесечно се илегално усељавало од једне до двије хиљаде Јевреја, углавном младића, за што су британске власти знале. Поред британског гарнизона од 30.000 војника, у Палестини је крајем 1938. било још 7.300 сталних и помоћних јеврејских полицајаца, а снаге Хагане имале су око 20.000 наоружаних припадника. Наоружање Хагане је било противзаконито, али је ипак извршено са знањем британских власти. У вријеме припрема Лондонске конференције, палестински Јевреји су изјавили да нису никад избјегавали преговоре са палестинским Арапима о свим питањима, али да не могу арапским државама

+) Они су по правилу проглашавани издајницима, колаборационистима и сл.

39) АССИП, Јерусалим, 1938, св. II, Пов. бр. 203. Стање у Палестини. Лондонска конференција, 21. децембра 1938.

40) Питер Калвокорези и Гај Винт, *Тотални рат*, Рад, Београд, 1987, стр. 139.

признати равноправност у одређивању будуће судбине Палестине. Што се тиче личности које су требале представљати Арапе на Конференцији, са британске стране није предузет никакав притисак у погледу њиховог одређивања. Све је препуштено на вољу Арапима, једино су Британци дискретно помагали покрет Fahri-beja Nashashibija како би се донекле смањила неприкосновеност муфтије Ел Хусеинија.⁴¹⁾

Поводом пропагандне кампање у њемачкој штампи о недјелима и свирепостима британских снага у Палестини, британско Министарство војске је негирало те оптужбе и издало саопштење према коме је тада у Палестини дјеловало само око 1.500 арапских устаника који су своје акције изводили у малим групама. Према наводима овог саопштења, устаници у Палестини нису имали централну команду, а директиве су примали од јерусалимског муфтије Ел Хусеинија и Врховног арапског комитета, чији су се чланови, као и муфтија налазили у емиграцији. У Палестини је сваки устанички заповједник био независан у свом крају. Нижи заповједници су често били у отвореном непријатељству међу собом, а међу двојицом главних војних вођа устанка више пута је дошло и до отворених борби. Ситуацију је компликовала и појава арапских противустаничких наоружаних група које су се светиле онима који су помагали устанак.⁴²⁾ Док је 1937. број жртава износио 97 убијених и 149 рањених, 1938. је, према службеној статистици, било 2.000 убијених и 1.700 рањених Арапа, Јевреја и Британаца.⁴³⁾ Енергичне британске војне и полицијске акције, велике људске и материјалне жртве (1938. губици Арапа износили су двије трећине од укупног броја настрадалих) и растући замор арапског становништва довели су половином децембра до опадања устаничког покрета.

Британска забрана учешћа муфтије Ел Хусеинија на Конференцији о Палестини остала је на снази, али је он одредио свог заступника. Његов покушај да на конференцију пошаље само своје присталице био је ублажен, због захтјева мандатних власти и притиска делегата арапских држава, накнадним пристанком да у палестинску арапску делегацију уђу два представника умјерених политичких странака. У ту сврху су делегације арапских држава одредиле Raghib-beja и Fahri-beja Nashashibija, без претходне консултације њихове странке и њих самих. Уосталом, објављени политички програми најутјецајнијих арапских странака у Палестини нису се разликовали ни у чему, осим у тактици. Присталице Ел Хусеинија су показивали велику непомирљивост и служили су се насилним методама борбе за остварење својих аспирација, док су присталице Nashashibija били склонији преговорима и сарадњи са мандатним властима. Према тачној процјени југословенског конзула, ток припрема за

41) АССИП, Јерусалим, наведени документ.

42) АССИП, Јерусалим, 1939, св. I, Пов. бр. 7. Саопштење Министарства Војног о стању у Палестини, 17. јануара 1939.

43) АССИП, Јерусалим, 1939, св. I, Пов. бр. 10. Жртве немира у 1938. год., 29. јануара 1939.

Лондонску конференцију, а нарочито чињеница да ће у доба велике спољнополитичке неизвјесности у Европи арапски емири, принчеви и најутјецајнији државници доћи у главни град Британске Империје дала је наслутити да је Конференција сазвана не само због рјешавања палестинског проблема, него и због много крупнијих планова.⁴⁴⁾ Након дугих договарања и одлагања, у Лондону је 7. фебруара 1939. почела конференција на којој су са арапске стране, осим делегације из Палестине, били заступљени представници Египта, Ирака, Јемена, Саудијске Арабије и Трансјорданије. Јевреје је заступала Јеврејска агенција и представници јеврејских вјерских заједница и установа. Пошто Арапи и Јевреји нису хтјели сјести за исти сто, осим у неколико необавезних састанака представника британске владе, јеврејске делегације, Египта, Ирака и Саудијске Арабије, Британци су вршили улогу посредника у преговорима чији је главни циљ био успостављање мира у Палестини. Како Арапи и Јевреји нису одустајали од својих захтјева, констатовано је југословенски конзул, рјешење које не буде прихваћено добровољно биће прихваћено евентуално уз протест. De Giulli је био мишљења да ће то рјешење бити неповољније по Јевреје него што се мислило.⁴⁵⁾ На крају је Велика Британија, водећи рачуна о својим стратешким интересима, објавила 17. маја 1939. Бијелу књигу, која је требала бити сматрана резултатом договора, тачније дипломатске присиле. Овим документом Британци су, излазећи у сусрет захтјевима Арапа, ограничили број јеврејских уселјеника на 75.000+) у наредних пет година, након чега би уселјавање потпуно престало, осим ако палестински Арапи не одлуче другачије. То је Арапима било превише, а Јеврејима премало. Уселјавање Јевреја било је ограничено у тренутку када су они у Европи стајали пред пријетњом масовних прогона и опште неизвјесности. Бијелом књигом је забрањена продаја земљишта Јеврејима у већем дијелу Палестине. Стриктно је забрањено оснивање нових јеврејских насеља у пространом подручју земље, чак и оида ако је земљиште припадало Јеврејима. Одредбама Бијеле књиге предвиђено је да се послје десет година оснује јединствена палестинска држава, са три четвртине арапског и четвртином јеврејског становништва. За Јевреје то је био тежак ударац. Њихово расположење најбоље је одражавала крилатица према којој се морају »борити против Британаца као да нацисти не постоје, а борити против нациста као да Бијела књига не постоји.« Арапи су мрзовољно прихватили одуговлачење са независношћу, а Јеврејима је сугерисано да у непосредним разговорима нагово-

44) АССИП, Јерусалим, 1939, св. I, Пов. бр. 12, Лондонска конференција. Стање у Палестини, 30. јануара 1939.

45) АССИП, Јерусалим, 1939, св. I, Пов. бр. 20, Лондонска конференција, 25. фебруара 1939.

+) На крају I свјетског рата у Палестини је било око 60.000 Јевреја, а 1931. од укупно 1,036.000 становника било је 175.000 Јевреја, или 17 посто. У првој ратној години (1939.) било је 429.605 Јевреја, или 28 посто од 1,500.000 становника Палестине. Нигдје осим у Палестини Јевреји нису чинили тако велики постотак становништва (М. Балетић, н. д., стр. 243, 249–250; П. Калвокорези, и Г. Винт, н. д., стр. 193).

ре Арапе да допусте веће усељавање у Палестину. Британци су изјављивали да је то сретна прилика да се Арапи и Јевреји науче живјети заједно. Бијела књига је, у ствари, настојала зауставити преображај ционистичке колоније у државу са јеврејском доминацијом. Све то ни издалека није чинило арапско мнијење склонијим британској ствари. Оно је јасно видјело британски интерес као циљ тих маневара. У Палестини ће Британци учинити све да смире Арапе, не бирајући средства. Истовремено, морали су издржати оштре сукобе са Јеврејима⁴⁶⁾ чије су организације наставиле са илегалним усељавањем у Палестину.

Јеврејски екстремисти су незадовољство овим документом показали бомбашким нападима, атентатима и саботажама у Јерусалиму, Тел Авиву, Тиберијади и Хаифи. Арапи су, такође, вршили атентате, а Британци су имали окршаје и са наоружаним арапским групама. Истовремено су умјерени арапски лидери били мета напада арапских екстремиста. Јеврејске установе и штампа су осуђивале случајеве насиља и тероризма екстремних јеврејских организација, али су одговорност за то пребацивали на британску владу.⁴⁷⁾ За првих шест мјесеци 1939. била су убијена 643 и рањено 700 лица у Палестини, већином Арапа.⁴⁸⁾ У августу је од 146 жртава оружаних напада било 87 мртвих.⁴⁹⁾ Сумње британских власти и гласине у становништву о умијешаности страних сила у палестинска збивања биле су напакон потврђене. Након прикупљања конкретних доказа, мандатне власти су средином јуна саопштиле директору и једном чиновнику *Deutsches Nachrichten Büro* у Јерусалиму, у чији је дјелокруг рада улазила Палестина, Трансјорданија и Сирија, да је њихова даља присутност у Палестини непожељна. Запажено је да је у недељама које су претходиле овом чину британских власти њемачки радио, који је вјероватно примао обавјештења од јерусалимске агенције *D.N.B.*, прешао сваку мјеру у манипулацијама чињеницама о стању у Палестини и стварању нерасположења код арапског становништва према мандатној управи. Њемачка радио-пропаганда добила је нарочито милитантан облик у арапским вијестима које је преносио берлински студио.⁵⁰⁾ У вези са њемачким блискоисточним акцијама, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије упутило је крајем августа важно саопштење конзулату у Јерусалиму базирано на подацима које је у Београд послао југословенски генерални конзул у Прагу. У саопштењу се наводи да Ни-

46) Милован Балетић, наведено дјело, стр. 274-275; Hugh Seton-Watson, наведено дјело, стр. 372; Maxime Rodinson, наведено дјело, стр. 240; Janusz Piekalkiewicz, наведено дјело, стр. 51.

47) АССИП, Јерусалим, 1939, св. I, Пов. бр. 91. Стање у Палестини, 27. јуна 1939.

48) АССИП, Јерусалим, 1939, св. I, Пов. бр. 97. Жртве тероризма у првом полугођу 1939. год., 5. јула 1939.

49) АССИП, Јерусалим, 1939, св. I, Пов. бр. 129. Жртве немира у месецу августу, 20. септембра 1939.

50) АССИП, Јерусалим, 1939, св. I, Пов. бр. 86. Одстрањење директора и чиновника *Deutsches Nachrichten Bureau* из Палестине, 21. јуна 1939.

јемци у Reichu и Протекторату траже поуздане људе који знају арапски језик. Одабрани су требали бити послани у Палестину, Сирију и Трансјорданију да тамо врше шпијунажу и саботаже, да провоцирају инциденте, помажу и изазивају терористичке акције. Даље се каже да су Нијемци успјели пронаћи мањи број таквих људи које су намјеравали послати у наведене земље.⁵¹⁾ Нијемцима није одговарало смиривање арапског устанка у Палестини, који је понегдје још тињао, ни то што су се у измирењу завађених арапских села ангажовале мандатне власти и што су Арапи почели долазити на јеврејске пијаци гдје су продавали своје производе. Крајем септембра, Врховни арапски комитет је у египатској штампи негирао сваку везу са страним силама, а владе Ирака, Сирије и Саудијске Арабије и арапски лидери у Палестини изјавили су да су сагласни с тим да арапско становништво остане мирио и сачека крај рата, остављајући тако Великој Британији времена да нађе рјешење палестинског проблема. С друге стране, арапска штампа је подстицала Арапе да буду лојални и да се прикључе Великој Британији. Пошто су арапски устанички одреди били постепено распуштени, а њихови заповједници напустили Палестину, ови су захтјеви наишли на општи одзив. У Палестину су се почеле враћати арапске избјеглице из Сирије и Египта. Нормализација стања означила је у октобру крај арапског устанка. Јеврејске оружане акције престале су још у августу.⁵²⁾

Након објављивања Бијеле књиге, а нарочито у вријеме смиривања прилика у Палестини, биле су присутне акције које су водиле хомогенизацији обје палестинске заједнице. У оквиру јеврејске заједнице дјеловало је удружење за јеврејско-арапско зближавање које је одлучило да од Ционистичке егзекутиве тражи наименовање комисије за проучавање јеврејско-арапских односа, у складу са закључком посљедњег ционистичког конгреса. Мандатне власти су предузеле мјере у циљу развоја пољопривреде, како би Палестина постала што независнија од увоза хране. Међутим, број незапослених који је за вријеме арапског устанка био у умјереним оквиринама знатно је порастао. Због тога су јеврејски уселјеници који су стизали у Палестину, и који би у нормалним приликама постепено апсорбовани, тешко налазили запослење. Јеврејска агенција је издвајала значајне суме новца за помоћ сиромашним Јеврејима, а основани су и разни фондови за социјалну помоћ. У вези са ратним припремама стотине Арапа и Јевреја се добровољно пријављивало за помоћне службе у британској војсци. Добровољачка акција била је нарочито интензивна међу чехословачким Јеврејима, тако да је већ у октобру формиран један њихов батаљон.⁵³⁾ С друге стране, као доказ сређивања односа, мандатне

51) АССИП, Јерусалим, 1939, св. I, Пов. бр. 126. (Министарство иностраних послова Краљевине Југославије Краљевском генералном конзулату), Београд, 28. августа 1939.

52) АССИП, Јерусалим, 1939, св. I, Пов. бр. 140. Рат и прилике у Палестини, 9. октобра 1939.

53) АССИП, Јерусалим, 1939, св. I, Пов. бр. 151. Прилике у Палестини, 25. октобра 1939.

власти су постепено ослобађале арапске политичке затворенике. Ратни догађаји у Европи убрзали су елиминацију арапског устаничког руководства у Сирији. Француске мандатне власти су од септембра хапсиле арапске лидере који су из емиграције руководили устанком у Палестини. Осим тога, француске власти су заплијениле банковне рачуне лица која су била у вези са муфтијом Ел Хусеинијем и новац који је раније служио за финансирање устанка у Палестини употребљен је за репатрирање избјеглица. Југословенски конзул је оштро прокоментарисао реакцију егзекутиве Јеврејског националног савјета због заказивања штрајка у знак протеста против потврде судске пресуде над 40 јеврејских екстремиста, мада је главнокомандујући британских снага у Палестини смањно за-творске казне осуђеника. Према ријечима југословенског конзула, овај чин јеврејских органа непријатно је дојмио објективне посматраче, с обзиром на то да се радило о неслагању са примјеном законских санкција на екстремисте који су извели више свирепих атентата и били затечени на дјелу.

Коментаришући резултате разговора ирачког и египатског предсједника владе, лист »Ал Мокатам« је похвалио њихова настојања да уклоне узроке спора и опозиције палестинских Арапа према мандатним властима. Лист је пренио да ће очекивана савезничка победа допринијети рјешењу палестинског питања на начини прихватљив за све, пошто ће поразом хитлеризма попустити притисак на јеврејско усељавање у Палестину. Арапско-јеврејско зближавање полагано је напредовало и у почетку се примјећивало на привредном плану, што је посматрачима давало повода за наду да ће се арапски и јеврејски привредни интереси, ипак, поновно повезати.⁵⁴) Већину арапских избјеглица за вријеме устанка чинили су угледни привредници и пословни људи, што је знатно утјецало на интензитет неприлика и штете које је претрпио арапски дио палестинске привреде. Они су се почели враћати у Палестину тек крајем 1939. Јеврејски дио палестинске привреде претрпио је мању штету од арапског устанка него од посљедица нестабилности у земљи које је устанак изазвао. Та нестабилност је више утјецала на Јевреје у иностранству, који су били важан извор новог капитала, него на оне који су живјели у Палестини. Европски ратни догађаји оставили су трага и у Палестини. Хиперпродукција цитрусовог воћа била је узрок тешке кризе главне палестинске привредне гране. Рат је затворио многа европска тржишта, превозна средства била су недовољна, а трошкови осигурања, превоза и други трошкови толико су поскупјели робу да је њена продаја, уз уносне цијене, била онемогућена. Једина исплатива извозна индустрија била је производња поташе у фабрикама крај Мртвог мора, захваљујући којој је Палестина постала један од важнијих снабдјевача савезничких и неутралних земаља. Промет између Jaffe и Тел Авива поновно је успостављен. Као што су Арапи доносили своје производе на јеврејске пијаце, тако су

54) АССИП, Јерусалим, 1939, св. I, Пов. бр. 162. Прилике у Палестини, 30. новембра 1939.

и Јевреји одлазили у Јаффу да купују производе који су тамо били јефтинији него у Тел Авиву. То су били знакови нормализације стања у земљи, али било је још много унутрашњих трвења.⁵⁵⁾

Коментаршући природу сукоба у Палестини, De Giulli је запазио да су погрешиа размишљања која религиозну мржњу проглашавају фактором који отежава задатак мандатних власти. Југословенски конзул је своје размишљање поткријепио чињеницом да модерни ционизам није вјерски него политички покрет. С друге стране, код Арапа је национализам надвладао вјерски осјећај и муслимански и хришћански Арапи раде заједнички. Антагонизам постоји између националних, а не између вјерских покрета, закључио је De Giulli.⁵⁶⁾ Одлучни судар ова два национална политичка покрета био је само одгођен. Јевреји су се надали слому Трећег Reicha чији је један од циљева било њихово потпуно уништење. Арапи су чекали, не гајећи превише симпатија за Британце и Французе, које су запамтили као превртљиве савезнике и нежељене окупаторе и господаре.

Muhidin Pelesić

PALESTINE IN THE THIRTIES IN THE DOCUMENTS OF THE CONSULATE GENERAL OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA IN JERUSALEM (Summary)

The Jewish problem was transferred from the Christianity into the Islam, from Europe into Palestine. However, it had not ceased to be the European problem, since the Middle East was the area of the most famous world routes, and the beginning of the Twentieth century saw its growing importance with a discovery of the world's large reserves of mineral raw materials. In Palestine the interests of the Arabs, Jews and the British were confronted, with the constant Third Reich's efforts to push out the British with the Arab help. One of the sources of information in the time of turmoil in Palestine during the Thirties were the documents of the Consulate General of the Kingdom of Yugoslavia in Jerusalem. The Consul Ivo de Giulli was, in spite of some things partially said at places and some lesser impulsive reactions and commentaries, an jective spectator of the events related to the Palestinian problem. He tried to grasp it in full and illuminate it the best he could as far as the number of causes and other circumstances were concerned. Some of his lucid predictions in view of the clash between the Arab and Jewish national movements in Palestine mostly turned out to be true.

55) АССИП, Јерусалим, 1939, св. I, Пов. бр. 179. Стање палестинске привреде концем 1939, 31. децембра 1939.

56) Као у напомени бр. 29.

Томислав Ишек

СТВАРАЊЕ И ДЈЕЛОВАЊЕ МУСЛИМАНСКОГ ОГРАНКА ХРВАТСКЕ СЕЉАЧКЕ СТРАНКЕ 1935-1941.*

Након првих парламентарних избора, 1920. године, водство Хрватске сељачке странке (ХСС) почело је да испољава запаженији интерес за босанскохерцеговачке Муслимане, аналогно својим ставовима о статусу Босне и Херцеговине до и после 1918. и концепцијама о рјешавању хрватског питања у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Организовање хрватског народа на основама сељачке културе и склапање »споразума« са Србима о уређењу заједничких државних послова на претпоставкама друкчијим од оних дефинираних 01.12.1918. представљали су идејне доминанте и константе у укупној дјелатности Странке и њених идеолога и вођа (А. Радића, С. Радића и В. Мачека), неподложне више или мање израженим политичко-економским и њима сличним програмским пертурбацијама у активности ХСС-а од 1904/1905. до 1941. године. Како се до »споразума«, по мишљењу вођа ХСС-а, могло доћи искључиво окупљањем и организовањем већине Хрвата, стварање слободне, независне и равноправне хрватске државе, засноване на тековинама господарства, културе и морала хрватског села, подразумијевало је, поред осталог, час териториј, час становништво БиХ – Хрвате у сваком случају, а Муслимане зависио од трећутих или периодичних прилика и услова. С обзиром на то да су парламентарни избори, у Краљевини СХС одржавани 1923, 1925. и 1927, сматрани најсигурнијим начином досезања формуле »већине«, босанскохерцеговачки бирачи поступно су у објекцијама водства Странке добивали превагу над територијом, мада ни он није потпуно занемариван.

* Овај рад представља дио монографије о дјелатности ХСС у Босни и Херцеговини од 1929. до 1941. године.

Кад је С. Радић, послје низа контроверзних политичких потеза, који су се кретали у распону од неприхватања уједињења до признавања монархије, од републиканског до антирепубликанског опредјељења, од склапања Марковог протокола до помирења с »непомирљивим« С. Прибићевићем итд., на трагичан начин склоњен с политичке позорнице, не дочекавши остварење прерађиваног и допуњаваног страначког програма, његов наследио, др В. Мачек, на почетку предсједниковања суочен с диктатуром од 6. 1. 1929, убрзо након аудијенција код суверена, покренуо је нове активности на рјешавању хрватског питања, циљно дефинисане преуређењем заједничке државе. Упркос аболицији свих облика политичког живота Краљевине СХС, нови предсједник успио је да одржи на окупу присталице ХСС-а и, заклањајући је разним културним активностима, континуирану политичку дјелатност, чак и кад је био затворен. Почетком 30-их година, под утицајем тешке економске кризе, превирања у Европи и јењавања диктатуре у Југославији, у раду ХСС почињу да се дешавају значајне промјене. Према Мачековој визији остварења споразума, те године протекле су у обнови старих (»Хрватски раднички савез«, »Сељачка слога«) и формирању нових организација хрватског националног покрета (»Господарска слога«, »Заштита-гарда«), који је, под руководством ХСС-а, његове политичке, »изборне« организације и ексклузивног настављача или покретача његових економских, културних, радничких и одбрамбених организација, по тумачењу др Мачека и његових истомишљеника, посједовао функцију релевантне премисе партнерства са србијанском страном, с којом је ваљало направити »споразум«.

Хрватски дио босанскохерцеговачког становништва тако је и даље постајао саставни сегмент политике рјешавања хрватског питања, овај пут по »рецепту« др Мачека, који је, као и његов претходник, у трагању за спасоносном формулом, БиХ третирао патерналистички апстрахирајући њену територијалну специфичност и националну хетерогеност, оперишући плебисцитом као могућим рјешењем и не одустајући од фактора »већине«. Преферирајући хрватску већину (католике и муслимане) као резервни адут, који би, у случају да »се то не би могло постићи«, био замијењен компромисном алтернативом да »Б-Х у цјелини остане и добије аутономију«,¹⁾ вођство ХСС-а се, у односу на БиХ, заправо и даље вртјело у зачараном кругу, тим прије што је сматрало да је у постизању »споразума« једна од главних препрека била политика водства ЈМО, примарно у сфери остварења фамозне »већине«. Наиме, док је водство ХСС-а уочи свих избора до 1927. жудило да ту већину и оствари збрајањем бирачких куглица, представници ЈМО су се, нарочито за вријеме диктатуре, сматрали »јединим легалним представницима муслимана у БиХ, којим је на свим иоле нормалним изборима, поклањано потпуно

1. Збирка Трумбић, Писмо од 14. 5. 1932 – нерегистрирано (Мачек у разговору са Ш. Бехменом у Загребу; Иб., Бобаи Љ., *Мачек и политика Хрватске сељачке странке 1928-1941*. Загреб, Либер 1974, стр. 84.

повјерење...«²) што значи да су страначка водства до и после 1929 (изузев епизоду око Марковог протокола) у питању ингеренција над босанскохерцеговачким становништвом, посебно Муслиманима, била на супротним позицијама.

Када је др Спахо, незадовољан везивањем за Мачекову листу на петомажским изборима 1935,³) повео своју странку у владу др Стојадиновића, међу незадовољним и опозиционо диспонираним Муслиманима створени су предуслови за настанак »муслиманске опозиције која ће се везивати са ХСС«⁴)

Упркос одређењу Хрватског народног заступства за политику апстиненције, Мачек је, понављањем захтјева за укидање устава, новим изборима и преуређењем државе као сложене заједнице, задржао иницијативу. У водству ХСС-а превагнуло је убјеђење да ће до »споразума« доћи најприје ако се уз ХСС организационо вежу сви они који су диспонирани за њене програмске циљеве и формално непостојећи хрватски народни (сељачки) покрет. (даље: ХНП).

Што се тиче односа ХСС-а према Муслиманима Босне и Херцеговине, па и оним прохрватски оријентираним, у периоду интензивних напора на организационом устројству ХНП-а (1935/36) долази до промјене курса. Процес омасовљења редова формално »бивше« ХСС добива друга обиљежја и смјер. Дезилузионирано скромним резултатима дотадашњих дугогодишњих напора омасовљења сопствених редова учлањењем Муслимана, а већ тада увјерено у тренутну и будућу бројчану снагу ХМП-а, водство ХСС-а, чини се, свјесно препушта даљу иницијативу домаћим снагама, прохрватски ангажираним Муслиманима (И. Пајазатовићу, М. Челићу, Д. Хаџићу), нарочито и у претходном периоду врло активном Х. Хаџићу.⁵)

Улазак др Спахе у владу др Стојадиновића резултирао је ограђивањем водећих личности ХСС-а у БиХ, др Шутеја и др Мачека, од евентуалног утицаја на новн курс ЈМО⁶), док су неки одраније прохрватски оријентирани појединци међу Муслиманима у Босни постали опоненти и носиоци окупљања незадовољника тим новим курсом ЈМО.⁷) Интере-

2. Архив Гази Хусреф-бегове библиотеке Сарајево – »Спахине Пунктације«, инв. бр. 3526.
3. ЈМО је добила само осам посланичких мјеста, или три пута мање него на првим парламентарним изборима 1920. године.
4. Гачић Миленко, *Политика Муслиманске организације ХСС – 1936-1941*. Сарајево 1981. магистарски рад (Филозофски факултет Сарајево), стр. 37.
5. Иако, наводно, никад није био члан ЈМО у почетку је једно вријеме симпатизирао и агитирао за политику др Спахе. Као професор по позиву, био је помоћник министра, председник Привременог мјесног одбора ХСС у Сарајеву 1926, затим мјесне организације, такође у Сарајеву, заступнички кандидат ХСС на скупштинским изборима.
6. *Др Јуре Шутеј у Бугојну 12. 8. 1935 – »Југославенски лист«* 191,4 од 15. 8. 1935 – летак »Др Мачек о муслиманима« АБиХ КБУДБ 1935/Пов. Д.З. 4365 од 14. 10. 1935.
7. О почевима дјелатности Х. Хаџића и А. Мешаћа на стварању МО ХСС вид.: Гачић о.ц., 46 и даље.

сантно је да су састанци присталица Х. Хацића и А. Мешиха, (као и први 20. 10. 1935. у Сарајеву), углавном одржавани по становима.

Мјесец дана доцније, у Загребу је штампан летак којим је састанак у Сарајеву оцијењен као »ужи политички договор угледнијих муслимана... из разних крајева Босне и Херцеговине«. Због истицања захтјева да се Муслимани окупе у посебној организацији и поведу »начелну политику опћих и трајних народних интереса на бази цјеловите и аутономне Херцег-Босне у сарадњи с осталим Хрватима и удруженим Србима под опћим народним водством госп. дра Владка Мачека«, овај акт може се сматрати првим програмским документом будуће »Муслиманске организације – огранка ХСС« (МО ХСС)⁸⁾ (спац. Т. И.).

Први зборови будућег МО ХСС-а одржавани су у оквиру дјелатности Удружене опозиције, попут збора у Тешњу (27. 10. 1935), организираног на иницијативу А. Мешиха, једног од покретача окупљања опонената курсу др Спахе и ЈМО. Има мишљења, али не и опипљивијих доказа, да је позната група (Хацић, Хацићман, Шуљак и Омеровић) са »потича-тељем на дјелатност« – А. Мешихем – »одржавала контакте са др Мачеком и добијала од њега инструкције у циљу стварања нове политичке странке...«⁹⁾. У прелиминарним потезима усмјереним ка оснивању опозиционе, прохрватски оријентиране муслиманске организације, значајан потез учинили су њени прваци посјетом Загребу (24. 11. 1935) и радним пријемом код др Мачека, на коме је заједнички сročена честитка Муслиманима Босне и Херцеговине.¹⁰⁾ Овим документом – летком, који је илегално растуран по БиХ, као и ранијим и доцнијим потезима, обје стране су настојале да за ХСС придобију што више Муслимана на линији опонирања уласку ЈМО у владу др Стојадииовића и Југословенску радикалну заједницу (ЈРЗ-у). Недвосмислено је то истакнуто у другом по реду програмском документу ове групације – »Бајрамском закључку муслиманске организације«. Поред непризнавања стапања ЈМО у ЈРЗ-у, истицањем захтјева да Муслимани желе да се о својим интересима брину преко посебне муслиманске организације »у цјеловитој аутономиој Херцег-Босни и праведено преуређеној држави«, наглашен је уклон ка Удруженој опозицији и неким од захтјева карактеристичним за политику ХСС-а.¹¹⁾ Недовољно издиференцирани односи између различито устројених и усмјерених опозиционих средина били су повод оцјенама да Х. Хацић »потајном агитацијом... ради на томе да Муслимане одвоји од др Спахе,

8. »Политичко становиште босанскохерцеговачких муслимана« – летак АБиХ КБУДБ 1935. Д.З. 5092.

9. Гачић, о.ц., 52.

10. »Рамазанска честитка Дра Мачека« – АБиХ КБУДБ 1935/Пов. Д.З., 5193 од 10. 12. 1935.

11. АБиХ КБУДБ 1936/Пов. Д. З., 812 од 19. 2. 1936; Примјерци су растурани из Загреба, а растурачи чинећи »кривично дјело« подлијегали су под удар Закона о заштити јавне безбједности и поретка у држави. Архив Југославије 14-27 Ф-517; КБУ врбаске бановине – МУП од 15. 2. 1936.

а да их придобије за Удружену ванпарламентарну опозицију...«.¹²⁾ Док је први дио оцјене био тачан и остао даље актуелан, други је убрзо трансформисан. Састанци и повјерљиве конференције које је током маја и јуна 1936.¹³⁾ организирао Хаџић, одражавали су категоричко опредјељење за политички курс др Мачека. Посјеђујући мјеста масовнијег окупљања (читаонице, кафане) Хаџић је контактирао са свега двојцом, тројцом истомишљеника, углавном, истакнутих, али »бивших« јавних службеника (нпр. министар, шеријатски судија, професор и сл.). Боравећи у Високом (19. априла), према једној верзији, Хаџић је »имао разговоре на неколико мјеста... уз учешће већег броја чланова« муслиманске читаонице, а након демантија видјело се да је тамошњи умировљени шеријатски судија М. Ћосовић имао сусрет са »два странца који су се задржали без да су и покушали какву конференцију или договор одржати«.¹⁴⁾ Слично је било и у Зеници (27. априла), када је Хаџић, у току четверосатног задржавања, »дошао у контакт само са двојцом својих присташа у једној кафаници«.¹⁵⁾ Такве акције, уперене против једне »владине« странке (ЈМО) и владиног министра (саобраћаја, др Спахе), а на линији »антивладине« Мачекове дјелатности вјешто су скриване од подружних органа власти, који су их растурали ако би за њих сазнали, као нпр. у Жепчу,¹⁶⁾ због чега је прибјегавано и илегалном лијељењу летака¹⁷⁾.

Све је то, међутим, било само нека врста увода у оно што ће се догађати на скупштинама ХСС-а с јесени 1936, на којим се у пратњи др Шутеја редовно појављивао Х. Хаџић. На изузетно посјећеном збору у Тузли (4. октобра), он и А. Шуљак су се »осврнули на политичко становиште босанско-херцеговачких муслимана«, наглашавајући како они »желе у смислу 'бајрамског закључка муслиманске организације' од 27. 12. 1935, сарађивати с осталим Хрватима под водством др Мачека«. Посебно је за будуће дјеловање Хаџићевих сљедбеника био значајан дио иступа којим је изразио надања да »и њих... као саставни дио хрватског народа обухвати рјешење хрватског питања у свим правцима, те да буду своји на своме«, али и изјава др Љубичића да »политичка сарадња муслимана и католика ни у чем и ни мало не тангира чисто вјерске културно-просвјетне и вакуфске ствари«,¹⁸⁾ пошто је јасно изражавано увјерење да ће, у оквирима обостране упућености и сарадње, Муслимани Босне и Херцеговине, сљедбеници политичког курса др Мачека, ипак, извјесне

12. АБХ КБУДБ 1936/Пов. 1908 (Ф/6); ДЖП – КБУДБ од 26. 5. 1936.

13. Поред подручних органа власти, те скупове редовно је регистрирао и »Југославенски лист« (у Херцеговини – 105,3; Бугојну 111,3; Коњицу 123,4; Високом, Фојници 130,3; Жепчу 141,3 све из маја мјесеца).

14. Вид. »Југославенски лист« 98,3 од 25. 4. 1936.

15. АБХ КБУДБ 1936/Пов., 1388 (Ф/21); Начелство среза зеничког – КБУДБ од 1. 5. 1936.

16. Иб., 2165 (Ф-11);

17. АБХ КБУДБ 1936/Пов., 2581 (Ф/55); Начелство среза фојничког – КБУДБ од 3. 8. 1936.

18. Иб., 4391 (Ф/1); »Југославенски лист« 235,3 и 4 од 6. 10. 1936.

ствари рјешавати сами, »сасвим за себе и међу се«, односно да ће бити »своји на своме«.

Контакти на линији »ХСС – група проф. Хаџића« у неким дијеловима Босне били су чисто практичне природе. Иако општинским изборима, који је требало ускоро да се одже, од стране ХСС-а није придаван посебан политички значај, њене присташе на подручју Зенице изабрали су »ужи одбор који ће ступити у везу са муслиманима припадницима групе проф. Хакнје Хаџића«. Та одлука била је и повод да се 1. октобра у стану И. Салчиновића окупи извјестан број »присталица групе проф. Хаџића који потпомаже бившу странку ХСС«. Износи се своја гледишта »о положају и улози муслимана у бившој БиХ«, Хаџић и М. Шахиновић Екремов, новинар из Сарајева, »истакли су да су на једној политичкој линији са др Мачеком... за потпуно аутономију муслимана и њихово удруживање на верској и националној бази«. Изабран је и одбор на челу с трговцем Салчиновићем, »који ће ступити са Хрватима – католицима ради састава заједничке листе бивше ХСС у општини зеничкој«.¹⁹⁾

Скупови што су их одржавали Хаџић, Хаџићман, И Џвак и још неколицина опонената политике ЈМО више су били потврда њихове активности него знак неког престројавања међу Муслиманима. Релативно мали одазив (број учесника тих сеанси ријетко је досишао неколико десетина), уска база врха – три четири човјека, од којих »spiritus movens«, А. Мешкић, није ни прелазео праг куће у Тешњу – примјетно суздржан однос др Мачека и препуштање иницијативе у акцијама домаћим снагама, битно су утицали на токове припрема за организационо устројство Хаџићевих присташа.

Бројни догађаји у другој половини 1936 – посјет Хаџића и Хаџићмана Мачеку (у Купинцу 24. августа)²⁰⁾, агитационе активности у Босанској крајини, Посавини и источној Босни, припреме и учешће на општинским изборима²¹⁾, као и негативан став кнеза Павла према Мачековим приједлозима за рјешење хрватског питања (8. новембар), утицали су на то да је у Мачековој и Хаџићевој ближој околини, ипак, сазрело увјерење да се конституира нова група ХНП-а, па су у Загребу »око 50 изасланика наших муслимана из свих котарева Босне и Херцеговине«, након вијећања, »основали муслимански огранак хрватског сељачког покрета, као саставни дио хрватског сељачког покрета«, с предсједником Х. Хаџићем.²²⁾ (спец. Т. И.).

19. Иб., (Ф/21); Начелство среза зеничког – КБУДБ од 1. 11. 1936.

20. »Муслиманска свијест«, бр. 26,3 од 10. 10. 1936.

21. Влада је у цијелој земљи провела општинске изборе у дужем временском периоду од 27. септембра до новембра мјесеца. ХСС је добила 15,5%, Удружена опозиција из Србије 11,1%, а ЈРЗ 60,4% гласова – »Правда« 43,1 од 13. 11. 1936; Вид. »Упуте новоизабраним начелницима и општинским одборницима изабраним на листи ХСС« – Архив Југославије 37-12 од 25. 11. 1936.

22. »Хрватски дневник« 172,6 од 12. 11. 1936; Иб., »Рамазанска одлука Муслиманске организације« – АБИХ КБУДБ 1937/Пов. Д. 3., 1546.

Чињеница да »вијећници« нису нигдје, никад и ни од кога бирани, него да су се нашли у Загребу као »истомишљеници« је од посебног значаја и у процјењивању свега што ће доцније да слиједи, па је стога треба посебно респектирати. Вијећници су 11. новембра 1936. усвојили »Рамазанску одлуку Муслиманске организације« трећи по реду програмски докуменат Муслимана Босне и Херцеговине Хаџићеве оријентације.²³⁾ У њему су поновљена темељна одређења опозиционо настројених Муслимана прохаесовског одређења – да они у Босни и Херцеговини треба да буду »на окупу«, а та БиХ »цјеловита и аутономна«. Након тираде против свих оних који су у име Муслимана ушли у владу, ступали у ЈРЗ, одобравали устав из 1931. услиједно је критички напад на спахнoвце што су кумовали укинућу муфтилука, донијели нови закон о Исламској вјерској заједници и починили низ других, по Муслимане судбоносних грешака.²⁴⁾ За појаве и процесе које пратимо од посебног је значаја посљедња тачка поменутог документа која се односи на одлуку »о ступању у најтјешњу сурадњу са Хрватском сељачком странком као посебна муслиманска организација под опћим народним водством Дра Владка Мачека«.²⁵⁾ (спац. у тексту, подвукао Т. И.).

Начелно и крајње формалистички темпираио, без ичег конкретног покушало се, окупљањем бројем незнатне групације Муслимана у БиХ, коју су водиле наглашено прохрватски оријентирани појединци, трасирати дјелатност са водством једне велике грађанске странке, национално уско усмјерене и организиране.

Од оснотка водећи кругови Х(П-Р)СС испољавајући одређене претензије ка Босни и Херцеговини, национално усмјерени према Хрватима, у напорима за рјешење хрватског питања »споразумом« руковођени апсолутизацијом принципа »већине«, сада иакомак циља, предвођени Мачеком, видјели су у новоформираној политичкој групацији додатни стимуланс за досезање »већине«.

Исте вечери изабран је шири одбор од 60 и ужи од 20 чланова, те извршни од 4 члана (поред Хаџића, Мешића чланови су му били: Дервиш Омеровић, адвокат из Жепча и Дерво Хаџиоман, службеник из Загреба). Испред овог потоњег одбора Адемага Мешић је предао Мачеку писмену представку у име »делегата« Муслимана БиХ, понизно и молећиво тражећи од Мачека да новоформирани огранак »као наш хрватски народни вођа уз оне муслимане који су већ организирани изравно у Хрватску сељачку странку« прими »у најтјешњу сурадњу као саставни, макар – према приликама и потребама – посебно организирани дио хрватског сељачког покрета.«²⁶⁾

23. АБиХ КБУДБ, 1937/Пов. ДЗ, 1546 (Ф/5).

24. Архов Југославије 14-27, (Ф/512);

25. АБиХ КБУДБ, 1937/Пов. ДЗ., 1546 (Ф/5).

26. Као биль. 25.

Све што су тог 11. новембра 1936. урадили »делегати« неумитно се одразило не само на дјелатност, него и његову судбину. Избор мјеста оснивања, партнера, стила рада, карактер том приликом испољених односа имао је за посљедицу потпуну овисност од вође и водства ХСС-а, односно покрета. Истина, оснивачи »огранка – организације« истицали су као основни циљ аутономију, али се њено остварење, односно »задовољење тих посебних интереса... босанско-херцеговачких муслимана – Хрвата« претпостављало кроз остварење општинских циљева ХНП-а. Оно што су тражили (ослон, подршку, третман, макар као »дијела« ХНП-а), то су Хацић и делегати начелно »добром вољом« др Мачека и добили – и ништа више. У одговору, предсједник ХСС-а је у свом стилу вјешто избјегао оно најважније – јавно признање захтјева за остварење аутономије Босне и Херцеговине једноставно није ни помињао. Остајући досљедан циљевима свеукупне дјелатности ХСС-а, организација ХНП-а, тј. покрета у цјелини, окупити све што »хрватски мисли и осјећа« – испољавало је диспозицију Страике и своју лично само за оне дјелатнике који су се директно везивали за ХСС, или су дјелатношћу били на линији програмских опредјељења ХНП-а. Више је него јасно шта је произилазило из става да оснутак »огранка« – »организације« оних Муслимана који су тражили подршку од Мачека, ХСС »не ће сметати оној браћи Хрватима – Муслиманима који су већ ступили или кане ступити изравно у ХСС«. ²⁷⁾

За објективну процјену активности МО ХСС од почетка 1937, треба имати на уму чињеницу да иије имала писаног програма ²⁸⁾, нити статута. Разлике у гледиштима њених оснивача и оних који су је подржали могле су само да се наслућују на темељу обострано испољених диспозиција приликом конституирања. Акције што их је организирао ужи одбор на челу са Хацићем изводиле су се све чешће под фирмом »Муслиманске организације ХСС«, а не »огранка«.

Ни са формалиоправне, нити практично дјелатне стране не би било оправдано дефинирати ни сводити ову, у ширим размјерима малобројну и неутрицајну политичку групацију под појам страике, јер она то фактички није ни била. Потврђивало се то на различите начине: кроз дневнополитичку праксу саме »Муслиманске организације«, њен положај међу босанскохерцеговачким Муслиманима, однос осталих политичких фактора Муслимана Босне и Херцеговине и третман њен од стране ХСС-а, дотично др Мачека.

27. АБиХ КБУДБ, 1937/Пов., ДЗ., 1546 (»Рамазанска одлука Муслиманске организације«).

28. Водећи људи »Муслиманске организације ХСС« до чина конституирања објавили су три, а у наредном још пет програмских докумената. Битно за та документа је да су формулирана на темељу потреба дневно-политичке праксе, тј. да нису они диктирали догађаје од важности за огранак, него су били диктирани од случаја до случаја, тј. мање или више важног догађаја што га је наметала текућа стварност.

Већ иоле прва значајнија акција након конституирања то је практично и потврдила. Начин на који је сазван поузданички састанак, став према ономе због чега се састало »45 лица из разних срезова Босне и Херцеговине«, као и однос према Мачеку, само је потврђивао одсуство утемељености новостворене организације у средини и народу које је требало да представља. Скуп је заказан због незадовољства »Муслиманске организације« тек усвојеним законом о Исламској вјерској заједници (уставом). Опредјељење већине Муслимана БиХ за политички курс ЈМО само по себи дезавуирало је водство »Муслиманске организације«, а и оно, свјесно своје немоћи наспрам кандидата ЈРЗ-е на листама за вакуфске изборе, отклонило је учешће ако на њима буду чланови политичких странака. »Резолуцијом муслиманске организације«, коју је по овлаштењу присутних израдио сам Хаџић, њени чланови, као и потенцијалне присташе, обавјештавани су да она »не жели ни на који начин сурађивати на страначкој подлози у чисто вјерским опће муслиманским стварима...«²⁹⁾ На директан начин искључивано је евентуално супарништво на партијској основи, чиме је, пак, индиректно негиран и страначки карактер саме МО ХСС-а. Осјећај да се, у цјелини гледано, та организација не може реално ослонити на шире слојеве муслиманског народа потенцирала је, не само код оснивања него и у првим акцијама зависан однос *vis à vis* предсједника ХСС-а, односно вође ХНП-а.³⁰⁾

Агилни чланови ужег одбора МО ХСС-а (Хаџић и Шуљак) настојали су да анимирају Муслимане из Херцеговине, не селâ, него градова, и то највећих, као Мостара и Требиња. Практично, ипак, нису то биле акције које би имале за последицу ангажирање ширих слојева. Више су остајале у домени жеља да се агитацијом обавијесте пријатељи о политичкој ситуацији,³¹⁾ активностима Муслимана присташа ХНП-а, растумачи и приближи његова идеологија.³²⁾

Појаву и дјеловање »МО ХСС« треба проматрати не само у контексту њене перманентне супротстављености политичком курсу др Спахе, ЈМО и ЈРЗ, него и наспрам политичке оријентације оних појединаца и група међу босанскохерцеговачким Муслиманима који су директно били укључени у редове ХСС-а.

Некако у исто вријеме кад је и Хаџић организирао скуп у Сарајеву, крајем јануара 1937, бањолучка котарска организација ХСС-а је изрази-

29. Историјски архив Сарајево, Фонд Спахе Фехима, 39/1937 – »Резолуција Муслиманске организације«, штампана као летак, због своје садржине и оптужби водства била је забрањена – АБиХ КБУДБ, 1937/Пов. ДЗ., 1882.

30. У телеграму Мачеку »са договора муслиманске организације хрватског сељачког покрета« стајало је да му »изасланици свих крајева Босне и Херцеговине« изражавају »као свом опћем хрватском народном вођи непоколебиву вјерност и крајњу издржљивост у борби за пуну слободу крајева и дијелова хрватског народа«. АБиХ КБУДБ 1937/Пов., ДЗ., 51d (Ф/3); Управа полиције – КБУДБ од 1. 2. 1937.

21. »Југославенски лист 55,3 од 5. 3. 1937.

32. Иб., 64,3 од 17. 3. 1937.

ла признање Муслиманима тог подручја због њиховог учешћа на општинским изборима.³³) На конференцији у Бањој Луци (28. марта 1937) потврђено је одређење Муслимана Босанске крајине и прикључење ХНП-у »из чистог хрватског родољубља«, испољено на општинским изборима. Ту манифестацију »хрватске сељачке свијести« канили су да потврде организовањем »похода предсједнику др В. Мачеку представника села и котарева Врбаске бановине« (25. април 1937), а кратка резолуција требало је да буде разрађена на манифестацији у Загребу, »пригодом предаје адресе.«³⁴)

Група од око 600 изасланика Муслимана »из разних крајева Босне, а највише из некадање Старе Хрватске,³⁵) предвођена заступником ХСС-а Месудом Куленовићем, посјетила је тог дана Загреб. Изјава коју је дас пред др Мачеком од посебног је значаја за Муслимане организоване у ХСС, Хаџићев »огранак« и саму ХСС. Акцептирајући хрватско питање и »као питање наше« тј. »муслиманских Хрвата«, изјавио је да они »неће никаквих посебних организација, него једино хоће да припадају чисто хрватској народној организацији.«³⁶) Очито, Куленовићева изјава испред Муслимана организованих у ХСС односила се посредно на тек основани »Муслимански огранак – организацију«. Скупу у Загребу присуствовали су, поред Ф. Чондрића, А. Кошутића, Пернара, и Јаков Јелашић, те др Мачек. Секретар и предсједник ХСС-а, сваки на свој начин, изразили су становиште Странке према активностима и улози МО ХСС.

Јелашић је, нашавши се између Муслимана организованих у ХСС и оних у МО ХСС, бранећи политику »већине« заступао јединство »католичких Хрвата« и »Муслимана – Хрвата«. Индикативно и значајно за овај тренутак и наредни период јесте то да др Мачек, иако два пута узимајући рјеч у Соколани, ниједанпут није споменуо Муслимане организоване у МО ХСС, а ни статус Босне и Херцеговине у склопу рјешавања хрватског питања. Да ли је у том иступу дошао до изражаја општи став према врбаској бановини³⁷) требало је да потврди будућа активност свих поменутих актера. Засигурно је ова манифестација Муслимана међу мачековцима тумачена као акција великог броја приврженика политике

33. Адемага Меших и дописник »Јутарњег листа« из Бање Луке, са још неким агитаторима из Сарајева, повели су септембра 1936. »међу муслиманима врбаске бановине одлучну кампању за политику дра Мачека. Лансирана парола да »добар део Босанске Крајине треба да се присаједини Хрватској« наилазила је наводно на повољан пријем међу ранијим присташама политике др Спахе »међу којима нешто није у реду« (општина Врпоље – кључки срез). АЈ 37-12, стр. 5.

34. АЈ 37-14.

35. »Слободни Дом«, 18,6 од 29. 4. 1937.

36. Архив града Загреб; савска бановина – Управно одјељење II 1937/Пов., ДЗ., 11938.

37. У једној прилици након неколико мјесеци у вези са држањем Спахе, Мачек је, поред осталог, рекао др Трумбићу: »Нама је највише (стало – м.о.) до врбаске бановине...« Збирка Трумбић – биљ; од 19. 9. 1937.

ХНП-а, који су дошли у »бијели Загреб у име тисућа и тисућа муслиманских сељака« – »босанске Хрватске.«³⁸⁾

У активностима што их је организирила МО ХСС био је веома присутан став да се у свакој прилици нагласи оријентација ка ХСС – ХНП-у, Мачеку лично – везивање своје судбине за судбину хрватског народа у цјелини. С друге стране, унутар тзв. Мачековог круга, таква оријентација је без икакве непосредне подршке, па чак и вербалне, дочекивана доста незаинтересирано. Очито, водство ХСС-а, је све оно што је, произишло из извјештаја и оцјена о састанцима МО ХСС, њиховом броју и »расположењима учесника« доживљавало као испуњење својих планова. Свјесно да се огромна већина Муслимана и даље држи Спахе и ЈМО, мирило се с чињеницом да је добитак за ХНП представљао саки нови присташа ХНП-а из редова МО ХСС, који је слиједио курс што га је са истомишљеницима заговарао Хацић. Бројним састанцима МО ХСС не присуствује нико испред ХСС-а, а скупови ХСС-а одржавани су чешће без учешћа људн из МО ХСС. Одговор на питање – зашто је однос између ХСС-а и МО ХСС био такав добрим дијелом налазио се и у ставовима обје стране према сплету проблема који су једног дана требало да чине садржај разговора око »споразума«.

За разлику од до краја недефинираног става водства ХСС-а о мјесту Босне и Херцеговине у рјешењу хрватског питања, односно хрватске државе у преуређеној Југославији, водећн кругови МО ХСС су од почетка упорно истрајавали на визији Босне и Херцеговине као аутономне једнице преуређене државе. У слиједу не баш бројних важних догађаја, споразум што су га 8. октобра 1937. потписали СДК (СДС и ХСС) и Удружена опозиција био је и те како значајан за ангажман чланства и изазован за експлицирање ставова водством МО ХСС по питању »сређивања... међусобних односа...«. Непосредно након утаначења акта од 8. октобра, Хацић је у Зеници обавијестио пријатеља о склопљеном споразуму и »сам био обавештен о гледишту зеничких муслимана Хрвата...«³⁹⁾ На политичкој конференцији МО ХСС у Сарајеву (31. октобра 1937) међу 150-250 присутних делегата из разних крајева Босне и Херцеговине није било никог испред ХСС-а. Хацић се упустио у детаљнију анализу узрока »формирања присутне групе«, па тек онда прешао на »читање текста споразума између СДК и Удружене опозиције освјетливши га са разних страна.«⁴⁰⁾ Том приликом усвојена резолуција могла би се, због садржаја своје четри тачке, сматрати као четврти програмски докуменат МО ХСС. По већ устаљеној навици и ова је у првим двијема тачкама по-

38. Тако је писао Иван Бегић, предсједник приједорске ХСС у »Слободном Дому« бр. 20,3 од 13. 5. 1937. Чланак »Хрватска народна мисао у босанској Хрватској« у цјелости је цензуриран у бр. 21. од 14. 4. 1937.

39. АБнХ КБУДБ 1937/Пов., ДЗ., 5404 (Ф/2); Начелство среза зеничког – КБУДБ од 11. 10. 1937.

40. »Конференција муслиманских присташа бивше ХСС« – »Југославенски лист« 258,3 од 2. 11. 1937.

нављала ставове из ранијих сличних докумената. Трећом тачком изражавала се подршка споразуму од 8. 10. 1937, од стране МО ХСС. Четвртом тачком су се сљедбеници политичког курса МО ХСС позивали да »одлучно ступе у крило потписника тога споразума« од 8. 10. 1937.

Без обзира на обострану априорну заинтересованост ХСС за МО ХСС и ове групације Муслимана из БиХ за ХНП, и тијек догађаја, посебно питање уређења земље (а у том контексту рјешење хрватског питања и проблем аутономије Босне и Херцеговине), имао је за бит њихових односа посљедицу да је међу њима све више био учљивији непремостиви јаз него очекивана подударност ставова и активности. Иако се од стране водства ХСС-а у погледу уређења земље још трагало за »формулом« – опредјељење за цјелину државе и федеративни концепт било је константно. Са више одрешитости се одбацивало унитаристичко рјешење, а са мање јасноћа се заговарале форме заједничке државе. Кроз ове дилеме сагледавани су и односи међу Хрватима и Муслиманима у БиХ, који су били ван редова ХСС.⁴¹⁾ Супротности које су код обје странке биле присутне од оснотка МО ХСС због дијаметралних, а никад досегнутих крајњих циљева дјеловања, у суштини оба водства покушавала су превазићи повременим заједничким, очито форсираним симултаним иступима. Нимало не случајан примјер са подручја Зенице је типичан. Оно што је чинио иницијативни и агилни Хацић било је очито неефикасно, посебно начин којим је настојао да покрене евентуалне сљедбенике. Покушавао је то преко локалних истомишљеника.⁴²⁾ На конференцији »Хрвата – католика« и Муслимана (20. 2. 1938)⁴³⁾ подржавајући у име МО ХСС споразум од 8. октобра, није пропустио прилику да га, тако рећи услови захтјевом за аутономијом Босне, истовремено наглашавајући и посебност организације којој је стајао на челу. Напори организатора да покојим заједничким скупом код својих сљедбеника створе утисак о усаглашености дјеловања разводњавали су се, да се не каже и дезавуирали у основи различитим прилазима основном питању статуса Босне и Херцеговине. Зорна потврда тих разлика, које нису могле да буду ни ублажене

41. Израз тих односа било је стање на зеничком подручју, карактеристично за обје стране тог процеса. У извјештају банској управи дринске бановине од 2. 12. 1937. стајало је да »у својој акцији Хрвати много полажу на муслиманску интелигенцију, која је... васпитана у хрватском националном духу«. Без обзира на карактер званичног извора и његову диспонираност за службени политички курс, значајна је оцјена активности Хацића »који настоји да Муслимане придобије за програм др Мачека«; »... овакав покрет и акције осуђени су на неуспјех, јер готово сви Муслимани стоје привржено и непоколебљиво уз странку ЈРЗ и њеног вођу дра М. Спаху...« – АБиХ КБУДБ, 1937/Пов., 4019 (Ф/11).

42. Крајем јануара, у стану помињаног Исмета Салчиновића настојао је да »окупи што више Муслимана око покрета дра Мачека«. Зацијело вођење» невезаних разговора, у правцу давања потребних обавјештења, инструкција о даљем држању и раду муслимана присталица дра Мачека« било је недостатно. – АБиХ КБУДБ 1938/Пов., 376.

43. АБиХ КБУДБ 1938/Пов., ДЗ., 715.

тим, »рго foro externo« приређиваним јавним заједничким иступима, јесте негативна реакција Хрвата зеничког подручја.⁴⁴⁾

Поменути примјери нису били продукт ни случајности времена, ни простора. Понашања и односи међу овим факторима на тлу Босне, како је вријеме пролазило и како су се догађаји низали, практично су потврђивали да упркос надама и жељама које су полагане у корисне ефекте привлачења присташа МО ХСС на платформи дјеловања др Мачека, стварне, истинске сарадње међу њима нема⁴⁵⁾ и да је није ни могло бити због ограничености циљева којима су тежили људи што су их водили. Тешкоће око сарадње Хрвата са опозиционо настројеним Муслиманима Босне и Херцеговине биле су потенциране и јазом између оних Муслимана који су слиједили МО ХСС и оних укључених у редове ХСС-а. У Зеници се на састанку Муслимана присташа »бивше« ХСС (20. 2. 1938) врло различито друштвеног статуса и из различитих средина говорило »о потреби реорганизације муслиманског народа и његовој сарадњи са др Мачеком«. ⁴⁶⁾ Упућеност једних на друге чинила се могућом док се од те сарадње наслућивала обострана корист, али када је требало улазити у конкретне аранжмане, онда је на видјело избијао ускопартијски или групни интерес. Нетом одржани општински избори на подручју Дувна изазивали су, нпр. реакцију баш оних Муслимана »опозиционалаца« који су очекивали од тамошњих »католичких представника« спремност на сарадњу око заједничких иступа на изборима, постављања листа и истацања кандидата. Десило се оно што није било за очекивати, с обзиром на начелну и декларативну спремност водства МО ХСС и ХСС-а. Званични представници ХСС у Дувну »нису хтјели ни чути о том да који муслиман – Хrvat дође на листу, него су тражили да муслимани без икаквих услова гласају за ту, не може се рећи хрватску него католичку листу«. Представници ХСС су, према тврдњама »Муслиманске свијести«, дотично Мунира Шахиновића, били толико упорни до краја »мада им је било јасно да без муслимана не могу побједити листу ЈРЗ«. ⁴⁷⁾ Без обзира на врло изражену и присутну политичку конотацију јавног дјеловања припадника и МО ХСС и ХСС, иманентно њиховом личном и колективном бићу било је и присуство вјерског фактора. ХСС-овци су га, макар и кроз призму »Муслиманске свијести« практично потврдили. Ово гласило писањем, а »Обзор« коментарима жељели су да покажу »да један дио

44. Према оцјени начелства зеничког среза »... сами Хрвати нису одушевљени за покрет професора Хаџића јер овај тражи потпуну аутономију Босне и Херцеговине, у којим би покрајинама бројно јачи муслимани дошли до изражаја на штету Хрвата католика, поред тога што ове тежње не би ишле у прилог федеративним тежњама какве замишља др Мачек« – АБиХ – КБУДБ 1938/Пов., 848 (Ф/30); Начелство среза зеничког – КБУДБ од 2. 3. 1938.

45. На конференцији ХСС у Сарајеву (18. 4. 1938) др Шутеј није ни поменуо МО ХСС, на-ко је истој присуствовала неколицина Муслимана »Присташа Хакије Хаџића који стоје уз покрет др Мачека« – АБиХ КБУДБ 1938/Пов., ДЗ., 1497 (Ф/3-4); АЈ 37-34.

46. АБиХ КБУДБ, 1938/Пов., 848 (Ф/3); КБУДБ – МУП од 10. 3. 1938.

47. »Југославенски лист«, 13,3 од 16. 1. 1938.

босанскохерцеговачких Муслимана премда је хрватског поријекла нема још хрватског народног осјећаја, барем не живог и потпуно израженог осјећаја«.⁴⁸) Поменута проблематика заокупљала је и оне који су за национално и политичко опредјељење Муслимана БиХ били посредно заинтересирани, како на српској⁴⁹), тако и хрватској страни. Бранећи се од приговора с београдске стране да »својата босанскохерцеговачке муслимане за Хрвате против њихове воље«, загребачки »Обзор« је одговарао истом мјером – искључивошћу⁵⁰). Не признавајући да се форсирање хрватског »подријетла« босанскохерцеговачких муслимана у бити не разликује од порицања њиховог хрватског »поријекла«, и једни и други су потврђивали да су и сепаратизам (хрватски) и интегрално југословенство (српско) само супротни полови једне те исте искључиве, беживотне и неодрживе политике према Муслиманима Босне и Херцеговине. Аспекти односа католика и муслимана третирали су и на страницама вјерских гласила⁵¹). Упоредо са својеврсном утилитаристичком политиком коју су према Муслиманима водили прохрватски оријентирани кругови, Хаџић је, с времена на вријеме, са својим сарадницима одржавао поузданичке састанке, држао говоре, организовао агитационе посјете, слао телеграме А. Мешиху, Мачеку. Током маја мјесеца, у друштву са потпредсједником бугојанске општине Тахиром Ђатићем у сврху агитације обишао је и Горњи и Доњи Вакуф, Оцак, Грачаницу, Бугојно и Јајце.⁵²)

Након тих посјета лично је обавијестио Мачека о свом политичком раду, а током два наредна мјесеца, заједно са А. Шуљком, обишао је низ мјеста Посавине, одржавајући политичке конференције (у Брчком, Орашју, Б. Шамцу, Оцаку, Модричи, Лукавцу).

Док су у МО ХСС чињени напори да се организационо прошире и појачају њени редови, међу Муслиманима члановима ХСС дошло је до политичке преоријентације. Почетком августа »процуриле« су прве вијести да Муслимани чланови ХСС из Дервенте, Тешња, Теслића и Биџаћа напуштају њене редове и прелазе у ЈРЗ, о чему је било обавијештено и водство »бивше« ХСС.⁵³) Крајем августа, након поновљених вијести о осипању Муслимана присташа Удружене опозиције, огласио се Хаџић

48. Иб., 116,2 од 18. 5. 1938 (*»Однос Хрвата према муслиманима«*).

49. Понукана написима Мунира Шахиновића (*»позива муслимане да помогну стварању хрватске Босне«*), *»Самоуправа«* је одговарала како је вријеме да *»политичари с оваквим концепцијама увиде, да Босна није тло на коме клија сепаратистичко сјеме«*. Према: *»Југословенски лист«* 186,3 од 10. 8. 1938.

50. Осврћући се на нападе *»једних београдских новина«* *»Обзор«* је писао да идеолози интегралног југословенства порицањем хрватског поријекла *»босанскохерцеговачких Муслимана желе успорити ток њиховог националног освјешћивања. Таквим тврђењем... потврђују... да је њихова идеологија само плашт за спровођење хегемонистичких циљева«* – *»Југославенски лист«* 211,2 од 8. 9. 1938.

51. Вид. *»Католички тједник«* 9,4 од 27. 2. 1938 (*»Католици и муслимани«*).

52. *»Југославенски лист«* 121,3 од 24. 5. 1938.

53. *Извор тих информација било је београдско »Време«, а разлог увредљиве изјаве коју је др Љубичић изрекао на збору у Плехану – »Југославенски лист«* 180,3 од 3. 8. 1938.

демантијем да »не постоји никакав случај г. Адемаге Мешића«, па »нема ни трага неком расцјепу нас Муслимана присташа УО уопће и хрватског сељачког покрета напосе«. Ту оцјену покушавао је поткријепити тврдњом да су присташе МО ХСС »потпуно јединствени« у смислу свих досад најважнијих закључака огранака ХНП-а од 27. 12. 1935, 11. 11. 1936, 8. 10. 1937. и 30. 10. 1937.⁵⁴) У том духу агнтирао је у низу мјеста источне Босне (Вишеграду, Горажду, Чајничу, Фочи, Устипрачи). Том приликом позивао је »муслимане да остану Хрвати и приступе ХСС«.⁵⁵) И један и други став подударо се са интенцијама политичког курса др Мачека и циљевима ХНП-а.

Симптоматично, након краћег времена поново у режији »Времена« – из Бање Луке је јављено да се »у редовима б. ХСС опет појавио јак расцјеп међу муслиманском групом присталица«. Овај пут је као »расколник« наспрам Хаџића сигнираи Месуд Куленовић. Биле су то, у ствари, старе чарке између оних Муслимана који су већ као чланови ХСС дјеловали унутар ХНП-а и оних који су самоорганизирањем сопствених редова гајили наде у остварење својих циљева искључиво ослоном на ХНП. Због испољених неусаглашености које нису обећавале јединствено дјеловање на платформи циљева ХНП-а, средином септембра 1938. требало је да у Бањалуку допутује делегат др Мачека у »намјери да расправи ове несугласице«. Потребу таквог корака потенцирале су вијести да је у Тешњу, Добоју, Бихаћу, Маглају и Дервенту »велики број муслимана присталица бивше ХСС приступио у ЈРЗ«.⁵⁶)

Докуменат »Темељне тежње муслиманске организације«,⁵⁷) штампан 15. септембра 1938, дијељен њеним присташама на конференцијама и разашилан поштом појединцима, изазвао је нове сукобе. Не садржавајући ниједан нови програматски моменат, понављао је ставове из ранијих пет програматских аката са израженом тенденцијом критике политике др Спахе. Та чињеница, као и позивање њених аутора (Хаџића и другова му) на др Мачека, произвела је реакцију народног посланика Нурије Поздерца, из које се може назрети степен утемељености МО ХСС у Босанској крајини и Босни уопште.⁵⁸)

Распис нових парламентарних избора (10. октобра за 11. децембар 1938) изазвао је појачану активност у свим политичким срединама, па и у крилу МО ХСС. Већ 12. октобра, Хаџић, поред одбора, шаље распис и појединцима дилем Босне и Херцеговине. Биле су то уобичајене упуте око припрема за изборе (прегледање и преписивање бирачких спискова), али је у овом случају, за сагледавање стања око МО ХСС, карактерис-

54. Иб., 201,3 од 27. 8. 1938.

55. АБНХ КБУДБ 1938/Пов., 3812; »Југославенски лист« 209,3 од 6. 9. 1938.

56. »Југославенски лист 220,3 од 18. 9. 1938 (»Расцјеп међу муслиманима присталицама б. ХСС«).

57. АБНХ, Хрватско културно друштво »Напредак« (Ф/59).

58. »Југославенски лист 234,3 од 5. 10. 1938. (»Народни посланик Н. Поздерца о агитацији групе Х. Хаџића«). Убрзо је уследио Одговор Нурије Поздерца – АЈ 14-27-70-259.

тично наглашено уфање у појединце. Начин на који су обављене пред-изборне припреме индиректна је потврда (не)утемељености МО ХСС. Одређена, у дотичном мјесту познатија, утицајнија личност, за коју се знало или засигурно претпостављало да симпатизира са Хаџићевим курсом, била је анимирана с циљем да се око активности договори са истомишљеницима. Заједнички је требало, нпр. одредити изасланике на тај и тај састанак.⁵⁹⁾ Изненађујуће брзо након расписивања избора, већ 16. октобра, Хаџић и Хаџићоман посјећују у Загребу Мачека и упознају га са изборним питањима, међу осталим и о истицању кандидата. Ако је тако урађен посјет вођи ХНП изненађивао, онда је заказивање шире конференције представника МО ХСС у Сарајеву 20. октобра могло да изазове чуђење, али само код недовољно упућених у позицију МО ХСС. Наглашена брзина потеза које су чинили Хаџић и његови најближи сарадници била је само одраз *ad hoc* вођене политике у којој се, малтеме, све знало унапријед: ко, шта и с ким може и треба да ради. Ни на другој страни, у водству ХСС, дотично ставовима Мачека, није се дало наслутити да би се ишта битно могло да промијени. Након што је стотињак присутних у Сарајеву расправљало о постављању засебних листа, одређивању кандидата и њихових замјеника⁶⁰⁾, услиједио је поновни одлазак Хаџића на реферирање Мачеку у Загреб. Упорно понављање темељних одредница програмских аката МО ХСС и опредјељења за сопствене листе кандидата у претежном броју срезова Босне и Херцеговине само је увјеравало Мачека и оне не тако бројне Муслимане укључене у ХСС да наставе са толерантним односом према активностима Хаџића и со., ни на који начин не укључујући се директно у њих. Листе МО ХСС истакнуте су у 34 среза (од укупно 55), те у два града: Сарајеву и Бањој Луци. Да су односи између ХСС и МО ХСС били априорно дефинирани осјећало се у Херцеговини од старта предизборних припрема. Наиме, десетак дана од расписивања избора незванично се јављало да »бивша ХСС неће истицати нити једног кандидата муслимана у Херцеговини«. По повратку »представника б. ХСС«, др Смољана, из Загреба је лансирана вијест да ће се у Херцеговини истицање кандидата обавити по »интенцијама дра Мачека«. Практично је то значило да ће ХСС у мостарском срезу кандидирати »прокушане« личности, тј. исте оне који су и раније заступали ХСС – др Смољана и Марка Сутона.⁶¹⁾

59. Обраћајући се у низу мјеста летком »Драгом пријатељу!« Хаџић им препоруча да ако не постоје одбори одмах сазову »неколико повјерљивих и озбиљних наших истомишљеника, па се с њима договорите о свему« (Историјски архив Сарајево), фонд Фехима Спахе, 329.

60. Из летка »Кандидати Муслиманске организације« (АБиХ КБУДБ 1938/Пов. ДЗ., 7030) види се да је кандидациони одбор МО ХСС на својим листама поставио укупно 66 лица. Податак да је један број истакнутијих чланова МО ХСС (Хаџић, Шуљак, Хаџићоман и др.) био активан и два пута указује на мали избор и својеврсна је потврда степена утицаја МО ХСС на шире кругове Муслимана. О структури њених кандидата вид. код Гачића о.п., 119-120.

61. »Југославенски лист« 251,3 од 25. 10. 1938.

Заједничке листе ХСС и МО ХСС постављене су у оних седам средова у којима МО ХСС није могла да постави своје кандидате. Стално понављани захтјеви за аутономијом могли су да буду привлачни за већину Муслимана опозиционо настројених према ЈМО и др Спахи, али инсистирање водства МО ХСС на хрватству Муслимана толико је дјеловало одбијајуће међу њима самим да су изгледи за њено бројчано јачање били минимални.

Већина муслиманског становништва, колико је била прожета вјерским осјећањима, толико је здушно слиједила др Спаху. Упорне тврдње »да су муслимани у Босни били Хрвати и да су сада Хрвати, јер да су од рођења такви« (sic!) и понављање позива народу »да гласа за Др Мачека уз којег су највећи српски политичари« изазивали су међу Муслиманима, на које су Хаџић и његови сљедбеници рачунали, супротан ефекат од очекиваног.⁶²⁾

Анализа предизборних иступа водства МО ХСС указује на још два врло значајна момента. Ни након двије године дјеловања ова групација није имала свој писани програм.⁶³⁾ Био је то, и поред пет-шест издатих програмских докумената, разлог да се на предизборним састанцима и даље наглашава ријешеност водства »огранка« да своју перспективу види у ослоњу на Мачека и покрет којем је он био на челу. Скупови што су их организирали Хаџић и његови сарадници одржавали су се као конференције, састанци »муслиманског огранка«, рјеђе »крила« ХСС.⁶⁴⁾

Кандидати и замјеници листâ МО ХСС имали су исти третман код баиских власти. Срески начелници су у рубрици »политичка припадност« наводили да се радило о »крилу ХСС Хаџије Хаџића«.

У предизборној активности на тлу Босне међу Муслиманима су се појављивале групације које се у главним тачкама програма нису разликовале од МО ХСС (осуда политике ЈМО и ЈРЗ, критика Закона и Устава ИВЗ, захтјев за аутономијом БиХ итд.), али су ипак одабрале друге партнере.⁶⁵⁾ Додали ли се томе да су, изузев контакта водећих личности МО ХСС и ХСС, примјери сарадње на терену били права ријеткост,⁶⁶⁾ да др Мачек и даље није ни спомињао МО ХСС, логично је што су кандидати

62. АБиХ КБУДБ 1938/Пов., ДЗ., 4836 (Ф/1); Начелник среза Брчког – КБУДБ од 8. 11. 1938.

63. АБиХ КБУДБ 1938/Пов., ДЗ., 6282.

64. Вид. извјештаје из Брчког, Сарајева, Бугојна итд. АБиХ КБУДБ 1938/Пов., ДЗ., 4836 (Ф/1); »Југославенски лист« 276,3 од 23. 11. 1938; ИБ., 279,3 од 26. 11. 1938.

65. Једна од таквих, очито малобројних скупина била је она око Мујаре Мерхемића који је у име своје листе летком »Браћо Муслимани!« позивао бивше посједнике да се определиле за листе »Удружене опозиције – Архив Газн Хусреф-бегове библиотеке, Инв., бр. 3717 – Гачић, о.ц., стр. 18.

66. У току двомјесечне предизборне активности такав, рекло би се, усамљен случај десно се у Сарајеву 27. новембра, када је др Иван Субашић, кандидат ХСС за град Сарајево, одржао конференцију са члановима ХСС и присташама МО ХСС.

МО ХСС незванично добили не више од 7000 гласова.⁶⁷⁾ И док је ХСС, што се тиче броја гласова, досегла максимум, МО ХСС је получила миноран резултат. Компарирани из било ког угла куглице спуштене у кутије МО ХСС свједоче само једно: овај »огранак« или »грана« или »крило« ХСС баш ничим није могла да понесе епитет респектабилног политичког фактора. Без програма, гласила, чвршће проведене организације, утемељеност у бази чланства, у компликованој политичкој игри тадашњег политичког живота Босне и Херцеговине нашла се и зауставила на разини тоталног аутсајдера. Не само као једна од више организација ХСС, односно ХНП-а, него и по угледу својих најистакнутијих појединаца⁶⁸⁾ није дала наслутити да би могла имати икакву улогу до епизодне на позорници политичких збивања у Босни и Херцеговини, Хрватској или шире.

Укупан број гласова палих за МО ХСС је крајње занемарљив гледано и из других углова. Међу њима било је у врбаској бановини и Бањој Луци, те у неколико срезова гласова нешто Срба и Хрвата. Није ни за наглашавање, али ни за занемаривање податак да је у неким мјестима гдје ХСС није имала својих листа дио Хрвата дао гласове за МО ХСС. Оно што је, поред скромних резултата дјеловања МО ХСС, одржавало ту алијансу од стране Мачека и ХСС је стварање »рго фога ектерно« дојма да у »договорима«, тј. погађањима око БиХ, како територије, тако и народа, партнери за склапање »споразума« морају, ето да рачунају и са оним Муслиманима оријентираним за курс ХСС, односно ХНП-а, без обзира колики им је број, јер то и они траже, а заинтересирани с хрватске стране с тим се априорно слажу!

Лиција Хаџић-Мачек након избора 11. децембра 1938. очито није била више тако »врућа«, као у претходном периоду. Телеграми, дописи, обавијести, посјети Мачеку и ХСС су се прориједили,⁶⁹⁾ па је за неколико наредних мјесеци на тој релацији настало примјетно затишје.

Падом Стојадиновића и формирањем владе Драгише Цветковића у јавности су били све присутнији разговори о преуређењу државе, што је

67. »Југословенски лист« (бр. 300, 2 од 20. 12. 1938 – »Колико је гласало за коју партију?«) објавио је цифру 4.168 гласова. Подаци који се односе на 13 срезова Босне и Херцеговине у којима су Муслимани имали релативну или апсолутну већину за кандидате МО ХСС гласало је 6.259 бирача (Цазин – 2806; Чајничке – 136; Кладањ – 256; Фоча – 99; Тузла – 623; Грачаница – 775; Зеница – 49 – (?); Добој – 151; Зворник – 418; Коњиц – 184; Рогатица – 616; Високо – 78; Жепче – 68.). Врло су индикативни резултати из Високог, Жепча и, нарочито, Зенице. У тим мјестима се по састанцима и говорима чинило да су позиције МО ХСС изузетно јаке, што бројеви у потпуности демантирају.

68. Илустрације ради, Хаџић је у Сарајеву добио 361 глас, Тешњу 396. Д. Хаџићман у Чајничу 136, Кладњу 256, а А. Шуљак у Зворнику 418, Гацку 266. Према: Гачић, о.ц., 126.

69. Према неким непотврђеним вијестима, 12. и 13. фебруара 1939. неколико истакнутих Муслимана из групе Х. Хаџића требало је да у Загребу посјете др Мачека. »Циљ је састанка претресање питања Босне и Херцеговине у вези решавања хрватског питања« – АБиХ КБУДБ 1939/Пов.. ДЗ., 653; Начелство среза травничког: КБУДБ од 9. 2. 1939.

подразумијевало и промјену статуса Босне и Херцеговине. Очито пону-
кан вијестима да се »... у ова задња два мјесеца много говори о ријеша-
вању хрватског питања« Хаџић се, на њему својствен начин, писмом об-
ратио пријатељима да нешто учине »због наших домаћих, а и због
вањских прилика«. Полазећи од тога да се тим рјешењем »мора дакако
измјенити читаво данашње наше унутарње државно..уређење«, те да би
се том приликом..требало одлучити« о судбини Босне и Херцеговине»,
наглашавао је од каквог је све то значаја за муслимански дио стаиовниш-
тва. Очито је, по њему, и за ХСС и МО ХСС сазрело питање: »хоће ли
Босна и Херцеговина бити уцијело или ће се раздијелити, те хоће ли би-
ти аутономна и у каквом ће одношају бити према другим дијеловима
државне заједнице«. Насловљавајући писма на поуздане и вјерне поје-
динице »лијепо« их је молио да се са »неколико озбиљних наших људи
одмах састану«, о томе поразговоре и »испред себе« пошаљу »некога
овамо у Сарајеву 9. IV«. ⁷⁰⁾ Наводно, 65 делегата групе Х. Хаџића одржа-
ли су тог дана састанак и усвојили резолуцију о изборном терору и по-
нављајући захтјев за аутономију Босне и Херцеговине. ⁷¹⁾ Чини се да так-
вог састанка, заправо, није ни било, јер »осим трсјице овдашњих грађа-
на који су... били на црној кафи никога другог није било...«. ⁷²⁾

На терену, појединци заговорници аутономије Босне и Херцегови-
не, потицани преговорима Цветковића и Мачека, користили су сваку
прилику да промичу захтјеве »организације«. Један од таквих, Рагиб
Чапљић, тражио је (14. априла) »овлаштење да у њихово име од надлеж-
них приликом решавања Хрватског питања захтева аутономију Босне и
Херцеговине«. Основа том тражењу била је »јака акција међу босанским
Муслимаима коју води проф. Х. Хаџић«. ⁷³⁾ У водећим круговима ХСС
било је исувише мало разлога за задовољство односом Муслимана Бос-
не и Херцеговине према курсу што га је иницирао »Мачек круг«. Смје-
на на врху ЈМО – дугогодишњег предсједника Спаху замијенио је др

70. АБХ КБУДБ 1939/Пов., ДЗ., 1773 (Ф/4).

71. »Југославенски лист« 86,3 од 12. 4. 1939. Докуменат »Аутономничко становиште
Муслиманске организације« истицао је захтјев Муслимана за преуређење државе »у
којем ће Босна и Херцеговина, у историјским границама... бити посебна, са другим
дијеловима државне заједнице потпуно равноправна аутономна јединица са својим
посебним... сабором и са својом посебном томе сабору одговорном босанско-херцего-
вачком владом у Сарајеву«. КБУДБ 1939/Пов., ДЗ., 1629.

72. Вичан у представљању приватних контаката (по каванама и становима) као договора
који имају најшире значење и овај пут је на његову иницијативу изашла у »Југосло-
венском листу« нотница о одржаној конференцији »која је донела »важне закључке« у
погледу ријешења Хрватског питања у Босни...«. Фаму коју је створно сам Хаџић о се-
би и дјелатности истомишљеника, позицији огранка разобличило је Министарство
унутрашњих послова дописом КБУДБ од 18. априла. У вези са »састанком« у Сараје-
ву 9. априла »Управа Полиције у могућности (је) да тврди са највећом сигурношћу и
без бојазни да би у томе могла бити демантована« да »није било ни веће политичке
конференције«. АБХ КБУДБ 1939/пов., ДЗ., 1772 (Ф/4); МУП – КБУДБ од 18. апри-
ла.

73. АБХ КБУДБ 1939/Пов., 2610 (Ф/1); КБУДБ – МУП од 9. 5. 1939.

Цафер Куленовић – оцијењена је од не тако утицајног Владка Радића као шанса за бољу сарадњу између ХСС и Муслимана БиХ.⁷⁴) у Међуфазни преговора између Цветковића и Мачека још једанпут су се огласили представници МО ХСС. Почетком јула усвојен је посљедњи од укупно осам програмских докумената – »Муслимани на окуп«. Ситуиран у контекст актуелног питања уређења земље одражавао је противрјечан положај њених аутора. С једне стране, опетовано се истицало да »сви муслимани одобравају становиште: да се приликом предстојећег преуређења државне заједнице Босна и Херцеговина опет споји у једну и то аутономну јединицу«, а с друге стране су, истина, на индиректан начин, подупирала Мачекова настојања »око преуређења државне заједнице по историјским индивидуалитетима... или на темељу народног гласања (плебисцита)...«.⁷⁵)

Хаџић се, након организационе неактивности која је услиједила после децембарских избора 1938, крајем августа 1939. упутно у обилазак истомишљеника у дијелу Крајине и средње Босне (Травник, Јајце, Бања Лука, Котор-Варош, Теслић, Тешањ, Добој, Маглај, Жепче, Зеница). Поред политичких потеза који су чињени од стране МО ХСС међу опозиционо настројеним Муслиманима БиХ у циљу јачања њиховог прохрватског одређења, »доказивања« идентичности са Хрватима, напада по упорности аутора и борнираности закључака били су неки написи у тадашњој штампи. Загребачки »Обзор« је, поред популаризирања Хаџића као »вође« босанскохерцеговачких муслимана – Хрвата (»што се међу овдашњим муслиманима, а још више Хрватима уопће не узима озбиљно«⁷⁶), објављивао егземпларно ступидне написе са сврхом да докаже тобожњу супремацију католика и муслимана »у односу према припадницима осталих конфесија у Босни.«⁷⁷)

Ефекти у погледу јачања позиција ХСС или ХНП-а били су практично занемарљиви. Мачек и остали из водства никад се у тих четири-пет година нису озбиљно бавили жељама и плановима Хаџићевих сљедбеника из једноставног разлога што су колидирали са њиховим крајњим циљевима. Да не би било забуне: сву ту дјелатност, акционо-политичку и писану квазинаучну, публицистичку – они су толерирали и акцептирали само толико колико је она за редове ХСС – директно и за партнере око склапања »споразума« – индиректно допирносила бројчаном проширивању редова ХНП и учвршћивању осјећаја компактности наспрам свих

74. Иб., Пов., ДЗ., 2779 (Ф/2); Среско начелство у Травнику – КБУДБ од 3. 7. 1939.

75. Архив Гази Хусреф-бегове библиотеке Сарајево, Инв. бр. 3537.

76. АБиХ КБУДБ 1939/Пов., ДЗ., 1772 (Ф/4).

77. Консултирајући радове разних социолога и историчара (Рачког, Томашића, Пилара, Ханџића) М. Хаџијахић не заобилази мишљење С. Радића о склоности Муслимана и католика ка агркултури (!). Посебно истичући Радићеву оцјену о томе да је тај дио пучанства развио »обрађивање финијих врста агркултуре, посебно вртларства« Хаџијахић је извео закључак да су »споменуте двије вјерске групе на вишем степену културе« него православни (!?) – »Југославенски лист« 208,3 од 3. 9. 1939.

судноника на супротној страни у припремама тог чина. Садржина акта »споразума« Цветковић-Мачек (26. августа 1939) само је званично и формално потврдила суштину стварних односа водства ХСС и њеног »муслиманског огранка«. Стварање Бановине Хрватске и припајање њеној територији 13 срезова (Брчко, Бугојно, Дервента, Фојница, Градачац, Ливно, Мостар, Љубушки, Прозор, Столац, Травник, Дувно, Коњиц), тј. скоро 24% територије срезова, уз очекивање и жеље Мачека да су утврђене границе бановине само привремене, тј. да се територија може само увећати на штету будуће српске административне јединице – чинило је иста таква очекивања и жеље на страни дојучерашњих сабораца МО ХСС – излишном, тј. неостваривим.

На састанку »Муслиманске организације« ХНП-а (3. септембра 1939), с одобрењем је примљен Бледски споразум. Након расправе о »стању и држању муслимана у Босни и Херцеговини«, увојена је резолуција којом се поздрављао иступ др Мачека у Хрватском сабору (29. 8. 1939).

Постојеће дивергенције између ХСС и њеног »муслиманског огранка« још више су продубљене. Мачек и ХСС остварили су »споразумом« дио више деценија актуелног програма, остајући у нади да ускоро слиједи његово дефинитивно испуњење. То је подразумијевало, између осталог, проширење границе Бановине Хрватске босанскохерцеговачким територијалним просторима и укључење »муслиманских Хрвата« као нових присташа ХСС. Резолуцијом »МО ХСС« гајила се нада да ће се »код каснијег коначног споразума рјешават..и питање аутономије Босне и Херцеговине, јер... је и оно остављено засада неријешено...«.⁷⁸⁾

Водећи људи из ХСС и њеног »муслиманског огранка« разилазили су се на овим босанскохерцеговачким просторима не само у начелним ставовима око основиог питања – уређења земље, односно статуса територије Босне и Херцеговине и већег дијела њеног становништва (хрватског и муслиманског) него и у погледу дјелатности – ХСС, логично у ових тринаест срезова, а МО ХСС у преосталом дијелу.

На подручју срезова из БиХ који су се нашли у саставу Бановине Хрватске ХСС је интензивирала дјелатност, нарочито међу оним Муслиманима који су већ били у њеним редовима. Да би за свој курс дјеловања придобила и оне Муслимане који су се заносили реализацијом аутономистичких концепција, др Мачек је за сенатора именовao др Ислама Филиповића, као »представника Хрвата муслимана из бановине Хрватске и изван бановине Хрватске« (подвукао Т.И.).⁷⁹⁾ Ово именовање наслућивало је неке крупне промјене у односима водећих кругова ХСС и МО ХСС. Ионако формалне, везе међу њима, подржаване у правилу од стране Хаџића, његовим елиминирањем могле су само да изгубе и то привидно

78. Иб., 209,4 од 5. 9. 1939.

79. Иб., 257,4 од 29. 10. 1939 (»Др Ислам Филиповић представник муслиманских присташа ХСС«).

обиљежје. Искористивши више начелно него практично наклоност дијела босанскохерцеговачких Муслимана за подршку »споразуму« и свему оном што је из њега произлазило, др Мачек и остали челници ХСС схватили су да је »муслимански огранак« одиграо своју улогу. Одлучност те »организације« да настави »борбу за остварење свог аутономистичког програма«⁸⁰⁾ могла је само да увјери Мачеков круг да ни у перспективи те концепције ни на који начин не могу да коезистирају са пројекцијама ХСС око уређења земље, статуса Хрватске или Босне и Херцеговине. До-недавно латентни, а од »споразума« све уочљивији јаз око начелних ставова будућег дефинитивног статуса Босне и Херцеговине продубљиван је дјелатношћу и ХСС и Хаџићевих »аутономаша«. У крилу МО ХСС још се доста наглашено испољавала прохрватска оријентација, у ствари кокетирање са ослоном на ХНП, ХСС и др Мачека. Оправданост одређена за аутономистичке концепције тражена је управо у корелацији према »интересима Хрвата«.⁸¹⁾

У најближој перспективи ХСС је могла да рачуна на укључење Муслимана у своје редове само из оних средина у којима су њене акције нешто боље котирале: то је била само Цазинска крајина (вид. биљ. 67). Крајем 1939. и почетком 1940, на том подручју је и основан низ мјесних организација ХСС. Карактеристично за те скупове било је то да су њихови организатори слали др Мачеку поздравне телеграме с молбом да се њихова мјеста прикључе Бановини Хрватској, чиме је истовремено и индиректно одбацивана аутономија Босне и Херцеговине.

Осим овог гибања на подручју Босанске крајине, кога је директно иницирала ХСС, међу Муслиманима БиХ се, када је ријеч о њиховом прохрватском одређивању, одвијао вишеструк процес ограничених размјера. Један правац је и даље био усмјераван од стране Хаџића и његових сљедбеника. Непосредно након »споразума« они су наставили дјеловање у готово непромијењеном стилу. На »ужим« састанцима, као у Мостару (средином септембра) »пред неколико пријатеља« Хаџић је пружао обавјештења о општој политичкој ситуацији и посебно значењу тог акта.⁸²⁾ »Турнеја« што ју је предвео средином октобра требало је, за цијело, да буде потврда наставка досадашњег курса МО ХСС.⁸³⁾ Акције Хаџића, Шуљка и Џеме Тановића (почетак и средина новембра 1939. у котаревима централне, источне Херцеговине и Босне) биле су усмјерене

80. Као биљ. 78.

81. На конференцији у Рогатици (30. септембра 1939) Хаџић је упориште за своје виђење БиХ налазио у констатацији »да ако Хрвати имају своју аутономију, онда треба и Босанци, без обзира на веру да имају своју обласну самоуправу или аутономију...«. АБиХ КБУДБ 1939/Пов., ДЗ., 3996 (Ф/1).

82. »Југославенски лист« 223,4 од 21. 9. 1939.

83. У току 10-дневног боравка у Загребу и Београду учинио је посјет првацима ХСС: у Загребу потпредсједнику ХСС А. Кошутићу, тајнику ХСС Јурају Крњевићу, бану Шубашићу и »многим другим истакнутим представницима хрватског јавног живота«. У Београду се састао са предсједником Мачеком и хрватским министрима (Шутејом, Смољаном, Андросом и Торбаром). – »Југославенски лист« 252,4 од 24. 10. 1939.

у правцу реорганизације старих и оснивања нових одбора МО ХСС. На састанцима у низу градова (Коњицу, Мостару, Чапљини, Билећи, Фатници, Фазлагиха-Кули, Гацку, Љубињу, Требињу, Тешњу, Добоју, Грачаницу) нарочито је истицано »да се на свим странама диже глас против централизма« и у том смислу разматрана је »потреба преуређивања државе«. Освртало се и на, у новинама присутну, полемику »о аутономистичким тежњама босанскохерцеговачких муслимана и о њиховој националној припадности.«⁸⁴) Појединци, групе или кругови ХСС-овске провјенијенције дјеловали су међу Муслиманима непосредно, односно директно, заговарајући интересе ХНП-а. У бугојанском срезу, нпр. котарска организација ХСС (огранак за Муслимане) одржала је крајем новембра 1939. три већа састанка. На сва три мјеста – у Привору, Грааницама и Г. Вакуфу проф. Мухамед Куленовић приказивао је идеологију ХСС, те »стање и положај Муслимана Босне«. Тврђом да они у чије име је говорио »нису... никакав и ничији огранак« очито је алудирао на дјелатност коју је водио Х. Хаџић са својим истомишљеницима, а ставом да им је судбина везана са »хрватским сељачким покретом и ХСС« назначио правац дјеловања и циљ ове спреге.⁸⁵)

Дјелатност ХСС и МО ХСС не само непосредно након 26.августа 1939, па до краја године, него и првих мјесеци 1940. године протекла је у знаку различитих схватања коначне судбине територија и становништва Босне и Херцеговине. Свако је остао на ранијим позицијама, али су се међу партнерима све видљивије продубљавале већ одавно присутне разлике у крајњим досезима дјелатности.

Недовршени послови око модалитета дефинитивног уређења земље, ево и судбине Босне и Херцеговине – територија, увјетовали су изузетно појачану активност МО ХСС на плану оживљавања рада постојећих и оснивања нових мјесних организација. Одржаване су оснивачке скупштине, вршило формално организирање пријављивање или уписивање нових чланова, сељака и »госпoде«.⁸⁶) Различити облици дјеловања које су практицирали активисти МО ХСС у низу мањих и већих

84. Ибн., 269,4 од 12. 11. 1939; Вид. бројеве: 261,4 од 3 (XI); 267,4 од 10 (XI); 270,3 од 14 (XI) 1939.

85. Резолуција што ју је Куленовић предложио, односно дух и ставови њени према којима су »идеологија браће Радића и политика ХСС са својим социјалним програмом и др Мачеком најбоље јамство за напредак и постигнуће свих човјечијих права и босанских муслимана како села и града« требало је да постану програмска начела новостворених и будућих организација ХСС међу Муслиманима – »Југославенски лист« 285,3 од 1. 12. 1939.

86. Скупова, истина малобројних, било је толико много да је несврсисходно наводити их детаљније. Као у децембру 1939, јануара 1940, тако је било и осталих мјесеци. »Југославенски лист« је, нпр. доста ревносно пратио кретање Хаџићевих агитатора и организатора, често и на његово инсистирање. Вид. бр. 303,5 од 22. 12. 1939 (Сарајево); 13,3 од 17. 1. 1940 (Вишеград, Бугојно); 23,9 од 28. 1. 1940 (Ораховци); 42,3 од 20. 2. 1940 (Зворник); 44,3 од 22. 2; 46,3 од 24. 2 (Коњиц); 53,3 од 3. 3 (Тешањ); 57,3 од 8. 3. (Гацко); 61,3 од 13. 3 (Грачаница); 75,3 од 30. 3 (Брчко); 84,4 од 10. 4 (Билећа) итд.

мјеста (села и градова) нису увијек могли да упуте на закључак да у њима постоје и *организације* – мјесне и среске. Доста је тешко, мада нужно међу Муслиманима прохаесесовске оријентације лучити организирану (политичку) од спонтане активности коју су они испољавали кроз акције других организација ХНП-а (просвјетних, нпр.).⁸⁷⁾

Разлози спорог и, у цјелини гледано, бројчано минорног укључења Муслимана и редове ХСС су вишеврсни, а главни су произлазили из реалне позиције ЈМО и њиховог односа према њој. Но, међу иним, не толико битним, али у сваком случају релевантним били су они које је иницирала управна власт. Наводно неки њени »поједини представници« прогонили су »оне муслимане који желе ступити у организацију ХСС«. ⁸⁸⁾

Нова територијална подјела земље, која је требало да произађе из схватања заинтересираних кругова на хрватској и србијанској страни, и у Босни и Херцеговини да је акт од 26. августа 1939. оставио нека питања отвореним, потицала је те бројне факторе на различите потезе, од којих су се многи укрштали управо у Босни и Херцеговини и у односу на муслимански дио њеног становништва. Заједничка карактеристика планова гласноговорника из редова све три групације буржоазије (хрватске, муслиманске и српске), који су се бавили будућим статусом како територије Босне и Херцеговине тако и становништва, јесте апсолутна неподударност жеља и хтијења тог класног хомогеног грађанског фронта, с пројекцијама рјешења које је на посредан начин заговарала КПЈ.⁸⁹⁾

Поред тога што су на понашање политичких представника све три буржоазије одувијек утицали фактори и стални (квантитативни односи у сфери националне структуре, односи вјера) и нестални (тренутне политичке прилике), ти ставови су се почетком 1940. усложњавали изнуђеним и исфорсираним захтјевом за опредјелјивање према Муслиманима и њих самих међу собом. Остављајући по страни што се дешавало у њиховим редовима након смрти др Спахе, треба рећи да су водеће личности МО ХСС наставиле појачану активност у сопственим редовима *vis à vis*

87. Зеничка МО ХСС, осим рада на политичком организирању чланова, обраћала је нарочиту пажњу »на побијању неписмености помоћу Херцегових абецедарки. У селу Грачанић почело је са учењем 27, а у селу Клопчу 30 муслиманских сељака...«. То је у ово вријеме била једна од главних преокупација »Селачке слог«. На овом послу у овом крају посебно агилан био је предсједник МО ХСС, иначе раније ватрени пристаха ХСС Зихно Буљина. »Југославенски лист« 19,3 од 24. 1. 1939.

88. Министарство унутрашњих дела преносило је КБУДБ (25. 1. 1940) писање загребачког »Јутарњег листа« од 23. јануара (стр. 7) – допис из Сарајева »*сметње Муслиманима за ступање у ХСС*«, који »наводи конкретне случајеве у Зворнику« – АБиХ КБУДБ 1940/Пов., ДЗ., 739 (Ф/5).

89. У трећем отвореном писму босанскохерцеговачке омладине, указујући на непотпуност рјешења хрватског питања након споразума Цветковић-Мачек, захтијевало се правилно рјешење националног питања и аутономије БиХ. Наспрам политике грађанских странака одлучно се захтијевало очување идентитета БиХ и осигурање равноправности њених народа. Аутономија је тражена у име и за све њене народе – »*Грвља о дјелатности КПЈ 1921-1941*«, стр. 464 – 473.

ХСС, али и покушаје успостављања контакта са др Џафером Куленовићем, наследиником дугогодишњег предсједника ЈМО.⁹⁰⁾

Иако се о дјелатној и дјелотворној сарадњи на линији ХСС – МО ХСС не би могло говорити од 1935. па надаље, кругови ХСС су нешто активнији однос имали према оним, не тако бројним Муслиманима и својим организацијама у чије су редове они већ били укључени, или су директно испољавали спремност учлањења. Крајем 1939. и почетком 1940, односи су се нешто измијенили. На скуповима које је организовао МО ХСС појављивали су се »и неки Хрвати – католици«, што је био знак њиховог непосредног укључивања у рад овог »огранка« ХНП-а. Конференцији МО ХСС на Хриду у Сарајеву присуствовао је и предсједник котарске организације др Здравко Шутеј. Том приликом »одржао је говор у коме је истакнуто задовољство што види да Муслимани све више и више прилазе хрватском сељачком покрету...« Посебно је падало у очи да се у иступима истакнутијих ХСС-оваца пред Муслиманима све чешће и непосредније указивало на значај друштвено-социјалног ангажмана разних субјеката (ХСС или владе) на уштрб искључиво политичког. Др Шутеј је, говорећи о досадашњим реформама владе народног споразума, истакао да је њезин главни циљ помоћи и одтеретити социјално слабије слојеве народа.⁹¹⁾ Министар др Смољан је на конференцији коју су организирали Муслимани Мостара изложио темељне принципе и смјернице ХНП-а и упозорио присутне са »становиштем које заузима (покрет) у многим питањима унутрашње политике, која су од нарочитог интереса и за БиХ«. ⁹²⁾ Овај министар ХСС у влади је искористио свој иступ да нагласи значај мелиорације и исушења неких поља у Херцеговини, која се налазе у саставу Бановине Хрватске, очито рачунајући да ће ХСС на темељу такве активности стећи симпатије због своје »нове реалне политике«.

У Сарајеву, на састанку ситних муслиманских привредника (6 јануара 1940), вођен је разговор о пореској реформи »коју је донио недавно министар финансија др Јуре Шутеј«. ⁹³⁾

Активност ХСС у неким муслиманским срединама Босне појачавали су својим ангажманом, поред министара, њени локални прваци.

90. Х. Хацић се самоиницијативно у Београду у три наврата састао са др Куленовићем (19. априла, 13. септембра и 15. новембра 1940), с циљем да се поведе заједничка борба за аутономију Босне и Херцеговине. Куленовић је одбио сваку сарадњу са МО ХСС. »Југославенски лист« 97,3 од 25. 4. 1940.

91. »Југославенски лист« 1,3 од 3. 1. 1940.

92. У вези са наступом министра Смољана јавиле су се контроверзе, јер му је импутирано да је он »познава Муслимане да се збију у једну чврсту организацију и да ће увијек наћи потпору у хрватском народу и ХСС – Иб., бр. 10 од 10. 1. 1940; У »Југославенском листу« бр. 9. од 12. јануара изашла је notiца »објективног новинара« који је објаснио да је »извјестио – онако како су му казивали присутни на конференцији«, јер није био позван па није ни могао »из непосредне близине дознати...«.

93. »Југославенски лист« 6,5 од 9. 1. 1940.

Њихово присуство требало је да убрза и олакша организовање нових чланова ХСС у тим срединама, оснивање како мјесних, тако и општинских организација ХСС. На састанку Муслимана чланова ХСС са подручја општине Витез А. Павловић је указао на то да ће »као једнокрвак сељачки народ у потпуној сурадњи најсигурније... постићи оно за чим иду у редовима ХСС«. У тој, као и у другим срединама, појединци су безрезервно подржавали политику симбиозе католика и муслимана, чији је израз била, по њиховом схватању, управо ХСС. Аргументи су били у третману ХСС као »најнационалније странке« (?!), тумачењу да »њезин национализам досљедно идеологији браће Радић значи праву народну владавину, а не подржавање шачице повлаштеника на израбљиваном народном организму«.94) У сличном тону агитирао је приликом оснивања МО ХСС у Ливну заступник Челан, када је »разложио идеологију ХСС, њене социјалне смјернице«.95)

Облици и садржаји дјелатности мјесних одбора МО ХСС могли су да изазову утисак о разгранатости и високом степену утицаја ХСС на прохрватски оријентисане Муслимане. У фојничком котару њени активности су не само тренутно развиле, него и планирали да развију активност на плану »политичке организације«, елиминисања непослушности.96) Ако се зна да је то била привремена задаћа »Сељачке слоге«, сам по себи се намеће закључак о напорима водства МО ХСС да изазове какав-такав утисак практичне повезаности свог огранка са ХНП-ом. Форсирање карактера таквих односа и сарадње понајприје »с опћом организацијом ХСС« у котару, а преко водства МО у Сарајеву са осталим мјесним, односно котарским организацијама у БиХ, губило је на увјерљивости ако се зна стварни степен њихове утемељености у локалним и ширим, босанскохерцеговачким просторима међу Муслиманима.

И док су на свим нивоима ХСС, од локалних првака па до министара, чињени видљиви напори да се непосредном активношћу међу Муслиманима БиХ ојачају позиције ХНП-а, Хаџић је настављао са дотадањим курсом организовања и дјеловања МО ХСС. Зорно је то потврдила скупштина у Зеници (28. јануара 1940). Полазећи од чињенице да је Мачек држао споразум од 26. 8. 1939. за привремен, »јер још нису одређене границе«, Хаџић се надао да је концепт аутономистичког рјешења положаја БиХ и даље могућ као реално рјешење. Констатирајући да је »три милиона наших сељака ослобођено пореза, јер га никада нису могли ни платити«, сматрао је за потребно да нагласи да »за ово ослобађање имамо захвалити г. др Мачеку и др Шутеју, министру финансија«. По њему у тој борби требало је и даље »ићи са хрватским сељачким народом«, остајући у нади да се »територије изван бановине Хрватске (ergo Босна и

94. Биле су то ријечи председника трговачке делегације Мухамеда Куленовића – »Југославенски лист« 3,3 од 5. 1. 1940.

95. Иб., 29,9 од 4. 2. 1940, и 51,3 од 28. 2. 1940.

96. Поред одбора мјесне организације у Зеници, радило се на оснивању истоветних у Бусовачи, Брестовском, Крешеву, Кисељаку. »Југославенски лист« 28. 3. од 3. 2. 1940.

Херцеговина – м.о.) неће припојити српској бановини... све дотле док се народ не упита«.⁹⁷). Да банске власти у Хрватској, очито, нису имале наклоности за било чија аутономистичка стремљења у Босни и Херцеговини, потврђено је дописом свим среским испоставама у БиХ које су биле под њеном ингеренцијом да се без њеног одобрења не дозвољавају конференције за оснивање акционих одбора за аутономију Босне и Херцеговине.⁹⁸)

Изузетно динамична организациона активност МО ХСС на подручју и Босне и (нешто мање) Херцеговине, иступи Хаџића, те његова заклињања на вјерност ХСС и наде испољаване у ослон на хрватски народ и др Мачека остајали су на супротној страни и даље без очекиваног еха. Несинхронизиране активности и једна и друга страна изводила је на начин да је пропагирајући начелну сарадњу искључиво планирала сопствене пробитке.

Док су се из уста Х. Хаџића доста гласно, наоко не тако често као доскора, могли чути изрази надања у вези са хрватским народом преко ХСС и Мачека, од стране вође ХСС тога није било. Општински избори одржавани у Бановини Хрватској још једна су потврда тих односа. У изборном прогласу што га је Мачек упутио члановима ХСС, с циљем да се са разним потенцијалним партнерима постигне споразум о заједничким кандидатским листама (Србима, Маџарима, Нијемцима, Словацима), Муслимане није уопште помнџао. Потенцијална сарадња ХСС и Муслимана, као нпр. у општинама дервентског среза, била је практично блокирана. Иако су на овом подручју позиције ХСС биле доста јаке, Муслимани одбијају од стране ХСС понуђену листу. Истакли су је са Србима – и изгубили. Ова групација Муслимана, од стране ХСС официјелно проглашена »аутономашима«, само је један у низу примјера практичне неподударности крајњих циљева оних који су стајали на челу ХСС, односно МО ХСС.

Ако се сјетимо да је знатно раније Мачек и тактизирао са могућношћу плебисцита, а сада га не помињући ни у каквом контексту, очито је, када су у питању модалитети уређења земље и »рјешења« питања Босне и Херцеговине, па и из тога произлазећи однос према Муслиманима, да су се ставови радикално измијенили. То није било само мишљење предсједника ХСС и »вође« ХНП-а. Индиректно га је потврдио и др Крњевић који мјесец касније. Говорећи члановима ХСС у Сарајеву (2. 9. 1940) Муслимане није ни поменуо, а посебно је отклонио било какву могућност сагласности ХСС са аутономистичким ставом било др Кулеио-

97. АБиХ КБУДБ 1940/Пов. ДЗ., 482 (Ф/2); Начелство среза зеничког – КБУДБ од 29. 1. 1940. у Рогатици, на састанку котарске МО ХСС (26. 2) био је изричит у тврдњи да је »Мачек изјавио да је уређење привремено и да се о дефинитивном уређењу мора питати народ. Мачек је за аутономију БиХ« – АБиХ КБУДБ 1940/Пов. ДЗ., 1122; Начелство среза рогатичког – КБУДБ од 26. 2. 1940.

98. Архив ЦК СКБиХ РП II/409 9573 од 28. 2. 1940.

вића, било МО ХСС, анимирајући све оне који су за територијално увећање Хрватске.⁹⁹)

Ток општих догађаја (споразум од 26. августа 1939. и неподјелиљен осјећај о недовршености процеса територијалних измјена, диференцијација у свим срединама – хрватској: мачековци, франковци, колико год малобројне лијево оријентиране снаге, КПЈ, муслиманској – струја Џ. Куленовића, Х. Хаџића), имао је за посљедницу поступну, али сигурну промјену програматских опредјељења и циљева у политичким играма.

Хаџићева еволуција испољавала се, чак у интервалу од два нступа, с нагласком скретања удесно. Истина, он још упорно судбини МО ХСС и аутономије Босне и Херцеговине веже конкретно за Загреб и, подоста неодређено, за хрватски народ.¹⁰⁰) Сличног је био мишљења на конференцији у Коњицу (21. фебруар). Тада је поновио позната опредјељења МО ХСС, уз значајну допуну да аутономију »тражи... у границама Бановине Хрватске«.¹⁰¹) Еволуција ставова око рјешења статуса Босне и Херцеговине под водством ХСС и њеног »муслиманског огранка«, мада без нових радикалнијих заокрета, била је уочљива. И поред великих личних напора Хаџића и ангажмана његових најближих сарадника, практично МО ХСС није досегао ни у БиХ, ни према ХСС позицију партнера политичких збивања. Неутемељено у својој средини, водство »огранка« на челу са Хаџићем је своју судбину видјело не само у најужој повезаности са хрватским народом, него и у оквиру Бановине Хрватске. С друге стране, у борби за »већину« и »споразум«, др Мачек је схватио потписивање акта од 26. 8. 1939. као прву степену реализације дугогодишњег програма ХСС на стварању самосталне државе Хрватске, у којој ће сељаштво преко »своје« странке бити субјект збивања. Ни раније се не изјашњавајући према ставу МО ХСС о аутономији БиХ, сада је Мачек имао још мање разлога за то.

Преко завјере ћутања др Мачека Хаџић је тешко прелазно, али се с њом морао да мири. У току 1940. године, телеграми Мачеку са одржаваних конференција МО ХСС (било их је заиста много) све су рјеђи. Од септембра Хаџић јавно више није ни спомињао др Мачека.

Ако је једног дана Хаџић требало да прекине заваривање са Мачеком и ХСС, око остварења својих циљева морао је потражити друге ослободитеље. Најжешће критике политичког курса др Мачека и ХСС уочи и на-

99. Том приликом изјавио је: »Не сматрајте ни једну досадашњу границу бановине Хрватске дефинитивном и ткогод мисли, да би његов крај требао припасти Хрватској треба да ради у том правцу, а није довољно да то само тражи хрватско народно водство«. – »Сељачки дом« 36,1 од 5. 9. 1940 (»Хрватска ће бити донде докле народ хоће«).

100. На поменутој конференцији у Зеници (28. јануара 1940) изразио је и увјерење да се Муслимани могу надати да ће »са хрватским народом најприје добити своја права«. АБНХ КБУДБ 1940/Пов. ДЗ., 482.

101. Архив ЦК СКБиХ РП II/391 – 9564 од 22. 2. 1940.

кон 26. августа 1939. долазиле су у Хрватској од стране франковачког (усташког) покрета. Сматрајући да је оно што је остварено »споразумом« испод сваког минимума, усташе су стале на становиште да Босна и Херцеговина као цјелина треба да уђу у оквир хрватске државе. Без сумње, био је то »концепт« који је далеко више одговарао »рјешењима« аутономије Босне и Херцеговине у саставу Бановине, него замислима Мачека и водства ХСС. Дода ли се блискост рјешења МО ХСС и усташког покрета у погледу територијализације Босне и Херцеговине, са потпуно идентичним схватањима о националном (хрватском) »подријетлу« Муслимана, онда практично – политичка и идеолошка симбиоза пристаца и сљедбеника МО ХСС логично кореспондира са практичним потезима што су их вукли А. Меших, Х. Хацић, А. Шуљак, поготово укључивање претежног дијела сљедбеника политике МО ХСС у редове усташког покрета и систем власти НДХ.

Меших, дотад наглашено инертан политичар, посјећује у Сарајеву (фебруара 1940) др Шарића, а маја мјесеца Степинца у Загребу. Те везе су само за себе имале сасвим одређено значење. На крају крајева, тешко је било шта *in flagranti* и доказивати. МО ХСС је, очито, нагињала ка усташком покрету, мада се то није могло открити на конференцијама што су уредно пријављиване властима. Њени представници, присуствујући истим, нису ни могли да јавно констатирају симптоме проусташке оријентације.

Понашање и судбина првака МО ХСС уочи и након проглашења НДХ говори више о позадини и карактеру односа ХСС, ХНД-а и суштини одређења »муслиманског огранка« за хрватски народ и Бановину Хрватску него *активност* појединаца – организација и »огранка«. Као и бројне догађаје до тада, тако су и проглашење НДХ (10. априла 1941) и капитулацију Југославије (17. априла) одговорни у МО ХСС дочекали неорганизирано. Колико су били затечени или се као организирана политичка снага осјећали премало респектабилни, водећи људи »огранка« нису ни дали неку заједничку изјаву. Али, зато су појединци били на vrijeme укључени у механизам новог поретка. Х. Хацић је у својству члана тајног усташког акционог одбора 17. априла у Сарајеву присуствовао пријему њемачког команданта Бекера. Пет дана доцније, Хацић је у Загребу са свим члановима одбора примљен од Анте Павелића. Том приликом му се захвалио на успостављању НДХ и од стране Павелића је постављен на повјереника Босне и Херцеговине (изузимајући врбаску бановину). Будући да је у овој мисији био у функцији члана поменутог одбора, све могуће дилеме око истинског и дефинитивног одређења оних Муслимана из Босне и Херцеговине који су се одредили за Загреб и Хрватску разријешо је проф. Алија Шуљак поздравом што га је уручио поглавику крајем априла 1941. године »испред покрета којег је у Босни и Херцеговини међу Хрватима муслиманске вјере повео проф.

Хакија Хацић и Адемага Мешић који је на устук ЈМО иступио јавно и отворено с хрватским националистичким програмом ширећи тај покрет у најзабаченије дијелове Босне и Херцеговине.¹⁰²)

Tomislav Išek

THE FOUNDATION AND ACTIVITY OF THE MOSLEM BRANCH OF THE CROATIAN PEASANT PARTY 1935 – 1941 (Summary)

In order to fulfil their fundamental programme goal – the establishment of a »peasant state« – the leadership of the Croatian Peasant Party (CPP) considered agreements as the first and foremost elements of the party activity. In their opinion, one of the prerequisites of agreement, reaching the »majority« (of people, or voters), were the Moslems (in ethnic sense) of Bosnia and Herzegovina.

In the mid-Thirties the bourgeois parties were allowed to have the more unfettered activities, although *de iure* they were still not recognized. The government of D. Stojadinović tolerated the organizational strengthening of CPP.

Since the political leader of the Moslems in Bosnia and Herzegovina Dr Spaho decided to follow the course of Dr Stojadinović, the Moslems of pro-Croatian orientation expressed their discontent in forming the opposition to their leadership. They saw the fulfillment of their goals in alliance with the leadership of CPP. As events turned out, the CPP leadership and the Moslems of pro-Croatian orientation from Bosnia and Herzegovina led by the Professor Hakija Hadžić, found themselves working together.

The Moslem branch – wing, or the organization within the Croatian peasant movement (MB CPP), was found in Zagreb on November 11, 1936. Maček and the other leaders of CPP left to this branch all the initiative in their activity. In principle they supported the programme documents of the MB CPP, but they never publicly declared themselves about the branch's ultimate goal – the autonomy. This organization did not exhibit the characteristics of a political party (it did not have its programme, statute or the newspapers), and its activity was reduced to a few agile individuals and smaller groups. Their activity when seen in total proved them to be rather underdog than a respectable organization. Even among the Moslems of Bosnia and Herzegovina. The course of events prior to and after the Agreement between Cvetković and Maček revealed the background of this alliance – both sides expected the accomplishment of their partial but, in essence, diametrically confronted interests. The matter on the governmental organization widened the gap between the partners even more. The MB CPP leadership underwent a quiet evolution to the right – towards the politicians who thought that Bosnia and Herzegovina as a whole should become the part of a Croatian

102 »Сарајевски хрватски лист« 94,2 од 27. 4. 1941 (»Поглавник др Анте Павелић о босанским Муслиманима«).

state. This »solution« and a thesis about the »Croatian origin« of the Moslems brought the leaders of MB CPP and their followers into the Ustasha movement, and later on into the system of government of the so called Independent State of Croatia.

Славица Хречковски

О НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ ПОКРЕТУ У СЛАВОНСКОМ БРОДУ 1941 – 1945.*)

Славонски Брод је град с богатом традицијом револуционарног радничког покрета. Његова најбитнија карактеристика је континуирано дјеловање од првих појава радничких организација, па све до израстања у снажни револуционарно-демократски покрет уочи другог свјетског рата.

Иако се ради о малом индустријском средишту Славоније с дрвном и металном индустријом и релативно развијеним занатством, Брод је испуњавао неке основне увјете за претпоставке динамичног развоја политичко-демократских процеса у раздобљу између два рата. Имао је повољну социјално-класну структуру становништва и спадао у ред оних ријетких градова Хрватске с највећим постотком радничког становништва у односу на његов укупан број.¹ С обзиром на индустријски развој и повољан географски положај, Брод је био познат и по већој флукуацији радника, као јачи гравитациони центар за ближу и даљњу околицу. Уз друге појаве и процесе, то је погодовало развоју лијево оријентраног класног покрета који је већ 1919-1920. године израстао у значајан политички фактор. Потврђено је то у подршци уједињења југославенског рад-

*) Реферат који је ауторка поднијела на научном скупу »Народноослободилачки покрет у градовима Југославије 1941-1945«, одржаном у Сарајеву 9-10. просинца 1985.

1 Према попису од 31. ожујка 1931, град је имао укупно 13.776 а с осталим подручјем 66.639 становника, од тога 5.054 радника који обухваћају најамне слојеве у привреди и изван ње (радници, намјештеници, надничари, шегрти, кућна послуга, те уздржаване особе од тога броја запослених), што износи укупно 39,95%. У индустрији и обрту радило је 5.668 или 41,14% градског и 6.034 или 11,42% сеоског становништва (*Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године*, Сарајево 1940, 204-263).

ничког покрета и у борби против десне социјалистичке струје и центру-маштва. Већ сама чињеница да је у Броду био заказан Оснивачки конгрес Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста), говори о снази бродске социјалистичке љевиче. Њено шире политичко значење потврдили су и опћински избори 14. ожујка 1920. кад је листа СРПЈ(к) добила 15 од укупно 24 заступничка мјеста у Градском заступству или 62,5%, као и право да се из њених редова бира градоначелник.² Осим у граду, комунисти су тада победили и у двије приградске опћине, гдје су живјели знатним дијелом радници запослени у индустрији и обртничким радњама у граду, што доказује не само повезаност бродских комуниста с већином радничке класе и сиромашнијег дијела градског становништва, него и подршку тих радних слојева борби комуниста за праведније друштвено уређење.

Стварањем чврстих упоришта у синдикалним и омладинским организацијама, бродски комунисти су се уклапали у све акције југославенског револуционарног радничког покрета у периоду легалног и илегалног дјеловања КПЈ. Томе су свакако много придонијели истакинути раднички вође Ђуро Салај и Ђуро Ђаковић, који су једно одређено вријеме живјели и дјеловали у Броду. Својом одлучиом оријентацијом на бескомпромисну класну и политичку борбу, они су оставили трајне трагове у организацијском и идејном обликовању бродског пролетаријата.

На основама њихова рада, класне и политичке борбе (тарифне акције и штрајкови, изборне борбе, првомајске прославе, протестни зборови, јаки омладински покрет) одгојене су млађе генерације партијских кадрова и револуционара, који су у годинама уочи револуције оспособили бродску партијску организацију за још теже и сложеније задатке. Лишили су је фракционаштва, организацијски учврстили и повезали с радним слојевима становништва. Бројним политичким, културним, спортским и другим акцијама на линији учвршћења Народне фронте, које су организирали и предводили комунисти, револуционарни раднички покрет је задобио ширу основицу и израстао у снажног чиниоца политичких и друштвених кретања у Броду. Његову основну покретну снагу чинили су индустријски радници и интелигенција, односно студентска, средњошколска и радничка омладина. У тим срединама била су и најјача партијска упоришта.

Ипак, неколико година уочи рата код бродске партијске организације била је уочљива позитивна оријентација у помаку рада на хрватско село. Тако су основане ћелије у 5 села, а у неколико села дјеловали су комунисти појединци. Нешто више успјеха постигла је организација СКОЈ-а, која је основала своје групе у десетак села. Иако су чланови ових ћелија и скојевских група били највећим дијелом радници, студенти и ђаци, везани само мјестом боравка за село, а радом и школовањем за

² Д. Јовић, *Социјалистичка радничка партија Југославије (к) у изборима за градско заступство у Слав. Броду травња 1920. године*, ЦДИСБ, Слав. Брод 1981, 47-52.

град – ипак – била су то прва партијска језгра с неколицином сељака и сељачке омладине око којих се окупљало напредно сељаштво, учвршћивао борбени савез радника и сељака и ширила напредна мисао на селу. Даљњи корак таква рада огледао се у јачању лијевих снага унутар Хрватске сељачке странке (ХСС) и заостравања односа комуниста с њеним водством. То је 1940. године резултирало цијепањем и распуштањем Мјесне организације ХСС и усмјеравањем знатног броја демократски и антифашистички оријентираних присталица ХСС на подршку програму Народне фронте. За каснији развој то ће се показати веома значајним.

Слиједећи Титов курс на изградњи јаке Партије, бродски комунисти су настојали изградити чврсту организациону мрежу својих ћелија и увелико су радили на идејној и политичкој изградњи својих чланова. До почетка устанка 1941, партијска организација је порасла на 124 члана и око 200 блиских сурадника и симпатизера.³ Главне ћелије с радницима биле су у Творници вагона (данас »Ђуро Ђаковић«), на жељезници, Ложионици, у кројачким радњама, те међу радницима дрвне индустрије. Међу студентима било је око 20 чланова КПЈ распоређених у ћелије по мјестима становања. Цјелокупном мрежом руководио је Окружни комитет КПХ Слав. Брод с три мјесна комитета: Слав. Брод, Бос. Брод и Дервента. Босански Брод је имао партијску организацију од 18 чланова и 9 кандидата, такођер састављену првенствено од радника и студената, а Дервента партијску ћелију с пет чланова, углавном радника. Осим тога бродски комунисти имали су већ раније важну улогу, а нарочито 1941, у оснивању и дјеловању партијске организације у котару Ђаково, гдје су у јесен исте године створили неколико упоришта НОП-а у ђаковачким селима и заједно с тамошњим комунистима организирали устанак у том крају. У националној структури бродске партијске организације били су у већини заступљени Хрвати, те мањи дио Срба, затим неколицина Нијемаца, Мађара, Украјинаца, Чеха и Муслимана.

Организација СКОЈ-а имала је око 300 чланова и велик број симпатизера у редовима градске и сеоске омладине.⁴ Најбројније њене групе биле су на Гимназији и међу студентском омладином, затим у Творници вагона, Ложионици, Босанском Броду и славонскобродским селима, све чврсто повезане по вертикали окружним комитетима СКОЈ-а, као и по хоризонтали уз партијске ћелије на свом територију. Из тога је произлазила њихова заједничка и координирана активност у извршавању партијских задатака.

У развоју организације и јачању партијског рада значајно мјесто имала је и техника Окружног комитета КПХ, која је уочи рата смјештена на село, надомак града. Ту је непрекидно радила до јесени 1941, када

³ С. Хречковски, *Славонски Брод у НОБ и социјалистичкој револуцији 1941-1945*, Слав. Брод 1982, 69-72 и 101.

⁴ Исто, 71-72.

је због масовних хапшења комуниста њен рад на краће вријеме обустављен и настављен у љето 1942. на ослобођеном територију за потребе цијелог округа. Окружни комитет осигурао је и сталну везу с ЦК КПХ у Загребу и партијске директиве, штампа, леци и прогласи стизали су редовно у Брод.

На једном тако ширем простору града и околице бродска партијска организација је учврстила своје позиције и може се рећи приправно дочекала нове друштвене потресе, увјетоване окупацијом земље и успоставом усташког режима. Без већих тешкоћа прилагодила се новим увјетима дјеловања и вршила припреме за вођење оружане борбе, у које је, осим свог чланства, укључила и шири круг сурадника и симпатизера. У својој политичкој активности отворила се према свим друштвеним слојевима града и села, правилно уочавајући да је то најбољи пут за ширење њеног утјецаја и да у оном наоко »ситном« невидљивом раду, усмјереном првенствено на разобличавање политике окупатора и усташа, постиже и најбоље резултате, користила се при том свим легалним и илегалним формама рада. На примјер, сваки комунист у Творници вагона је имао око себе групу радника с којима је свакодневно размјењивао информације и упутства о даљњој активности. Прогласи виших партијских руководстава читани су на скровитим мјестима, у котловима и локомотивама, изван домаћаја проусташки оријентираних појединаца и шпијуна. На лицу мјеста или у ходу продискутирао би се садржај и одредили даљњи задаци у сузбијању усташке пропаганде и свих других активности у покушајима фашизације радника, договорило се о бојкоту производње незалагањем на раду, великим постотком шкарта, губљењем цртежа, кварењем стројева, алата и томе слично. Саботаже су организиране свакодневно, а послје напада на СССР, оне су и појачане, држећи се опћеважећег принципа »гдје год можеш, нешто направи!«. ⁵⁾ Рад на поправци савског моста, јединог пријелаза жељезницом преко ријеке на путу за Сарајево, био је управо права пригода за акције на тој линији многим бродским радницима и омладинцима, тако да су Нијемци, због њихова одуговлачења с радом морали позвати у испомоћ организацију ТОТ. У случају хапшења и притварања радника солидарно се опет иступало и скупљало потписе да се ухапшеници пусте на слободу, вршећи притисак и на ХРС-ове повјеренике да се у том погледу заложе код усташких власти и бране интересе радника.

Слична политичка активност одвијала се и међу радницима на жељезници, дрвној индустрији, многим обртничким радњама и установама, те Рафинерији нафте, жељезници и Ложионици у Босанском Броду. Разговори о политичкој ситуацији и пружању отора усташкој власти настављали су се и изван творница на путу радника кућама, у радничким и ђачким влаковима, да би завршили у улици или на селу, у кругу грађана и сељака, сусједа и пријатеља. У предграђима и радничким четвртима

⁵ Исто, 65.

комунисти су окупљали омладину и грађане из ранијих културно-просвјетних и спортских друштава, те одбора Народне помоћи и активирали их на разним задацима припрема устанка, при чему се није мимоилазило ни оне неопредијељене, па чак ни оне који су већ ступили у службу усташама, са жељом да их се одврати од даљње сурадње с њима, или бар потакне на размишљање о исправности пута којим су кренули. Водила се, такође, картотека о сваком појединцу на којег се могло рачунати и придобити за сурадњу.

Карактеристика дјеловања бродске партијске организације у етапи припрема за оружану борбу била је управо у томе што је својом политичком активношћу продубила раније успостављену солидарност и политичко јединство у радничкој класи и омладни, али и у оним друштвеним слојевима који, истина, нису били револуционарно оријентирани, али су били демократски и антифашистички расположени и нису прихватили доминацију окупатора а самим тим ни усташе. Разобличавање политике окупатора и његових домаћих помагача, те колаборациониста из редова грађанских странака вршило се на једном широком фронту у граду и већем броју села у којима је било комуниста, чланова СКОЈ-а, класно свјесних радника, напредних студената, учитеља и лијево оријентираних чланова ХСС-а, а то су била готово сва бродска села уз жељезничку пругу, као и приградска насеља сјеверно од града. Сви су они нашли начина и могућности да политику Партије пренесе у народ и да се супротстављају усташкој пропаганди која је потицала национални раздор између Хрвата и Срба. У вези с тим, спроведено је и више акција заштите Срба од хапшења и отпремања у логоре, које су својим повољним исходом прошириле углед Партије у народу и показале да је она једина снага која је остала на попришту борбе. Интервенирало се и код хапшења и затварања других група ухапшеника.⁶ Користећи се ранијим политичким искуством, бродски комунисти су настојали да интервенције увијек буду колективне, да се у њих укључи што већи број људи, јер је већ сам тај покушај водио међуљудском зближавању и солидарности, а на другој страни значао је јавну осуду усташког режима. Колико су те акције имале шири одјек у бродској средини, потврђује међу осталим и обавијест усташког логорника од 17. VII 1941, којом најстроже забрањује оваква и сличне акције.⁷ Но, у каснијем периоду оне су, ипак, примјењиване као

6 У договору с комунистима, лијево оријентирани руководиоци ХСС-а спријечили су хапшење истакнутијих Срба у Новом Топољу. Сличних појединачних интервенција било је још у Малину, Подвињу и Чајковцима, гдје је живјело неколико српских обитељи измијешано с Хрватима. Затим, на потицај чланства Окружног комитета, група угледних бродских грађана интервенирала је 14. липња 1941. код Миле Будака пригодно његова доласка у Брод на усташки збор, тражећи да се пуне слободу 10-так студената ухапшених претходних дана због бојкота уприличених манифестација. Под притиском јавности усташе су тада попустиле (Исто, 58-59, 62-63).

7 Незадовољан колективним поступцима бродских антифашиста, усташки логорник је у обавијести објављеној у »Хрватском листу« осуђивао такве појединце који још увијек не могу схватити што је усташка држава и тко у њој може бити господаром, те међу ос-

облик његовања међуљудске солидарности и јединства, особито у вријеме масовних хапшења комуниста и присталица лијевог дијела ХСС-а, када се у интервенције укључивало становништво из неколико села, међу којима је било особа разних политичких оријентација, од оних лијевих, па све до оних десних, клерикалних, па чак и проушастких.⁸ У правилу, радило се о особама које су без обзира на политичко увјерење осуђивале силу и репресалије и на тој линији чиниле повремене услуге НОП-у. За комунисте на селу такве акције су, опет, биле битне, јер су ишле у прилог очувању мобилности и компактности сеоског становништва. Истодобно, оне су разоткривале колико се хрватско становништво овог краја дистанцирало од режима и колики је био стварни утјецај комуниста.

У цјелокупној тој активности значајан удио је имао лијеви дио ХСС-а. Радило се о блиским сурадницима Партије, начитаним и политички образованим сељацима који су баш као такви имали угледа у својим срединама. Осудом усташког покрета и свега онога чиме се тај покрет представљао бродској јавности, ове присталице ХСС-а, међу којима је било опћинских и котарских функционера, имали су непроцењивих заслуга за афирмацију програма КПЈ у хрватским селима, па и шире, у селима с мијешаним становништвом. Њихов утјецај био је особито снажан у скупини села везаних за неколико опћина на источном и сјеверном дијелу котара Слав. Брод, гдје се још од времена Бановне имали своја изграђена упоришта у опћинским органима власти. Иако су их усташе смјењивале, њихов утјецај је остао. Они су били и остали важан чинилац у томе што хрватско сељаштво у својој основној већини, на бродском подручју, није приступало усташама, већ се држало подаље од њих и поступно, с развојем оружане борбе, приступало НОП-у. У тешкој и сложеној ситуацији 1941, они су пружали базе комунистима, преводили их из једне базе у другу, да би касније, након отпочињања оружане борбе, били међу првима у чланству НОО и организацијама илегалног ослободилачког покрета.⁹

Међу српским сељацима бродског краја партијска организација уочи рата није имала свог чланства, али сама та чињеница није била отежавајућа околност у приступу комуниста њима. Националног антагонизма између Хрвата и Срба готово и није било, а комунисти су једнако при-

талим писао: ... »Ти исти још увијек сматрају Србина пријатељем, братом. Они се и данас у усташкој Хрватској усуђују заузимати за непријатеља који га је кроз ових двадесет година хтио збрисати са крвљу натопљене домовине. Они још увијек мисле да им је Србин пријатељ, брат или нешто слично, а тобоже не знају да баш у том погледу раде против онога, што је наш велики Поглавник након двадесет година неописивом борбом ускрисио. Стога дајем на знање грађанима града Брода, као и свим члановима цијелог котара, да се све интервенције што се тичу Срба, Жидова, затвореника или слично најстроже забрањују.« (Хрватски лист, 17. VII 1941).

8 С. Хречковски, и. дј., 118-119.

9 И. Буковић, *Развој народноослободилачке власти на источном дијелу Славоније и Барање*, у: *Развој народне власти у Славонији и Барањи 1941-1945, зборник радова, ЦДИСБ, Слав. Брод 1981, 89-96.*

ступали и једнима и другима, као уосталом и њиховим грађанским првацима и присталицама. Истина, први контакти с првацима радикалне оријентације (ИНС и ЈРЗ), којима су усташе пријетиле хапшењима и отпремом у логоре, нису комунистима донијели прижељкиване резултате. Као и грађански прваци ХСС-а на линији Мачека, гајили су дубоко неповјерење према комунистима и одбијали све потицаје за сурадњом. Прваци Самосталне демократске странке (СДС) били су на бродском подручју малобројни због уске основице ове странке, тако да њихова активност није могла доћи до неког већег изражаја. Појачаним политичким радом комунисти су релативно брзо припремили терен и велик број српских сељака се определијели за НОП. Константно и организирано су ступали у партизанске јединице.

Међутим, у периоду припрема за оружану борбу, запажене политичке успјехе постигла је организација СКОЈ-а. Нанијела је тежак пораз усташама већ при самом покушају организационог уобличавања омладине у усташки покрет. Предвођени скојевцима, омладинци су масовно бојкотирали разне усташке манифестације и акције!¹⁰ Тек у јесен 1941, с уписом у средње школе, усташе су формално успоставиле организације, с обзиром на то да се ђаци нису могли уписати у школе без потврда руководства усташке младежи. Ипак, била је то само формалност којој су ђаци удовољавали, али су своје опозиционо расположење и отпор усташама показивали у низу илегалних акција, а касније, развојем устанка, масовним одласком у НОБ.

Уз политичку активност на разобличавању политике окупатора и усташа и упознавању становништва с програмом КПЈ, прикупљало се оружје и све друго што је било потребно за оружану борбу. Војни комитет, основан у свибњу 1941, укључио је у те акције шири круг партијског и скојевског чланства и њихових симпатизера. У више наврата већа количина оружја изнесена је из бродског гарнизона. Тамо је радио један број радника Творнице вагона на сортирању и поправку оружја, прикупљеног као ратни плијен њемачке окупационе војске, што су они користили за отуђивање и предају истог комунистима. Доста оружја прикупљено је и на разне друге начине. Сваки члан КП био је наоружан, а остатак оружја и муниције ускладиштен је изван града, у приградским насељима и селима. Не би се могло рећи да је тај поступак резултирао из неке оријентације комуниста на помнање активности изван градског подручја, већ више из објективне ситуације, с обзиром на то да су сва тројица чланова Војног комитета били мјестом боравка везани за приградска насеља, па су на тим мјестима проналазили базе за ускладиштење оружја и другог материјала. Истодобно, створено је више ударних

10 Прву такву акцију извела је 10. липња у Хрватском дому, гдје је омаловажавањем политичке обуке растурила цијели скуп. Другу акцију је извела на игралишту »Марсониа«, на збору свих омладинаца, обвезника предвојничке обуке, неке врсти смотре коју је требало одржати у присуству локалних органа власти. Изазивањем метежа и збрке пригодом усташких команди »У строј!« цијели збор је растурен (С. Хречковски, и. дј., 62-63).

група и појачана саботажна активност и мобилност цјелокупног чланства КП И СКОЈ-а. Још у првим данима окупације украдена је комунистичка картотека из градске полиције, праћено је кретање усташких агената, кидане усташке плакате, ширени леци и извршавано низ других акција.¹¹

У оквиру тих активности, 22. липња 1941. припремљена је и одржана Окружна партијска конференција, којој је присуствовао секретар ЦК КПХ Раде Кончар. Уз позитивну оцјену дотадашњег рада бродских комуниста на линији очувања јединства народа и прихватања курса на оружану борбу, тежиште рада и даље је остало на проширењу упоришта КПЈ у граду и селима, уз препоруку чувања чланства од хапшења и очекивању знака за почетак оружане борбе.

Од српња 1941, у бродском крају се стварала војна организација НОП-а и тражни облици и методе борбеног дјеловања. Преласком комуниста у илегалност, створено је више оружаних група које се 8. српња 1941, под руководством Окружног комитета КПХ, спајају у Бродски партизански одред састава 24 борца и руководиоца (22 Хрвата, 2 Србина; 15 радника, 3 интелектуалца и 6 ђака, сви чланови КП и СКОЈ-а).¹² Било је то релативно јако кадровско језгро, но, нажалост, његове потенцијалне могућности нису адекватно искориштене, као ни укупне могућности партијске организације. По критерију окружног руководства, у састав Одред узимани су само они комунисти који се у легалности нису могли одржати, док су остали – који су избјегли у шуму, а које полиција у ноћи 1/2. српња није тражила, када је отпочела с масовним хапшењима у граду – враћени кућама. Већ сама та чињеница упућује на закључак да се прилагођавање новим увјетима дјеловања вршило углавном у градској средини и његовој непосредној околици, узимајући у обзир и стварање партизанског одреда. Разрађени план оружане активности, такођер, потврђује ову оријентацију. Оружана борба требала је отпочети нападом на важније објекте у граду, као на примјер, бацањем бомби на усташки логор, официрску мензу, диверзијама у творницама, на жељезници, те масовним акцијама бродског радништва. Та се концепција заснивала на оцјени краткотрајности рата и брзој побједи Црвене армије, па, се, у вези с тим и међу бродским комунистима размишљало о скором преузимању власти.¹³

Но, било је и другачијих размишљања и приједлога о отпочињању оружане борбе међу самим бродским комунистима. Командир Одред, који је као ранји учесник »зеленог кадра«¹⁴ имао одређено војно искуство и био добар познавалац славонског терена, предлагао је да се оружана борба отпочне нападом на усташке објекте (складиште оружја) изван градског подручја, с тим да се ослонац тражи у становништву бродских

11 Исто, 63-72.

12 Исто, 81.

13 Прилог грађи за историју НОП Славоније, ЦДИСБ, Слав. Брод 1963, 135-145.

села Крндије и Диља. Та села је наставао у већини српски живаљ, па је логична била претпоставка да ће се оно под притиском усташког терора међу првима укључивати у оружану борбу и пружати ослонац првим партизанским борцима овог краја. Каснији развитак то је и потврдио.

Међутим, делегат ЦК КПХ Марко Симеић, који је тих дана стигао у Брод, направио је нову форму војне организације и усмјерио бродске комунисте на тежишну дјелатност у градској средини. Расформирао је одред у двије диверзантске и једну партизанску групу с задатком да изведе диверзије на главној жељезничкој прузи западно и источно од Слав. Брода, те мање акције на оближњем терену. У ЦК КПХ је тада такођер превадало мишљење да ће борбе у сјеверним предјелима Хрватске имати герилски карактер и да ће један од главних облика бити диверзије. Руковођен тим, инструктор је у састав нових јединица узео свега 17 од 24 борца присутна у шуми у логору Ореда, а осталих 7, заједно са секретаром ОК, упутио на политички рад у град и непосредну околицу. Неколико скојеваца група добило је у задатак да сијеку ТТ жице, прате усташке агенте, врше атентате и друге сличне акције, а цјелокупио чланство КПХ и СКОЈ-а усмјерено је на саботажно-диверзантску активност на свим објектима који служе окупатору.¹⁴

У вези с оваквим усмјерењем важну улогу је добио Мјесни комитет КПХ, којег је инструктор по доласку у град реорганизирао и допунио новим чланством, мање познатим полицији. Двојица међу њима били су тек новопримљени чланови КП, по занимању обртници, с радњама у центру града, што је имало послужити за боље погодности одржавања техничких веза и састанака. Затим је преко руководиоца Одбора Народне помоћи, који је уједно био члан Комитета, чвршће повезао овај одбор с партијским руководством и усредоточио његов рад на прикупљање новчаних и материјалних средстава за потребе НОП-а, као и осигурање илегалних стаиова за прихват и смјештај илегалца који су долазили у Брод или пролазили кроза њ на путу за Сарајево. Усмјерио је даље партијско руководство на интензивнији рад с домобранском војском, нарочито у погледу развијања обавјештајне службе и ширења антифашистичке пропаганде.

Међутим, почетак оружане борбе у непосредној близини града није донио оне ефекте који су очекивани. Дапаче, водио је дезоријентацији и скором паду многих комуниста и скојеваца који су остали у граду и селима, као и оних који су покушали извршити борбене и друге задатке, па су на том путу пали непријатељу у руке или погинули у изравном сукобу с њим. Из тих разлога, већ средином српња дошло је до распада двију оружанних група бродских комуниста. Одржала се једино тзв. Западна диверзантска група, која се током љета и јесени 1941. кретала у строгој илегалности по терену западно и источно од Слав. Брода, с ослоном на чланство партијских ћелија у селима. Тешко се одржавала, јер су је усташе и

¹⁴ Исто и ЦДИСБ, фонд МГ, кут. 28а.

жандари непрекидно прогонили. Зато није користила ни могућности за организацијски развој, у страху да ће се у повећаном саставу још теже одржавати. Борбену активност развијала је примјерену својој снази, обучености бораца и увјетима терена, изводећи диверзије на главиој жељезничкој прузи и вршећи атентате на усташке агенте и функционере у селима.

Почетак оружане борбе изазвао је такођер и веће поремећаје у раду Војног комитета и окружног партијског руководства. Функције ових руководећих тијела устанка већ су озбиљније доведене у питање с појавом масовних хапшења комуниста и њиховим повлачењем у строгу илегалност, те непрекидним мијењањем мјеста боравка. У вријеме разиласка оружаних група на секторе дјеловања дошло је и до разлаза чланова ужег окружног руководства, који су се прикључили групама, те убрзо један за другим пали у руке полиције. Стријељање секретара и једног члана ОК, 10. листопада 1941, довело је до потпуног распада овог највишег партијског тијела. Преостали чланови Окружног комитета КПХ нису у датим условима успјели да организују и координирају целокупну партијску активност у округу. Одсјечени једни од других, чланови ОК се нису састајали, нити покушавали одредити према новонасталој ситуацији. Разлог томе је и у несхваћању потребе тих задатака и недостатку војног искуства, као и у опортунизму појединаца.

Новоосновани Мјесни комитет КПХ, с обзиром на свој састав и слабо или готово никакво искуство секретара у илегалном раду, није такођер могао осигурати потребан систем веза и руковођења између оружане групе и осталог дијела ослободилачког покрета. У времену српањпросинац 1941, овај партијски форум ангажирао се понајвише у преношењу опћих ставова и директива ЦК КПХ, затим у рјешавању ужих организацијских питања, консолидације партијске мреже с обзиром на непрекидна хапшења, те проширење рада организације Народне помоћи, јачању пропаганде НОП-а и другим питањима илегалног рада, док је свестраније праћење војничке и политичке ситуације у сврху бржег прилагођавања увјетима дјеловања изостало из оквира његове пажње. А то се догађало управо у оним моментима који су изискивали брзу и енергичну акцију у смислу задавања протуударца усташама. С малом оружаном групом и инзистрирањем на диверзијама то се није могло постићи, поготово не у градском средишту гдје је била најјача концентрација војне и политичке надградње усташког режима (сједиште 2. домобранског збора). Осим тога, Брод је био и стратешко упориште њемачког окупатора, с јаким војним гарнизonom, војним полигонима и бројном полицијом. Био је и сједиште позадинских установа и дијелова, а једно краће вријеме и Штаба 718. њемачке дивизије, Штаба команданта њемачких трупа у НДХ, као и Штаба 15. брдског армијског корпуса и других штабова дивизија и јединица дислоцираних у Босни и Славонији, те усмјерених на борбу против НОП-а.¹⁵

15 С. Хречковски, н. дј. 26-30.

Све те појаве упућивале су бродске комунисте на тражење практичних рјешења у развоју војне организације и заузимање одлучнијег курса на линији оружане активности. Борбено расположење класно одређеног радиштва, а нарочито бродске омладине, било је далеко испред успостављених облика војне организације. Владао је очит раскорак и многи омладинци под притиском хапшења у јесен 1941. сами су тражили излаз из сложене ситуације, одласком у друга мјеста и укључивањем преко својих особних веза на тим подручјима у партизанске јединице. Затим, борбени ефекти изведених акција у граду и непосредној околици (саботаже, диверзије, атентати) нису били адекватни уложеним напорима бораца, ма колико били политички значајни и као такви узнемиравали усташку власт. То су били неравноправни облици борбе који су водили великим људским жртвама, па је већ и због тога у том погледу требало начинити прекретницу.

Ова почетна лутања бродских комуниста потрајала су око три мјесеца, а пресекао их је ЦК КПХ почетком листопада 1941, преношењем ставова Савјетовања у Столицама. Приешена је директива за оснивање партизанског одреда и диверзантских група на теренима изван градског подручја, те развијања партизанске борбе с тежиштем на укључивању најширих слојева становништва у народноослободилачки покрет. То је била нова оријентација за већину бродских комуниста и прилагођавање том курсу може се пратити већ наредних дана по примитку директиве, у низу акција које је подузимао Мјесни комитет КПХ. Тако је постојећа оружанска група проширила свој састав с неколицином бораца који су побјегли из затвора и одредила командни састав јединице. На подручју Слав. Брода и Ђакова чланови Мјесног комитета успоставили су чврсту повезаност унутар ћелија и извршили припреме за упућивање једног броја комуниста и скојеваца у партизане. Поновно се планирало основати двије диверзантске и једну партизанску јединицу. На ту чињеницу указује и Владо Поповић, секретар Оперативног партијског руководства ЦК КПХ у свом извјештају ЦК КПЈ, од 15. просинца 1941, гдје међу осталим наводи »да су Брођани без много тешкоћа средили партијску организацију и да су у фази поновног формирања једног одреда и неколико диверзантских група«. ¹⁶ Даљњи корак бродских комуниста у започетом правцу био је у тражењу и успостави веза с комунистима на подручју Слав. Пожеге у сврху повезивања с партизанским јединицама на нивоу Славоније. Упутства ЦК КПХ ишла су, наиме, за стварањем јединствене војне организације НОП-а у Славонији, па су у вези с тим и бродски комунисти подредили свој рад реализацији тог курса. Концем 1941. и наредних дана 1942, пребацило се у двије групе на Крндију око 30-так бораца. Међутим, због временских непогода које су изненада услиједиле и других објективних увјета, њихово настојање за спајањем с борцима Папучко-крндијске чете 1. славонског батаљона није тај пута успјело.

16 *Грађа за историју НОП Славоније*, ЦДИСБ, Слав. Брод 1962, књ. 1, 380.

Повратком с Крндије на бродски терен, борци су проборавили зиму у илегалним базама у граду и селима, премјештањем из једне базе у другу и укључивањем у илегални политички рад у мјестима гдје су били, ступајући каткада и у повремене окршаје с усташким и жандарским патролама у случају када су били откривени или проказани. Већ сама та чињеница да се већи број бораца у сијечњу и вељачи 1942. крио у радничким четвртима града и већим мјестима говори о виталности и ширини илегалног ослободилачког покрета у Броду. То тим више што се њихов повратак с Крндије и размјештај у базе управо збивао у јеку новог и још ширег хапшења комуниста и припадника НОП-а у граду и околици. Преко стотину комуниста и њихових блиских сурадника у зими 1941/42. ухапшено је и отпремљено у концентрациони логор у Јасеновац и Стару Градишку.¹⁷ Партијска организација у Бос. Броду је поштеђена од хапшења, али се њен рад, с обзиром на прекид у везама и појачан надзор полиције, одвнјао у сложеним увјетима.

Кадровски губитак тешко је погодио бродску партијску организацију, јер су страдали старији, искуснији комунисти. Кризна ситуација је, унаточ свим тешкоћама, ипак релативно брзо превладана, захваљујући управо јаснијој оријентацији у развијању организационих облика НОП-а. Пристигла окружница ЦК КПХ, бр. 4, знатно је утјецала да се процес обнове и консолидације партијске мреже што ефикасније спроведе и искористе постојеће могућности за даљњи развој устанка у овом крају. Није прошло ни десетак дана након повратка бораца с Крндије, а већ је заказан шири састанак комуниста и основана нова мјесна руководства за град и котар. У току процеса обнове и консолидације Партије, Котарски комитет КПХ Слав. Брод је формирао нову партизанску јединицу. Почетком травња 1942. упутио ју је у састав 1. славонског одреда. Изграђеним каналима за Крндију, а неколико мјесеци касније, када је дошло до премјештања сектора дјеловања бродске партизанске јединице на Диљ, на диљски сектор, у састав те јединице се упућују нови борци из Слав. и Бос. Брода и Ђакова. Тиме су отворени правци развоју војне организације НОП-а и разгарању оружане борбе на ширем бродском и ђаковачком терену. Тамо је организовао своје сједнште и новоосновани Котарски комитет КПХ Слав. Брод, који је усредоточио свој рад на успостављању партијских и ванпартијских организација НОП-а на бродским селима. Средином 1942, у селу Паучју основани су нови окружни комитети КПЈ и СКОЈ-а у које су укључени кадрови из Слав. и Бос. Брода. Они су интензивирали рад на организацији НОП-а на ширем простору средишње Славоније и босанскобродске Посавине. Одатле су радници, омладина и други патриоти непрекидно долазили у партизанске јединице. Други дио је остао у градовима и укључивао се тамо у илегалну борбу против окупатора и његових помагача.

17 С. Хречковски, н. дј. 88-96.

Након масовног хапшења комуниста и одласка веће групе илегалца у партизане у прољеће 1942. у Слав. Броду је преостало свега 10-так комуниста, које нови Мјесни комитет повезује у ћелије и попуњава чланством из редова СКОЈ-а и симпатизера НОП-а. Заузет је курс бржег примања и оспособљавања партијског чланства, јер су потребе за кадровима, с обзиром на разгарање оружане борбе, бивале све веће, а и опасност од хапшења увјетовала је често напуштање града понеког члана КП, па су њихова мјеста заузимали млађи кадрови, које је требало политички оспособити за задатке што су их свакодневно морали извршавати (мобилизација људства, прикупљање прилога НП, развијање обавјештајне службе и најразноврснијих облика отпора окупатору, саботаже, диверзије итд.) У Творници вагона основан је тада творнички или рајонски комитет чији је секретар био члан МК КПХ. Све до конца 1943, рад МК је организиран по секторима, тј. сваки члан Комитета је био задужен за одређени сектор партијске активности. Међутим, услјед провале у све организације НОП-а у граду настале посљедњих дана 1943. нови Мјесни комитет, основан у сјјечњу 1944, мијења дотадашњи начин рада и уводи рад на територијалном принципу, што је значило да је сваки члан Комитета задужен за одређени рајон града и на том дијелу је руководио свим организацијама НОП-а. Такве методе рада претпостављале су добро познавање партијске линије и тренутачних задатака НОБ, јер је сваки члан Комитета дјеловао самостално, а везу с ОК одржавао је писменим путем два пута тједно, па на поједине упите није увијек могао чекати одговоре вишег партијског форума. Аналогно томе, сваки члан МК је имао осигуране посебне везе са секретаром округа посредством особних курира и преко посебних канала. То је учињено због тога да у случају пада једног од курира или члана МК, полиција не уђе у траг одмах цијелом руководству и партијској мрежи у граду. Осим ове писмене, сваких 20 дана одржавана је и усмена веза са секретаром ОК, изласком на терен чланства МК и подношењем усмених извјештаја о раду. На таквим састанцима опширније би се анализирао ситуација у граду и одређивао начин спровођења текућих задатака. Према једином сачуваном извјештају МК, у свибњу 1944. партијска мрежа у граду састојала се од 4 партијске ћелије с укупно 14 чланова (од тога 13 радника и 1 интелектуалац) и 6 кандидата КП повезаних с 2 рајонска и 1 МК КПХ.¹⁸ На истом принципу одвијао се илегални рад у Бос. Броду, укључујући и Дервенту. МК КП у Бос. Броду имао је изграђена два канала за везу са ослобођеним подручјем на Диљу.

Међутим, честа бомбардирања Слав. и Бос. Брода која су отпочела у прољеће 1944, а особито оно извршено 8. српња, прекинула су даљњу постојаност и активност мјесних руководстава, а добрим дијелом и партијске организације као цјелине. Због великих разарања стамбених зграда, чланство КП и антифашистичких организација у Слав. Броду напус-

18 Исто, 278-279.

тило је у већини град и повукло се у брдо или у оближња села. У међувремену, наступила су и нова хапшења Рајонског комитета и партијске ћелије у Творници вагона, што је увјете дјеловања још више отежавало. Нови покушај обнове партијске мреже, у коловозу 1944, није дао очекиване резултате, јер је даљње бомбардирање савезничке авијације претворило Слав. Брод у рушевине (60%). Становништво је масовно исељавало из града у најближу околицу. Исто тако, у рујну и листопаду 1944, на посљедњи Титов позив, већи дио радника и намјештеника напустио је град и отишао у партизане.

У организационом погледу, МК СКОЈ-а се одржао до конца 1943, када је због провале у организацију ухапшено око 20-так скојеваца, претежно ученика Гимназије, међу којима и чланови руководства. Послије тога МК СКОЈ-а није више обнављан, већ је преостале чланове скојевских група држао на вези МК КПХ или Рајонски комитет у Творници вагона. Тежиште рада СКОЈ-а било је на сузбијању усташког утјецаја на градску омладину, посебно у школама гдје се тај утјецај форсирао путем наставе, затим на ширењу пропаганде НОП-а, прикупљању прилога НП, разношењу поште партизанским обитељима и извођењу мањих саботажних и диверзантских акција (Кидање тт линије, онеспособљавање скретница и електричне централе, подметање бомбе у хотелу »Централ«, паљење складишта бензина итд.). Но, највећи успјех бродска организација СКОЈ-а је постигла у масовном окупљању омладине у Уједињени савез антифашистичке омладине Хрватске (УСАОХ) и у упућивању нових бораца у партизанске јединице, те младих кадрова за попуњавање војних и партијских руководства за Славонију.¹⁹

Мјесни НОО Слав. Брод, с мрежом уличних и творничких одбора израстао је из разгранате организације НП. Организацијски се одржао до средине 1944, када је због бомбардирања града и одласка становништва у оближња мјеста његов даљњи рад ограничен и онемогућен. За његов састав и састав одбора својствена је, такођер, стална флукуација чланства и испреплитање рада с војним одборима и одборима АФЖ-а. Имали су у правилу по три члана, с тим што је сваки од њих окупљао симпатизере НОП-а у свом кругу живљења и рада. Према извјештају МНОО од 12. просинца 1943, мрежа НОО у Броду састојала се од 180 чланова и више симпатизера на које се могло рачунати у давању прилога НП. У Творници вагона било је 30 одбора с 4 члана и у Ложионици 11 одбора с 3 до 4 члана. У првој половини 1944, у граду је дјеловало 13 уличних одбора с 3 до 4 члана, везаних за секретара МК.²⁰

Уз обављање политичких задатака на ширењу истине о НОБ, растурању »вијести«, прогласа и другог пропагандног материјала који се добивао од котарског и окружног НОО-а, упућивању грађана у НОБ, чланство НОО-а ангажирало се током цијелог рата у набавци разне индус-

19 Грађа, књ. 3, 126, 463 и 468.

20 С. Хречковски, и. дј. 305-306.

тријске робе потребне ослобођеном територију (сапуна, жигица, соли, лијекова, одјевних предмета, папира итд.). До ње су долазили добровољним прилозима и куповином или изузимањем из војних складишта, Државне болнице, апотека и јавних установа, посредством сурадиика НОО-а. За отпрему робе из града било је организирано неколико канала. Исто тако, чланство НОО-а на прилазима граду прихваћало је добаву разног материјала с ослобођеног територија у сврху опскрбе партизанских обитељи и активиста НОП-а у граду. У творницама чланство НОО-а било је организатор бројних саботажа. На примјер, у Локхали Творнице вагона, гдје се вршио поправак локомотива, одуговлачило се с поправком у недоглед, сакривало потребне дијелове, онеспособљавало и оне који су били исправни, а када је локомотива напокон као исправна извожена из Творнице, активисти НОП-а извозили би у њој сакривене комплете алата и одређене врсте материјала изузетог раније из појединих погона. У кругу инжињера, стројарских техничара и намјештеника у Творници вагона такођер су извођене бројне саботаже у оквиру њихове стручне дјелатности, тако да је на њихово понашање и рад стизало више притужби Министарства оружаних снага НДХ, као »непоузданог особља« које вјешто прикрива своју дјелатност, штовише, »стоји у дослуху« са шефом редарства (што је у ствари и била чињеница).²¹

Мобилнизација у НОБ вршена је, углавном, на добровољној основи посредством партијских и ванпартијских организација и текла је континуирано за цијело вријеме рата. Према приближним подацима који се спомињу у разним пригодним говорима и написима у локалној штампи, темељеним на пописима Опћинског одбора СУБНОР-а Слав. Брод, рачуна се да је у јединице НОВ и ПОЈ отишло око 4.500 Брођана (само из Творнице вагона отишло је око 700 радиика, што ће рећи више од једне трећине). Борили су се у свим славонским јединицама, а највише у Диљском одреду, 25. бродској бригади и 4. бригади 12. дивизије или »Другој« бродској бригади. У рату је погинуло око 900 бораца, а 2.484 особе су страдале као жртве фашистичког терора, од којих 982 у логорима, а остало као посљедица ратних сукоба и бомбардирања града и околиних мјеста.²²

Успоредо с упућивањем бораца у НОВ, припадници НОП-а у граду обављали су и специфичне задатке обавјештајног карактера. Готово на свим секторима јавне управе у граду било је међу намјештеницима припадника НОП-а који су преносили службене тајне Мјесном комитету КПХ, а касније, када се та служба разгранала и осамосталила, обавјештајном повјеренику или његову помоћнику на обавјештајном пункту у граду. Такве информације стизале су Рајонском обавјештајном центру (РОЦ-у) Бродског војног подручја из полиције, суда, Жупске редарствене области, Градског поглаварства, Државне болнице, Окружне благајне за

21 Грађа, књ. 8, 364.

22 С. Хречковски, н. дј. 242-248, 333; Бродски лист, 24/1971.

осигурање радника, школа и подuzeћа. Обавијести које су стизале из полицијских установа откривале су начин рада њемачке и усташке агентурне мреже и ступањ њихових спознаја о организацији НОП-а, затим су упозоравале на предстојећа хапшења припадника илегалног покрета и на држање појединаца у затворима у току истрага. Обавијештени о ономе што их очекује, многи грађани су правовремено напуштали град и одлазили у НОБ.

Рад с домобранском војском и прикупљање података војног карактера био је најразвијенији дио обавјештајне активности НОП-а у Броду. Његове организацијске основе успостављене су већ у љето 1941, ступањем у контакт чланова МК и ОК с неколико домобранских официра и подофицира. Основана су три војна одбора, од којих два у гарнизону и један на војном реморкеру на Сави, међу морнаричким кадровима.²³ Не знајући једни за друге, чланови ових одбора преносили су разне обавијести члану МК задуженом за рад с војском, прибављали војне исправе, изузимали војну опрему и оружје и ширили антифашистичку пропаганду међу војницима.

Међутим, због ограниченог развјетка војне организације НОП-а, као и због провале и масовних хапшења комуниста концем 1941. и првих мјесеци 1942, потенцијалне могућности рада с домобранском војском нису могле тада бити у потпуности искориштене. Тек с развојем вишег ступња војне организације НОП-а и преношењем оружане борбе на дилски сектор, рад с домобранском војском је давао знатно веће ефекте, па је самим тим непрекидно и организацијски прошириван. У прољеће 1943, основан је нови војни комитет, састава 5 чланова који је у редовима војника, подофицира и официра проналазио нове сураднике и симпатизере, продирући поступно у цјелокупну структуру 2. домобранског збора (оперативни, шифрантски, интендантски, грађевински и други одсјек), тако да су већ у јесен исте године информације примане из девет војних установа и команди у граду, а мјесни повјереник РОЦ-а држао је на вези шефа шифрантског одсјека и радио-телеграфисту 2. домобранског збора. Штаб 6. славонског корпуса НОВ био је њиховим посредством у току свих важнијих збивања у бродском гарнизону. Министарство оружаних снага НДХ више пута је изражавало сумњу да се унутар Заповједништва 2. домобранског збора налази центар обавјештајне службе НОВ за Сла-

23 Окупацијом и Хитлеровом подјелом Југославије, фашистичка Италија добила је Далмацију. Морнарички официри и подофицири остали су тада без извора егзистенције уколико нису хтјели прихватити службу у талијанској морнарици или заробљеништву. Избјегавајући и једну и другу могућност, многи се пријављују у домобранство. Не знајући куд ће с њима, домобранске војне власти их размјештају у унутрашњост НДХ по гарнизонима. Тако се већ у љето 1941. у Слав. Броду нашло на окупу око стотину официра и подофицира, ранијих стројара на ратним бродовима. Посредством једног морнаричког официра, члана КПЈ који се ставио на располагање Окружном комитету, међу њима је убрзо организиран илегалан антифашистички рад оснивањем више кружока и одбора (Крунослав Леонтић, *Пламен златне долине*, Логос, Сплит, 1984, 40-44; ЦДИСБ, 8/III-351).

вонију и захтијевало поводом тога истрагу међу војним кадровима, но све до поткрај рата није успјело направити већи захват у обавјештајну мрежу НОП-а.²⁴ За то вријеме, антифашисти у редовима домобранских јединица извјештавали су свој обавјештајни пункт: о дислокацији домобранских јединица, о њихову саставу, начину осигурања, јачини, моралном стању и борбеиој вриједности, начину снабдијевања, предстојећим плановима, те обавјештајној и полицијској активности усмјереној против НОП-а.

Слично се радило и са домобранском војском у Бос. Броду.

Осим прикупљања информација војног карактера посредством чланства војних одбора, непрекидно је ширена антифашистичка пропаганда међу домобранима, што је резултирало порастом симпатизера НОП-а у домобранским редовима, опадањем морала и борбеиости и пријелазом мањих или већих група домобрана, па и цијелих јединица на страну НОБ. Од прољећа 1943. па до краја рата, организовани пријелазни домобрана у редове НОВЈ на бродском подручју били су честа појава.²⁵ По договору чланова ОК и МК КПХ с домобранским официрима током 1943, предају су извршиле: Жељезничка стражарска бојна, домобранске радне бојне у Сибињу, Бродском Варошу и Сикиревцима, дио посаде у складишту муниципалне у Громачнику и Протуавионска батерија у Слав. Броду. Посебно масован пријелаз домобрана на страну НОВЈ забиљежен је послје посљедњег позива маршала Тита од 30. колвова 1944, када су Слав. Брод напустиле готово све домобранске јединице (Топничка школа, дијелови Па батерије, посада ријечне флотиле, посадне јединице из

24 Домобранска »дојавна« служба врло рано је открила да партизани имају у Слав. Броду сигурне изворе снабдијевања и обавјештавања. Приликом саслушања једног домобранског натпоручника при повратку из партизанског заробљеништва, 20. IV 1943, наводи се и овај податак: ... »недавно су набавили из Брода разних медикамената и завоја у вриједности од милијун Куна... Њихова обавјештајна служба врло је разграната а састоји се из њихових комитета, т. ј. председника и два курира, који од мјеста до мјеста преносе заповиједи, обавјештења о кретању војске, набави разног творива и прехране« (Грађа, књ. 5, 148).

25 Почевши од 1943, извјештаји 2. домобранског збора слажу се у оцјенама да је »расположење, дух и стега« у сталном опадању код домобранских јединица услјед све већих успјеха комуниста и њихове »промицбе«, те се посљеднице исте очитују »деморализирањем јединица, као и пребјезима појединаца и скупина на страну комуниста« (Грађа, књ. 8, 191).

Само у извјештају за рујан 1943. о бјекству се доносе ови подаци:

... »Из бродске помоћне сати у бјегунству је 34 домобрана. Из 1. битнице VIII топ. склопа у бјегунству је 1 водник и 30 домобрана.

Из 2. бојне 4. лов. пуковније: 2 дочасника и 75 домобрана (...).

Из 1. ловачке дојавне сати при упути из Брода у састав здруга у Добој побјегло је 7. 9. 43 – 20 домобрана (...).

Из 3. битнице VII топ. склопа побјегли су: 2 разводника и 12 домобрана са цијелокупном опремом и оружјем, те 1 стројолушком. Разлог бјегуиства је ради преселице за Загреб те наводно послје је у Њемачку. Има знакова да ће бити још бјегунстава из истог разлога...« (Грађа, књ. 7, 420-421).

Слав. Брода и разних бункера уз жељезничку пругу, те 8. ловачка пуковнија из Врпоља и више штабних официра 2. домобранског збора).²⁶ Регистратура Бродског војног подручја забиљежила је тих дана долазак у НОБ 3.606 добровољаца.²⁷ Борбе за коначно ослобађање Слав. Брода трајале су седам дана. Брод је за Нијемце био најважније стратешко упориште при извлачењу јединица 21. армијског корпуса из Босне у правцу запада и зато су на том подручју концентrirали јаче снаге и жилаво се бранили. Ноћу 20/21. травња, јединице 1. армије НОБ ослободиле су град и тиме је четворогодишња борба грађана Слав. Брода за национално ослобођење и друштвени преображај завршена.

Истакнута обиљежја народноослободилачког покрета у Слав. Броду указују на најразноврсније облике отпора и борбене активности против окупатора и њихових помагача. Они потврђују да је бродска партијска организација, унаточ низу тешкоћа с којима је била суочена током 1941, успјешно организирала устанак и развој свих структура НОП-а, те да је у току цијелог рата била извор револуционарног кадра, првенствено из редова радничке класе и омладине. Карактеристика њеног дјеловања и јест управо у томе што је велик дио њеног чланства дјеловао не само у граду, него и у округу и у цијелој Славонији и што је на линији НОБ активирала шире слојеве градског и сеоског становништва.

Slavica Hrečkovski

ON THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN SLAVONSKI BROD 1941-1945 (Summary)

The author brings out some more significant characteristics of the National Liberation Movement (NLM) in SlavonSKI Brod in the period 1941-1945. The major organizer and the leader of the National Liberation Struggle (NLS) against the occupier and its quislings was the organization of Communist Party of Yugoslavia (CPY), with the abundant revolutionary tradition and a solid stronghold among the working class and the young people. In the first months of Uprising this fact determined considerably its choice about the methods of struggle. Sabotages and diversions did not gain desired results. Towards the end of 1941 and at the beginning of 1942 the CPY organization suffered heavy losses and tried to find its way out in the reorientation of the struggle. It accepted the partisan way of fighting and established the military structure of the NLM on the Slavonian mountains Krndija and Dilj. To these places it sent its cadres, sympathizers and all the anti-Fascists ready to take part in the NLM. At the same time, a part of the CPY cadre in SlavonSKI and Bosanski Brod continued to build the illegal organizations of the NLM. These organizations spread out the NLM propa-

26 С. Хречковски, н. дј., 236-238.

27 Исто; 238; ЦДИСБ, фк. 45/1-363.

ganda, gathered the material for the Partisan units, and afterwards they sent both the material and information via its underground channels to the liberated area. Thanks to these efforts the NLM in the Brod District, as well as in the wider region of Slavonia, was constantly on the rise. A large number of urban and rural population took an active part in the NLS.

Вера Кац

ОСНОВНА ОБИЉЕЖЈА НАЦИОНАЛНЕ СТРУКТУРЕ ЧЛАНСТВА КПЈ/СКЈ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1945-1953.

Југославенски национални мозаик био је једна од темељних доминанти организационог структурирања КПЈ током прве поратне деценије, које се одвијало кроз два непосредна динамичка тока, подједнако мотивирана основним постулатима партијске националне политике и доминирајућом позицијом Партије у централистичком устројавању свих сегмената друштвеног живота. С једне стране, формирањем КП Србије (маја 1945), КП Црне Горе и КП Босне и Херцеговине (1948) окончан је процес организацијског реструктурирања КПЈ започет поткрај 30-их година оснивањем КП Словеније, КП Хрватске и КП Македоније, чиме су, уз успостављање ратом прекинутог континуитета у методологији рјешавања националног питања на основама лењинистичког разумјевања права сваке нације на самоопредјељеност, и у партијској сфери непосредно конкретизована авнојевска начела државности свих федералних јединица вишенационалне југославенске заједнице. С друге стране, том организацијском принципу аналогном политиком националне равноправности, као релевантином тековином укупног партијског учинка у претходном, ратном периоду, обезбјеђивана је пропорционална заступљеност нација у свим органима централизоване управе, законодавне и извршне власти и у свим областима друштвене дјелатности (партијској, државној, привредној, културној и слично), како по хоризонталној организационој линији, у свим основним организационим јединицама, тако и у пуном распону организацијске вертикале, од најнижих до организација самозног ранга и значаја.

1.

С обзиром на почетне резултате у историографским истраживањима овакве врсте, која у првом реду захтијевају емпиријску подлогу, у овом раду настојаће се на примјеру босанскохерцеговачког партијског чланства показати резултати остваривања програмски зацртаних темељних одредница националне политике КПЈ. Наравно, свака федерална јединица имала је специфичан развој у погледу националног састава партијског чланства, који је у првом реду зависио од националног састава становништва у њој, затим од снажних демографских промјена карактеристичних за ово раздобље, али умногоме и од различитог ступња масовности одласка у редове народноослободилачке војске из појединих националних средина.

Многонационална заједница народа и народности Југославије на босанскохерцеговачком простору има представљену сву сложеност своје националне структуре, па тако у сачуваној архивској грађи извјештаји биљеже припаднике сљедећих народа: Србе, Хрвате, Муслимане, Словенце, Црногорце, Македонце, Албанце, Мађаре, Русе, Русине, Чехе, Италијане, Румуне, Бугаре, Влахе, Турке и »остале« (у које су убројани и Јевреји). Уз то, потребно је напоменути, образац (формулар) за уписивање статистичких података био је јединствен за цијели југославенски териториј, те директно упућује на закључак о бројности различитих народа и народности у босанскохерцеговачком партијском чланству, исказаних кроз нумеричке вриједности за припаднике сваког народа понаособ, у тачно предвиђеним рубрикама. Присутна национална разноликост наметала је партијском руководству сталан задатак у смислу уређивања тих односа у заједници која ће свима подједнако одговарати. Разумљиво, процес међусобног толерантнијег комуницирања и заједничког подношљивијег живљења текао је укомполирано у свакодневне задатке који су стајали пред цијелим друштвом, а Партијом посебно.

Прије аналитичке презентације опћих и табеларних показатеља о националној структури босанскохерцеговачког партијског чланства, претходно је потребно указати на нека питања уочена у самом процесу истраживања архивске грађе, која стоје у уској вези с методолошким и научно-истраживачким аспектима изучавања ове проблематике. Прије свих, потребно је напоменути да промјене у националној структури друштва уопће, па и њених сегмената, није могуће проучавати без детаљнијег увида у дуљи временски период, за што би, у овом случају, оптимално рјешење било сагледавање националног састава и његово гирање кроз цио послеријатни период. Међутим, како до 1968. године (од када почиње излазити »Статистички преглед СКЈ«), нема објављених потпуних статистичких показатеља, истраживач је упућен на дуготрајан посао у специјалне архиве, што на почетку сугерира етапну реализацију, апсолвирање проблематике кроз поједине периоде (зависно од усвојене периодизације), што је случај и у овом раду, гдје се проблематика елабо-

пира у интервалу 1945-1952. година. Важан моменат у самом процесу истраживања је и питање употребљивости акумулираних података за компаративну анализу, јер се директно преузети из статистичких извјештаја архивске провенијенције, те се не могу сматрати, због саме накнадне реализације, апсолутно тачним приказом стања, и то из два основна разлога. Прво, прописани образац није идентично примјењиван у свим основним организацијама и, друго, сталне миграције чланства не само да су прекидале уочене процесе, него су допринијеле и стварању непотпуности у евиденционим листама, јер партијске организације нису биле у могућности да благовремено повежу чланство. Свакако, непрецизности у евидентирању чланства не треба прецењивати, јер битно не утичу на глобалне закључке о националној структури, пошто се осим статистичке консултирају и друге врсте докумената (записници, извјештаји, анализе, реферати и слично). Сва остала питања која су релевантна за објашњавање постављене проблематике, а уочена у самом процесу истраживања архивске грађе, накнадно ће бити појашњавана у даљем тексту.

Аналогно садржају званичних докумената објављених у јавности у првом десетљећу након рата, евидентно је одсуство расправа о међунационалним односима, пошто се сматрало да је то горуће питање ријешено у народноослободилачкој борби, у складу са опћеприхваћеним принципима утемељеним у авнојевским документима. Изостајање јавно вођених раправа о националном питању схватљиво је и нормално у увјетима посторужаног периода, у вријеме када је младу југославенску државу страховито тиштило бреме крвавог међусобног уништавања из посљедњег рата. Стога се у таквим околностима није ни хтјело, а ни смјело дирати у ово осјетљиво питање, па чак ни тамо гдје је било потребно доградити неки став о националној проблематици. Непосредно поратно раздобље карактеристично је по бројним паролама које су пратиле сваку акцију и радни задатак, а међу њима најчешће истицана била је она о братству и јединству као кохезионој снази у функцији остваривања националног повјерења и помирења у оквиру заједничких стремљења у обнови порушене земље. Међутим, програмски зацртану политику националне равноправности није било могуће остварити путем јавно истицаних опредјељења, најчешће паролем братства-јединства. Стога је КПЈ, свјесна ситуације, подузела низ конкретних мјера које је настојала примијенити у свакодневном раду основних организација. Од 1945. године, партијско руководство предузело је одговарајуће акције у својим основним организацијама, с циљем »побољшања националног састава Партије«, како је најчешће ова акција била наведена у партијским документима. Изван домаћаја средстава информисања, у партијским рукама, повремено је сагледавана ситуација о стању партијске организације у Босни и Херцеговини уопће, као и у њеним дијеловима посебно, а у оквиру тих расправа било је актуелно и национално питање, о чему су упућиване инструкције у склопу акција на omasовљавању чланства путем механизма инстанци хијерархијски устројене организације КПЈ,

већ провјереним и повјерљивим начином слања партијске кореспонденције. Усмјереном регрутацијом чланства из свих националних средина, а нарочито из оних чија је заступљеност у Партији незнатна у односу на бројност становништва, постигао би се циљ садржан у настојању да идеје социјалистичког развоја друштвених односа продру и у оне средине које им нису биле посебно наклоњене. Резултати постављених задатака пажљиво су праћени путем извјештаја који су с мање или више ажурности стизали у Организационо-инструкторско одјељење (управу) Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, а на основу којих је истраживач у могућности да реконструира нумеричке показатеље за третирану проблематику. Сачувани извјештаји и по садржају и по оцјенама били су слични, понекад истоветни, а о националиом саставу основних партијских организација говорили су најчешће на следећи начин: »... чланови су углавном Срби, а рад међу муслиманима и Хрватима иде врло споро...«¹⁾, затим »... недостатак наше Партије данас је у томе да њен национални састав не одговара учешћу у покрету/ у Партији је мало муслимана сељака, а поготово Хрвата...«²⁾ или нпр. »... да је и даље основни политички проблем братство и јединство, настојећи да се само не говори о братству и јединству него да се оно спроводи и на дјелу, ангажујући муслиманске масе и на свим дијеловима учврстити братство, сузбијати реакцију да поново створе раздор Срба и Муслимана, Срба и Хрвата...«³⁾. Многобројни документи с истим или сличним констатацијама упућују на закључак да је у партијском чланству већину чинило оно српске народности, а далеко мање муслиманске и хрватске, на које су се односиле многе партијске активности у смислу »побљешања националног састава«. Уз то, потребно је напоменути, сами извјештаји у третираном периоду били су изузетно критични према властитом раду, не само по овом питању, него уопће. Али, без обзира на то, показало се да процес није текао онако како је замислило поартијско руководство у својим смјерницама. Како је вријеме одмицало, а извјештаји с истоветним садржајима и даље стизали током цијеле 1945. и почетком 1946. године, покрајинско руководство, незадовољно постигнутим резултатима, сазвало је заједничку сједницу са секретарима свих окружних комитета у Босни и Херцеговини, те овом питању посветило посебну пажњу. Осим што је анализирана дотадашња активност и констатирано незадовољавајуће стање, биле су искритиковане основне организације због секташког става у вези с пријемом Муслимана и Хрвата у партијско чланство. У записнику с тог савјетовања забиљежена је следећа оцјена: »У раду са хрватским масама партијска организација није показала упорност. Хрвати су

1) Архив Централног комитета Савеза комуниста Босне и Херцеговине (А-ЦК СК БиХ), Фонд: Покрајински комитет КПЈ за БиХ (ПК КПЈ БиХ), Кутија (К-) 84/1945, Документ (Д-) 57/45, датум (д-) 2. VIII 1945, Извјештај о организационим питањима ПК КПЈ за БиХ упућен ЦК КПЈ.

2) А-ЦК СК БиХ, Фонд: ПК КПЈ БиХ, К-85/1945, Д-20/45, д-9. VI 1945.

3) А-ЦК СК БиХ, Фонд: ПК КПЈ БиХ, К-84/1945, Д-47/45, д-19. VII 1945.

у очима наших руководиоца остали и даље усташе, национална група која се непријатељски односи према нашем покрету. Код нас има и шовинистичких гледишта по том питању, а има и бјежања од потешкоћа да се бори за хрватске масе. То је једино од најтежих питања у БиХ. Изоловати католички клер, мачековце од утицаја на хрватске масе то је задатак. Хрватске масе данас преживљавају кризу, кризу у томе што се осећа лутање код њих. На изборима пришли нама, после тога прилазе клеру и томе слично.«⁴⁾ Основним партијским организацијама и нижим руководствомима замјерено је и што нису били упорнији у проширивању чланства и међу Муслиманима, односно што их нису смјелије примали у Партију. На поменутом савјетовању, у вези с положајем муслиманског становништва забиљежено је следеће: »И гледе муслимана наша руководства немају правилну оцјену. Прилазак муслимана нашем покрету није производ демократске свијести муслиманских маса, него је то посљедица угрожености и тешког положаја у којем су се нашли. Муслимани су видјели да је наш покрет чист од шовнизма, да је борба праведна и пришли су онако анблок, није било унутрашње диференцијације и она се тек сада развија. У НФ они нису гледали своју организацију, иако су јој пришли. Ми тек данас видимо да хоће за своје акције мобилишу муслиманску сиротињу да чаршија има утицаја на муслиманске масе...«⁵⁾ Међутим, изузев основног вида продирања у поменуте националне средине, а то је путем основних партијских организација, од прољећа 1946, покушало се неким додатним напорима активније дјеловати посредством друштва »Напредак« и »Препород«, о чему врло илустративно говори следећи извод из врло опширног документа«... Основна је слабост што нисмо изнашли форме, како да их чвршће привућемо. Ми смо поставили питање ХРСС-а али наша партијска организација није разумјела важност ХРСС. На хрватске масе има клер и стари политичари утицај. Линија мора бити форсирање ХРСС, који не би смио бити баријера нашег утицаја на хрватске масе. Та организација која се ствара није оно што би требало да буде. Хрватске масе преко оваквих организација које данас стварају постају плијен реакционарних елемената. Партија има у Хрватима угледа. Доказ је ипр. да су комунисти побјеђивали ХРСС-ове кандидате. ХРСС мора бити борбена организација тако, да преко ХРСС привучемо нашем утицају хрватске масе. »Напредак« који је требао у том културно просвјетном плану да окупи грађане, подбацио је. »Напредак« постаје жарште Мачековаца, реакционари су направили од њега своју бусију и учвршћују своје позиције. Ми морамо данас ради малобројности Хрвата комуниста, ради посебности културног и политичког живота код Хрвата, да форсирамо ХРСС и »Напредак« и да те организације буду под нашим утицајем, а не под утицајем клера и мачековаца. Руководство ХРСС-а издало је циркуларно писмо, да се створе организације ХРСС-а

4) А-ЦК СК БиХ, Фонд: ПК КПЈ БиХ, К-102/1946, Д-2/46, д-11. III 1946.

5) Исто.

од мјеста до горе. И реакционари хоће позиције у тим организацијама. Ми морамо преоријентисати свој рад, морамо уочити важност тих организација. У »Напредак« могу ући сви комунисти, а у ХРСС сви који нису функционери Партије... Ми смо створили »Препород« који треба да буде чврст савез комуниста и некомуниста муслимана. Ту ми треба да вршимо свој утицај. Наша партијска организација није о томе мислила. У »Препород« треба да дођу борбени муслимани, а ми видимо понегдје да се он развија у кочницу муслимана. Послије побједи и успеха долази до сплашњавања баш ради тога, што реакционарни елементи узимају управе (одборе) у своје руке. Наши другови, као од биједи иду тамо.«⁶⁾ Наравно, слично је било и са друштвом »Просвета«, али како је учешће Срба у партијском чланству било задовољавајуће, томе се није придавала таква важност као у ова два претходна случаја. Поменута културно-просвјетна друштва и неке од грађанских политичких партија требало је да послуже усмјереним акцијама за агитацију међу хрватским и муслиманским становништвом, тј. да се преко радничког и омладинског партијског кадра, наравно хрватске и муслиманске народности, дјелује међу чланством поменутих друштава тако што ће се личним контактима приближити политика развоја социјализма, разбијати страх од комунизма, објашњавати циљеве неких мјера врло непопуларних у народу, али и стварати повољнију атмосферу у којој ће се остваривати међусобно поверење.

Но, уз све организоване акције, примање нових чланова Партије из муслиманског и хрватског дијела становништва није текло жељеним темпом, па се партијско руководство одлучило за додатну мјеру, која се сматрала неуобичајеном за праксу КПЈ, а састојала се у тражењу блажих критерија за пријем или кандидатуру, што то је важило за посебне случајеве. Да подсетимо, опћепозната је чињеница да је за члана Партије могао доћи у обзир појединац с изразито високим моралним и радним квалитетима, некомпромитован у току рата, с тим што су сви подаци провјеравани током кандидатског стажа. Снижавање критерија односило се на занемаривање података о учешћу родбине предложеног кандидата у непријатељској војсци, али такав кандидат је морао показати изразите квалитете током кандидатског стажа. Наравно, све се то одвијало у склопу организованих акција на омасовљавању чланства, иницираних и планираних од стране највишег партијског руководства.

Наведене форме дјелатности партијских руководства и основних организација у пријем чланства имале су парцијално остварене резултате. Неке основне организације су оствариле или премашиле »план пријема« чланства из дефицитарних националних скупова, али се, ипак, нису приближиле теоретски постављеном моделу подударности националног састава чланства и становништва, што је било илузорно очекивати. Међутим, мора се нагласити да партијско руководство није директивно на-

6) Исто.

метало такву стопостотну подударност. Увијек је наглашвано да се директиве не примјењују шаблонски, него да се прилагођавају конкретним ситуацијама. У основним организацијама настојало се водити рачуна о профилу сваког потенцијалног члана, али како се примао велики број нових чланова, у Партију је ушао и одређен број слабо провјереног чланства, који је накнадно искључиван. О томе свједочи знатан број искључених чланова који се посебно евидентирају у статистичким извјештајима.

У истраживањима структуре партијског чланства национално обиљежје има посебно значење. Његова важност у структури Комунистичке партије Југославије је у непосредној вези с програмским захтјевом за утемељењем у све националне средине, а дјеловањем кроз унутарњу снагу сваке нације посебно и свих нација заједно унутар система, омогућава се остваривање обједињавајућег задатка у смислу социјалистичке трансформације друштва уопће. Темељни захтјев садржан је у сталном јачању утемељености Партије у свим националним срединама, а потврђивање њеног водећег идејног и политичког присуства тражило је непрекидно репродуцирање властитог чланства. Један од могућих начина сагледавања те утемељености су и сумиране бројчане вриједности, које приближно указују на динамику његове мање или веће привлачности у одређеним срединама. Међутим, ова врста показатеља не може се узети као једини индикатор те утемељености, јер постоје примјери неких средина у којима бројно слабије партијске организације остварују ефикаснији утицај, односно негде изузетно бројне организације немају политички утицај адекватан својој бројности. Но, како су нумеричке вриједности основно полазиште овакве врсте истраживања, овај рад ће им поклонити одређену пажњу, свакако колико то дозвољава доступна истражена грађа из архива.

Нумеричко учешће појединих народа и народности у босанскохерцеговачком партијском чланству представљено је Табелом 1, у којој су компарирани подаци из децембра сваке наведене године у интервалу 1946–1952, а, с обзиром на постављени наслов, недостају бројчани подаци за 1945, 1949. и 1953. годину. Осим тога, табела је непотпуна подацима о појединим националним мањинама за неке године, што је, такођер последица неуједначеног вођења статистике у основним организацијама. Да поређење буде прегледније, табела је подијељена на два дијела, с апсолутним и релативним показатељима, а рашчлањени износи не дају увијек укупан збир, пошто не достају показатељи за неке националне мањине. Износи за три најбројније нације сведени су на једну децималу, а за остале на двије, због њиховог учешћа које се кретало испод један посто.

Национални састав чланства КПЈ/СКЈ у БиХ 1946-1952.⁷⁾ Табела 1.

Година	1946.	1947.	1948.	1950.	1951.	1952.
Укупан број чланова	20.474	29.935	52.014	62.627	81.069	92.949
Срби	14.145	19.439	32.454	49.262	63.661	71.188
Хрвати	1.742	3.218	5.976	9.172	11.544	13.953
Муслимани	4.155	6.622	12.616	-	-	-
Неопредијељени	-	-	-	4.193	4.223	5.936
Словенци	88	143	200	-	420	-
Црногорци	130	236	419	-	776	-
Македонци	5	40	32	-	125	-
Остали	138	133	187	-	174	-
Албанци	4	8	8	-	41	-
Бугари	-	-	2	-	6	-
Руси	15	17	23	-	17	-
Русини	5	27	44	-	3	-
Чеси	38	34	29	-	45	-
Словаци	-	-	2	-	7	-
Италијани	7	10	11	-	10	-
Мађари	2	2	7	-	15	-

Изражено у процентима, односи нумеричких вриједности за сваку нацију према укупном броју чланова показују сљедеће релативно учешће:

Година	1946.	1947.	1948.	1950.	1951.	1952.
Срби	69,1	65,0	62,4	77,2	78,5	76,5
Хрвати	8,5	10,8	11,5	14,5	14,2	15,0
Муслимани	20,3	22,1	24,3	-	-	-
Неопредијељени	-	-	-	6,6	5,2	6,4
Словенци	0,43	0,48	0,38	-	0,52	-
Црногорци	0,63	0,79	0,81	-	0,96	-
Македонци	0,02	0,13	0,06	-	0,15	-
Остали	0,67	0,44	0,36	-	0,21	-
Албанци	0,02	0,03	0,02	-	0,05	-
Бугари	-	-	0,01	-	0,01	-
Руси	0,07	0,06	0,04	-	0,02	-
Русини	0,02	0,09	0,08	-	0,01	-
Чеси	0,19	0,11	0,06	-	0,05	-
Словаци	-	-	0,01	-	0,01	-
Италијани	0,03	0,03	0,02	-	0,01	-
Мађари	0,02	0,01	0,01	-	0,02	-

7) А-ЦК СК БиХ, Фонд: ПК КПЈ БиХ и Фонд: ЦК СК БиХ, К-178/1947, Д-66, д-15. I 1948; К-277/1948, Д-5. 165/48, д-24. I 1949; К-513/1950, Д-66, д-25, I 1951. и К-45/1951, Д-66, д-10. I 1952.

Из табеле 1 уочљива је заступљеност свих националних припадности у босанскохерцеговачком партијском чланству, а мањкавости евиденционих листа сачуваних у архиву показују се у правом свијетлу управо када се инаправе табеле. Одмах је уочљива чињеница да скоро увијек двотрећинску већину чине чланови српске национности. Благо пад биљеже на прелазу 1951/1952. године, а изразит недостатак ове табеле је одсуство података за 1953. годину, када се укупно чланство смањује за 13.780 чланова у односу на 1952. годину. Бројчани и процентуални износи који се односе на Хрвате и Муслимане биљеже стални пораст, али врло спор и поступан, што се може узети као видљив показатељ у историјским партијског руководства код регрутације чланства из ових националних припадности. Да би презентација нумеричких и табеларних показатеља била јаснија, потребно је појаснити неке бројчане вриједности везане за одређене нације. Највеће недоумице постоје код износа за Муслимане, који се може сматрати само приближно тачним. Имајући у виду чињеницу да у третирано вријеме национална афирмација Муслимана није била праћена одговарајућим политичко-теоријским одређењем и признавањем Муслимана као посебне нације, за вријеме прва три послеријатна пописа становништва у Југославији, Муслимани су имали могућност да се определијеле као припадници неке друге нације, или да остану неопредијељени. Намеће се питање како су нижа партијска руководства водила ту евиденцију, јер се уз статистички извјештај често сусреће и сљедећа биљешка »... ми дајемо укупан број муслимана а ви упутите како убудуће да радимо...«⁸⁾. Међутим, и након упутстава Организационо-инструкторског одељења, грешке код евиденција нису биле свугдје исправљане. Наравно, методолошки неисправно било би рашчлањивати бројчане износе за Србе, Хрвате или друге, што је, уосталом, и немогуће у евиденционим листама на основу којих су сумирани нумерички износи. Оваква питања немају за циљ отварање расправе о политици националног одређења Муслимана, него указивање на безброј питања која се могу постављати у вези са овим, односно скренути пажњу на изнесени број Муслимана у табели, који никако не треба апсолутизирати, него га схватити увјетно, као покушај компарације ове врсте података кроз које је могуће донекле сагледати резултате остваривања националне политике КПЈ у Босни и Херцеговини првих поратних година. Увидом у сачувану партијску статистику, сачињена табела презентира бројчане износе за укупан број Муслимана у 1946, 1947. и 1948. години, а за 1950, 1951. и 1952. за »неопредијељене«.

У босанскохерцеговачком партијском чланству радио је и велики број чланова који су припадали многобројним националним мањинама на тлу Босне и Херцеговине. На први поглед, уочљиво је њихово присуство, али и минимално процентуално учешће у укупном чланству. На овај проблем указивало је покрајинско руководство, тако да у једној од

8) А-ЦК СК БиХ, Фонд: ЦК КП БиХ, К-320/49, Д-643/49, д-16. III 1949.

многобројних оцјена, врло сличних по садржају, каже »... Партијске организације у срезовима гдје има националних мањина, секташки се односе према њима и често је пута несигурна при кандидовању другова из средина националних мањина. Тако од 1.316 становника Италијана (према попису из 1948. године кандидовано свега 4, од 1.261 становника Чеха свега 9 кандидата, 1 Словак, 1 Мађар итд. Ово је карактеристично за СК Прњавор, а нарочито за Градишку«.⁹⁾ Највише босанскохерцеговачко партијско руководство критиковало је све среске комитете управо зато што су они на свом подручју имали највећу концентрацију различитих народности, у оно вријеме су називани националним мањинама. У оквиру акција на омасовљавању чланства, одређене управе покрајинског партијског апарата имале су сталан задатак потенцирање пријема нових чланова из редова припадника различитих народности које равноправно живе на југославенском тлу.

Уз ову табеларно представљену националну структуру партијског чланства важно је напоменути да недостају подаци за Јевреје, који су представљали значајан број чланства не само у послеријатном, него и у ратном и међуратном периоду. Само неке основне организације су посебно исказивале Јевреје, али како је то немогуће сумирати на разини за БиХ, то није уврштено у табелу 1. С обзиром на несређеност архивског материјала за овај период, постоји могућност да се показатељни овакве врсте расвијетле или допуне даљњим истраживањима.

Нумеричке вриједности представљене у понуђеном табеларном прегледу најпрецизније квантифицирају настојање и остваривање политике националне равноправности народа и народности коју је КПЈ перманентно и темељно проводила. Партија се, у првом реду, борила против шовинистичких и секташких ставова код појединих чланова Партије, превасходно код партијских руководиоца, а свим средствима настојала је привући патриотски расположене људе у своје чланство, непрекидно истичући потребу за развијањем свијести код чланства и становништва о братству и јединству као правом путу у развоју југославенског друштва. Без обзира на многе потешкоће, напори Партије за »побољшањем националног састава партијског чланства« остваривали су се постепено, без великих осцилација кроз назначени период, о чему свједочи процентуално изражени пораст. Свјесно свих тешкоћа, руководство није одустајало од зацртане политике, али је није грубо и нереално проводило, него врло систематично, наравно тамо гдје су постојали повољни увјети за то, имајући у виду национални састав становништва у појединим босанскохерцеговачким регијама. У неким срединама партијска организација прилагођавала се околностима у којима је дјеловала, па чак и у смислу напуштања изразито строгих критерија које је једино уважавала за пријем у чланство.

9) А-ЦК СК БиХ, Фонд: ЦК КП БиХ, К-513/1950, Д-56, недатирано.

Било би интересантно табеларно презентирати национални састав искључених чланова Партије, чиме би се појаснила и претходна табела, али за такву врсту показатеља нема, засад, доступне грађе. Ово је нарочито значајно за период бројних искључења из Партије, нарочито за 1953. годину, када нагло опада укупан број чланова.

За разматрање и исказивање националне структуре партијског чланства неопходно је назначити и однос према националној структури становништва из којег се регрутује чланство, што је само један од могућих видова поређења. Када се компарирају подаци за партијско чланство у односу на становништво, одмах је потребно напоменути да би оптимално методолошко рјешење било у односу на одрасли дио становништва. У недостатку такве врсте показатеља, у овом раду поредиће се бројчани износи између партијског чланства и укупног становништва, што је више у смислу постављања неких методолошких модела у истраживањима овакве врсте, него у функцији доношења неких чвршћих закључака. Сложеније поредбене захвате могуће је правити тек од пописа из 1971. године. За интервал назначен у овом раду, упоредба је направљена за 1948. годину, у смислу покушаја успостављања приближних односа, јер су узимане величине за укупан број становништва. Ова напомена је итекако важна, јер према попису из 1948. године, од укупног броја становника у БиХ (2,565.277), више од половине (1,383.428) се односи на популацију испод двадесет година старости (према попису за 1948. годину). Упоредбе за 1945. и 1953. годину, за које постоје званични пописи становништва, изостале су пошто недостају подаци такве врсте за партијско чланство. Покушај компарације презентираи је наредном табелом.

Табела 2.

Учешће партијског чланства у укупном босанскохерцеговачком становништву према критерију националне припадности, 15.03.1948. године:¹⁰⁾

Национална припадност	Парт. чланство по нац. припад.	Станов. у БиХ по нац. припад.	Учешће парт.члан. у укупном б-х ст.
Срби	21.616	1,136.116	1,90%
Муслимани	8.320	788.384	1,06%
Хрвати	3.893	614.142	0,63%
Црногорци	252	4.004	8,39%
Македонци	48	675	7,11%
Словенци	134	4.338	3,09%
итд.			

/Разлика до укупног броја становника у Босни и Херцеговини односи се на остале националне припадности у становништву/.

10) СТАТИСТИЧКИ ГОДИШЊАК 1945-1953, Завод за статистику и евиденцију, Република Босна и Херцеговина, Сарајево, 1954, стр. 45; А-ЦК СК БиХ, Фонд: ПК КПЈ БиХ, К-222/1948, Д-2.072/48, д-15. IV 1948, евиденција се односи на март 1948. године.

Изнесене показатеље не треба апсолутизирати, нити сматрати одређујућим у оваквој врсти поређења, већ само констатирати да је могуће правити и ову врсту компарације у сагледавању кретања националног састава чланства КПЈ. Високо процентуално учешће партијског чланства код одређених нација (Црногорци, Македонци и Словенци) долази услјед малог броја становника тог националног одређења на тлу БиХ. Сасвим супротне показатеље добивамо за три најбројније нације у БиХ. Стога је овакве врсте поређења потребно правити, прије свега, да би се разјаснили начини различитих табеларних презентација.

Међутим, да би се донекле приближили међусобни односи, потребно је направити поређење учешћа поједних нација и у укупном становништву и у укупном чланству у БиХ.

Табела 3.

Учешће појединих нација у укупном становништву БиХ и у укупном чланству КПЈ у БиХ, 15.03.1948. године:

Национална припадност	Учешће у укупном становништву БиХ (2,565.277)	Учешће у укупном парт. члан. у БиХ (34.535)
Срби	44,29%	62,60%
Муслимани	30,73%	24,09%
Хрвати	23,94%	11,27%
Словенци	0,17%	0,39%
Црногорци	0,12%	0,73%
Македонци	0,03%	0,14%
итд.		

Када се за индекс подударности узме број 100, као заједнички показатељ корекције између националне структуре КПЈ у БиХ и националне структуре становништва, тада се може боље разумјети горња табела. Од ступања изнад и испод индекса 100 значило би да припадници одређених нација судјелују у структури чланства изнад, односно испод разине учешћа тих нација понаособ у структури укупног становништва БиХ. Уз ове табеле је потребно напоменути да су дате као нека могућа методолошка рјешења, јер је за сагледавање процеса потребно узети, најмање, период између два пописа, и то за одрасли дио становништва. Уважавајући евентуалне процентуалне непрецизности и поређење с одраслим дијелом становништва, евидентно је било настојање партијског руководства да из релативно бројног становништва убрза процес примања нових чланова из дефицитарних националних скупина, у складу с партијским задатком »побољшања националног састава чланства«. Таква национална политика КПЈ није била пуки формализам у задовољавању нумерички изражене равноправности, него питање које иницира много сложенију проблематику, од равноправног учешћа свих нација у одлучи-

вању до учешћа свих на реализацији постављених задатака. Без обзира на различито процентуално учешће, прије свега, потребно је нагласити присутност свих нација које живе на босанскохерцеговачком простору. Гибања националног састава партијског чланства много су комплекснија од понуђених, али и од других могућих табеларних пресликавања. Много би занимљивије било истраживати мотивацију за улазак или напуштање чланства код различитих националних припадности или средина, о чему би, вјероватно, аикетни листови могли пружити много материјала за апсолвирање ове проблематике.

Партијска организација настојала је кроз сву своју активност укључити што већи број чланова различитих националних припадности. Тако се код идејно-политичког уздизања кадрова, које је егзистирало од читалачких група до партијских школа, настојала постићи равномјерна заступљеност слушаца из свих нација. Процес је немогуће континуирано пратити, али постоје неки појединачни документи који рјечито говоре о проблемима овакве врсте. С обзиром на партијско чланство, односно његов национални састав, потпуно се уклапа и добро разумије наредни извод из документа за 1949. годину, у којем се каже: »Кроз пет генерација ниже партиске школе при Централном комитету досада је прошло 275 слушаца, од тога: Срба 188, Хрвата 27, Муслимаица 60, што говори о неправилном курсу уздизања кадра. Број Хрвата је врло мали иако се нарочито у хрватским срезовима о овоме питању требало и могло прићи озбиљније...«¹¹⁾. Партијско руководство, веома критично према властитом раду, овакве врсте показатеља је, у првом реду, користило за конкретне акције које су водиле поправљању постојећег стања. Тако су врло често упућиване инструкторске групе које су и о овом питању имале конкретна задужења. Наравно, и ова активност била је директно у функцији остваривања сталног партијског задатка на »поправљању националног састава партијског чланства«.

Из разноврсног писаног материјала уочљива је и политика националне равноправности коју је КПЈ настојала проводити код бирања руководства. Међутим, и у овом случају процес је немогуће континуирано пратити због недостатка релевантне архивске грађе, те једино преостаје да се дају неки најилустративнији примјери, као нпр. овај из децембра 1951.¹²⁾

11) А-ЦК СКЈ, Ф-II БиХ К-21/47. Извјештај о раду Управе за кадрове ЦК КП БиХ за 1949, 22+3 листа.

12) А-ЦК СК БиХ, Фонд: ЦК КП БиХ, К-45/1951, Д-66, д-10. 01. 1952.

Национални састав	секретари основних организац.		Чланови бироа осн. организац.		Чланови среских, градских и реонских комитета КПЈ у БиХ.	
Срби	4.516	81,05%	2.706	79,82%	1.475	82,49%
Хрвати	795	14,27%	490	14,45%	265	14,82%
Словенци	30	0,54%	20	0,60%	8	0,45%
Македонци	3	0,05%	2	0,06%	-	-
Црногорци	66	1,19%	54	1,59%	10	0,56%
Албанци	1	0,02%	1	0,03%	-	-
Мађари	-	-	1	0,03%	-	-
Остали	161	2,88%	116	3,42%	30	1,68%
Укупно:	5.572		3.390		1.788	

Приказани табеларни преглед, директно преузет из архивског материјала, у првом реду указује на многонационални састав руководства од нивоа секретара основних организација до градских и рејонских комитета. С обзиром на националну структуру партијског чланства, не изненађује висок проценат руководиоца из редова српске нације, мада се из овог појединачног документа не могу изводити неки чвршћи закључци, јер немају везу с претходним, ни с каснијим периодом. Национална равноправност чланства не би значила потпуну равноправност када се то не би захтијевало и на разини за руководства. Стога, ово може бити посебна тема за истраживање, свакако, за једно дуље вријеме сагледавања процеса. У сваком случају, наведени табеларни преглед не може послужити као социолошки узорак у закључивању за цио период, али може послужити за отварање неких проблема и изнаке могућих методолошких рјешења за истраживање. За цјеловиту анализу потребно би било анализирати најкарактеристичније основне организације према националиом саставу, као базу из које су бирани секретари основних организација, чланови бироа, затим даље, према организационој схеми. Разним извјештајима који третирају проблематику организационог развоја у току припремних периода за изборе, у ово вријеме, најчешће се траже квалитети попут идејно-политичке зрелости, стручности, поштења, другарства и слично, а мање се инсистирало на националној припадности кандидата.

За национални састав највишег партијског руководства у Босни и Херцеговини постоје подаци за март 1947. године, када су од 9 чланова ПК КПЈ за БиХ четворица били Срби, један Хрват и четири Муслимана¹³⁾, у којем саставу су остали до Оснивачког конгреса КП БиХ, на којем је изабран Централни комитет КП БиХ, највише партијско тијело са

13) А-ЦК СК БиХ, Фонд: ПК КПЈ БиХ, К-144/1947, Д-11.348/47, д-9. VI 1947.

48 чланова, а према националиом саставу Срби су чинили 68,75%, Муслимани 20,83%, Хрвати 8,33% и Јевреји 2,09%,¹⁴⁾ што је одговарало националној структури делегата Оснивачког конгреса КП БиХ¹⁵⁾ а ови опет националној структури партијске базе коју су делегати представљали. Мада се процентуална учешћа појединих нација међусобно знатно разликују, ипак се не може заобићи чињеница да је Партија, у ланцу од чланства до руководства на разним хијерархијским разинама, поклањала изузетну пажњу националној равноправности свих народа и народности које се живјеле на босанскохерцеговачком простору.

* * *

Сами нумерички показатељи потврђују уводну тезу да је истраживање овакве врсте, засновано на архивској грађи, суочено с многим проблемима, те да је његов крајњи домет у структурној анализи реконструкција бројног стања, назнака неких могућих методолошких рјешења и наговјештаји неких ближих коментара и објашњења. Резултати истраживања имају потпуну подлогу на оригиналној архивској грађи, али и носе многе недостатке који су у непосредној вези с базним подацима које су прикупљале основне организације КПЈ. Многе празнине и нејасноће биће отклоњене када се отворе остала документа за јавност, истраживачима.

Наравно, проблематика националног састава чланства КПЈ не може се свести на захтјев за адекватним утемељењем партијске организације у једну средину према националним обиљежјима, изолирану од контекста повјесних догађања, али и од програмских задатака комуниста који су много шири од средине у којој дјелују. Неравномјерно учешће појединих нација у послеријатном партијском чланству потребно је темељити на истраживањима која се односе на различите ступњеве масовности одласка у редове народноослободилачке војске, из којих се у току рата регрутовало чланство.

Изнесени показатељи указују на присуство свих нација и народности у партијским редовима, затим на процес постепеног остваривања партијске политике на »поправљању националног састава партијског чланства« и на многе проблеме на које је Партија наилазила у својим настојањима. Проблематика је насловом периодизацијски одређена за интервал 1945-1953, мада у раду није одговорено на карактеристике крајње периодизацијске године, усљед недостатка показатеља за компаративну анализу. Година 1953. означава радикалан заокрет у укупном броју чланова КПЈ, затим у профилирању структуре партијског чланства, па стога би било занимљиво допунити и ово истраживање када се наиђе на ре-

14) А-ЦК СК БиХ, Фонд: ЦК КП БиХ, К-292/1948, Оснивачки конгрес Комунистичке партије Босне и Херцеговине, Стенографске биљешке, 5. XI 1948.

15) Исто.

левантне податке. Стога је и ово истраживање само карика у ланцу потребних истраживања о укупном повијесном развоју послеријатног југославенског друштва изграђиваног, прије свега, на равноправним односима свих народа и народности који живе у Југославији.

Vera Kac

BASIC CHARACTERISTICS OF THE NATIONAL COMPOSITION OF THE CPY/LCY MEMBERSHIP IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1945 - 1953 (Summary)

During the first decade after the World War II, the Communist Party of Yugoslavia's (CPY) membership in Bosnia and Herzegovina consists of all the nations and nationalities in its ranks, from the basic organizations to the top leadership. The Party's efforts were to carry out the idea of the total national equality and the adequate national representation of certain nations in relation to the population. Although the period is rather short for an elaboration of the composition's factors, the membership from all the nations increased without the larger amounts of positive or negative oscillations, which could be seen as a positive tendency.

ПРИКАЗИ И ОСВРТИ – REVIEWS

ИЛИРИ И АЛБАНЦИ *LES ILLYRIENS ET LES ALBANAIS*. Српска академија наука и уметности. Научни скупови XXXIX/10. 375 стр.

У редакцији академика Милутина Гарашанина Српска академија наука и уметности је у серији Научни скупови објавила зборник од пет реферата који третирају тематику односа Илира и Албанаца.

Након Уводне речи уредника и Уводне речи академика Антонија Исаковића, слиједи расправа Милутина Гарашанина под насловом »Настанак и порекло Илира«. Изложивши на почетку расправе свој став о појму народ, аутор започиње третирање ове проблематике од енеолитског времена, односно са четинском културом која се распрострала на широким приморским просторима од Цетине до средње Албаније. Краткотрајност станишта и гробне хумке са сахранама згрченаци у каменим цистама и специфичним каменим вијенцем на периферији, означио је као основно обиљежје ове групе. Настанак енеолитског супстарта средње и јужне Албаније и Пелагоније налази у помјерању носилаца Селца групе из Олтеније ка средњем Балкану, Поморављу и Косову.

У другом поглављу аутор обрађује протоилирску и праилирску фазу, односно брончано и жељезно доба I (прелазни период). Прихватајући у потпуности теорију Алојза Бенца о етногенези Илира (изнијету на Симпозијуму о територијалиом и хронолошком разграичењу Илира у праисторијском добу 1964, и модификовану у Balcanici 1977. г.), констатује да се у развијеном брончаном добу, након бурних пертурбација претходних раздобља, стабилизирају и диференцирају разне културне групе а касније формирају велике палеобалканске етничке групације. Аутор у формирању ових група такође види и степске компоненте изражене у готово потпуном недостатку знатнијих утврђених насеља градинског типа и насеља уопће, те доминацији сахрана под тумулима. Аутор затим ана-

лизира металне предмете из јужне Албаније и веже их директно за микенски свијет, а потом обрађује гласиначку културну групу из периода 1400. до 700. године и западносрпску варијанту ватинске групе. Аутор наглашава да већ у овом периоду долази до јасног одвајања и ближег међусобног повезивања јаподске, либурнске и средњобосанске групе у односу на јужноприморску групу и групе Албаније, Гласинца и западносрпске варијанте ватинске групе, које везује за илирске етничке групације. Подручје које обухвата јужни дно Паноије, средишњи Балкан са сливовима Мораве и Вардара, те сјевероистични Балкан одваја у један посебан велики балканско-доњоподунавски културни комплекс, у којем се јавља низ издиференцираних и уско повезаних културних група. У трећем дијелу расправе Милутин Гарашанин обрађује илирски период, односно период развијеног жељезног доба. Одмах на почетку овог дијела указује на културне групе са подручја сливова Мораве и Вардара и њихово укључивање у балканско-доњоподунавски комплекс. Културне групе са подручја јужне Албаније до средњег тока Дрине, југоисточне Босне и западне Србије и од Бијелог Дрима до Неретве веже за засебни културни комплекс, те истиче оштрије одвајање ових група од јаподске, средњобосанске и либурнске. За културни комплекс, којег оквирно одређује као илирски, наглашава значајну културну интеграцију на највећем дијелу овог простора. Назива га изричито гласиначким, али такође подвлачи и издвајање појединих регионалних група, посебно група Мати и Кукс-Дрилон у Албанији. Појаву кнежевских гробница из Платовића, Атенице и Мраморца види као »одраз одређених друштвених односа и јачања племенске аристократије, које се крајем VI и у V веку појављује као општи феномен у европској праисторији од кнежевских хумки у Тракији до налаза на западном Медитерану, кнежевских хумки у халштатском кругу и резиденције у Хојнебургу (*Heuneburg*) у Виртембергу.«

Подручје сјеверне Албаније, на основу претежног скелетног сахрањивања у каменим конструкцијама у згрченом положају, масивних огрлица са заврнутим крајевима, фибула у облику беотског штита, фалера са гравираним орнаментима и сјекира са бочним крилцима и колутним дугметима, повезује са Аутаријатима. Унутар гласиначког подручја издвојено је локалне групе (мање племенске заједнице) међусобно повезане основним заједничким облицима духовне и материјалне културе.

Подручје јужно од ријеке *Shkumbin* у Албанији аутор је изричито приписао Илирима, а некорополе типа Гостиљ са подручја Скадарског језера из другог и почетка првог вијека старе ере приписује Лабеатима. За средњобалканско подручје, са сливовима Мораве и Вардара и Косовом, истиче непрекинути континуитет културног развитка од прелазног периода до краја жељезног доба. Ово пак подручје не везује за процес формирања Илира већ за дакомезијску или сјеверотрачку групацију.

На крају исцрпне анализе цјелокупне доступне археолошке грађе са ових простора аутор изводи закључке у девет точка, у којима констатује да се постанак Илира уско везује за формирање индоевропског суп-

страта на западном Балкану. Цетинску групу повезује са вучедолским културним комплексом Паноније и Алпа, а јужну Албанију и залеђе цетинске групе са подунавско-балканским комплексом. Процес издвајања Илира ставио је у протоилирску фазу Алојза Бенца, али је истакао и значај помјерања и дезинтеграције старих групација, те нових интеграција и асимилација у прелазном периоду. Матично подручје формирања Илира ставио је у централну Албанију и средње Подриње и простор од Белог Дрима до Неретве и Цетине. Централнобалкански регион бронзаног доба и прелазног периода повезао је са прото – и предакомезијским и прото – и прасјевернотрачким културним комплексом. Завршетак етногенезе Илира ставио је у развијено жељено доба (иза 700. године) када се у писаним изворима почињу јављати палеобалканске етничке популације (Илири, Трачани, Дачани, Гети), те племенске групације Аутаријата, Ардијеја, Дарданаца и др. Издвајање јаподске и либурнске групе ставио је у прелазни период. Непрекинути културни континуитет видио је и на средњем Балкану, односно у сливовима Мораве и Вардара, све до Демир Капије. Аутор је Трибалима приписао подручје слива Велике Мораве, а јужну Србију, Косово и сјеверну Македонију Дарданцима и Пеонцима.

Фанула Папазоглу насловила је своју расправу »Илирска и Дарданска краљевина. Порекло и развој, структура, хеленизација и романизација«. У првом дијелу анализира односе између Илира и Македоније, почевши са Филипом II. Границу између Филипове Македоније и илирског свијета ставила је на линију која пролази између Хераклеје и Лихнидоса укључујући трајно у области Преспе и један дио илирске територије. Анализиравши предфилиповски период Македоније и њени односи према тадашњим сусједним племенима, античке изворе о Илирима, те односи илирског свијета према Фаросу и Исси закључила је: »Сматрам да је морало постојати племе које се звало Илир и да је то племе, истакавши се над осталим блиским и сродним племенима, створило илирску краљевину и наметнуло своје име целој заједници.«

У другом дијелу расправе третира новоилирску политичку творевину. Окарактеризиравши њене границе несталним констатује да је она права државна формација, а не племенски савез, у којој су значајну улогу играли градови и оптицај иовца. У политичкој хијерархији илирске државне творевине, највећи значај дала је краљу и његовим најближим рођацима, а затим краљевим »пријатељима« и Грцима. Принцепсима даје другоразредни карактер и истиче да у тај слој нису спадале само племенске старјешине него и други истакнути људи, високи функционери, мали династи и опћински прваци.

Дарданији, у односу на новоилирску краљевину, даје много мањи значај. И за ову политичку творевину подвлачи друштвено раслојавање и допушта могућност извоза робља из Дарданије у македонске урбане центре, али категорички одбија могућност постојања било каквог урбаног центра у Дарданији. Ауторица такође отклања могућност било как-

вог дарданског ковања новца, што је у супротности са ставовима Петра Поповића који допушта могућност имитације македонских монета од стране Дарданаца.

У трећем дијелу расправе ауторица анализира стање у овим државама у вријеме римске власти. Границу између њих ставила је приближно на данашњу југославенско-албанску границу, а према Македонији на Шар-планину.

Врло критички се изјаснивши о публикавању епиграфске грађе са Косова и из Албаније, категорички одбацује Катичићеву тезу о јединственој антропономији од ушћа Цетине до границе Епира и Дарданије. Процес романизације на дарданским просторима ставља у знатно каснији период у односу на илirsке просторе, док данашњу Метохију истиче као најмање романизирано подручје. Највећи проценат одржања аутохтоног становништва свјесног своје власти самосвијести и властитих божанстава ставља управо у ове дарданске просторе. На крају расправе износи закључак да постоји могућност преживљавања дијела овог становништва и његовог уласка у средњи вијек под новим именом Албаица.

Расправа Владислава Поповића »Албанија у касној антици« заузима централно мјесто у зборнику а базирана је на публикованој археолошкој и повијесној грађи са подручја Албаније. На почетку аутор износи земљописне одлике албанских подручја, а потом анализира касноантичку топографију на албанским просторима на основу дјела *Notitia Dignitatum orientis*, Хијерокловог *Skynekdemosa*, те Прокопијевог *De aedificiis*.

Аутор је највећу концентрацију преурбаних и илirских насеља ставио на подручје јужно од ријеке *Shkumbin*, док је за илirске градове у унутрашњости нагласио губитак првотног политичког, економског и стратешког карактера у првом и другом вијеку нове ере.

Анализиравши јужнојадранске просторе уочи славенских инвазија, њихово становништво је окарактеризирао као кршћанско и нагласио непостојање било каквог директног доказа о очуваности илirског језика на овим просторима.

Главни дио расправе односи се на Комани-Кроја културу, коју су албански научници окарактеризирали као изричито антички илirски изданак на почетку средњег вијека. Аутор ју одмах на почетку дефинира као изричито урбану, постантичку, ретардирану римско-бизантску и превасходно кршћанску, а њено распрострањавање ставља далеко шире у односу на подручје којим су доминирали средњовјековни Арбанаси. Истиче да се она не може везати ни за једну одређену етничку групу, а поготово не за протоалбанску или албанску. Почетак ове културе ставља у посљедњу деценију шестог вијека, одмах последије великих славенских провала, врхунац у седми вијек, а трајање до почетка деветог вијека, односно до оснивања Драчке теме 813. године. За носиоце ове културе

сматра једну романизирану или прото-романску популацију, о чијем присуству свједоче и релативно чести топоними латинског поријекла на широком албанским и црногорским просторима. Арбанасе дефинира као етничку групу која говори један властити индоевропски језик са властитим рјечником, морфологијом и фонетским законима. Индикативна је ауторова констатација о успостављању контаката између Арбанаса и Славена на унутрашњим шумским предјелима Албаније, изнад 600 и 900 метара, до које је дошао на основи елемената славенског вокабулара у албанском језику. Комани Кроја култура је, за аутора, непосредни продужетак остатака романизованог становништва које је у касном Царству напустило отворена насеља и склонило се на боље заштићена мјеста, а којем су се у седмом вијеку придружиле избјеглице и из Дарданије и Далмације.

Божидар Ферјанчић у расправи »Албанци у византијским изворима« приказо је повијест Арбанаса од првог јављања у бизантским изворима. Први њихов помен аутор је нашао код бизантског повјесничара Михајла Аталита из једанаестог вијека, а односи се на побуну против Царства у којој су учествовали и »Албани«. Свједочанство Ане Комнене са краја једанаестог и почетка дванаестог вијека, односи се на бизантског управитеља Драча Комискарта који потјече из Арбанона, те на податак о узнемиравању *Roberta Guiskarda* од стране Арбанита, и на податак о запречавању пролаза норманима кроз клисуре Арбанона и прелазак неких пограничних градића на норманску страну. На основу ових података, границе Арбанона у једанаестом и дванаестом вијеку, аутор одваја од граница Драчке теме и средњовјековни Арбанон ставља дубље у унутрашњост, на подручје од Дебра према западу до тврђаве Пертела, и од ријеке Мати до ријеке у *Албанији*.

Акти Синода Охридске архиепископије из 1216. године Арбанон спомињу у контексту женидбе севаста Григорија Камонаса.

Аутор констатује оправданост претпоставке да је крајем дванаестог и у првим деценијама тринаестог вијека у унутрашњости Албаније владао арбанашки племићки род (архонт Прогон са синовима Деметријем и Ђином) са сједиштем у Кроји.

Из средине тринаестог вијека податке о Арбанону дао је ницејски повјесничар Георгије Акрополит. На основу тих података аутор констатује да се област Арбанона у овом времену није битно промијенила у односу на крај једанаестог и почетак дванаестог вијека.

Као посебан значајан извор о Илирима, који се идентифицирају са Албанцима, наводи Георгија Пахимера, који свједочи о њиховој акцији у разрушеном Драчу, послје разорног земљотреса из 1267. године, и њиховом спуштању у његову околицу.

За четрнаести вијек доноси податке цара повјесничара Ивана Кантакузена, о покорности и служби албанских номада, насељених око Девола, Колоње и Охрида, те његово свједочанство о походу цара Андроника

III Палеолога против Арбанаса 1338. године са пјешадијом унајмљеном од господара Смирне, селџучког емира Унура. На основу ових података аутор је закључио да Арбанаси обитавају у планинским дијеловима Арбанона и да им номадски начин живота није дозволио трајније задржавање у низинима и градовима. Наводећи свједочанство Лаоника Халкондила из петнаестог вијека о продору Арбанаса у Акарнанију, констатује почетак процеса дијаспоре овог народа према брдима и равницама средње Грчке. Ратнички карактер арбанашких племена Мазарекија и Малакасија посвједочио је подацима из Јањинске кронике (из друге половине четрнаестог вијека). Податке о арбанашкој дијаспори у Тесалији, Акарнанији, Аркадији и Аголиди нашао је у спису Теодора Кантакузена Спандониса о поријеклу Турака (из друге половине петнаестог вијека).

Сумирајући податке из бизантских извора, аутор је врло увјерљиво дошао до закључка да се до краја тринаестог вијека подручје Арбанона простирало у брдовитим дијеловима средишње Албаније, западно од Охрида и Дебра до залеђа Драча, те од ријеке Мати на сјеверу до ријеке *Shkumbin* на југу и горњег тока ријеке Девол на Југоистоку. Вријеме интензивне арбанашке дијаспоре аутор је ставио у период од краја тринаестог и почетка четрнаестог вијека до средине петнаестог и то ка обали Јадрана и Јонског мора, а оида у правцу Тесалије, Епира, Етолије и Пелопонеза.

Сима Ђирковић је рефератом »Албанци у огледалу јужнославенских извора« заокружио овај тематски слијед. Одмах на почетку истиче да сусрет између Албанаца и Славена није био догађај, него процес који је дуго трајао, јер није суочио појединце, него бројне групе и то у вријеме кад је писана ријеч имала трећеразредни карактер.

Анализиравши политичку ситуацију на нашим просторима у вријеме доласка Славена, упознаје нас и са ситуацијом у западној Европи. Потом прелази на анализу славенских извора, за које констатује да се јављају тек у периоду кад је култура сазрела до те мјере да су писменост и књижевност изашли из уских оквира култа и литургије и стављени у службу управе и политике. У Житију Стефана Немање нашао је први помен Арбанаса и то под именом Рабан, Арбанум и Арбанон на подручју Пилота, који се налазио између источне половине Скадарског језера и Коритника. Аутор се пита није ли то нека прастара граница на којој се од почетка сретао славенски и албански свијет. Анализирајући податке из Љетописа Попа Дукљанина и податке из повеље Ивана Асена II издате Дубровчанима 1230. године, Арбанон тринаестог вијека ставља такође на подручје Пилота.

Значајне чињенице о Арбанасима пронашао је у Дубровачком архиву, а односе се на арбанашке католичке клерике.

Из повеља српских владара издатих манастиру св. Николе у Врањини на Скадарском језеру из тринаестог и четрнаестог вијека, налази податке о Арбанасима као угрожаватељима овог манастира. У по-

вељи цара Душана манастиру св. Архангела код Призрена нашао је помен о Арбанасима у унутрашњости Српског царства, односно о девет арбанашких катуна додијељених овом манастиру. Подвукавши значај арбанашког елемента у новобрдском рударству за миграцију на Косово, нагласио је и арбанашко поријекло Балшића, те значај кориштења српског језика и писма код арбанашких великаша четрнаестог и петнаестог вијека.

Најзначајније податке за ову тему аутор је нашао у спису »О Ђерђу Кастриоту кога Турци на своме језику називају Скендер бег тј. Александар Велики« од улцињског бискупа Мартина Сегона из петнаестог вијека. На крају расправе аутор је закључио да су Арбанаси дванаестог и почетка тринаестог вијека везани за сасвим одређену територију, а затим наставља да »јужнословенски извори показују, такође, оно што се налази у византијским и другим средњовековним текстовима, наиме да се Албанци већ у средњем веку шире из своје матичне области, неплодне и недовољне да прехрани вишак становништва«. Закључак сасвим опречан ставовима албанских научника изијетим у зборнику *The Albanians and their Territories* изашлог у Тирани 1985.

Анте Шкегро

LA PRESENZA EBRAICA IN PUGLIA, FONTI DOCUMENTARIE E BIBLIOGRAFICHE *Archivio di stato di Bari, Bari 1981, 188 strana*

Publikacija posvećena jevrejskom prisustvu u Apuliji izdata je povodom održavanja naučnog skupa u Bariju, a u okviru zvanične italijansko-izraelske saradnje. Državni arhiv iz Barija, organizator skupa i izdavač publikacije o kojoj je riječ, istom prilikom je priredio i izložbu relevantnih dokumenata, originala i fotokopija, fragmenata hebrejskih zapisa, javnih i privatnih akata. Među tim aktima naročito se ističe niz notarskih akata koji se odnose na čitavu Apuliju i koji »svjedoče o teškom trenutku mjesnog jevrejskog života«. Nakon ovog »predstavljanja« publikacije (*»Presentazione«*), grupa njenih saradnika dala je kratki uvod.

Međunarodni skup *»Italia Judaica«* održan je u maju 1981. godine u Bariju. Učesnici skupa su nekoliko dana analizirali razne probleme istorijske, umjetničke i literarne prirode izazvane jevrejskim prisustvom u Italiji. U tom smislu i publikacija *»La presenza ebraica in Puglia«* treba da pruži prilog poznavanja prošlosti apulijских Јевреја u vremenu od sredine 15. do sredine 16. stoljeća.

Istorijska podloga pitanja vezanog за Јевреје u Apuliji je poznata. Izgon iz Napuljskog kraljevstva, potvrđen zvaničnim aktima vlade, surov je obračun

sa ovom etničkom i vjerskom grupacijom, koji je imao, kako će se kasnije uvidjeti, dalekosežne posljedice. Promjene na prijestolju nisu sobom donosile ništa novo ni dobro. »*Terra di Bari*« je bila, poput drugih oblasti, na udaru državnopolitičkih odluka, pa su dokumenti objavljeni u ovoj publikaciji svojevrsna ilustracija vremena iz kog potiču.

Prvi dio publikacije – Dokumentarni izvori (»*Fonti documentarie*«) sa podnaslovom Notarski akti (»*Atti notarili*«) – čini uži izbor integralno transkribovanih akata koji se odnose na privredne, istorijske i institucionalne prilike Barija, Bitonta, Barlete i Molfete. Obuhvataju period od 10. septembra 1436, do 16. avgusta 1541. godine, ima ih ukupno pedeset i uz svaki akt objavljen je i njegov regist i arhivska signatura. Pažnju privlače naročito brojna svjedočanstva o trgovini robljem, srebrom, sapunom, maslinovim uljem i nekretninama. Poslovi su sklapani sa Jevrejima ili sa hrišćanima u jednom istom mjestu. Zanimljiv je i podatak da su još tada Jevreji nekih gradova (Bitonta, na primjer) bili obavezni da nose posebne oznake na odjeći, od čega su, ponekad, oslobođani odlukom gradskih vlasti.

U drugom dijelu publikacije – Dokumentarni izvori (»*Fonti documentarie*«) sa podnaslovom Regesti notarskih akata bareske opštine od 1540. do 1541. (»*Atti notarili registati piazza di Bari, aa 1540-1541*«) – objavljeni su registi svih 411 akata sa signaturama bareskih notara iz pomenutog dvogodišta. U doba konačnog protjerivanja Jevreja iz Napuljskog kraljevstva u prilici smo da se podrobnije upoznamo sa tamošnjom jevrejskom opštinom. U aktima su naglašeni problemi vezani za ostvarivanje porodičnog prava i ekonomiku. Nailazimo na dosta dokaza o postojanju i djelovanju mješovitih jevrejsko-hrišćanskih trgovačkih i finansijskih društava. Da nada u privremenost zvaničnih odluka i povratak u Kraljevstvo nije samo naša pretpostavka govori masovna prodaja jevrejskih kuća na vrijeme od tri godine. Sve to ide u prilog mišljenju da je u periodu jačanja feudalizma život u najbrojnim središtima bareske oblasti nastavio svoj razvoj zahvaljujući, između ostalog, i jevrejskoj aktivnosti.

Bibliografski dodatak (»*Appendice bibliografica*«) sadrži popis djela koja se odnose na italijanske Jevreje. Djela su klasirana u sljedeće tri grupe: 1. Jevrejski izvori (»*Fonti ebraiche*«), 2. Djela opšteg karaktera (»*Opere di carattere generale*«) i 3. Djela posebnog karaktera (»*Opere di carattere specifico*«). Popis se zasniva na svjetskoj štamparskoj produkciji 1844-1980. godine.

Publikaciju »*La presenza ebraica in Puglia*« završava Imenski indeks (»*Indice onomastico*«), za kojim slijedi spisak saradnika na izradi ovog korisnog i zanimljivog priručnika.

Mr Vojka Besarović – Džinić

О ТОБОЖЊОЈ »АРХИЕПИСКОПИЈИ ОСТРО БРДО«

Радмила Тричковић је из једног врло интересантног турског споменика, писаног средином XVII стољећа, објавила дио који се тиче Пећке патријаршије. Споменик носи име *Rumili ve Anadolu'da Mitropolitlik ve Piskoposlukl* (Митрополије и пископије у Румелији и Анадолу). То је дефтер у који су заведене дажбине које су дале цркве у Турској Царевини царској благајни средином XVII вијека, у раздобљу од 1640. до 1655. године. Чува се у Архиву предсједништва владе у Цариграду.

Објављујући дио из тог дефтера који се односи на Пећку патријаршију¹⁾, Р. Тричковић се није задовољила да материјал само објави и снабдије коментарима који су употребни за публикацију, већ је материјал објавила у оквиру расправе под насловом *Српска црква средином XVII века* (Глас САНУ СССХХ, од. ист. наука књ. 2, Београд 1980, 61-164). Расправљајући о многим проблемима историје српске цркве у XVII вијеку, залазила је, ослањајући се на податке из наведеног пописа, и у проблеме историје српске цркве под турском влашћу у ранијим раздобљима, па чак додирујући нека питања из времена успоставе турске власти у српским земљама.

У овом раду биће управо ријеч о једном покушају Р. Тричковић да из уписа тобожње »архиепископије нахије Остро Брдо у кадилуку Петруш«, изведе далекосежне закључке о положају српске цркве под турском влашћу послје пада Смедерева (1459) до обнављања Пећке патријаршије (1557). Поводом тога рада Р. Тричковић написао сам критички осврт под насловом *Титула »пископос« у попису митрополија и епископија Пећке патријаршије из средине XVII века и питање постојања самосталне српске цркве пре 1557. године* (Годишњак Друштва историчара Војводине, Нови Сад 1982, 179-194). У том осврту сам истакао велики значај споменика који је Р. Тричковић објавила и указао на допринос који је дала својим коментарима. Али се нисам могао сложити са свим њеним тврдњама. Нарочито сам се критички односио – као што се то из наслова види – према њеном тумачењу титуле »пископос«.

Р. Тричковић полази од чињенице да су у попису који објављује све епархије Пећке патријаршије уписане као »митрополие« (*metropolitî*), а само четири као »пископије« (*piskopos*). У тумачењу је пошла од тога да назив »пископос« у овом попису значи *патријархов егзарх*, али мисли, баш зато што ријеч о патријарховом егзарху, да титулу »пископос« треба схватити као већу част у хијерархији српске цркве од митрополита. Та титула, по мишљењу Р. Тричковић, значи архиепископ, примас.

Из тврдње да титула »пископос« у овом попису епархија српске цркве значи патријархов егзарх стоји интерпретација на здравим нога-

1. У тај објављени дио су уведене годишње дажбине (кесим) које су давали патријарси Пајсије и Гаврило и дажбине (пешкеш) које су давали епископи српске цркве царској благајни приликом издавања берата у раздобљу 1640. до 1655. године.

ма. То можемо рећи већ на основу онога што је Р. Тричковић навела као доказе и индиције за три »пископије« уписане у тај попис.

»Пископија невјерника Цркве духовника Латина у санџаку Босанском, Кљншком, Херцеговачком и њених области« (стр. 78 у рукопису) је по том турском попису убележена као упражњена, будући да је умро монах Исаија који уписан као »пископос«, па је 1655. године постао његов наследињк Лонгин. Исаија је босански митрополит који се спомиње у записима 1627. и 1635. године. Умјесто досјеђања о »архиепископији«, што чини Р. Тричковић, треба једноставно протумачити да је босански митрополит Исаија био патријархов егзарх, односно »пископос цркве латинских духовника« у Босанском, Кљншком и Херцеговачком санџаку. Томе треба додати да постоји раније изричито свједочанство да је пред шеријатским судом у Сарајеву 1569. године *патријархов егзарх* Јовасил тражио дажбине од католика.²⁾

Изгледа такође јасно да је »пископија невјерника кадилука Самоков, Разлог и Ихтиман и њене области« (стр. 75 у рукопису) уписана у том дефтеру самоковском митрополиту, чија је епархија посебно уписана. Ту ће свакако самоковски архијереј бити патријархов егзарх у прикупљању дажбина од католичких цркава у бившим и тадашњим саским, рударским мјестима.

Положај епархије са сједиштем у манастиру на Цетињу која је уведена у овај дефтер као »пископија« (стр. 84 рукописа) захтијева посебну пажњу. У то вријеме је тадашња Црна Гора била етнархија под турском врховиом влашћу, а на челу етнархије био је цетињски владика. Његова црквена јурисдикција се простирала ван »кадилука Кара Даг«, па чак и на крајеве који нису били под турском влашћу. Не бих се овдје упуштао у широко расправљање у односу између српског патријарха и црногорског владике у то вријеме. У расправи Р. Тричковић споменуто је с позивом на Милаша, да је цетињски владика био патријархов егзарх. Али због тога није оправдано оглашавати владике Мардарија и Висариона архиепископима. Постоје власторучни потписи у писмима тих владика и има савремених врло вјеродостојних свједочанстава о титулама тих владика. Уопште има поприличан број несумњивих историјских извора који јасно свједоче какве су биле титуле црногорских владика у XVII стољећу.

Дефтер о којем је ријеч не узима у обзир хијерархијску подјелу Пећке патријаршије на митрополије и епископије. Подјела у дефтеру на »митрополије« (*metropoliti*) и »пископије« (*piskoposi*) није заснована на тој структури. Уколико можемо процијенити, кад је ријеч о споменутом три »пископије«, све говори за то да се у дефтеру под називом »пископос« подразумева *патријархов егзарх*. И у свом ранијем критичком ос-

2. У Фојничким регестима које је објавио П. Матасовић има доста података из којих се види да су заступници српског патријарха тражили од католика дажбине на основу турских исправа. То су изјављивали и пред судом приликом спорова.

врту био сам склон да усвојим то тумачење Р. Тричковић, али нисам могао примити њено мишљење да та дужност у хијерархији српске цркве у XVII стољећу уједно значи вишу титулу од митрополита, титулу архиепископа, примаса.

Нисам могао да разумијем откуд она прави комбинације о архиепископији, кад сама доноси доказе да је босански митрополит Исаија који се у попису спомиње као покојни био патријархов егзарх код босанских фрањеваца прије своје смрти. Замјерио сам још што није употријебила сва релевантна свједочанства из *Фојничких регеста* и указао да међу њима постоји свједочанство да баш *егзарх* српског патријарха тражи дажбине од католика.

Ипак нисам тада без резерве примио тумачење да у попису о којем је ријеч титула »пископос« значи патријархов егзарх. И то баш због наводне »пископије ђаура нахије Остро Брдо у кадилуку Петруш« – како упис чита Р. Тричковић. Написао сам тада: »Не могу да замислим због чега би она била егзархат, а никаквих чак ни посредних сведочанстава нема који би на то указивали« (стр. 186). Сада, послније накнадних испитивања у стању сам да укажем на неке податке који нас могу упутити гдје да тражимо рјешење.

Иако та моја нова истраживања не одређују сасвим прецизно о каквој је »пископији« ријеч, толико је, ипак, одређују да отпада свака тврдња Радмиле Тричковић да је тобожња »архиепископија ђаура нахије Остро Брдо у кадилуку Петруш« преостатак оне архиепископије – патријаршије која је падом Смедерева (1459) као таква подвргнута Охридској архиепископији. Та наводна »архиепископија«, по мишљењу Р. Тричковић, је преостатак оне архиепископије – патријаршије, којој је на челу био патријарх Арсеније, према неким родословима, партијарх у чије су вријеме Турци »заузели српску земљу« и наметнули »велики датак на патријаршијску власт«. По мишљењу Р. Тричковић тада је та црква подвргнута јурисдикцији Охридске патријаршије, али са извјесном самосталношћу. Њен положај је тобоже Охридска архиепископија схватала као архиепископију-митрополију, а домаће српско свештенство као архиепископију-патријаршију. На тој основи – по тумачењу Р. Тричковић – дошло је до сукоба између смедеревске и охридске цркве 1527 – 1532. године.³⁾

3. Тај сукоб се још увијек назива »бчном смедеревског епископа Павла«. О том сукобу сам више пута расправљао и указао на основу анализе извора значај тог сукоба. Видјети нарочито моје расправе: *Однос између Охридске архиепископије и српске цркве од пада Смедерева (1459) до обнављања пећке патријаршије (1557)*, Радови Ак. наука и умј. БиХ XXXIII, Од друштвених наука књ. 13, Сарајево 1970 (стр. 185-209) и овдје цитирану расправу *Титула »пископос« у попису митрополија и епископија Пећке патријаршије из средине XVII вијека и питање постојања самосталне српске цркве пре 1557. године*, Годишњак Друштва историчара Војводине 1982, Нови Сад 1984 (стр. 179-194). Друга расправа представља у односу на прву у извјесном смислу исправку, односно допуну.

Међутим, Р. Тричковић не само да тај упис произвољно тумачи већ и погрешно чита и лоцира. Ја бих упис прочитао:

Piskoposí keferi-i nahiye-i Ostrovica der kazâ-i Petrus.

Кад је ријеч о имену »нахије« нисам потпуно сигуран у читању. Али колико могу из снимака да видим, читање Остро Брдо не долази никако у обзир. Најприје ће бити Островица, али допуштам да је могуће и нешто другачије читање. Прочитати нахија Остро Брдо, како чита упис Р. Тричковић, нема ни палеографског оправдања нити има упоришта у историјској или садашњој топономастици.

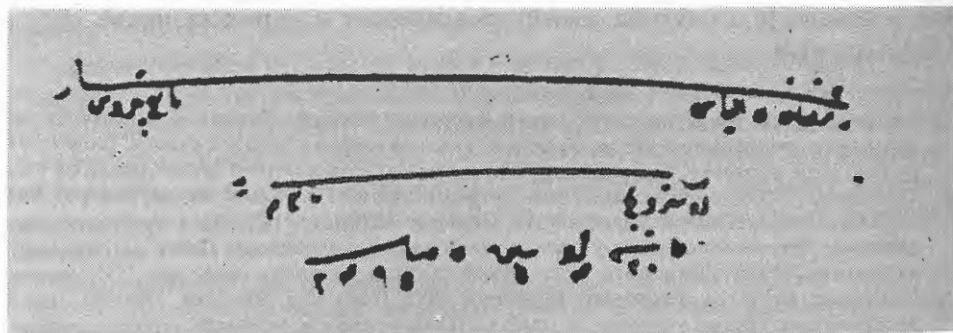
Прије свега кадилук Петрс (или Петруш) није у Смедеревском већ у Крушевачком саицаку. Спада у оне области Деспотовине које су пале 1454/5. године под турску власт. Тада је турски продор обухватио најизразитију рударску област Деспотовине. То је област гдје су била саска рударска, католичка насеља.

Указао бих да је у нашем средњем вијеку у долини Топлице позната католичка црква саских рудара која се назива *Острациа*, а да удовица кнеза Лазара 1395. године дарује манастиру св. Пантелејмона у Св. Гори трг Копоићи и »село Остракје«. К. Жиречек у своме дјелу *Handel strassen und Begwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters* спомиње ту цркву. У Историји српског народа (II том) спомиње се рудник *Остраћа*. То је добро знаи локалитет, сада *Остраци* на десној страни Ибра близу планине Суво Рудиште.

Не бих се усудио да повежем »нахију« о којој је ријеч са тим подацима, јер палеографски моменти, бар колико то ја видим, не дају основа за такав поступак.

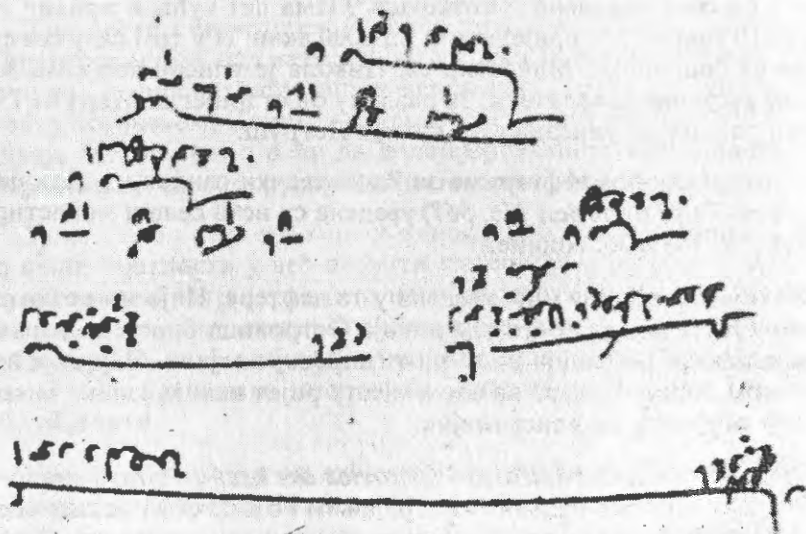
Али могу прекопати нама познате и приступачне дефтере за Крушевачки санцак да нађем упоришта за локализацију »пископије« о којој је ријеч.

У сумариом катастарском дефтеру за Крушевачки саицак из 1516. године (Архив предсједиштва владе у Цариграду, *Tapu-Tahrir defterleri No 55*) уписано је село Островице које припада нахији Петруш.

Не бих рекао да би то могло бити садашње село Островица на обали Видрењака у области Тутина. Сувише је на југу. Ради се о другом мјесту.

Али у саставу другог тимара у другој нахији, у Дубочици (Длубочици), у истом дефтеру уписано је село које би се могло читати *Остриковица* или слично томе. Истом тимару спада и манастир св. Никола, а његово друго име (*nám-i diğer*), могло би се читати *Островица* (или *Истровица*, што ми не изгледа оправдано).

Можда у наводном имену тога манастира, забиљеженом у најстаријим нама познатом дефтеру за Крушевачки санџак, треба тражити сједиште »нахије«, области која се у XVII вијеку у дефтеру црквених дажбина спомиње као »пископија невјерника нахије Островица у кадилуку Петруџ«.

Познији нама познати дефтери за Крушевачки санџак не дају податке који би тај закључак јасно потврђивали. То су поименични дефтери, којима раније споменути сумарни дефтер није спадао у »старе дефтере« (*defter-i atik*). Нису се пописивачи у поименичним пописивањима ос-

лањали на њега, нису се преносили распоред и називе насеља уз употребу старог сумарног дефтера, као што је то био случај са поименичним дефтерима.

У поименичном катастарском дефтеру за Крушевачки санџак из 1536/36. године (Архив предсједништва владе у Цариграду, *Tapu-Tahrir defterlehi No. 179*) наилазимо на нешто другачије уписе.

Постоји село Остриковица и до њега манастир св. Никола. Тај упис спада у нахију Аладча Хисар, па се не може односити на локалитет који тражимо⁴) Међутим, даље у овај дефтер уписано је село Островица (*Ostrovca*) у нахији Петруш као и у ранијем дефтеру. Има осам домова и четворицу неожењених, па даје дажбине тимарику (*hâsil*) у вриједности од 2000 акчи. Сва домаћинства, како ожењених тако и неожењених, уписана су са баштинама. То је изузетан упис у овом дефтеру. Одмах до тог села уписано је село чије би се име могло прочитати Брњица. Али је као друго име тога села наведено (*Ostrikovica*.)⁵) Има пет кућа, а приход тимарника (*hâsil*) уписан је у вриједности од 1000 акчи. И у том селу све су куће уписане са баштином. Манастир св. Никола је уписан код села Забрђа. То су све сусједни локалитети. За разлику од старијег дефтера из 1516 године сва та насеља уписана су у нахији Петруш.

У поименичним дефтерима за Крушевачки санџак из познијег времена (*Tapu-Tahrir defterleri No. 567*) уведена су иста села и манастири као у дефтеру из 1535/36. године.

Нахија Островица није уведена у те дефтере. Није ми познато да је средином XVII вијека постојала нахија Островица било као управна територијална организација било по тимарској подјели. Најприје ће бити да је у овом попису црква на овом мјесту ријеч нахија ознака за крај, област коју обухвата та »пископија«.

»*Piskoposî i kefere-i nahiye-i Ostrovica der kazâ-i Petrus*« морамо тражити у крају који сам назначио набрајањем података из наших средњовјековних извора и нарочито из турских катастарских дефтера. Све упућује да је »пископија« остатак некадашње саске католичке вјерске заједнице која је подвргнута у погледу плаћања дажбина, односно са становишта османске власти, Пећкој патријаршији, као што су били исто тако подвргнути католички фрањевачки манастири у Босни самоковска саско рударска католичка територијална заједница. Мислим да треба истаћи још и ово: топоним Островица је чест у нашим рударским крајевима, а саске цркве посвећене св. Николи спомињу се и у другим рударским мјестима у нас.

4. Вјероватно да се становништво преселило и пренијело називе мјеста и цркве.

5. Овај други назив насеља би потврђивао да се раније становништво отселило. Поред новог имена убиљежено је и старо.

Чини ми се да смо се овим разјашњавањем приближили објашњењу што значи титула »пископос«, односно шта значи »*пископос*«, а шта значи »*metropolit*« у дефтеру о којем је рјеч. Из тога би произлазило да те четири »пископије« које су уписане у овај дефтер нису истог карактера.

Црногорске владике су на свој начин патријархални егзарси, из сасвим другачијих разлога него остали.

Особити упис црногорских владика Мардарија и Висариона у овај дефтер може да буде подстицај да се постави питање односа црногорских владика према српском патријарху у вријеме развитка црногорске етнархије у XVII вијеку, а нарочито да се постави питање улоге владика Мардарија и Висариона у покрету Црногораца за вријеме кандијског рата. То би захтијевало посебну студију у којој би овај податак нашао своје мјесто.

Три друге »пископије« би биле другог карактера. »Пиоскопос« је патријархов егзарх над католичким вјерским организацијама. То је неоспорно кад је ријеч о »пископији невјерника Цркве духовника Латина у санџаку Босанском, Клишком, Херцеговачком и њене области«. За остале двије се може само рећи да је највјероватније моје објашњење да су поријеклом од саских, рударских католичких заједница.

Упис у овом дефтеру који се односи на босанске фрањевце уноси иешто више свјетлости у већ познати материјал о сукобима фрањеваца и егзарха српског патријарха што нам је познато из *Фојничких регеста*. У том питању се могу направити нови помаци у нашем сазињау. Колико знам има један снимљен докуменат из Цариградског архива који се односи на спор фрањеваца са егзархом српског патријарха. Тај докуменат треба објавити.

Кад је ријеч о другим двијема »пископијама« не налазе се на видику неки помаци у разјашњавању питања. Моје указивање шта би те »пископије« могле бити ипак је само највјероватија претпоставка, а не јасно разјашњење без резерве. С позивом на спорове босанских фрањеваца са егзарсима српског патријарха о чему понешто знамо поставља се питање шта су одређивали турски закоиски акти и како су поступале турске власти са правима споменутих егзарха, нарочито у XVII вијеку, када је почела оживљавати католичка црквена организација у нашим земљама под турском влашћу.

Али овдје не желим нити могу ући у расправљање тих питања. Уосталом, овај мој прилог нема тако великих претеизија. Њиме се одујем да нешто кажем шта је заправо »пископија невјерника нахије Островица у кадилуку Петруш«, на што нисам могао ништа одговорити у ранијем критичком осврту на расправу Радмиле Тричковић. На крају, овај мој

приједлог није толико посвећен да расправи шта је та »пископија« колико шта она није.

Она сигурно није »архиепископија данра нахије Остро Брдо у кадилуку Петруш« и није преостатак некадашње архиепископије – патријаршије која је послје Смедерева (1459) као архиепископија подвргнута Охридској архиепископији, што тврди Радмила Тричковић.

Бранислав Ђурђев

Мула-Мустафа Башескија, ЛЕТОПИС. »Веселин Маслеша« Библиотека »Културно наслеђе«, Сарајево, 1987.

Летопис Мула Мустафе Башескије о догађајима у Сарајеву и Босни од 1746. до 1804. године присутан је у нашој културној јавности, такорећи, од његовог постанка; прво у рукописном облику на турском језику, као ауторов аманет будућим читаоцима, а потом у различитим издањима појединих целина на српскохрватском језику, све до овог последњег допуњеног фолклорном грађом у редакцији Мехмеда Муџезиновића. У дугом времену постојања летопис је био поуздан извор вести за проучавање материјалне и духовне културе, градњи и обнављању појединих објеката, развоја заната и мануфактуре, трговине и угостиљства, бројних катастрофа, кужних пошаста, политичких и јавних скандала, али, на срећу, и вести о лепим странама живота, забавама, на теферичима, еснафским скуповима, »сијелима« и »сохбет-халвама« на којима су читане књиге, рецитовани хвалоспеви, причане приче, певане песме и игране игре. За историчара културе, и за историчара књижевности посебно, драгоцене су вести о библиотекама, примерцима ретких источњачких књига, о преписима различитих *дивана* и *речника*, о калиграфима зналцима многих писарских формула, али исто тако и зналцима оријенталних језика и књижевне технике на тим језицима.

Упућеност на Башескију као поуздан извор утицала је да аутор и његово дело добију прави значај тек у новије доба и да постану предметом свестранијег интересовања. У досадашњим радовима Башескија је, углавном, кориштен и вреднован као писац историографске грађе, док је тек биобиблиографски нотиран као аутор песничких састава на турском и српскохрватском језику под песничким именом Шевкија. Ти његови песнички састави, скупа са фолклорном грађом, записаним народним причама, народним анегдотама и пар кратких народних песама, знатан су део његовог корпуса који иде под насловом *Летописа*, чиме се и овим текстовима и летописној материји неправедно одриче књижевни карактер.

И поред скромног образовања Башескија је добро познавао жанрове и облике у османској књижевности, јер своје песме назива »газелом«, »илахијом«, »хвалоспевом«, »спевом«, »хронограмом«, а прозне текстове »хићајама« и »анегдотама«. Стога се не сме занемарити ни његов термин *Збирка (Мецмуа)* којим је назвао своје разноврсне белешке и саставе, јер њиме уоквирује сав материјал од летописне грађе и пописа мртвих до стихованих и прозних састава, оригиналних или из народне традиције. Тим термином, затим, иако је хроничарске грађе у збирци највише, аутор није хтео себи да оспори атрибут »филозофа«, »песника« или »књижевника«, што је очигледно и из његових казивања о себи, истина скромним формулацијама, као једном од неколицине оновремених учењака Сарајева или као песнику стихова о куги, о Мехмед-Бушатлији, те различитих хронограма и епитафа. Сам Башескија је своје писање схватао као *књижевни чин*, књижевни у оновременом понмању тог термина као писане речи или сликовитог и поучног казивања. Нарочито је то видљиво из белешке у којој своју збирку намењује будућим читаоцима да би се изложеним материјалом *забавили и окористили*, што је, у ствари, понављање захтева старих поетика да писци »забављајући поучавају«. Тај моменат се мора имати у виду кад се говори о природи фактографске грађе у летопису коју он сам оправдава потребом да се код потомка чува успомена на ранија времена, па у вези с тим формулише чувену и толико пута понављану мисао: »Што је записано остаје, а што се памти ишчезне«.

Ново издање Башескијине збирке је нарочито занимљиво за књижевне историчаре. Са 98 кратких прича, »хићаја«, 45 описаних и протумачених снова, пар кратких народних песама и народних назива биља Башескија се указује као занимљив и особен претходник Вука Караџића у прикупљању народног блага и опису народних обичаја и веровања. Његове »хићаје« су одреда кратке, што их одаје као забавно и поучно штиво прикладно за казивање на »сијелима« и »сохбет-халвама«. На ту њихову функцију упућује и позиција приповедача који се различитим модалитетима обраћа слушаоцима настојећи да им што очигледније приближи предмет о коме приповеда, као што је, нпр. овај почетак: »Један беспослењак... дошао у неку касабу, рецимо, Чајниче или Таслицу«. Из истих разлога, најчешћи је јунак ових прича Бошњак, шерет и преварант, који лукавством или хињеним незнањем тријумфује над свим супарницима, па и оним у Стамболу.

Башескија је ценио приповедача, па је међу умрлим увек истицао њихову особину да су знали лепо да причају разне згоде и шале. И сам је настојао да згодним поређењима и духовитим обртима зачини воје белешке и даје сажете коментаре (за неку глупост суграђана, нпр. каже »да би се и деве смијале«). Башескија је, вероватно и сам, као повремено учитељ у верској школи, причао деци неке од записаних »хићаја«, да би им кроз забаву поједностављено понудио поуку. За ту намену су нарочито

биле погодне басне, али је и садржаје осталих »хићаја« настојао да подреди том утилитарном циљу. Није редак случај да се казивач обраћа слушаоцима на крају приче напоменом »па ти сад види то«, »па ти реци што ћеш рећи«, или је завршава народном пословицом, што такође сведочи о његовом смислу да даје ефектне поенте. Ипак, књижевни историчар мора бити на опрезу кад говори о овим текстовима као правим народним, јер се у неким употребљавају учени термини неприкладни упрошћеној свести необразованих слушалаца. Тако у једној »хићаји« приповедач назива фабулативне целине »алегоријама«, напомињући да је само појединцима могуће докучити њихов смисао. Очигледно да су овакве »хићаје« имале другу намену и другачије слушаоце. Са њима се Башескија приближио источњачким мистичарима под чијим је утицајем и снове тумачио као знаке чију одгонетку треба тражити у стварним догађајима.

Кад се ово има у виду, оида и природа Башескијине летописне грађе поприма нешто другачији карактер. Сви који су се бавили његовим *Лјетописом* запажају да он догађаје не бележи хроничарски »хладно« и »сухопарно«, мада нико поближе не објашњава тај његов поступак. Све појединости из чаршијског живота, из дневних догађаја и тзв. »црне хронике« он не оставља на нивоу хроничарске *констатације*, него им даје печат општег тумачећи их, попут снова, као симболе будућих догађаја, по правилу ивоља чије је наговештаје препознавао у необичним природним појавама. За историчара су ирелевантни Башескијини ирационални доживљаји небеског црвенила, мистичних »кудрет-топова« или неких фантазмагоричних снова, док су за књижевног историчара битни као вид стилског уобличења субјективног доживљаја света. Башескија, очевидац и хроничар различитих трагичних догађаја и појава, постаје тим поступком њиховим *кртичарем* и *тумачем*, коме је једнако важно да издвојеним појединостима и колоритном сликом сугестивно изрази атмосферу неспокојства и нензвесности колико и хуманистичку поруку да је »историја учитељица живота«.

Башескија јесте »хроничар живота«, али је и његов својеврсни »сликар«, инспиративан и за модерне писце и уметнике. Пошто природа кратких хроничарских белешки не допушта дескрипцију, Башескија је избором карактеристичних појединости и њиховим довођењем у први план поступком »део за целину«, пластично дочаравао мозаичку целину визуелних и акустичних слика сарајевске чаршије. Као на некој имагинарној траци, пред читаоцем оживљава мноштво лица ухваћених у безброј поза, покрета, боја ношњи и особина. Ритам живог живота дочаравају његова запажања о халакању дечурлије за уличним особењацима, свађи и игри, песми и кукњави, а праве спектакле изазивају белешке – слике о доласку каравана дева или обичних животиња које се показују за новац, о боравку пеливана или свеченим дочецима нових намесника, пуних помпе и топовских салви. Насупрот бучној слици дневног живота,

Башескија с посебном пажњом ослушкује гласове и звуке ноћи: »угодни, готово девојачки глас« мујезина који »стамболским начином« разгаљује околину, ехо севдалинки или песама певаних »на сеоски начин« уз пратњу наја, тамбуре или саза.

Све те белешке, мноштво запажених и ухваћених ситних појединости, сведоче колико је Башескија имао изоштрана чула да осети живот око себе и да све те улијене утиску преточи у субјективан доживљај за који је најчешће умео да нађе прикладан, сажет и сликовит израз.

Бранко Летић

Ристо Бесаровић, ИЗ КУЛТУРНЕ ПРОШЛОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ (1878-1918), Сарајево, »Веселин Маслеша«. 1987. с. 259.

У реномираној и у ширим размјерама респектираној библиотеци »Културног наслеђа« сарајевска издавачка кућа »Веселин Маслеша« објавила је књигу Ристе Бесаровића, дугогодишњег истраживача босанско-херцеговачке историје аустроугарског периода – посебно оних њених сегмената који се односе на културни живот овог поднебља. Овај зборник од укупно 11 радова обухвата приближно исти круг тема (библиотекарство, музички и ликовни живот, облици позоришне умјетности...) које је исти аутор истраживао у истом временском дијапазону и прије петнаестак година елаборирао у књизи »Из културног живота Сарајева под аустроугарском управом«. Ако је тада, с правом, оцјењивао да ти прилози, с обзиром на то да третирају вишезначне појавне облике културне стварности Сарајева, превазилазе оквире једног града и представљају допринос упознавању културне прошлости босанскохерцеговачког простора читавог једног периода на прелазу XIX у XV стољеће, онда се то, са још више разлога, може рећи након појаве ове књиге.

Аутор је и овим текстовима потврдно интересовање за различите садржаје културне прошлости у Босни и Херцеговини, односно облике културног живота у већим градовима, да се не каже центрима одређених регија (Тузле, Бање Луке, Мостара и, наравно, Сарајева). Тематски, то значи да ће читалац наићи на штиво које се дотиче писане ријечи (о штампи, појединим листовима, издавачкој дјелатности, књижаарама, библиотекама, читаоницама), напорима чињеним на плану организирања књижевника у Босни и Херцеговини, почетним корацима у стварању »прве мреже« јавних библиотека у Сарајеву, активности специфичне сценске умјетности, какво је луткарско позориште, или на први поглед неким мање значајним, да се не каже ефемерним појавама какве су биле: акција за подизање споменика Сими Милутиновићу у Сарајеву, или политичкој позадини одликовања фра Грге Мартића.

Процесе, појаве, догађаје или личности аутор прати на различитој временској или просторној равни. Колико је то узроковано афинитетом или дозом истраживачког нерва аутора, толико је то, и још више, посљедица броја, разноврсности извора, а понајвише квалитета расподоживих података које пружају доступни коришћени извори. Ерго, у законитој условљености од квантитета њиховог (понајчешће штампе допуњавана пригодним написима, споменицима нпр.), те уз примјетан, а за Бесаровићевог профила и искуства све рјеђи манир »ослањања« на примарни (архивски) податак, на страницима ове књиге нашли су се радови који »покривају« цијели период (1878-1918), или, пак цијело подручје Босне и Херцеговине, као и оних који се односе на културне појаве, догађаје или личности у једном мјесту, једној години или једном листу.

Не улазећи у то колико објављени наслови, мање или више, одсликавају оне »неке важније моменте из културне прошлости Босне и Херцеговине 1878-1918«, пажљив читалац ће доста лако уочити озбиљност коју је аутор испољио у свим фазама рада. Карактеристичан је његов прилаз: прецизно и јасно дефинирајући свој циљ, уз доста наглашене ограде око тога да ли су расположиви извори dostatни за досизање цјеловите предоубе, а тиме и оцјене тематике коју прати, он се не задовољава могућом једностраном визијом третираног проблема. Посезање за архивском грађом, у правилу, му омогућава да мјесто торза остварује цјелину, или умјесто крњег мозаика комплетну представу. Опредјељење ауторово да читаоцу пружи што детаљнији и потпунији увид у цјелину елабориране проблематике имало је за посљедицу примјену данас не тако често сусретаног метода коришћења истраженог материјала. У правилу Р. Б. преферира хронолошко *in continuo* низање свих релевантних и мање важних података. Тиме се, несумњиво, постиже хвале вриједан ефекат – увјерење и убјеђење да је предмет истраживања тако детаљно обрађен да му се нема што више додати. Но, аутор је, определијеливши се за регистрарање чињеница, понајчешће остајао на нивоу хроничара, не покушавајући да се одвоји од податка и досегне ниво анализе проблема или појаве коју истражује. Без обзира на речено, Р. Б. недовољно присутну анализу до извјесне мјере супституира сажетим и прецизним закључцима на крају већине објављених чланака. Стриктна примјена хронолошког принципа (када је ријеч о коришћењу извора) може да има мјестимично за посљедицу и присутност извјесне иелогичности у излагању материје. Нпр. податке из Хавличековог чланка (објављеног у »*Českom loutkaru*« 17. априла 1912. стр. 204-205) чини се да је требало навести у тексту који се односи на разматрање догађаја што су претходили стварању позоришта лутака (на стр. 196 књиге), а не *post festum*. Једна од резултанти примијењеног метода су прецизнији подаци у односу на већ познато (нпр. подаци у вези са почетком рада бањалучког пјевачког друштва »Јединство« вид. биљ. 54, стр. 47), или сасвим нови подаци који бацају више свјетла на збивања из културне прошлости босанскохерцеговачког поднебља. Већ у првом прилогу (»Писана ријеч у Босни и Хер-

цеговини 1878-1918»), пратећи бројна издања у којима се »печатала« у оних 40 приватних (сем једне), штампарија, аутор је устврдио да је »покренуто преко 150 листова, часописа и других периодичних публикација«, а не 200 како се сматрало. Мада су »Србобран« – стр.44; »Споменица 'Слоге'« – стр. 47; »Политика« – стр. 47, 49; »Нови Србобран« – стр. 49 (учинио је сувишном оградом да је то све било потребно изрећи »како би се евентуално већн захтјеви, постављени у обради ове теме, свели у оквир реалних истраживачких могућности диктираних расположивим изворима« (стр. 31).

Да ли можда из субјективног осјећања недостатног броја за њега преферираних извора одређене провенијенције (бањолучке штампе), аутор је посебно у овом чланку, на извјесном броју мјеста (стр. 34, 38, 39, 40...) користио, иначе већ објављене, податке на начин да су исти по простору који им је дат »прекрили« основни текст. Да су све наведене ограде биле априорне и, на крају крајева, израз пренаглашене бојазни за коначни ефекат и оцјену урађеног, потврђује ауторов укупан резултат којим је документовано представио обим и ниво културних збивања у Бањој Луци, смјештајући га објективно на одговарајуће мјесто у односу на културне центре какви су били Мостар или Сарајево.

Основна нит ауторовог излагања је логична и лако се прати, мисао је јасна, лични став увијек присутан, па и онда када претпоставља, сумња или се ограђује. Тај утисак ин *ultima linea* не помућује ни осјећај потписника ових редова да су честа задржавања и бројна помињања спољних елемената коришћених извора (наслов, број, језик, адресат, адресант) у основном тексту, а не у биљешкама (фуснотама) гдје им је искључиво мјесто, у извјесној мјери, беспотребно исти оптеретила. Типичан за ову тврдњу је примјер на страни 115. Помињање ауторовог односа према изворима изазива код стручно упућеног читаоца осјећај да ли дивљења или својеврсног путоказа (и почетницима и зрелим истраживачима) да се без обзира на сва ограничења у погледу квантитета и квалитета примарне грађе, иоле цјеловита, аутентична и вјеродостојна представа о недовољно истраженим, поготово неистраженим темама не може стећи без њеног помног консултирања. А ти су о новинама, листовима, часописима студиозно и монографски писали други истраживачи (Пејаиовић, Хациосмановић, Ризвић, Љ. Ковач, Ђуричковић или Ђорић), овај прилог Р. Б. се доима као успио компендиј о проблематици коју третира. Занимљиво је навођење у текстовима оних података који откривају читаоцу када се, шта и гдје у културном животу Босне и Херцеговине десило први пут. У том смислу колико значајно, толико куриозно је цитирање података, примјера ради, да је иницијатива за покретање прве библиотеке у Босни и Херцеговини »која је требала да обавља функцију централне библиотеке« потакла од Српског просвјетног и културног друштва »Просвјета« (стр. 27), да је први концерт у Босни, »пред многобројном и врло одабраном публиком' одржан у Бањалуци« 31. маја 1881. године (стр. 31), да је у овом граду 1883. »дошло до конституи-

сања Српске читаонице ... први пут под новом управом на окупираном подручју» (стр. 33). Прво пјевачко друштво у Босни и Херцеговини у вријеме аустроугарске управе »и прво у овим крајевима уопште, основано у Тузли«, дјеловало је од 1. марта 1886. године (стр. 58), да је »захваљујући свакако... активности српског... пјевачког друштва, управо у Тузли дошло до оснивања првог сталног босанскохерцеговачког позоришта које је основао и водио Михаило Црногорчевић...« (стр. 67), да је Фрањо Мачејовски оснивач прве музичке школе у Босни и Херцеговини 1908. (стр. 46 – спац. Т. И). Осим поменутих података које је Р. Б. навео у циљу регистрација иницијалних активности на плану разних облика културног живота Босне и Херцеговине, ништа мање нису интересантни подаци који се односе на догађаје локалног значаја на подручју ужих градских цјелина, Бање Луке нпр. Према аутору, у то вријеме значајна манифестација каква је била светосавска бесједа одржана је у том граду по први пут јануара 1883 (стр. 32).

Лако је замијенити да Р. Б. у трагању и коришћењу извора испољава манире упорног и минуциозног истраживача. Понајчешће је то штампа, како дневна, тако и периодична, листови политичког или културног профила, пригодне публикације. Кад год је то могуће, представа стечена на изворима другог реда употпуњена је оним првог реда, тј. архивским подацима. Довољан је увид у било које од објављених прилога па да се читалац увјери у сериозност ауторовог приступа око изналажења и консултирања свега оног што би комплетирано увид, представу о третираној проблематици, појаснио крајњи суд. Стога чуде, па и изненађују наглашене ограде аутора које сугерира читаоцу у приступним реченицама текстова, каква је она на стр. 30-31, у вези са чланком »Неки значајнији моменти у културном развоју Бањалуке 1878-1918«. Свјестан да сачувани архивски документи не пружају достатан број поузданих информација о културном животу Бање Луке у периоду од 1878-1918, аутор полази од тврдње да се нсти »може... са... тешкоћама пратити из текстова који су излазили ван Бањалуке« (стр. 30). По експлицитно интонираним мишљењу Р. Б. »за праћење културног развоја сарајевска штампа то није, као што није ни било која друга осим бањалучке«. Слиједећи ауторову аргументацију о степену (не)употребљивости било које друге сем бањолучке, које »у овом периоду практично скоро и нема« постаје јасно откуд толика ограда. Не само првим податком из сарајевских (!), »Босанско-Херцеговачких Новина« (вид. текст уз биљ. 2, стр. 31), него и бројним интересантним и значајним подацима за културни живот Бањалуке (и шире), које је аутор користио из неких текстова (а нису излазили у Бањој Луци: »Сарајевски лист« – стр. 42, 43) трагови видно уочљиви у сваком од прилога објављених у овој књизи. Ауторови напори усмјерени у правцу рашчишћавања културне прошлости Босне и Херцеговине, једног по много чему специфичног периода њене историје, иако засигурно нису аргументи садржавали прагматичке или утилитарне уклоне, резултирали су извјесним открићима инспиративним не само за са-

дашњост, него и за будућност њене културе. И данданаас у неким круговима несхваћена или криво тумачена равноправност писама (у дневној штампи или телевизији) имала је своје предшаснике на босанскохерцеговачким просторима и у периоду до 1918. године. Р. Б., ипр. у прилогу »Један издавачки покушај«, на стр. 220 констатира да су покретачи двију едиција (»Универзалне библиотеке« и »Ослобођења« покренути 1913. у Сарајеву), »с обзиром на структуру тога национално и конфесионално подијељеног стаиовништва... уложили видне напоре да избором писма, ћирилнице и латиннице, максимално задовоље како оне читаоце који су били склони употреби ћирилнице тако и оне који су радије читали текстове штампане латиничким писмом« (курзив Т. И.). У прилогу који је претходно напријед поменутом (»Ческо-луткарско позориште«) наводи се, нпр. да је »за припремање тежих комада била довољна једна проба« (стр. 206), да је луткарска сцена у оквиру поменутог позоришта, осим што је била »ефикасно средство не само у одбрани од германизације«, имала исти ефекат »у стварању будуће позоришне публике« (207). Не бисмо били склони актуалну »кризу публике« у нас тумачити и застојем у одгоју будућих младих гледалаца, али је непобитна констатација да је некад витална луткарска сцена при »Позоришту младих« у Сарајеву данас »мртва«!

Мада аутор објављених прилога нема, вјероватно, никаквих »заслуга« за штампарске грешке (на стр. 9 – Сафвет је Сефхет, стр. 28 (биљ. 43), 36, затим стр. 41 (презиме Фотија Ж. Иличића је »прекрштено у Хишћа), 43, 54, 55, 58 (биљ. 4), 71, 72, 73, 85, 89, 102 (биљ. 61), 116, 125, 133, 150, 156, 158 (биљ. 53), 161, 162, 168, 172, 175, 182, 183, 193, 195, 196, 216, 224, 226, 227) овдје их наводимо не да бисмо олакшали рад на евентуалном другом издању књиге, или да би били потврда ситничавости аутора овог приказа, него да би потврдили давно изречену Андрићеву опаску да ниудио штампара при оцјени дјела не треба испустити.

И на крају, требало би изријеком констатирати да је напор што га је аутор уложио уродно плодом и циљ који је себи поставио досегао себи својственим прилазом и методом на начин да сваки од 11 написа и сам по себи и сви заједно, колико год међусобно некохерентни, допуњују постојећу, а још више новим открићима и оцјенама представљају несумњив допринос комплементарној представи културне историје Босне и Херцеговине 1878-1918.

Томислав Ишек

ВЕЛЕИЗДАЈНИЧКИ ПРОЦЕС У БАЊАЛУЦИ
(Зборник радова с Међународног научног скупа
»Велеиздајнички процес у Бањалуци 1915-1916«, одржаног
25-27. септембра 1986. године у Бањалуци), Институт за
историју Бањалука 1987, стр. 495.

У раздобљу од 1915. до 1916. године у Босни и Херцеговини су одржани бројни судски процеси уперени против српских организација и истакнутијих представника српског грађанског националног покрета на овом тлу. Из серије одржаних велеиздајничких процеса видело се да је милитантни хабсбуршки режим осећао латентну али и све видљивију опасност од јачања и ширења југословенске идеје и тежњи југословенских народа, посебно српског, да се уједине на разрушеним темељима Монархије. Међу овим својеврсним политичким борбама између репресивног режима и представника једног народа и његових организација свакако најзначајније место заузима Бањалучки велеиздајнички процес. У процесу, на којем је расправа вођена пред Окружним судом у Бањалуци од 3. новембра 1915. до 14. марта 1916. године, а пресуде изречене 22. априла исте године, брижљиво сročеном оптужницом која је санкционисала као велеиздају не само почињено дело већ и вербални деликт, чланство у националним организацијама и друге сличне радње, требало је преко оптужених 156 лица, махом културних, политичких и јавних радника потврдити пред очима јавности све инкриминације режима против једног народа. Међународној јавности је, такође, требало показати да за избијање првог светског рата искључиви терет сноси Краљевина Србија, што је водила агресивну политичку и културну пропаганду у Босни и Херцеговини.

Међународни научни скуп, који је у септембру 1986. одржан у Бањалуци, у присуству еминентних југословенских и страних историчара, међу којима су била и четири академика (В. Чубриловић, М. Екмеџић, Е. Реџић и Р. Самарџић), својим садржајем актуелизирао је феномен велеиздајничких процеса у I светском рату, поготово бањалучког, до тада веома мало истраженог научног поља. Одржавањем овог научног скупа начињен је значајан корак даље у проширењу видика наших сазнања о велеиздајничким процесима, о чему ће, наравно, имати још доста тога да се каже.

Веома брзо, непуну годину дана након одржавања овог скупа, Институт за историју у Бањалуци издао је Зборник радова са овог скупа. Тиме се испунила обавеза ове младе, али већ афирмисане научне институције, као организатора скупа, да у преузетом кратком временском року пред увид јавности стави поднета саопштења.

Како се истиче у предговору Зборника, одржани научни скуп је био покушај да један правичнији и конзистентнији међународни научни суд, у коме су поред историчара из Југославије били и историчари из Чехос-

ловачке, Аустрије и Италије, презентира своје виђење Бањалучког процеса у односу на онај суд из 1915-1916. године, тока процеса и његовог значаја и места у балканској и европској прошлости, као и да се сумирају научно-истраживачки напори у вези са релевантним питањем одговорности за избијање светског сукоба 1914. године.

Зборник радова који је пред нама пружа веома рељефну слику. Реферати унутар Зборника су тематски разнолики, али веома мозаично заокружују једну целину.

Велеиздајнички процеси у Босни и Херцеговини су били »насилна војно-полицијска мера против властитих поданика при чему је било много незаконитости и насиља«, истакао је у свом реферату учесник ових догађаја и цењени историчар Васа Чубриловић, оцењујући отпор режиму у Босни и Херцеговини као део ослободилачког покрета народа средњег Подунавља и Балканског полуострва против стране власти. Он је такође у свом синтетском приступу оценио да су велеиздајнички процеси у Босни и Херцеговини послужили историчарима као добра основа за проучавање узрока и повода који су довели до сукоба југословенских народа са Хабсбуршком Монархијом, што је довело до светског рата. Такав начин проучавања велеиздајничких процеса пружио је могућност за друга испитивања великих националнополитичких и друштвених сукоба у Монархији, који су на нашем простору долазили до изражаја, попрамајући врло брзо међународне размере.

Носеће саопштење у Зборнику представља рад академика М. Екмеџића о политичким наменама судских процеса у Босни и Херцеговини за време првог светског рата, чија је територија, по мишљењу аутора, била колевка у којој се »историјски одњихала мисао радикалних грађанских диктатура које су увођене у разне европске земље.« након завршетка првог светског рата, закључујући у свом саопштењу да су се преко судских процеса стварали историјски предуслови за будућу реорганизацију положаја Босне и Херцеговине унутар Монархије, претходно излечене од болести српског национализма и идеје о југословенском уједињењу. У свом раду, академик Р. Самарџић о Аустро-Угарској и југословенском питању говори да је Монархија изашла из своје мудрости и стрпљења оног часа када јој се учинило да нема заједничког опсганка и њој и новом таласу оптимистичког, борбеног, либералног и револуционарног југословенства, закључујући да је Аустро-Угарска широким нападом на Србију и Србе и оглашавањем о застрашујућој експанзији великосрпске опасности желела одбраити свој концепт сложених националних односа у југоисточној Европи од појаве свеопштег југословенског преображаја.

Борђе Микић у свом саопштењу о велеиздајничким процесима у аустроугарској политици у БиХ оцењује да су се у раздобљу четрдесетогодишње аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини бориле 3 генерације истинских родољуба ових покрајина за политичке и социјалне ре-

форме у земљи, долазећи тако у сукоб са већ искусном монархијском управом која је у истом том периоду организовала мање или веће велеиздајничке процесе против носилаца националног покрета, чији је врхунац достигнут у првом светском рату. У свом саопштењу, Галиб Шљиво, говорећи о расположењу народа Босне и Херцеговине према аустроугарској политици и аустроугарским политичким противмерама, истиче да је политика Монархије према босанскохерцеговачком становништву у раздобљу након сарајевског атентата произилазила из укупних унутрашњих односа у Аустро-Угарској и њеног међународног положаја у предвечерје рата. Те мере су биле готово подједнако уперене против интереса и тежњи грађанства за економску и политичку власт, интелигенције за слободан културни и национални развој, за њено учествовање у јавном животу, против сељаштва у вези с решавањем акутног питања феудалних аграрних односа. Г. Шљиво је дао слику стања БиХ након избијања светског рата, посебно акцентирајући питање избеглиштва.

Осим ових, значајну пажњу заслужују и остали радови који дају једну мозаичну слику времена у којем је дошло до организовања процеса и догађаја који су му претходили разматрајући та питања из различитих углова. У том светлу, рад М. Крајчовича о ослободилачким покретима у Монархији с посебним освртом на БиХ, Б. Маџара о суспендовању српске црквено-школске аутономије у БиХ, Д. Гајевића о југословенству Младе Босне, А. Супана о прогону великосрпске пропаганде у Хрватској и Славонији за време првог светског рата дају широку лепезу догађаја тог времена. Део аутора је своја саопштења везао непосредно за Бањалучки велеиздајнички процес (С. Банцовић, М. Вулин, Г. Суботић, Х. Хазелштајнер), његов одјек у нашим земљама и иностранству (М. Патковић, Х. Хајдархоџић, Ј. Пирјавец). Поједини аутори су своја саопштења, осим за овај, везали и за друге одржане процесе у том времену (М. Вукмановић, Ф. Розман, Ц. Нечас, З. Кљајо), други за страдање народа и »велеиздајника« (Ц. Чаушевић, Ђ. Станковић, М. Колар – Димитријевић). Академик Е. Реџић и И. Хаџибеговић су у својим саопштењима анализирали ратну политику аустријске социјалне демократије у време одржавања велеиздајничких процеса, односно социјалистички раднички покрет у Босни и Херцеговини између активности и политичке репресије.

Организовање међународног научног скупа и издавање Зборника радова представља до сада највећи подухват Института за историју у Бањалуци. Окупивши на скупу доказане научне раднике и издавањем Зборника он је успео да веома брзо презентира јавности врло вредно научно дело које ће свакако бити незаобилазна литература у изучавању првог светског рата на југословенском простору и шире, с посебним освртом на Босну и Херцеговину, где се, како је у свом раду на једном месту приметио Ђ. Микић, »трошна аустроугарска зграда насукала на гребен босанскохерцеговачке стварности 1914. године«.

Сафет Банцовић

ПРВИ (ОСНИВАЧКИ) КОНГРЕС КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ, АРХИВ СК БиХ, АРХИВ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ И НИШРО »ОСЛОБОЂЕЊЕ«, САРАЈЕВО, 1988.

Недавно је у издању Архива Централног комитета Савеза комуниста Босне и Херцеговине, Архива Босне и Херцеговине и НИШРО »Ослобођење« ООУР Издавачка дјелатност, изашла из штампе књига Први (оснивачки) конгрес Комунистичке партије Босне и Херцеговине, коју је на бази пројекта Извори за историју Савеза комуниста Босне и Херцеговине, приредио афирмисани архивски радник, Веселин Митрашевић, који је одавно познат као приређивач овакве врсте књига. Први конгрес је прва до сада приређена и штампана књига из серије Д – Документи КПБиХ – СКБиХ, том I – Конгреси КПБиХ – СКБиХ, из наведеног програма Извори за историју СК БиХ.

Књига има 536 страница текста и садржи: Предговор, Плакат, стенографске биљешке Првог (оснивачког) конгреса Комунистичке партије Босне и Херцеговине, Главни списак изабраних делегата Првог (оснивачког) конгреса КПБиХ, списак свих гостију Конгреса, Пароле за Први (Оснивачки) конгрес, Напомене, Регистар личних имена, Регистар географских назива и скраћенице, што нам говори да је књига припремљена по стандардима савремене методологије за ову врсту рада.

Приређивач је у Предговору објаснио како је радио на спремању ове вриједне књиге грађе, незаобилазне у изучавању историје КПБиХ, односно СК БиХ. На првом мјесту је дао податке о мјесту и времену одржавања Првог (оснивачког) конгреса КП БиХ, указавши да је то било у доста сложеним политичким и економским условима, када је у читавој земљи, а посебно Босни и Херцеговини, која је највише била разорена и опустошена у току рата, била завршена обнова и када се било прешло на планску изградњу земље. Осврнуо се, укратко, и на конференцију КПЈ у Босни и Херцеговини, разјаснивши и неке дилеме, које из реферата поднесених на Конгресу, пронашле око њиховог броја. Нагласио је да је ЦК КПЈ још 1945. године донно одлуку да се припреми Први конгрес КПБиХ, односно одлуку Петог конгреса КПЈ о формирању комунистичких партија Црне Горе и Босне и Херцеговине. У Предговору је дат и кратак садржај Политичког извјештаја Покрајинског комитета КПЈ у Босни и Херцеговини, кога је поднио Ђуро Пуцар Стари, секретар ПК КПЈ и организационог извјештаја Покрајинског комитета КПЈ у Босни и Херцеговини, кога је поднио Цвијетин Мијатовић Мајо, организациони секретар. Овако припремљен Предговор даје читаоцима, односно корисницима, довољно објашњења да лакше разумију податке садржане у овој књизи.

У припремању и обради стенограма, као основног и главног садржаја књиге, приређивач се придржавао основних начела за објављивање

извора за историју СКБиХ, која је утврдио Одбор за публикување извора за историју Савеза комуниста Босне и Херцеговине. Језик и стил свих објављених докумената поштован је у цијелости онако како је забиљежен приликом стенографисања, односно онако како су га стенографи дешифровали, што има посебан значај код вредновања докумената.

У 267 фуснота приређивач је дао потребна објашњења за све оно што је било нужно да се корисници књиге лакше сналазе и што вјерније користе документа. Од посебне важности су 653 напомене у којима су објашњени догађаји и личности за које у текстовима нису дати одређени, макар и најопштији подаци. И фусноте и напомене доприносе да се боље и лакше прати и разумије текст стенограма. Када се томе дода регистар личних имена, географских назива, списак скраћеница и др., онда се може рећи да је књига опремљена и приређена на најбољи могући начин.

Но, није могуће представити ову вриједну књигу ако се нешто не каже и о времену у коме је одржан Први конгрес КПБиХ, о успјесима које је Партија постизала у то вријеме и тешкоћама које је морала савладати, као и самом садржају докумената објављених у њој.

Први (оснивачки) конгрес КПБиХ одржан је непосредно након Петог конгреса КПЈ, на коме су сумирани резултати које је Партија постигла од Четвртог конгреса и на коме је донесена одлука о оснивању комунистичких партија Црне Горе и Босне и Херцеговине. Оснивањем ових партија завршено је организационо устројство КПЈ и прилагођено новонасталим условима мирнодопског дјеловања Партије. Оснивање КПБиХ значило је и довршење изградње босанскохерцеговачке државности, започето 1943. године Првим засједањем ЗАВНОБиХ-а у Мркоњић-Граду.

То је вријеме када је КПЈ завршила крупне задатке нормализације живота у земљи после четворогодишњег ратног пустошења, када је у Југославији била завршена обнова ратом порушене земље и када је КПЈ водила битку за извршавање првог петогодишњег плана развоја привреде и друштва у цјелини. Из објављених докумената у овој књизи види се да је Партија још у току обнове земље пред државне органе поставила задатак да израде општедруштвени план привредног развоја Југославије, да се земља из аграрне и заостале претвори у индустријско-аграрну развијену земљу, да се развију и ојачају продуктивне снаге у социјалистичком сектору, учврсти економска самосталност и независност земље и постигне опште благостање радног човјека у сва три привредна сектора. Петогодишњи план развоја земље, који је донесен 1947. године, предвиђао је да се индустријализацијом и електрификацијом земље превазиђу неповољно историјско наслеђе и ниска продуктивност рада и тако из привредно заостале уврсти у индустријски развијене земље.

Партија је тада била у пуном замаху активности на извршавању задатака постављених планом. И захваљујући тој активности, као и активности друштвено-политичких организација, а посебно залагању радника

и ентузијазму цијелог народа, створени су повољни услови да се план производње и друштвеног развоја у цјелини почне успјешно извршавати. Већ у првој години, индустријска производња у Југославији била је већа за 67% у односу на предратиу производњу. У главним гранама индустрије Босне и Херцеговине производња је била удвостручена. Производња електричне енергије је у односу на 1946. годину порасла за 192%, производња угља за 194%, пољопривредних справа и алата за 376%, индустрије дрвета 247% итд.

Током 1948. године, и поред свих тешкоћа, постигнути су крупни резултати на пољу привредног развоја. Друштвени производ у Босни и Херцеговини порастао је за 18% у односу на 1947. годину, док је у Југославији износио 8,8%. И друштвени производ по становнику је порастао. У 1947. години, првој години плана, друштвени производ у Босни и Херцеговини је износио 2967, да би на крају планског периода износио 3.205 динара (мјерено цјенама из 1972. године), што представља пораст за 8%. Виши пораст друштвеног дохотка у Босни и Херцеговини од пораста у цијелој Југославији резултирао је смањењем разлике са 22 процентна поена 1947. на 16,8 поена на крају планског периода.

До тада су били постигнути значајни резултати и у области просвјете и културе. Оспособљене су многе раније постојеће и изграђене нове основне школе, отворено низ гимназија и других средњих школа, којих раније није било у Босни и Херцеговини. Основане су и прве више школе и факултети, па је 1950. године основан и Универзитет у Сарајеву. На томе задатку су били ангажовани органи власти, од срезова до републике, све друштвено-политичке организације, а нарочито културно-просвјетни радници ентузијаста, који нису жалили ни себе ни вријеме да раде на културном преображају народа. Кроз школе и факултете школовани су и први стручни кадрови без којих се није могло ни замислити остваривање врло амбициозног плана привредног развоја земље и рјешавања низа других питања значајних за општи развој и Босне и Херцеговине и Југославије.

Све ове успјехе наши народи су постигли под непосредним руководством Партије, Централног комитета КПЈ и друга Тита. То су они могли постићи јер је КПЈ у то вријеме била снажна, идејно-политички јединствена организација, која је пред себе поставила јасне задатке да гради једно праведно, демократско, социјалистичко друштво, у коме ће сви грађани бити једнаки и равноправни. За те циљеве је укључила СКОЈ и цијелу младу генерацију, Народни фронт, организацију жена, односно све грађане који су жељели да се укључе у изградњу земље. Партија је била само основна покретачка снага политичког система. Она је полазила од увјерења да су све препреке савладиве и да револуционарни развој у Југославији, као објективно историјски ток, нико не може зауставити.

Комунисти су, па и огромна већина грађана и Југославије и Босне и Херцеговине прихватили политичка опредјељења КПЈ и укључили се свим снагама на извршавање задатака. То јединство комуниста и народа

у цјелини омогућило је ЦК КПЈ да се 1948. године супротстави напади-ма Информационог бироа комунистичких и радничких партија и Стаљина лично на нашу Партију и иашу земљу. А, како је познато, ти напади су од јесени 1948. године, управо у вријеме одржавања Првог (оснивачког) конгреса КП БиХ, као и притисци од социјалистичких земаља, који су вршени свим средствима државне политике, били велики. Тај напад је имао за циљ да се спријечи независан социјалистички развитак Југославије и да се она натјера на послушност.

Оснивачки конгрес КПБиХ се оштро супротставио тим нападима и подржао ЦК КПЈ у борби против Информбироа.

Конгрес је усвојио и Резолуцију о основним наредним задацима Комунистичке партије Босне и Херцеговине. Она је била кратка, али врло конкретна и јасна. На прво мјесто је истакнуто да се досљедно и у цијелости примјењује Статут КПЈ, да се чува и стално јача јединство Партије, чврстина њених редова, да се бори против свих нездравих фракционашких и Партији страних каријеристичких елемената, да се у Партији развија здрава критика и самокритика, да се досљедно остварује контрола извршавања задатака, која је сматрана моћним оружјем против свих грешака, да се брже уздиже ниво општег образовања партијског чланства, као и његовог политичког васпитања, да се појача дисциплина и одговорност и да се кадрови за руководећа мјеста бирају из реда младих и способних људи, који ће моћи да извршавају све сложеније задатке.

Овако постављени задаци говоре да је КПЈ у то вријеме, и поред тога што су биле формиране националне, односно партије по републикама, почивала на строгом принципу демократског централизма, који се изражавао руковођењем из једног центра, потчињавањем мањине одлукама већине, у одговорности комуниста за свој рад пред партијском организацијом, као и у изборности руководећих органа Партије. Међутим, и поред строгог централизма који је владао у Партији, он није био препрека да централни комитети у републикама самосталио одлучују о низу питања која су произилазила из домена њихових средина. Што је посебно значајно, централни комитети у републикама су били самостални у провођењу одлука ЦК КПЈ и то им није умањивало самосталност. Јер, они су, исто тако самостално, доносили одлуке о оним питањима која су била специфична за њихове републике, односно комунистичке партије односних република и сносили су одговорност за предузете мјере за неизвршавање одређених задатака. И када тај период сада посматрамо са дистанце од четрдесет година, онда можемо констатовати да су комунистичке партије устројене по републикама, али проводећи одговорно јединствену политику КП Југославије, дале велики допринос изградњи земље и социјалистичких друштвених односа. Њихово формирање није имало за циљ федерализацију Партије, него њено организационо прилагођавање и оспособљавање за извршавање заједничких задатака.

Драго Боровчанин

БИБЛИОГРАФИЈА – BIBLIOGRAPHY

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА ДРАГЕ БОРОВЧАНИНА*

I ПОСЕБНА ИЗДАЊА

1. ИЗГРАДЊА босанскохерцеговачке државности у условима НОР-а – Сарајево: Свјетлост, 1979. – 300 стр.; 24 цм * Извори и литература: стр. 277-287
2. КОМУНИСТИЧКА партија Југославије и развој народне власти у Босни и Херцеговини (1941-1945). – Сарајево: Ослобођење, 1982. – 353 стр.; 22 цм. – (Политичка библиотека)

II ЧЛАНЦИ, ПРИЛОЗИ, ДИСКУСИЈЕ, ИЗВЈЕШТАЈИ И БИЉЕШКЕ

3. ДОБАР рад СРЗ »Романија« у срезу Соколац // У: Глас фронта – Сарајево. – Год. 1, бр. 5 (14. 3. 1950); стр. 6
4. ФИНАНСИРАЊЕ и расподјела дохотка у научним установама // У: Народна управа. – Сарајево. – Год. 17, бр. 5 (1966); стр. 206-212
5. ПРВИ органи народне власти на Романији У: Прилози. – Сарајево. – Год. 2 (1966); стр. 261-283 // У: Босна и Херцеговина. Исељенички календар. – Сарајево. – Год. 5. (1969); стр. 176-179 // У; Боровчанин, Драго; КПЈ и развој народне власти у Босни и Херцеговини (1941-1945). – Сарајево: Ослобођење, 1982. – Стр. 145-175
6. ДЈЕЛАТНОСТ Института // У: Прилози. – Сарајево – Год. 3 (1967); стр. 343-346
* Извјештај о дјелатности Института за проучавање историје радничког покрета у периоду од 1965. до 1967. године.
7. НАСТАНАК, развој и дјелатност органа народне власти у источној Босни 1941. године // У: Прилози. – Сарајево – Год. 3 (1967); стр.

* Поводом одласка у пензију

- 199-224 // У: Боровчанин, Драго: Комунистичка партија Југославије и развој народне власти у Босни и Херцеговини (1941-1945). – Сарајево; Ослобођење, 1982. – Стр. 107-143
8. НАУЧНИ и стручни радници у научним установама // У: Народна управа. – Сарајево. – Год. 18, бр. 5-6 (1967); стр. 162-167
9. ДЈЕЛАТНОСТ Института у 1968. години // У: Прилози. – Сарајево. – Год. 4 (1968); стр. 757-760
10. ПРИЛОГ разматрању правног значаја докумената Првог и Другог засједања ЗАВНОБиХ-а // У: Прилози. – Сарајево. – Год. 4 (1968); стр. 423-436 // У: Боровчанин, Драго: Комунистичка партија Југославије и развој народне власти у Босни и Херцеговини (1941-1945). – Сарајево; Ослобођење, 1982. – Стр. 321-341
11. АКТИВНОСТ Института у 1969. години // У: Прилози. – Сарајево. – Год. 5 (1969); стр. 417-420
12. МИНИМАЛНА школска спрема радника у органима државне управе и одређеним радним организацијама // У: Правна мисао. – Сарајево. – Год. 1, бр. 5-6 (1969); стр. 65-71 // У: Информатор. – * Год. 18, бр. 1670 (11. 3. 1970)
13. ОРГАНИЗАЦИЈА КПЈ на Романији од оснивања до 1945. године // У: Прилози. – Сарајево. – Год. 5 (1969); стр. 99-126
14. ДЈЕЛАТНОСТ Института у 1970. години // У: Прилози. – Сарајево. – Год. 6 (1970); стр. 309-413
15. НАСТАНАК и развој организације КПЈ на Романији // У: Гласник архива и Друштва архивских радника БиХ. – Сарајево. – Год. 10-11 (1970-71); стр. 139-155
16. ДЈЕЛАТНОСТ Института у 1971. години // У: Прилози. – Сарајево. – Год. 7 (1971); стр. 319-324
17. НАСТАНАК органа народне власти на Романији 1941. // У: Источна Босна у НОБ-у 1941-1945: сјећања учесника. – Београд: Војноиздавачки завод, 1971. – Књ. 1, стр. 260-277
18. ДЈЕЛАТНОСТ Института у 1972. години // У: Прилози. – Сарајево. – Год. 8 (1972); стр. 391-396
19. ОГРАНИ истинске народне власти: (уз 30-годишњицу Фочанских прописа) // У: Босна и Херцеговина. Исељенички алманах. – Сарајево. – Год. 8 (1972); стр. 190-193
20. ДЈЕЛАТНОСТ Института у 1973. години // У: Прилози. – Сарајево. – Год. 9 // 1 (1973); стр. 477-484
21. ОБЛИЦИ органа народне власти у БиХ 1941. године /// У: 1941. у историји народа Босне и Херцеговине: Научни скуп. – Сарајево: »Веселин Маслеша«, 1973. – Стр. 326-341 // У: Боровчанин, Драго: Комунистичка партија Југославије и развој народне власти у Босни и Херцеговини (1941-1945). – Сарајево; Ослобођење, 1982. – Стр. 81-106

22. ОСНИВАЊЕ и дјелатност ЗАВНОБиХ-а // У: Лица. – Сарајево. – Год. 3, бр. 8-9 (1973); стр. 33-42 // о У: Боровчанин, Драго: Комунистичка партија Југославије и развој народне власти у Босни и Херцеговини (1941-1945). – Сарајево: Ослобођење, 1982. – Стр. 309-320
23. СТВАРАЊЕ БиХ као федералне јединице; Признавање историјске посебности: (краћи изводи из реферата с Научног скупа »НОБ у Босни и Херцеговини и АВНОЈ« који је недавно организовао Институт за историју у Сарајеву // У: Ослобођење. – Сарајево. – Год. 30, бр. 9174-9175 (18-19. 12. 1973); стр. 8
24. БОСНА и Херцеговина у одлукама Другог засједања АВНОЈ-а //: АВНОЈ и народноослободилачка борба у Босни и Херцеговини (1942-1943); материјали са научног скупа... – Београд: Рад; Сарајево: Институт за историју, 1974. – Стр. 584-597 // У: Ослобођење. – Сарајево. – Год. 32, бр. 9795-9799 (10-14.09.1975) // У: Боровчанин, Драго: Комунистичка партија Југославије и развој народне власти у Босни и Херцеговини (1941-1945). – Сарајево: Ослобођење, 1982. – Стр. 287-308
25. ДЈЕЛАТНОСТ Института у 1974. години // У: Прилози. – Сарајево. – Год. 10/2 (1974); стр. 449-457
26. ОСНИВАЊЕ организације АФЖ-а Босне и Херцеговине // У: Гласник архива и Друштва архивских радника БиХ. – Сарајево. – Год. 14-15 (1974-75); стр. 85-89
27. БЈЕЛАКОВИЋ Видака Михајило // У: Народни хероји Југославије – Београд: Младост, 1975. – Књ. 1, стр. 73-74
28. ЧВОРО Арсена Михајило // У: Народни хероји Југославије. – Београд: Младост, 1975. – Књ. 1, стр. 150-151
29. ЦИНДО Ћамила Рагиб // У: Народни хероји Југославије. – Београд: Младост, 1975. – Књ. 1, стр. 22-203
30. БОКИЋ Пере Данило // У: Народни хероји Југославије. – Београд: Младост, 1975. – Књ. 1, стр. 206
31. ЕЋИМОВИЋ Манојла Марко // У: Народни хероји Југославије. – Београд: Младост, 1975. – Књ. 1, стр. 225-226
32. ХАЋАМ Хасана Митхат Аћим // У: Народни хероји Југославије – Београд: Младост, 1975. – Књ. 1, стр. 260
33. ХОЦИЋ Мехмеда Авдо Хоџа // У: Народни хероји Југославије. – Београд: Младост, 1975. – Књ. 1, стр. 268-269
34. ЈАХИЋ Мушана Суљо // У: Народни хероји Југославије. – Београд: Младост, 1975. – Књ. 1, стр. 286-287
35. ЈАНКОВИЋ Алексе Јово // У: Народни хероји Југославије. – Београд: Младост, 1975. – Књ. 1, стр. 297
36. ЈОВИЧИЋ Ђорђа Ратко // У: Народни хероји Југославије. – Београд: Младост, 1975. – Књ. 1, стр. 332

37. КОСОРИЋ Рада Перо // У: Народни хероји Југославије. – Београд: Младост, 1975. Књ. 1, стр. 385-386
38. КОСОРИЋ Јосипа Светозар // У: Народни хероји Југославије. – Београд: Младост, 1975. – Књ. 1, стр. 386
39. МИНИЋ Грује Митар // У: Народни хероји Југославије. – Београд: Младост, 1975. – Књ. 1, стр. 543-544
40. НАСТАНАК и дјелатност организације КПЈ на Романији до 1945. године // У: Ослобођење. – Сарајево. – Год. 32, бр. 9750-9758 (27.07. – 4.08.1975); стр. 9 и 12
41. НОВАКОВИЋ Митра Грујо // У: Народни хероји Југославије. – Београд: Младост, 1975. – Књ. 2, стр. 23-24
42. ШАРАЦ Манојла Милан // У: Народни хероји Југославије. – Београд: Младост, 1975. – Књ. 2, стр. 220
43. ВИТОМИР Јефте Миланко // У: Народни хероји Југославије. – Београд: Младост, 1975. – Књ. 2, стр. 298-299
44. ДИСКУСИЈА о књизи др Расима Хурема »Крива народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године«. Сарајево, 1972 // У: Прилози. – Сарајево. – Год. 11-12 (1975-76); стр. 343-411
45. ДЈЕЛАТНОСТ Института у 1975. години // У: Прилози. – Сарајево. – Год. 11-12 (1975-76); стр. 439-448
46. ЕЛЕМЕНТИ босанскохерцеговачке државности у закључцима Септембарског савјетовања 1941. године // У: Преглед. – Сарајево. – Год. 66, бр. 11-12 (1976); стр. 1337-1341 // У: Гласник архива и Друштва архивских радника БиХ. – Сарајево. – Год. 18-19 (1978-79); стр. 117-125 (фир.) // У: Боровчанин, Драго: Комунистичка партија Југославије и развој народне власти у Босни и Херцеговини (1941 – 1945). – Сарајево: Ослобођење, 1982. – Стр. 277-286
47. ИЗГРАДЊА босанскохерцеговачке државности крајем и непосредно по завршетку НОБ-а // У: Гласник архива и Друштва архивских радника БиХ. – Сарајево. – Год. 16-17 (1976-77); стр. 73-111
48. ДЈЕЛАТНОСТ Института у 1976. години // У: Прилози. – Сарајево. – Год. 13 (1977); стр. 397-404
49. О ИЗГРАДЊИ босанскохерцеговачке државности после Другог засједања АВНОЈ-а // У: Прилози. – Сарајево. – Год. 13 (1977); стр. 267-300
50. РЕВОЛУЦИЈА је ријешила питање власништва // У: Опредјељења. – Сарајево. – Год. 9, бр. 10-11 (1977); стр. 142-148
51. ЖЕНЕ Новог Села у НОБ-и // У: Жене Босне и Херцеговине у народноослободилачкој борби 1941-1945 године: сећања учесника. – Сарајево: Свјетлост, 1977. – Стр. 516-521
52. ДЈЕЛАТНОСТ Института у 1977. години // У: Прилози. – Сарајево. – Год. 14. бр. 14-15 (1978); стр. 629-639

53. ОДЛУКЕ Другог засједања АВНОЈ-а и положај Босне и Херцеговине // У: Лица. – Сарајево. – Год. 8, бр. 8 (1978); стр.
54. ОСНИВАЊЕ органа народне власти у Бањој Луци // У: Бања Лука у новијој историји (1878–1945): зборник радова... – Сарајево: Институт за историју, 1978. – Стр. 640-649 // У: Боровчанин, Драго: Комунистичка партија Југославије и развој народне власти у Босни и Херцеговини (1941–1945). – Сарајево: Ослобођење, 1982. – Стр. 239-252
55. НАЈЗНАЧАЈНИЈЕ поглавље у историји Југославије: Одлука ЦК КПЈ од 4. јула 1941, ослободилачки рат и социјалистичка револуција обиљежавају корјениту прекретницу у животу наших народа и народности // У: Четврти јул. – Београд. – Год. 18, бр. 899 (3. 7. 1979); стр. 2–3
56. НЕКЕ битие карактеристике изградње народне власти 1941–1945. године // У: Преглед. – Сарајево. – Год. 69, бр. 7–8 (1979); стр. 825–839
57. РАД Института у 1978. години // У: Прилози. – Сарајево. – Год. 15, бр. 16 (1979); стр. 335–343 (ћир.)
58. УЛОГА у изградњи народне власти током НОР-а // У: Тито и револуција. – Београд: Експорт-пресс (и др...), 1979. – Стр. 267–273
59. АГРОИНДУСТРИЈСКИ и прометни комбинат »Босанска крајина« Бања Лука // У: Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919–1979. – Београд: Народна књига: ИСИ, 1980. – Књ. 3, стр. 401–402
60. АКТИВНОСТ органа народне власти у Семберији и на Мајевичи 1942. године // У: Семберија у народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији 1942. – Тузла: Универзал, 1980. – Књ. 3, стр. 190–198 (ћир.) // У: Боровчанин, Драго: Комунистичка партија Југославије и развој народне власти у Босни и Херцеговини (1941–1945). – Сарајево: Ослобођење, 1982. – Стр. 177–186
61. БОРБЕ мајевичких бригада на Романији 1943. године // У: Седамнаеста мајевичка НОУ бригада. – Тузла: Универзал, 1980. – Стр. 150–154
62. ДИСКУСИЈА // У: Семберија у народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији 1942. – Тузла: Универзал, 1980. – Књ. 3, стр. 564–566 (ћир.)
* О »кризи« НОП-а на подручју Семберије током 1942. године.
63. ДРВНО-индустијски комбинат »Криваја« Завидовићи // У: Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919–1979. – Београд: Народна књига: ИСИ, 1980. – Књ. 3, стр. 378
64. »ЕЛЕКТРОПРИВРЕДА Босне и Херцеговине« Сарајево // У: Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919–1979. – Београд: Народна књига: ИСИ, 1980. – Књ. 3, стр. 404
65. »ЕНЕРГОИНВЕСТ« Сарајево // У: Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919–1979. – Београд: Народна књига: ИСИ, 1980. – Књ. 3, стр. 401
66. ФАБРИКА мотора Сарајево ФАМОС // У: Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919–1979. – Београд: Народна књига: ИСИ, 1980. – Књ. 3, стр. 92

67. **ФЕРОЕЛЕКТРО** - Сложена организација удруженог рада за спољну и унутрашњу трговину, сервис и ремонт Сарајево // У: Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919-1979. - Београд: Народна књига: ИСИ, 1980. - Књ. 3, стр. 401
68. **ГРАЂЕВИНСКА** радна организација »Вранница« Сарајево // У: Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919-1979. - Београд: Народна књига: ИСИ, 1980. - Књ. 3, стр. 74
69. **ХЕМИЈСКИ** комбинат »Содасо« Тузла // У: Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919-1979. - Београд: Народна књига: ИСИ, 1980. - Књ. 3, стр. 302
70. **ХЕПОК** Мостар // У: Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919-1979. - Београд: Народна књига: ИСИ, 1980. - Књ. 3, стр. 146
71. **ИДЕЈНО-ТЕОРЕТСКА** платформа радничког самоуправљања // У: Опређељења. - Сарајево. - Год. 11, бр. 11 (1980); стр. 59-67
72. **ИЗДАВАЧКА**, графичка и књижевна радна организација »Свјетлост« Сарајево // У: Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919-1979. - Београд: Народна књига: ИСИ, 1980. - Књ. 3, стр. 387-388
73. **КОМБИНАТ** »Борац« Травник // У: Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919-1979. - Београд: Народна књига: ИСИ, 1980. - Књ. 3, стр. 109
74. **МАКЕДОНИЈА** во одлуката на второто заседание на АВНОЈ // У: Осивањето и развојот на Комунистичката партија на Македонија. - Скопје: Комунист, 1980. - Кн. 2, стр. 465-982 (кир.)
75. **ОБНОВА** и развој КПЈ на сарајевској регији 1937-1941. године // У: Опређељења. - Сарајево. - Год. 6, бр. 9 (1978); стр. 155-167 // У: Четврта и пета конференција КПЈ за Босну и Херцеговину и историјском развоју револуционарног покрета 1938-1941: зборник радова... - Сарајево: Институт за историју: Комисија ЦК СКБиХ за историју, 1980. - Стр. 323-335
76. **ОСНИВАЊЕ** и развој органа народне власти на Козари 1941-1945. // У: Козара у народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији (1941-1945): радови са научног скупа... - Приједор: Национални парк »Козара«, 1980. - Стр. 297-309 // У: Боровчанин, Драго: Комунистичка партија Југославије и развој народне власти у Босни и Херцеговини (1941-1945). - Сарајево: Ослобођење, 1982. - Стр. 187-209
77. **ПРИВРЕДНА** банка Сарајево // У: Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919-1979. - Београд: Народна књига: ИСИ, 1980. - Књ. 3, стр. 411-412
78. **ПРОИЗВОДНО-ТРГОВИНСКИ** комбинат »ПТК« Тузла // У: Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919-1979. - Београд: Народна књига: ИСИ, 1980. - Књ. 3, стр. 399-400
79. **РАД** Института у 1979. години // У: Прилози. - Сарајево. - Год. 16, бр. 17 (1980); стр. 369-377
* Годишњи извјештај рада у Институту за историју.
80. **РАДНА** организација УПИ Сарајево // У: Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919-1979. - Београд: ИСИ, 1980. - Књ. 3, стр. 344-345

81. СЛОЖЕНА организација удруженог рада »Соко« Мостар // У: Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919-1979. – Београд: Народна књига: ИСИ, 1980. – Књ. 3, стр. 390
82. СЛОЖЕНА организација удруженог рада »Унионинвест« Сарајево // У: Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919-1979. – Београд: Народна књига: ИСИ, 1980. – Књ. 3, стр. 412
83. ШИПАД Сарајево // У: Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919-1979. – Београд: Народна књига: ИСИ, 1980. – Књ. 3, стр. 428
84. ТИТО и стварање народне власти // У: Ослобођење. – Сарајево. – Год. 38, бр. 11635-11643 (21-29. 10. 1980)
85. »ТИТОВИ рудници угља« у Тузли // У: Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919-1979. – Београд: Народна књига: ИСИ, 1980. – Књ. 3, стр. 407
86. УДРУЖЕНА метална индустрија УНИС Сарајево // У: Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919-1979. – Београд: Народна књига: ИСИ, 1980. – Књ. 3, стр. 279
87. УЛОГА Јосипа Броза Тита у изградњи босанскохерцеговачке државности // У: Прилози. – Сарајево. – Год. 16, бр. 17 (1980); стр. 11-25 // У: Боровчанин, Драго: Комунистичка партија Југославије и развој народне власти у Босни и Херцеговини (1941-1945). – Сарајево: Ослобођење, 1982. – Стр. 255-276
88. ЖЕЉЕЗАРА Зеница // У: Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919-1979. – Београд: Народна књига: ИСИ, 1980. – Књ. 3, стр. 304
89. ЖЕЉЕЗНИЧКА транспортна организација Сарајево // У: Хронологија радничког покрета и СКЈ 1919-1979. – Београд: Народна књига: ИСИ, 1980. – Књ. 3, стр. 413
90. МАЈЕВИЧКЕ бригаде у борбама на Романији 1943. године // У: Семберија у народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији 1943. – Тузла: Универзал, 1981. – Књ. 4, стр. 167-173
91. РАД Института у 1980. години // У: Прилози. – Сарајево. – Год. 17, бр. 18 (1981): стр. 395-403 (ћир.)
* О раду Института за историју.
92. ЧЕТРДЕСЕТ година бихаћке републике и Првог засједања АВНОЈ-а // У: Борба. – Београд. – Год. 41, бр. 324-326 (1-3. 12. 1982)
* У дискусији о овој теми је, између осталих, учествовао и Драго Боровчанин.
93. ДИСКУСИЈА 20. фебруара 1982. // У: Обласна конференција КПЈ за Босанску крајину: зборник радова са Научног скупа ... Скендер-Вакуф, 20-22. фебруара 1982. – Бањалука: Институт за историју, 1982. – Стр. 588-589
* О почетку оружане борбе у Босанској крајини и повезаности руководства устанка са главним штабом и Покрајинским комитетом за БиХ.
94. ДИСКУСИЈА 21. фебруара 1982. године // У: Обласна конференција КПЈ за Босанску крајину: зборник радова са Научног скупа... Скендер-Вакуф, 20-22. фебруара 1982. – Бањалука: Институт за историју, 1982. – Стр. 632-634
* О Ђури Пуцару Старом и његовој упознатости са закључцима Савјетовања у Столицама.

95. НАСТАНАК и примјена Фочанских прописа // У: Овдје. – Титоград. – Год. 14, бр. 163 (1982); стр. 27 (фир.) // У: Опредјељења. – Сарајево. – Год. 16, бр. 7-8 (1985); стр. 101-106
96. НАСТАНАК и развој народне власти у Босанској крајини 1941. и у првој половини 1942. године // У: Обласна конференција КПЈ за Босанску крајину: зборник радова са Научног скупа... Скендер-Вакуф, 20-22. фебруара 1982. – Бањалука: Институт за историју, 1982. – Стр. 149-164
97. НАСТАНАК и развој органа народне власти у Подгрмечу 1941-1945. године // У: Боровчанин Драго: Комунистичка партија Југославије и развој народне власти у Босни и Херцеговини. – Сарајево: Ослобођење, 1982. – Стр. 211-238 // У: Подгрмеч у народноослободилачкој борби и револуцији 1941-1945: зборник радова са научног скупа одржаног у Босанској Крупи, 10-12. децембра 1979. – Сарајево: Институт за историју; Босанска Крупа: Скупштина општине, 1985. – Стр. 271-291
98. ПРВО засједање АВНОЈ-а // У: Архивист. – Београд. – Год. 32, бр. 1-2 (1982); стр. 7-27 // У: Радио Сарајево, Трећи програм. – Сарајево. – Год. 12, бр. 40 (1983); стр. 74-92
99. СЕПТЕМВРИСКИТЕ прописи и развојот на народната власт во Југославија во втората половина на 1942. година // У: Гласник (Институт за национална историја. – Скопје. – Год. 26, бр. 1 (1982); стр. 73-90 (кир.)
100. СТАЊЕ на источном фронту и развој НОП-а у Југославији у другој половини 1942. и почетком 1943. године // У: Преглед. – Сарајево. – Год. 72, бр 7-8 (1982); стр. 859-878
101. АВНОЈ и први југословенски Устав 1946. године // У – Опредјељења – Сарајево. – Год. 14, бр. 10 (1983); стр 143-157
102. ДИСКУСИЈА // У: Савјетовање о историографији Босне и Херцеговине (1945-1982) : (Сарајево, 11-12. 2. 1982). – Сарајево: Академија наука и умјетности БиХ, 1983. – Стр. 145-147. – (Посебна издања; књ. 65. Одјељење друштвених наука; кнј. 12)
* Осврт на реферат Расима Хурема: »Наша историографија о Босни и Херцеговини 1941-1945«.
103. КПЈ у изградњи политичких и војних основа НОП-а : (Савјетовање у Столицама септембра 1941) // У: Борба. – Београд. – Год. 42 (31. 10. 1983)
104. НАРОДНА власт у свјетлу Савјетовања у Иванчићима // У: Партијско савјетовање КПЈ за Босну и Херцеговину : (Иванчићи, 7-8. јануара 1942. године). – Сарајево : Институт за историју : Ослобођење; Београд : Војноиздавачки завод, 1983. – Стр. 218-225
105. СЕПТЕМБАРСКИ прописи и развој народне власти у Југославији у другој половини 1942. године // У: Актуелна 1942 : зборник реферата и саопштења. – Загреб : Радничко и народно свеучилиште »Моша Пијаде«, 1983. – Стр. 38-49
106. ОДЛУКЕ АВНОЈ-а и први југословенски Устав 1946. године у свјетлу рјешавања националног питања у Југославији // У: АВНОЈ и савременост : Научни скуп... (Сарајево, 16-18. новембар 1983). – Сарајево : Институт за проучавање националних односа Марксистич-

- ког студијског центра ЦК СКБиХ »Вељко Влаховић«, 1984. – Стр. 307-319
107. НАСТАНАК и развој органа народне власти 1941–1943 // У : Тузла у радничком покрету и револуцији. – Тузла : Универзал, 1984. – Књ. 2, стр. 663-676
108. ОКРУГЛИ сто: »Актуелна питања историјске науке БиХ« // У : Опредјељења. – Сарајево. – Год. 15, бр. 12 (1984); стр. 72–74
Дискусија Д.Б. о потреби изласка историјске науке БиХ ван оквира Републике.
109. ОРГАНИЗАЦИЈА и развој школства у Босни и Херцеговини у току НОБ-а // У : Просвета и школство у народноослободилачком рату и револуцији народа и народности Југославије : радови са научног скупа Нови Сад, 7–9. септембра 1983. – Нови Сад : Савет академија наука и уметности СФРЈ, 4 (1984. – Стр. 287–296 // У : Херцеговина. – Мостар. – Год. 4 (1985) ; стр. 323-332
110. РАСПРАВА о студијском пројекту »Револуционарни омладински покрет у Босни и Херцеговини 1919–1979 // У : Револуционарни омладински покрет у Босни и Херцеговини. – Сарајево : Ослобођење, 1984. – Књ. 2, стр. 201–203
* Дискусија о доприносу омладине развоју народне власти у Босни и Херцеговини 1941–1945. године.
111. ЈУБИЛЕЈ формирања првих републичких органа народне власти Босне и Херцеговине // У : Ослобођење. – Сарајево. – Год. 42, бр. 13229-13234 (19–24. 4. 1985)
112. НАСТАНАК и развој народне власти у брчајском крају (1941–1945) // У : Брчко и околина у радничком покрету и НОБ-у. – Брчко : Одбор за едицију... ; Тузла : Универзал, 1985. – Стр. 632-649
113. ПРОБЛЕМИ истраживања историје СФРЈ 1945–1980 // У : Часопис за сувремену повјест. – Загреб. – Год. 17, бр. 1 (1985) ; стр. 7–8
* Дискусија Д.Б. на научном скупу у организацији Института за историју радничког покрета Хрватске.
114. ПРВА Народна влада Босне и Херцеговине // У : Годишњак Друштва историчара БиХ. – Сарајево. – Год. 36 (1985) ; стр. 7–22 (ћир.)
115. ДОПРИНОС омладине развоју народне власти (1941–1945) // У : Опредјељења. – Сарајево. – Год. 17, бр. 10 (1986) ; стр. 171–180
116. НАУЧНИ скупови, округли столови и изложбе у функцији његовања револуционарних традиција // У : Његовање традиција НОР-а и социјалистичке револуције. – Сарајево : Градска конференција ССРНБиХ, 1986. – Стр. 23–28
117. НОР и револуција у Босни и Херцеговини // У : Прилози. – Сарајево. – Год. 21, бр. 22 (1986); стр. 286–289 (ћир.)
118. РАД комуниста Босне и Херцеговине на афирмацији докумената Првог засједања ЗАВНОБиХ-а и одлуке Другог засједања АВНОЈ-а // У : Херцеговина. – Мостар. – Год. 5 (1986) ; стр. 187–193
119. РАД партијске организације и органа народне власти у дрварском округу у првој половини 1944. године // У : Дрварска операција за побједу и слободу : учесници говоре : Научни скуп, Дрвар 23–24. маја 1984. – Београд : Војноиздавачки и новински центар, 1986. – Стр. 477-483

120. РАЗВОЈ социјалног осигурања и здравствене службе у Модричи (1945-1980) // У : Модрича са околином у прошлости. - Модрича : Одбор за монографију, 1986. - Стр. 414-430
121. ЗАВРШНЕ операције за ослобођење Југославије и доградња југословенске федерације // У : Преглед. - Сарајево. - Год. 76, бр. 1 (1986) ; стр. 19-32
122. СТАЊЕ НОП-а на подручју југоисточне Босне у другој половини 1944. године // У : Прво обласно савјетовање комуниста источне Босне 1944. - Тузла : Универзал, 1986. - Стр. 41-45
123. ОРГАНИ народне власти у Тузли и околини // У : Тузла у радничком покрету и револуцији. - Тузла : Одбор за едицију : Универзал, 1987. - Књ. 3, стр. 929-956
124. СОЦИЈАЛНА политика КПЈ у Босни и Херцеговини 1941-1945. године // У : Предјелења. - Сарајево. - Год. 18, бр. 2 (1987) ; стр. 127-136
125. КПЈ и Информбиро : одлучна одбрана независности // У : Исељенички алманах. - Сарајево. - Год. 24 (1988) ; стр. 78-84 (ћир.)
126. ОРГАНИЗАЦИОНО-политичка изградња КПЈ у Сарајеву (1945-1950) // У : Сарајево у социјалистичкој Југославији. - Сарајево : Историјски архив, 1988. - Стр. 129-162

III ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

127. Здравко Антонић: »Устанак у источној и централној Босни 1941. године«. Београд, 1973 // У : Преглед. - Сарајево. - Год. 63, бр. 10 (1973) ; стр. 1288-1294
128. Никола Бабић: »Рат, револуција и југословенско питање у политици Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине«. Сарајево, 1974 // У : Предјелења. - Сарајево. - Год. 3, бр. 4 (1975) ; стр. 91-100
129. »Седамдесет година синдикалног покрета у Босни и Херцеговини (1905-1975)«. Сарајево, 1977 // У : Комунист. - Београд. - Год. 35, бр. 1059 (4. 7. 1977) ; стр. 16
130. Ахмед Хашировић: »Синдикални покрет Босне и Херцеговине 1918-1941«. Београд, 1978 // У : Комунист. - Београд. - Год. 36, бр. 1121 (1. 9. 1978) ; стр. 15
131. Бранко Петрановић, Чедомир Штрбац: »Историја социјалистичке Југославије«. Београд, 1977. Књ. I-III // У : Прилози. - Сарајево, - Год. 14, бр. 14-15 (1978) ; стр. 610-620
132. Душан Биланчић: »Хисторија Социјалистичке Федеративне Републике Југославије«. Загреб, 1978 // У : Прилози. - Сарајево. - Год. 15, бр. 16 (1979) ; стр. 321-327 (ћир.)
133. Ибрахим Карабеговић: »Реформистички правац у радничком покрету Босне и Херцеговине 1919-1941. године«. Сарајево, 1979 // У : Комунист. - Београд. - Год. 37, бр. 1189 (14. 12. 1979)
134. Рафаел Брчић, Миле Реповац: »Ливањски крај у револуционарном радничком покрету и народноослободилачкој борби«. Ливно, 1978 // У : Часопис за савремену историју. - Загреб. - Год. 11, бр. 1 (1979) ; стр. 152-160

135. Војислав Кеџмановић Ђедо: »Забилешке из ратних дана«. Сарајево, 1980 // У : Прилози – Сарајево – Год. 16, бр. 17 (1980) ; стр. 347–351
136. Бранко Петрановић: Историја Југославије 1918–1978«. Београд, 1980 // У : Прилози. – Сарајево. – Год. 17, бр. 18 (1981) ; стр. 352–357 (тип.)
137. »Хронологија догађаја радничког покрета и СКЈ 1919–1979«. Београд, 1981 // У : Ослобођење. – Сарајево. – Год. 38, бр. 11957 (10. 10. 1981) ; стр. 3
138. Научни скуп »Југославија и Совјетски Савез у другом свјетском рату«. Волгоград, 1981 // У : Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине. – Сарајево. – Год. 31–33 (1982) ; стр. 204–207
139. Свеобухватан прилог развоју устанка : »Сарајево у револуцији«. Сарајево, 1976–1981 // У : Ослобођење. – Сарајево. – Год. 39, бр. 12262 (14. 8. 1982)
140. Зоран Лукић: »Народна власт у Црној Гори 1941–1945«. Цетиње, Београд, 1981 // У : Прилози. – Сарајево. – Год. 18, бр. 19 (1982) ; стр. 329–332 // У : Ослобођење. – Сарајево. – Год. 39, бр. 12129 (3. 4. 1982)
141. Часопис с посебним обиљежјем : Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине. Сарајево 31–33/1982 // У : Ослобођење. – Сарајево. – Год. 39, бр. 12262 (14. 8. 1982)
142. Душан Лукач: Трећи рајх и земље југоисточне Европе. Београд, 1982 // У : Преглед. – Сарајево. – Год. 74, бр. 5 (1984) ; стр. 632–638
143. Милош Хамовић: »Добровољачка војска Југославије у саставу оружаних снага НОП-а«. Сарајево, 183 // У : Ослобођење. – Сарајево. – Год. 41, бр. 12895 (16. 5. 1984)
144. Енвер Реџић: »Револуција и југословенска мисао«. Сарајево, 1986 // У : Преглед. – Сарајево. – Год. 76, бр. 6 (1986) ; стр. 745–747
145. Мишо Лековић: »Мартовски преговори 1943«. Београд, 1985. // У : Преглед. – Сарајево. – Год. 76, бр. 7–8 (1986) ; стр. 875–877
146. Енвер Реџић: »Муслиманско аутономаштво и 13. СС дивизија«. Сарајево, 1987 // У : Ослобођење. – Год. 45, бр. 14239 (10. 2. 1988) ; стр. 9

IV ПРЕВЕДЕНИ РАДОВИ

147. Zdravko Antonić: »Der Aufstand in Ost und Zentralbosnien 1941«. Beograd, 1973 // In: Survey. – Sarajevo. – Y1, No 1 (1974) ; p. 112–116
* Превод приказа књиге: »Устанак у источној и централној Босни 1941. године«.
148. The SITUATION on the Eastern Front and the Development of the People's Liberation Movement in Yugoslavia in the Second Half of 1942 and the Beginning of 1943 // In: Survey. – Sarajevo. – Y. 9, No 3 (1982); p. 353–374
* Превод рада: »Стање на источном фронту и развој НОП-а у Југославији у другој половини 1942. и почетком 1943. године«.
149. A.V.N.O.J. and the First Yugoslav Constitution of 1946 // In: Survey. – Sarajevo. – Y. 10, No 4 (1983) ; p. 308–322
* Превод рада: АВНОЈ и први југословенски Устав 1946. године.

150. Enver Redžić: »The Revolution and Yugoslav Thought«. Sarajevo, 1986
// In: Survey. - Y. 14, No 1-2 (1987) ; p. 183-186

* Превод приказа књиге: »Револуција и југословенска мисао«.

Сузана Срдовић

ИЗ ИНСТИТУТА –FROM THE INSTITUTE

ИЗВЈЕШТАЈ О РАДУ ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЈУ У САРАЈЕВУ У 1988. ГОДИНИ

У 1988. години, Институт за историју углавном је био ангажован на реализацији програма и задатака предвиђених динамиком истраживања за другу истраживачку годину у оквиру средњорочног програма рада дефинисаног Друштвеним циљем истраживања из области историографије (ДЦ 13/2) која финансира СИЗ науке Босне и Херцеговине. Истовремено, Институт је обављао и функцију главног координатора ових истраживања, на чијој су реализацији, кроз 69 пројеката, ангажована 84 истраживача из Института за историју у Сарајеву, Института за историју у Бањој Луци, с Оријенталног института у Сарајеву, с Филозофског факултета у Сарајеву и Економског факултета у Сарајеву и 19 научних радника из Сарајева, Београда, Љубљане, Мостара, Зенице и Фоче, с којим је Институт ступио у директне уговорне обавезе. Сарадници Института радили су укупно на 22 пројекта из оквира ДЦ 13/2, док је неколициона сарадника радила и на пројектима *Историја Савеза комуниста Босне и Херцеговине* и *Затвори и логори у Босни и Херцеговини 1941-1945. године*. Коначно, Институт је у 1988. години координирао и рад сарадника из Босне и Херцеговине на пројекту *Историја народа и народности Југославије*. На свим тим пословима у 1988. години радила су 33 научна, стручна, административна и помоћна радника Института, међу којим је 13 доктора и 8 магистара наука. Током ове године, у Институту су припремљени и штампани и Прилози бр. 23, за 1987. годину.

Мада, у цјелини гледао, нема значајнијих одступања од динамике рада дефинисане за другу истраживачку годину у Изведбеном пројекту ДЦ 13/2, непосредним увидом у потпуни извјештајни материјал ипак се запажају извјесни проблеми и тешкоће који су у појединим пројектима узроковали дјелимична заостајања у реализацији планираних обавеза, која ће бити надокнађена у наредној години. Таква одступања од утврђене динамике рада евидентна су, углавном, код неколико истраживача ко-

ји су, у вријеме усвајања ДЦ 13/2, још увијек радили на темама које нису ушле у овај пројект, затим код неколицине истраживача који су имали озбиљнијих здравствених проблема, те код извјесног броја истраживача који су преамбициозно формулисали истраживачке задатке, због чега ће их морати сводити у реалније оквире. На динамику и обим рада на пројектима утицали су и неки спољни фактори, као што су несрећеност фондова у појединим архивским установама која је онемогућавала манипулацију грађом, недоступност појединих врста архивске грађе, за чије је кориштење тешко или немогуће добити сагласност надлежних органа и установа, тешкоће у благовременом обезбјеђивању девизних средстава за истраживања у иностранству, дестимулативност и спорост ревалоризовања средстава за истраживања у архивима и библиотекама изван Сарајева и сл. Уз проблеме те врсте, који ће и убудуће, уз врло неповољан материјални, смјештајни и друштвени статус Института уопште, вјероватно, утицати на укупну дјелатност Института, посебно ваља скренути пажњу на кадровске проблеме, чије се неповољно дејство почело већ осјећати и у овај години. Наиме, према одредбама Закона о радним односима, у 1988. години пензионисана су два сарадника Института који су пуне двије године радили да пројектима из састава ДЦ 13/2 и другим задацима института, с тим што ће, према садашњем стању ствари, у наредним годинама бити пензионисано још неколико сталних научних сарадника, због чега ће бити неопходно одмах почети активности на дугорочном рјешавању кадровских потреба Института, које би се, у супротном, могле показати битним ограничавајућим фактором у његовој цјелокупној дјелатности. У том смислу, запошљавање два асистента приправника, по основу конкурса СИЗ-а науке БиХ за суфинансирање младих истраживача, само је дјелимично рјешење овог проблема.*

Што се тиче осталих пројеката у процесу реализације, стање је следеће:

1. **ЗАТВОРИ И ЛОГОРИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1941-1945. ГОДИНЕ** – дионица Р/П пројекта за Босну и Херцеговину. Пројекат је суфинансиран од стране СИЗ-а науке БиХ. На реализацији пројекта ангажовани су: *Др РАСИМ ХУРЕМ*, одговорни истраживач-координатор и *Мр СЕНИЈА МИЛИШИЋ*, стални сарадници Института и спољни сарадници: *Мр СМАЈО ЧЕКИЋ*, *ДРАГАН ДАВИДОВИЋ* и *БОЖИДАР ЧУЧКОВИЋ*

Према плану рада за ову годину обављена су истраживања у следећим архивима: Архив Босанске крајине, Бањалука и Архив СУП-а СР Босне и Херцеговине, Сарајево (та истраживања су започета раније), за-

* Пошто је у извјештају за претходну истраживачку годину дат детаљан приказ садржаја ДЦ 13/2, извјештај о реализацији овог пројекта овдје је дат кумулативно, док је у извјештају за СИЗ науке БиХ и остале кориснике истраживања сачињен детаљан извјештај о раду на свим појединачним темама и пројекту у цјелини.

тим у Историјском архиву, Београд, Музеју Јевреја, Сарајево и Архиву Војног суда, Сарајево. Тиме су завршени истраживачки радови предвиђени студијским пројектом. Изузетак чине списи Окружног суда у Бањалуци похрањени у Архиву Босанске крајине. У извјештају о раду у прошлој години навели смо да је истраживање те збирке извора онемогућено тиме што се та збирка налази у фази примопредаје и архивског сређивања. Такво стање је и данас.

Обављена истраживања су показала да постоји релативно обиље грађе која је по својој садржини прилично једнострана. Због тога неке догађаје и збивања није могуће реконструисати и оцијенити. У том смислу још увијек постоје видљиве празнине. Биће неопходно да се списи Окружног суда у Бањалуци прегледају без обзира на тешкоће да се до њих дође, као и заоставштина Хасана Љубунчића из Сарајева за коју смо недавно сазнали да постоји. Такође, потребно је прегледати архивску грађу у Архиву Војноисторијског института у Београду, која се у вријеме истраживања у том архиву налазила на употреби.

Одабрана грађа у Архиву СУП-а СР Босне и Херцеговине није још копирана. Копирање грађе у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајево се приводи крају. Разлози због којих копирање грађе у овим архивима тече споро нису у Институту за историју.

Тројица истраживача (Д. Давидовић, мр. С. Милишић, Б. Чучковић) су радили на својим рукописима. Чињеница да неке збирке грађе нису још истражене, односно да истражена грађа у неким архивима није још копирана отежава коначирање студије као цјелине. Засад је могућа разрада и писање појединих заокружених цјелина што су аутори и чинили. Научну вриједност насталих текстова засад није могуће оцијенити. Мр С. Чекић није до сада ништа написао. Разлог за то били су израда докторске теме, што је његова основна преокупација и стање његова здравља током године.

2. ИСТОРИЈА САВЕЗА КОМУНИСТА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Ангажујући се током 1988. године поглавито на обављању редовних обавеза и научно-стручних послова који чине дефинитивно комплетирање и дотјеривање рукописа историје Савеза комуниста Босне и Херцеговине, Уредништво овога дијела је било непрекидно у активном контакту са свим ауторима и одржало је двије радне сједнице. На првој од њих 17. фебруара размотрен је и усвојен извјештај о раду у току 1987. године и уприличен договор о учешћу на предстојећим консултативним састанцима са члановима Редакционог одбора и Комисије ЦК СКБиХ за историју. Сљедећа сједница Уредништва од 9. новембра 1988. године посвећана је анализи приспјелог текста (193 куцане странице) друга Станка Перацића под насловом »Комунистичка партија, односно Савез комуниста Босне и Херцеговине у периоду увођења и афирмације радничког самоуправљања 1950-1964. године«. Тај рад представља посљедњи сег-

мент којим се заокружује читав рукопис Историје СКБиХ. Дорада и редиговање тог дијела рукописа на основу примједба које су дате на овом састанку Уредништва обавиће се до краја текуће године.

Сходно раније усвојеним плановима и закључцима у међувремену су – 23. фебруара и 5. априла 1988. године – приређени консултативни разговори чланова Редакционог одбора Историје СК БиХ, Комисије ЦК СКБиХ за историју и још неколико позваних научних и јавних радника о рукопису I књиге историје СКБиХ (око 750 куцаних страница), која обухвата раздобље од ницања радничког покрета у Босни и Херцеговини до краја НОБ-е 1945. године. На тим скуповима са по више од 30 учесника, а у накнадно приспјелим писаним критичким освртима дати су бројни корисни приједлози које су потом екипе аутора односних текстова темељито разматрале и користиле приликом коначног обликовања и редиговања текста I књиге Историје СКБиХ. У напријед означеној фази рада на овом рукопису која је окончана у септембру 1988. године укупно је извршено око 450 различитих интервенција. Упоредо с тим захватима направљена је и оквирна основа прегледа кориштених извора и литература за I књигу Историје СКБиХ, који ће се објавити као анекс у овом дјелу.

На поменутој сједници Уредништва у новембру 1988. године анализирани су и сумирани резултати наведених консултативних састанака и учињених ауторских интервенција на тексту I књиге Историје СКБиХ, те разматрани и нови моменти у даљњем раду на довршавању цијелог рукописа овог дјела, који су искрсли одласком у пензију главног и одговорног уредника др Недима Шарца и члана Уредништва др Драге Боровчанина који су уједно и ауторн појединих дијелова Историје СКБиХ. Уредништво је стало на становиште да обојица сарадника садрже своје досадашње функције и испуне обавезе у изради Историје СКБиХ све до изласка овога дјела из штампе.

Осим наведених пројеката, сарадници Института током 1988. радили су и на сљедећим пословима.

Научни скупови, савјетовања, предавања и округли столови

1. XXIV Интернационално засједање историчара радничког покрета у Линцу, октобра 1988. године.

– Проф. др Иљас Хацибеговић, учествовао са рефератом под насловом: *»Проблеми настанка и политичког организовања радничке класе у Босни и Херцеговини«*.

2. III засједање аустријских и југословенских историчара у Бечу, које је организовала Аустријска академија наука од 12–14. 04. 1988.

– Др Цевад Јузбашић, учествовао са рефератом под насловом *»Der Eisenbahnbau in Bosnien und der Herzegowina und die österteichisch-ungarischen wirtschaftlichen Gegensätze«*.

- Др Цевад Јузбашаић, на Бечком универзитету 21. 4. 1988. године одржао предавање *»Die Sprachenpolitik der österreichischungarischen Verwaltung und die nationalen Verhältnisse in Bosnien und der Herzegowina«*.
3. Међународни научни скуп *»Анексија Босне и Херцеговине 1908. и историјске последице«*, одржан у Сарајеву 21-22. 11. 1988. године у организацији Академија наука и умјетности БиХ.
– Др Цевад Јузбашаић учествовао са рефератом *»Анексија и ставови аустроугарских војних кругова према управљању Босном и Херцеговином«*.
4. Научни скуп *»Стварање југословенске државе 1918. године«*, одржан 5–7. 12. 1988. године у Српској академији наука у Београду
– Др Цевад Јузбашаић, присуствовао научном скупу.
5. Засједање југословенско-чехословачке згодовинске комисије у Марибору, 11–13. 10. 1988. године.
– др Ибрахим Кемура, учествовао са рефератом *»Улога друштва »Гајрет« у културном и просвјетном животу босанскохерцеговачких Муслимана 1903–1918. године«*,
– Polotnik Tünde, учествовала са рефератом *»Прилози расвјетљавању улоге Чеха у формирању музичке културе БиХ 1878–1918«*.
6. VI Међународни конгрес турколога у Истанбулу, 19–23. 9. 1988. године.
– Др Бехија Златар, учествовала са рефератом под насловом: *»Улога вакуфа у развоју Сарајева у XVI вијеку«*.
– Др Енес Пелидија, учествовао са рефератом под насловом: *»Миграциона кретања у Босни после Карловачког мира«*.
7. Научни скуп у Загребу – Развој и перспективе југословенског социјализма« (10. и 11. 3. 1988. г.)
– Др Урош Недимовић – др Радомир Булатовић, коауторски реферат под насловом *»Социјална структура КПЈ као интеграциони фактор југословенске револуције«*.
8. Научни скуп у Сарајеву, 21. и 22. 11. 1988. г. – *»О Анексионој кризи 1908/1909«*
– Мр Душан Берић, учествовао са рефератом *»Држање цркве у анексионој кризи 1908–1909. године«*.
9. Совјетско-југословенски скуп у Београду, 17. и 18. 11. 1988. г.
– Мр Душан Берић, учествовао са рефератом *»Реформни покрет у Русији и руски пројекти реформе на Балкану након кримског рата«*.
10. Савјетовање о *»Пројекту синдикалног покрета у БиХ«*, одржано 5. 2. 1988. г.
– Др Урош Недимовић, присуствовао савјетовању.
11. Мр Младен Анчић, судјеловао на међународном научном скупу *»XXIX Giornata di studi Malatestiani«*, у Ceseni 9. 12. 1988, с рефератом: *I rapporti tra Malatesti e Bosnia. Le condizioni per la formazione di un stereotipo.*

Објављени чланци, расправе, прилози и прикази

1. Др Будимир Миличић, *Организација и дјелатност Народног фронта (града Сарајева 1945–1950. године)*, у; *Сарајево у социјалистичкој Југославији од ослобођења до самоуправљања 1945–1950*, Сарајево 1988. стр. 197–215.
– *Идеолошко-политичка платформа Народног фронта Југославије 1945–1953. године*, »Прилози« часопис Института, бр. 23, 1987, стр. 211–226. (чланак).
– Мато Каповић, *Раднички покрет у Дубровнику 1874–1941*. Хисторијски архив Дубровник, Дубровник 1985, стр. 448. »Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине«, година XXXVIII, Сарајево 1987, стр. 156–158. (приказ).
2. Проф. др Иљас Хаџибеговић, *Проблеми настанка и политичког организовања радничке класе у Босни и Херцеговини* – »Определења« бр. 9 за 1988. годину.
3. Мр Вера Кац, *Нумерички показатељи структуре партијског чланства у Босни и Херцеговини 1945–1953*, »Прилози« – Сарајево, бр. 23, стр. 193–309.
4. Др Томислав Ишек, *Хрватска сељачка заштита и Хрватска грађанска гарда – полувојне организације Хрватске сељачке странке*, »Прилози« 1987/XXII, бр. 23.

прикази:

- Миличић Будимир, *Радничка класа Сарајева 1919–1941. г.*, Сарајево 1985, стр. 481,
 - »Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине« – Сарајево 1987., година XXXVIII, стр. 159–160,
 - »Водич Архива Босне и Херцеговине«, Сарајево 1987. г., стр. 462, »Гласник Архива и Друштва архивских радника БиХ, год. XXVII/1987, стр. 143–147.
5. Др Бехија Златар, *Подизање и одржавање објеката исламске архитектуре у Сарајеву у XVI вијеку*, »Анали Гази Хусрев-бегове библиотеке« (У поводу 450. годишњице Библиотеке), књ. XIII–XIV, Сарајево 1987, стр. 193–208,
– Др Бехија Златар–др Енес Пелидија, коауторски рад: »*Пљевља и околина у првим стољењима османско-турске власти*«, Пљевља 1988.
 6. Др Енес Пелидија, *Прилике у Босанском ејалету уочи турско-млетачког рата 1714–1718. г.*, »Прилози за оријенталну филологију«, бр. 37/1987, Сарајево 1988. стр. 159–173.
– коаутор са др Бехијом Златар у издању Међурејубличке заједнице за културно-просвјетну дјелатност са сједиштем у Пљевљима, као посебно издање, под насловом »*Пљевља и околина у првим стољењима османско-турске власти*«, Пљевља 1988, стр. 56.
 7. Др Расим Хурем, *Народи Босне и Херцеговине према устанку 1941–1942*. »Прилози«, год. XXII/1987, бр. 23,
– Критички осврт на књигу: Енвер Реџић, *Муслиманско аутономаштво и 13. СС дивизија. Аутономија Босне и Херцеговине и Хитлеров*

Трећи Рајх, »Свјетлост«, Сарајево 1987, у: »Ослобођење« – недјеља, бр. 1 и бр. 2, 8. и 15. мај 1988.

8. Др Борис Нилевић, *Из историје српске православне цркве у Босни у средњем вијеку*, Часопис за друштвена питања, година LXXVII, број 10, Сарајево, 1987, стр. 1101–1107;

– *Из историјске географије српске православне цркве у Босни и Херцеговини 1463–1557. године*, »Анали Гази Хусрев-бегове библиотеке«, Књига XIII–XIV, Сарајево 1987, стр. 209–217.

– *Улога и значај манастира Милешева у историји српског народа у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије 1557. године*, у *Милешева у историји српског народа*, Српска академија науке и уметности, Научни скупови, књига XXXVIII, Одељење историјских наука, књига 6, Београд 1987, стр. 175–187.

– *Прилог српској црквеној организацији у Босни и Херцеговини 1463–1557. године*, »Прилози за оријенталну филозофију« 37, Оријентални институт у Сарајеву, Сарајево 1988, стр. 173–185.

Осврт: 400 година манастира Пиве, Заједно, Гласило удружења српскоправославних свештеника, Удружења католичких вјерских службеника и Удружења исламских вјерских службеника, Година I, број 2, Сарајево 1987, стр. 12,

– Др Паво Живковић, *Економско-социјалне промјене у босанском друштву у 14. и 15. столећу*, »Универзал«, Тузла 1986 (Босански средњовјековни скоројевићи – Одјек, Ревизија за умјетност, науку и друштвена питања, број 9, Сарајево 1988, стр. 25.),

– *Друштво и привреда средњовјековне босанске државе*, Прилози за историју Босне и Херцеговине I, АНУБиХ, књ. LXXIX, »Свјетлост«, Сарајево 1987. (Пут до синтезе – Одјек, Ревизија за умјетност, науку и друштвена питања, број 19, Сарајево 1988 стр. 24–25.

9. Др Цевад Јузбашић, *Die Einbeziehung Bosniens und der Herzegowina in das gemeinsame österreichische – ungarische Zollgebiet*, Österreichische Osthefte 2, 1988, стр. 196–211.

10. Др Рафаел Брчић, »О окупационом систему, квислиншким и колаборационистичким снагама, Тузла у радничком покрету и револуцији, књ. 3, *Народноослободилачки рат и револуција октобар 1943 – мај 1945*, Тузла, 1987, стр. 393–416.

11. Мр Душан Берић, *Народна интелигенција - учитељи и свештеници на велеиздајничким процесима у БиХ 1914–1918*, »Зборник МС за историју« бр. 35, 1987, стр. 51–81.

12. Мр Младен Анчић, *Неуспјех дуалистичке алтернативе. О рецепцији босанске херезе у комуналним друштвима источнојадранске обале*, »Прилози« бр. 23/1987,

– *Господарски аспекти сточарства цетинског комитата у XIV ст.*, »Acta historico-oeconomica Iugoslaviae« 14/1987.

Одјељење за документацију, у коме су запослени библиотекар и један стручни сарадник, током 1988. године углавном је радило на издавању књига и грађе на кориштење, што је обављано уредно и правовремено, упркос чињеници да су ове просторије кречене и да су монтиране

нове полице за одлагање књига и грађе, што је узроковало велике поремећаје у раду и обиман посао на поновном устројавању библиотеке.

У раду Секретаријата Института, у оквиру кога се налази и рачуноводство, у 1988. години ангажовано је 8 стално запослених и један сезонски радник. Уз доста тешкоћа и велике напоре, послови су углавном добро и на вријеме обављени, упркос мноштву непланираних обавеза и преоптерећености појединих служби, прије свега рачуноводства, којим финансирање посредством СИЗ-а науке и координирајућа функција Института у реализацији ДС 13/2 непрестано намећу мноштво нових обавеза, како у вођењу финансијске димензије пословања, тако и у организовању рада нових самоуправних органа, који се, углавном, дуплира с радом постојећих самоуправних органа Института. Осим тога, 1988. година била је карактеристична по бројним измјенама законских прописа и одредаба друштвених договора, што је изискивало додатно ангажовање на праћењу и примјени нових прописа у самоуправним актима Института.

Самоуправни органи Института редовно су и успјешно обављали своје статутарне функције. Током 1988. године одржано је 19 сједница Савјета Института, од чега су двије биле с представницима друштвене заједнице, на којим је расправљано о свим битним питањима из дјелокруга Института, затим доношени самоуправни акти и обављане припреме неопходне за измјену нормативних аката предвиђених новим законским прописима. Научно вијеће Института, од чијих 13 чланова Савјет Института бира 8 из редова својих научних и стручних сарадника, а 5 чланова између спољних сарадника Института и истакнутих научних радника, током 1988. године одржало је 3 сједнице на којим су разматрана питања из оквира научне и издавачке дјелатности Института, кадровска питања, припреме за прославу 30. годишњице Института и проблематика организовања научног скупа о миграцијама у БиХ од средњег вијека до послеријатног периода, који ће бити одржан 1989, поводом 30. годишњице Института. Аналогно уговорним обавезама са СИЗ-ом науке БиХ, у 1988. години изабрани су и самоуправни органи за праћење научноистраживачког рада на пројекту ДС 13/2. С тим у вези, изабрани су Савјет и Научно вијеће пројекта, с обавезом да прате и анализирају реализацију његових појединих фаза, разматрају и оцјењују годишње извјештаје о урађеним пословима, поднесу завршне извјештаје о раду на пројекту итд. У 1988. години одржане су 3 сједнице Савјета и 5 сједница Научног вијећа пројекта, на којим су разматрани истраживачки планови сарадника, кориговани неки плански задаци, разматрана кадровска питања у вези с пензионисањем неких сарадника на просјеку, анализирана потреба њиховог даљег ангажовања, разматрана питања кадровског подмлађивања Института итд.

PRILOZI
INSTITUTA ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača
ILJAS HADŽIBEGOVIĆ

Lektor
TIHOMIR KLARIĆ

Korektor
MLADEN ANČIĆ

Prevodi
SREBREN DIZDAR

Bibliografska obrada
DRAGAN TUŠEVLJAK

Tiraž
350 primjeraka

NIŠRO »Oslobođenje« OOUR Štamparska djelatnost
Za štampariju: Petar Skert

Izdavač: Institut za istoriju u Sarajevu. Adresa: PRILOZI, Sarajevo, Đure Đakovića 9,
tel. 071 38899, poštanski fah 310.

Ovaj broj časopisa štampan je sredstvima SIZ-a nauke BiH

Časopis izlazi godišnje

UDK 343.139 (497.15: = 943) »14/15«

VOJE, Ignacij, redovni profesor, 61000 Ljubljana, Pijadejeva 25

ZASLIŠAVANJE UJETNIKOV IZ BOSNE V ČASU TURŠKIH VPADOV V SLOVENSKE DEŽELE / U: Prilozi / Institut za istoriju. – Sarajevo. – God. 23, br. 24 (1988); str. –

Turski zarobljenici – slovenačke zemlje – 15-17. stoljeće

UDK 061.23:656 (497.15) »16«; 949.715 »16«

BEJDIĆ, Alma, kustos, Muzej revolucije BiH, 71000 Sarajevo, V. Putnika 9

DERBENDŽIJSKA ORGANIZACIJA U BOSANSKOM SANDŽAKU POČETKOM 17. VIJEKA / U: Prilozi / Institut za istoriju. – Sarajevo. – God. 23, br. 24 (1988); str. –

Bosanski sandžak – derbendžijska organizacija – početak 17. vijeka

UDK 949.715 »16«; 355.3 (497.15 Krajina) »16«

HANDŽIĆ, Adem, naučni savjetnik, Orijentalni institut, 71000 Sarajevo, V. Čubrilovića 5/III

O ORGANIZACIJI VOJNE KRAJINE BOSANSKOG EJALETA U XVII st. / U: Prilozi / Institut za istoriju. – Sarajevo. – God. 23, br. 24 (1988); str. –

Bosanski ejalet – 17. stoljeće – krajina – vojna organizacija

UDK 929 Omer-paša Latas

ŠLJIVO, Galib, naučni savjetnik, Institut za istoriju, 78000 Banjaluka, Benešova 14

PRILOG ŽIVOTOPISU OMER-PAŠE LATASA / U: Prilozi / Institut za istoriju. – Sarajevo. God. 23, br. 24 (1988); str. –

Omer-paša Latas – životopis

UDC 949.715 »16«; 355.3 (497.15 Krajina) »16«

HANDŽIĆ, Adem, scientific adviser, Orijentalni institut, 71000 Sarajevo, V. Čubrilovića 5/III

ON THE ORGANIZATION OF THE BOSNIAN EYATET'S BORDER AREA IN 17th CENTURY / In: Prilozi/ Institut za istoriju. - Sarajevo. - Vol. 23 No 24 (1988); pp. -

Bosnian eyalet - 17th century - border area - military organization

UDC 929 Omer Pasha Latas

ŠLJIVO, Galib, Scientific adviser, Institut za istoriju, 78000 Banjaluka, Benešova 14

A CONTRIBUTION TO THE LIFE OF OMER PASHA LATAS / In: Prilozi) Institut za istoriju. - Sarajevo. - Vo. 23, No 24 (1988); pp. -

Omer Pasha Latas life

UDC 343.139 (497.15: = 943) »14/15«

VOJE, Ignacij, Full Professor, Filozofski fakultet, 61000 Ljubljana, Pijadejeva 25

THE HEARINGS OF THE CAPTIVES FROM BOSNIA CAPTURED DURING THE TURKISH RAIDS INTO THE SLOVENIAN PROVINCES / In: Prilozi/ Institut za istoriju. - Sarajevo. - Vol. 23, No 24 (1988); pp. -

Turkish captives - slovenian provinces - 15th - 17th century

UDC 061.23:656 (497.15) »16«; 949.715 »16«

BEJDIĆ, Alma, Custodian, Muzej revolucije BiH, 71000 Sarajevo, V. Putnika 9

THE DERBENTČI, ORGANIZATION IN THE BOSNIAN SANJAK AT THE BEGINNING OF 17th CENTURY/ In: Prilozi/ Institut za istoriju. - Sarajevo. Vol. 23, No. 24 (1988): pp. -

The bosnian sanjak - derbentči, organization - beginning of 17 th century

UDK 930.85:316.3 (497.15) »18«

EKMEČIĆ, Milorad, redovni profesor, Filozofski fakultet, 71000 Sarajevo, F. Račkog 1

NAPREDAK CIVILIZACIJE I NACIONALNA POLITIKA U BOSNI I HERCEGOVINI U 19. VIJEKU / U: Prilozi/ Institut za istoriju. – Sarajevo. – God 23, br. 24 (1988); str. –

Bosna i Hercegovina – civilizacija – nacionalna politika – 19. vijek

UDK 930.85:39 (497.15 Tuzla) »1878/1918«

HADŽIBEGOVIĆ, Iljas, redovni profesor, Filozofski fakultet, 71000 Sarajevo, F. Račkog 1

ETNIČKA STRUKTURA STANOVNIŠTVA TUZLE U VRIJEME AUSTROUGARSKE VLADAVINE (1878-1918) /U: Prilozi/ Institut za istoriju. – Sarajevo. – God. 23, br. 24 (1988); str. –

Tuzla – austrougarski period – etnička struktura stanovništva

UDK 949.715 (093.2) »1879/1880«

TEPIĆ, Ibrahim, docent, Filozofski fakultet, 71000 Sarajevo, F. Račkog 1

USPOSTAVLJANJE AUSTROUGARSKE OKUPACIONE VLASTI U BOSNI I HERCEGOVINI U IZVJEŠTAJIMA RUSKOG KONZULATA U SARAJEVU (1879-1880) / U: Prilozi/ Institut za istoriju. – Sarajevo. – God 23, br. 24 (1988); str. –

Bosna i Hercegovina – austrougarska okupaciona vlast – ruski konzularni dokumenti

UDK 78 (497.15:–850) »1878/1918«

POLOMIK, Tünde, asistent, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đ. Đakovića 9

O ULOZI ČEHA U FORMIRANJU MUZIČKOG ŽIVOTA U BOSNI I HERCEGOVINI 1878-1918/ U: Prilozi /Institut za istoriju. – Sarajevo. – God. 23, br. 24 (1988); str. –

Bosna i Hercegovina – muzički život – 1878/1918 – Česi

UDC 949. 715 (093.2) »1879/1880«

TEPIĆ, Ibrahim, Assistant Profesor, Filozofski fakultet, 71000 Sarajevo, F. Račkog 1

THE ESTABLISHMENT OF THE AUSTRO-HUNGARIAN OCCUPYING RULE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE REPORTS OF THE RUSSIAN CONSULATE IN SARAJEVO / In: Prilozi / Institut za istoriju. – Sarajevo. – Vol. 23, No 24 (1988); pp. –

Bosnia and Herzegovina – Austro-Hungarian occupying rule – russian documents – consulate

UDC 78 (497.15: = 850) »1878/1918«

POLOMIK, Tünde, Assistant, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đ. Đakovića 9

ON THE ROLE OF CZECHS IN FORMING THE MUSICAL LIFE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1878 – 1918 / In: Prilozi / Institut za istoriju. – Sarajevo. – Vol. 23, No 24 (1988); pp. –

Bosnia and Herzegovina – musical life – 1878/1918 – Czechs

UDC 930.85: 316. 3 (497.15) »18«

EKMEČIĆ, Milorad, Full Professor, Filozofski fakultet, 71000 Sarajevo, F. Račkog 1

THE ADVANCE OF CIVILIZATION AND NATIONAL POLITICS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN XIX TH CENTURY / In: Prilozi / Institut za istoriju. – Sarajevo. – Vol. 23, No 24 (1988); pp. –

Bosnia and Herzegovina – civilization – national policy – 19th century

UDC 930.85: 39 (497.15 Tuzla) »1878/1918«

HADŽIBEGOVIĆ, Ilijas, Full Professor, Filozofski fakultet, 71000 Sarajevo, F. Račkog 1

THE ETHNIC COMPOSITION OF POPULATION IN TUZLA DURING THE AUSTRO-HUNGARIAN RULE (1878 – 1918) / In: Prilozi / Institut za istoriju. – Sarajevo. – Vol. 23, No 24 (1988); pp. –

Tuzla – the austro-hungarian period – ethnic composition of population

UDK 281.963:37.014.521 (497.17) »18«

TRAJANOVSKI, Aleksandar, naučni saradnik, Institut za nacionalna istorija, 91000 Skopje, pošt. fah 591

MESTOTO I ULOGATA NA MAKEDONSKITE CRKOVNO-UČILIŠNI OPŠTINI VO ISTORIJATA NA MAKEDONSKIOT NAROD / U: Prilozi / Institut za istoriju. – Sarajevo. – God. 23, br. 24 (1988): str. –

Makedonija – crkva – prosvjeta – 19. vijek

UDK 956.941/.943 (093.2)

PELESIC, Muhidin, asistent-istraživač, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đ. Đakovića 9

PALESTINA TRIDESETIH GODINA U DOKUMENTIMA GENERALNOG KONZULATA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE U JERUSALEMU / U: Prilozi / Institut za istoriju. – Sarajevo. – God. 23, br. 24 (1988); str. –

Palestina – Konzulat Kraljevine Jugoslavije – dokumenti

UDK 061.234:297 (497.15); 949.715

KEMURA, Ibrahim, viši naučni saradnik, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đ. Đakovića 9

MUSLIMANSKO KULTURNO-PROSVJETNO DRUŠTVO »NARODNA UZDANICA« U USLOVIMA ŠESTOJANUARSKE DIKTATURE /U: Prilozi / Institut za istoriju. – Sarajevo. – God. 23, br. 24 (1988); str. –

Muslimansko kulturno-prosvjetno društvo – diktatura

UDK 329.17 (497.13): 308 (497.15):297 »1935/1941«

IŠEK, Tomislav, viši naučni saradnik, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đ. Đakovića 9

STVARANJE I DJELOVANJE MUSLIMANSKOG OGRANKA HRVATSKE SELJAČKE STRANKE 1935 – 1941. GODINE / U: Prilozi / Institut za istoriju. – Sarajevo. – God. 23, br. 24 (1988); str.

Hrvatska seljačka stranka – muslimanski ogranak – 1935/1941

UDC 061.234:297 (497.15):949.715

KEMURA, Ibrahim, Senior Research Fellow, Institut za istoriju,
71000 Sarajevo, Đ. Đakovića 9

THE MOSLEM CULTURAL AND EDUCATIONAL SOCIETY
»NARODNA UZDANICA« UNDER THE CONDITIONS OF
THE JANUARY 6 DICTATORSHIP / In: Prilozi/ Institut za isto-
riju. – Sarajevo. – Vol. 23, No 24 (1988): pp. –

Moslem cultural and educational society »Narodna uzdanica« –
dictatorship

UDC 329.17 (497.13): 308 (497.15):297 »1935/1941«

IŠEK, Tomislav, Senior Research Fellow, Institut za istoriju, 71000
Sarajevo, Đ. Đakovića 9

THE FOUNDATION AND ACTIVITY OF THE MOSLEM
BRANCH OF THE CROATIAN PEASANT PARTY 1935 – 1941 /
In: Prilozi / Institut za istoriju. – Sarajevo. – Vol 23, No 24 (1988);
pp. –

Croatian peasant party – moslem branch – 1935/1941

UDC 281.963:37.014.521 (497.17) »18«

TRAJANOVSKI, Aleksandar, Research Fellow, Institut za nacio-
nalna istorija, 91000 Skopje, poš. fah 591

THE PLACE AND THE ROLE OF THE MACEDONIAN RELI-
GIOUS AND EDUCATIONAL PARISHES IN THE HISTORY
OF THE MACEDONIAN PEOPLE / In: Prilozi/ Institut za istori-
ju. – Sarajevo. – Vol. 23, No 24 (1988); pp. –

Macedonia – church – education – 19th century

UDC 956.941/.943 (093.2)

PELESIC, Muhidin, Assistant, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo,
Đ. Đakovića 9

PALESTINE IN THE THIRTIES IN THE DOCUMENTS OF
THE CONSULATE GENERAL OF THE KINGDOM OF
YUGOSLAVIA IN JERUSALEM / In: Prilozi/ Institut za istoriju.
– Sarajevo. – Vol. 23, No 24 (1988); pp. –

Palestine – Consulate of the Kingdom of Yugoslavia in Jerusalem –
documents

UDK 940.53/.54 (497.13 Slav. Brod) »1941/1945«

HREČKOVSKI, Slavica, naučni saradnik, Centar za povijest Slavonije i Baranje, 55000 Slavonski Brod, Starčevićeva 8

O NARODNOOSLOBODILAČKOM POKRETU U SLAVONSKOM BRODU 1941-1945 / U: Prilozi / Institut za istoriju. – Sarajevo. – God 23, br. 24 (1988); str. –

Slavonski Brod – NOP – 1941/1945

UDK 323,1:329.15(497.15) »1945/1953«

KAC, Vera, asistent istraživač, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo, Đ. Đakovića 9

OSNOVNA OBILJEŽJA NACIONALNE STRUKTURE ČLANSTVA KPJ/SKJ U BOSNI I HERCEGOVINI 1945-1953 / U: Prilozi / Institut za istoriju. – Sarajevo. – God. 23, br. 24 (1988); str. –

Bosna i Hercegovina – nacionalna struktura KPJ/SKJ – 1945/1953

UDC 323.1:329.15 (497.15) »1945/1953«

KAC, Vera, Research Assistant, Institut za istoriju, 71000 Sarajevo,
Đ. Đakovića 9

BASIC CHARACTERISTICS OF THE NATIONAL COMPOSITION OF THE CPY/LCY MEMBERSHIP IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1945-1953 /In: Prilozi/ Institut za istoriju. – Sarajevo. – Vol. 23, No 24 (1988); pp. –

Bosnia and Herzegovina – national composition of the membership of CPY/LCY – 1945/ 1953

UDC 940.53/.54 (497.13 Slavonski Brod) »1941/1945«

HREČKOVSKI, Slavica, Research Fellow, Centar za povijest Slavonije i Baranje, 55000 Slavonski Brod, Starčevićeva 8

ON THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN SLAVONSKI BROD 1941-1945 / In: Prilozi/ Institut za istoriju. – Sarajevo. – Vol. 23, No 24 (1988); pp. –

Slavonski Brod – national liberation movement – 1941/1945

